ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 3 / 2017
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

КОКШЕТАУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі **Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК**
Собственник **РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова**

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 3 / 2017
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 29.09.2017 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 19,1 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 134.

Подписано в печать 29.09.17 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 19,1 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 134.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абдрахманова Ж.А., Аширова А.Т. Ауызекі сөйлеу прагматикасы: бірқолданар тіркестер 6
Агманова А.Е., Рубас А.А. Этнокультурные знания: проблемы моделирования и усвоения 10
Айдарбек Қ.Ж., Конарбаева А. Универбттердің когнитивтік-менталды құрылымдар ретіндегі терминжасамдағы көрінісі 16
Амренова Р.С. Шешендік – адам концептісінің маңызды компоненттерінің бірі 25
Артыкбаева Ф.И., Дмитрюк Н.В. Ядро языкового сознания как отражение базовых ценностей титульного этноса Казахстана 29
Байнайманова Ж.А. Проблема классификации темпоральной лексики в современном русском языке 43
Баяндина С.Ж. Когнитивная специфика формирования национальных духовных ценностей молодежи 49
Berdalieva R. Sh. Nonverbal communication in the context of mental differences of communicants 54
Ерсултанова Г.Т. Тіл білімінде «тілдік тұлға» феноменін зерттеу дәстүрі 59
Казкенова А.К., Ешимова А.Ф. Сравнительные конструкции в пейзажных зарисовках романа М.Ю. Лермонтова «Герой нашего времени» 64
Керімова С.М. Мәдениаралық қатысымдағы тілдік сананың этномәдени ерекшеліктері 70
Омарова З.К. Культурологический аспект образовательных подходов к формированию поликультурной компетентности студентов средствами языкового образования 75
Оналбаева А.Т., Кажигалиева Г.А. Соотношение вербального и невербального в сфере кинодискурса 80
Оналбаева А.Т., Енкебай А. Репрезентация семейных традиций в казахской лингвокультуре 84
Өмірбаев Е.Ж. «Әділ сұлтан» эпикалық жырындағы сөзжасам түрлері 89
Приемышева М.Н. Новации в области просторечия в русском языке XIX века: проблема диахронической и стилистической идентификации 97
Саурбаев Р.Ж., Амренов А.Д., Омаров Н.Р., Вафеев Р.А., Текжанов К.Х. История изучения и степень изученности осложненного предложения в современном отечественном и зарубежном языкознании 103
Сабиева Е.В., Какпанова А.У. Лингвокультурологический компонент тюркских топонимов (на примере географических названий северо-казахстанской области) 114
Суюнова Г.С., Андрющенко О.К. К вопросу о взаимосвязи урбонимикона и городской идентичности, или в поисках нового поворота исследований 120
Сыздықова Г.О., Кадеева М.И. Тіл және құқық 126
Sopieva B.A. Conceptual Analysis Of Mediadiscourse 130
Тайжанов У.О., Ильясова Н.Ә. Бағалаудың этносемантикалық негіздері. («Жылқы, көкбөрі, бәйтерек» ұғымдары негізінде) 134
Токатова Л.Е., Суюнова Г.С. Номинации аптек города Павлодара: мотивационный, лексический, грамматический и функциональный аспекты 145

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Журавлева Е.А., Ибатуллина К.Ш. Концепт «Родина» в представлениях русских и татар Казахстана и России …… 151
Крамаренко Б.В. Конструктный подход в этимологии некоторых слов, обозначающих время …….. 157
Крылова Л.А., Капарова А.А. Аксиология сердца в русской и казахской ментальности в контексте диалога культур …….. 165
Сағидолда Г., Абдукамалова Э. Қазақ және татар тілдеріндегі белгісіздік, болымсыздық есімдіктерінің лексика-морфологиялық ерекшеліктері 169
Саурбаев Р.Ж., Амренов А. Д., Омаров Н.Р., Текжанов К.Х., Вафеев Р.А. Сопоставительное исследование вспомогательных и связочных глаголов в разносистемных языках (на материале английского и тюркских языков) …… 173

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Аймұхамбет Ж.Ә., Сағынадин Г.С. Түркі халықтары аңыздық прозасының жанрлық классификациясы 180
Ашкенова А.Қ. Исина А.О. Мәшһүр-Жүсіп көпейұлы шығармаларындағы имандылық мәселелері 184
Әлбеков Т.К. Күй аңыздары: шығу тегі, мерзімділігі, шежірелік-жылнамалық мәні 189
Әлтай А.Д., Айтуғанова С.Ш. Шалкиіз жырау толғауларындағы елдік мұраттың бейнелену ерекшеліктері 195
Бөкен Г.С., Шапауов Ә.Қ. Драмалық шығармалардағы комизм табиғаты (Қазақ және поляк пьесалары негізінде) 203
Васильева О.В., Бучина А.В. Взаимосвязь поэтик М.Ю. Лермонтова и А.С. Хомякова в контексте межтекстовых реминисценций …… 213
Жаппаркулова К.Н. Религиозные мотивы в поэзии А.С. Пушкина …… 218
Керімбекова Б.Д. Ф. Оңғарсынова поэмаларындағы соғыс тақырыбы: тарихи шындық пен көркемдік шешім 225
Kakzhanova F.A., Mukazhan A.K. Sherlock Holmes as a model of professionalism …….. 230
Киынова Ж.К., Салханова Ж.Х. Казахстанская Пушкиниана как направление отечественной филологической науки …….. 237
Қазыбек Г.Қ. К. Құнытпияұлы шығармалары орыс тілінде 242
Қожекеева Б.Ш. XIX Ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінде көтерілген сын мәселелері 246
Қожекеева Б.Ш., Алиева Ж.А. Ноғайлы дәуірі әдебиетіндегі этнологиялық сана және эпикалық дәстүр..... 251
Сейсенбиева Э.С., Әлиева Ж.А. Қазақ-араб әдебиеті мен «мың бір түн» ертегісінің а.үлімжіұлы шығармасына ықпалы 255

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Абнасырова Р.Ж. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы студенттердің кәсіби білімін қалыптастыру 262
Адскова Т.П., Турбекова С.А. Реализация коммуникативно-когнитивной парадигмы при обучении функциональному чтению бакалавров технических специальностей …… 267
Акбаров А. Методы когнитивного анализа семантики слов при изучении идиом английского языка: случай изучающих второй язык в Казахстане …… 275
Belyayeva E.P., Borgul N.M. Alternative Methods for Assessment: their Effects on ESL Students' Task Performance …….. 281
Нұрекешова Г.Р. Ересектерге арналған оқу курстарында ағылшын тілі грамматикасын үйретудің тиімді жолдары 286
Омарова З.К. Возможности инновационных методов и форм обучения в условиях реализации полиязычия в высшем учебном заведении ……... 291
Шукуманова Б.С. Кәсіби қазақ тілін проблемалық әдіс арқылы оқыту 296

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Сагындыкова Ж.О. Механизмы и рычаги интенсификации интернационализации высшего образования (сравнительный анализ) …… 302

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

306

ӘОЖ81'367

Ж.А. Абдрахманова, А.Т. Аширова
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
zhaz_abd@mail.ru; anara_314@mail.ru

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ПРАГМАТИКАСЫ: БІРҚОЛДАНАР ТІРКЕСТЕР

Бұл мақалада ауызекі сөйлеу тілі прагмосемантикасындағы тіркестердің тосын өзектіленуінің прагматикалық тәсілі туралы айтылады. Қазіргі кезде прагматикалық тәсілге көп көңіл бөлініп жүр, себебі оның шығармашылық және ғылыми қыры басым. Бұл тәсіл зерттеушіге көркем мәтінді оның оқырманға қалай әсер ететіндігі жағынан, сонымен бірге осы мәтіннің семантикалық және құрылымдық-компоненттік байланысуы тұрғысынан талдау жасауына көп мүмкіндік береді.

Сөйлеу жанры мәтіні арқылы автор оқырманға өзінің әлемді – зат, құбылыс, олардың ерекшелігі мен арақатынасын түйсінуі әрі тануы арқылы хабарлайды, осылайша ол өзінің болжаған прагматикалық тиімділігіне қол жеткізуді көздейді. Себебі бұл мәтіндердің құрылымының прагматикалық мәні соңғы нәтижені, тиімділікті қарастыру барысында анықталады.

Түйінді сөздер: прагмосемантика, фразеологизм, көркем мәтін, прагматика, семантика.

Қазіргі лингвистиканың ең басты ерекшелігі – тілдік процестерді зерттеуге шығармашылық қадам жасау. Сөйлеу тілі шығармашылығы ретінде мәтін тіл қызметін жасаудың бір тәсілі болып саналады. Сөйлеу тілін аса қызығушылықпен қарастыруының нәтижесінде сөйлеу тілі жанры, қарым-қатынас жанры деген ұғымдармен қатар осыған ұқсас зерттеулер көбейді.

Сөйлеу жанрлары арқылы коммуникация пайда болады, осылайша олардың көлемі мен семантикалық құрамына қарасты тұтастығы коммуникацияға сүйенеді. Қажетіне қарай бұл мәтіндер ірі әдеби көркем мәтін күйіне дейін жете алады.

Сөйлеу жанры мәтіндеріне толық форматты әдеби-көркем мәтіндердің ерекшеліктері тән.

1 Мәтін тұтастығы белгілі бір мақсатқа жету, сөйлеу тілінен тыс міндеттерді шешуге функционалды түрде бағытталған оның мазмұндық ұйымдасуы арқылы анықталады. Мәтіннің тұтастығы лингвистикалық жолмен анықталмайды: тек қана ұсынылған мақсатқа сәйкес тұлға ретінде қабылданатын мәтін тұтас бола алады (осыған орай ол мәтін болып саналады).

2 Мәтін байланыстылығы «мәтіннің түрлі деңгейлерінде (фонетикалық деңгейден бастап, синтаксистік деңгейге дейін, сонымен стилистикалық және құрылымдық деңгей) және жеке оқиғалардың әр түрлі жиынтығында, басқа параметрлерде пайда болады.

3 Мәтіннің контекстік-мағыналық аяқталуына И.Р. Гальперин мынадай анықтама береді: «Мәтін дегеніміз – өзіндік мазмұны бар аяқталған хабар, әдеби тілде бұрыннан қалыптасқан хабар формаларының (функционалдық стиль, оның түрлері мен жанрлары) абстрактілі бір моделі бойынша ұйымдастырылған және өзінің белгілері арқылы сипатталатын хабар» [2, 16]. Сөйлеу жанры мәтіндеріне қатысты М.М. Бахтин контекстік-мағыналық аяқталуды былайша сипаттайды: «сөйлеудің аяқталуы бұл – сөйлеу

субьектілерінің ішкі жағының ауысуы: бұл ауысу сөйлеуші бар ойын айтқанда (немесе жазғанда), ол осы уақытта өз ойын айтқысы келгенде жүзеге асуы мүмкін. Тыңдап немесе оқи отырып, біз сөйлеудің аяқталғандығын анық сеземіз. Бұл аяқталу – ерекше және ол ерекше критерийлер арқылы аяқталады. Сөйлеудің аяқталуының бірінші әрі маңызды критерийі – бұл оған жауап беру мүмкіндігі, кеңірек әрі нақтырақ айтсақ, оның жауап позициясын иеленуі» [4, 268-269].

Біз тұтастық пен байланыстылықты сөйлеу жанры мәтіндерінің ең елеулі сипаты деп ойлаймыз. Біздің ойымызша, сөйлеу жанры мәтіндерінің имплицитті сипаттамасы ретіндегі тұтастық «референттік көзқарас, ассоциация және жанама-сигнификативті компоненттер «қосылатын» денотативті жағдайдың мәтінмен өзара байланысы болып табылады. Мұның бәрі мәтіннің мағыналық және прагматикалық құрылымы ретінде анықталады.

М.М. Бахтин айтқандай, бір жағынан кез келген сөйлеудің аяқталуын және оның жауап позициясын иелену мүмкіндігін білдіретін, екінші жағынан, белгілі бір жанрлық форманы анықтайтын маңызды фактор – сөйлеушінің түпкі ойы. Ол: «Әрбір сөйлеу тілінен – бір сөзді тұрмыстық репликадан ірі репликаға, ғылым мен әдебиеттің күрделі шығармалары негізінен біз тұтас ой, оның көлемі мен шекарасын анықтайтын сөйлеу ойын біз еркін түсінеміз, сезінеміз, байқаймыз. Сөйлеуші осы ойы мен еркі арқылы нені айтқысы келгендігін де елестете аламыз және сөйлеудің аяқталуын топшылаймыз. Бұл түпкі ой бір объекті, сонымен бірге оның мән-мағыналық сипаты ретінде анықталады»,-деп жазды [4, 270]. Бахтиннің сөйлеушінің түпкі ой термині мен сөйлеу қызметі теориясындағы иллокутивті күш термині сәйкеседі. П.Ф. Стросян былай деп жазды: «Расында да, сөйлеудің иллокутивті күші өз мәні бойынша сөйлеушінің тыңдаушыға бағытталған ниетін анықтауға және сөйлеушінің оны тануға арналған танымы жатады» [6, 149].

Лингвистика саласында маңызы бар прагматикалық зерттеулердің ықпалының нәтижесінде мәтіннің лингвопрагматикасы сияқты бағыт жасалынады. Бұл бағыт оқырманның мәтінді адекватты тұрғыда түсінуіне көмек беретін, осылайша оқылған ойға реакция беру мәтінін құрастыратын прагматикалық ережелерді суреттеу және анықтаумен айналысады; мәтіннің лингвопрагматикасы автордың оқырманға әсер ету мақсатында құрылатын немесе білінетін контекстік-оқиғалық ортасына негізделіп жасалады.

Қазіргі уақытта қарым-қатынастың негізгі бірлігі деп лингвистика саласы мәтін мен оның ішкі құрылымын атайды, ал бұл мәтіннің туындауына шешімді ықпал ететін факторлардың таңдау қажеттігін туғызады. Бұл нақты оқиғаға сәйкес, ол ең алдымен, коммуникацияның құрылымы мен соңғы мақсатын орындауға бағытталған коммуникациялық бірліктердің құрылымы және семантикасының өзара қарым-қатынасын, коммуникациядағы әңгімелесушілердің бір-біріне тигізетін әсерін айқындауды білдіреді. Әсер етудің бұл механизмі: 1) ақпарат берушінің мақсатына қарай тілдік тұлғалардың қолданылу тәуелділігін; 2) ақпарат алушы алатын әсердің сипаты мен деңгейін білдіреді. Мәселен, И.П. Сусов сөйлеудің прагматикалық құрылымын сегіз мүшелі туынды деп түсінеді: «Мен – саған – осындай уақытта – осындай жерде – осы ой арқылы – не себепті екендігіне қарай – осындай мақсатпен – осындай алғышарт, оқиғаға сәйкес – осындай тәсілмен – мынадай әлеуметтік-маңызды және жеке қарым-қатынастар негізінде – осы жайлы – хабарлаймын» [7, 10-11], мұндағы семантикалық болып табылатын «осы жайлы» + «хабарлаймын» компоненттерінен басқа компоненттердің барлығы прагматикаға жатады.

Көркем мәтін тілінің адамға әсер етуін зерттеу адамдардың саналы және ұғынықсыз мінезіне басым әсер ететін тәсілдер мен құралдар өңдеу арқылы анықталады. Міне, осы жағдай белгілі бір жанр формасын таңдауға мүмкіндік береді – бұл арқылы автор өз ойының иллокутивті күші туралы, яғни осы автордың айқын коммуникациялық мақсатын сипаттайтын белгілердің комплексі туралы оқырманға хабарлайды. Бұл авторға иллокутивті мақсатқа, яки оқырманның білімі, еркі немесе санасына әсер етуі үшін, сол мақсатқа жетуі үшін қажет. Сөйлеу жанрлары мәтіндеріне қатысты осы ұсынылған прагматикалық құрылымды түзетулер мен өзгертулер енгізу арқылы жанрлық ерекшелік деп қабылдауымызға болады

Сонымен, сөйлеу қызметі мәтіні арқылы автор оқырманға өзінің әлемді – зат, құбылыс, олардың ерекшелігі мен арақатынасын түйсінуі әрі тануы арқылы хабарлайды, осылайша ол өзінің болжаған прагматикалық тиімділігіне қол жеткізуді көздейді, яғни оқырман жағынан сөйлеу немесе үнсіз қимыл туындату мақсатында оған әсер етеді. Хабар алушы естігенін/оқығанын өз уақытында интерпретациялауы қажет. Прагматикалық интерпретация термині кең мағынада түсіну стратегиясын білдіреді.

Сөйлеу жанры түрлеріне қатысты синтагматикалық негізде құрылған мәтіндер жаңа реляциялық мағынаның пайда болуына қатысты тенденциялар арқылы сипатталады. Бұл жаңа реляциялық мағына мәтіннің семантикалық элементтерінің болмыс (денотат) объектілері және осы синтагматикалық конструкциямен байланысуы арқылы жасалады. Осылайша, берілген мәтіннің құрамындағы тілдік бірліктердің узуалды семантикасына әр түрлі реляциялық мағыналардың туындауы немесе ұлғаюы барысында пайда болады. Бұл түрлі ассоциациялардың пайда болуына ықпалын тигізеді. Осыған орай, мәтіннің нақты синтагматикалық ұйымы (құрылымы, құрамы) неғұрлым көп болған сайын (бұл әсіресе сөйлеу жанры мәтіндеріне қатысты), семантикалық байланыс та еркін әрі ассоциациялық бола түседі.

Ғалымдар автордың коммуникациялық мақсатына көп назар аударады, себебі автордың өзі ғана алуан түрлі тілдік құралдардың ішінен өзінің ойына толық жауап бере алатынын таңдап алады. Сондықтан да кейбір ғалымдар «тіл құралдарының стилистикалық қолданылуы нақты мәтінді басым түрде түсінуді қамтамасыз ететін осындай тұлға немесе формаларды таңдаумен байланысты» болғандықтан, прагматиканы мәтінмен авторлық жұмыс әрі мәтін туындату барысында сөйлемнің грамматикалық моделі мен лексикалық құралдарды таңдау процесімен сәйкес екінші маңызды фактор коммуниканттың аялық білімі болып саналады.

Сөйлеу жанрлары мәтіндерінің авторлығы дәстүрлі ұғым тұрғысынан қарағанда жеткілікті деңгейде шартты болып табылады (анекдот, частушка, қалжың және т.б.), сондықтан да коммуниканттардың аялық білімі мәтін тудыру барысында айқындаушы білім болады. Осылайша, көркем мәтіннің прагматикалық құрылымын оқырманның аялық білімін ескере отырып, мәтіннің оған әсер етуі арқылы зерттейміз. Себебі бұл мәтіндердің құрылымының прагматикалық мәні соңғы нәтижені, тиімділікті қарастыру барысында анықталады.

Мәтін құрамына енген фразеологизмдерді мәтіннің элементі ретінде өз мазмұнының бүкіл компонентімен ассоциацияланатын, осыған сәйкес өзіндік жүктемесі бар, тұтас мәтіннің бір бөлігі ретінде қабылданады. Бұл тұлғалар мәтіннің экспрессивтік жоспары – коммуникациялық табиғаты тұрғысынан туынды болып есептелетін және прагматикалық міндеттерді жүзеге асыруға қажетті параметрлердің ішіндегі ең маңыздысы. Мұндағы мәтіннің мазмұнына және оқырманның эмоциялық, интеллектуалдық және ерік-жігеріне әсер етуді күшейтетін автордың қарым–қатынасын мәнерлі етіп көрсетуге мүмкіндік беретін осы мәтінде қолданылған тілдік құралдар жиынтығын мәтіннің экспрессивтілігі деп атаймыз.

Мәтіннің экспрессивтілігін арттыру үшін бағалауыштық, стилистикалық және фразеологиялық тұлғаға (әрі қарай – ФТ) қатысты басқа да тілдік құралдар қолданылады. Әдебиеттің әр түрлі (комикалық және сатиралық) жанрларында ФТ маңыздылығы артады. Өйткені бұл тұлғалардың өзіндік бағасы болады, осылайша ол тікелей оқырманның эмоциясына бағытталады. Осындай мәтіндердің туындауына оның прагматикалық міндеті көп ықпал етеді. Көркем мәтіндердің негізгі прагматикалық міндеті – бұл әлемді эмотивті ракурста көрсету. Оның үстіне, осы міндеттердің көмегімен а) қалжыңдауда (анекдот айтуда) авторлар «сөйлеу қызметі үшін дайын формаларды меңгереді», осылайша коннатативті қарым–қатынастар анықталады; в) автор белгілі бір құбылысқа (құптау, кінәлау, ашулану және т.б.), соның ішінде саяси, қоғамдық жағдайларға сәйкес өз көзқарасын білдіреді (жасырын, бүркеншік атпен немесе үшінші жақтан, сыртынан бақылаушы ретінде). Бұл жағдайда прагматикалық ақпарат «жақсы-жаман», «жағымды-бәрібір-жағымсыз» сияқты бағалауыштық қарама-қарсы сөздер арқылы оқырманға кекесін және күлкілі жағдайда әсер

етеді. Қарастырылып отырған мәтіндердің экспрессивтілігі тілдің экспрессивті құралдары (ФТ, жаргонизм, ауызекі лексика және т.б.) және түрлі тәсілдер (гипербола, гротеск, тілдік ойын, стилистикалық келісу, каламбур және т.б.), тірек сөздер мен сөз тіркестерінің қайталануы, мәтіннің композициясы мен құрылымдық ерекшелігі, мәтіннің түрлі норма және стереотиптері (тілдік, әлеуметтік, мінез-құлықтық және т.б.), контаминация, көп мағыналылық арқылы анықталады. Бұл тілдік құралдар прагматикалық міндеттің орындалуына, яғни оқырманға әсер етуге көмек береді; Н.Д. Арутюнованың пікірінше: адам көзге оғаш, құлаққа жағымсыз кемісті құбылысты бірден байқайды: ол ретсіз аямен үйлеспейтіндігіне орай бірден айқындалады» [8]. Көркем мәтін жанрында жазылған, мәселен, анекдот, частушка, афоризм, әзіл және т.б. шығармалардың сатиралығы мен қазіргі үшін қажеттілігі олардың айқындаушы қасиеті болып табылады әрі олардың таратылуы мен танылуын қамтамасыз етеді.

Автор мен оқырман мәдени-тарихи тәжірибесінің өне бойына сіңген фразеологиялық мағыналарын тұлғалық мағына ретінде қабылдайды. Фразеологиялық мағына мен мәннің арақатынасын осылай қабылдау семантикалық жүйеден бастап оның сөйлеу тілінің жүзеге асырылуына дейінгі зерттеу ойының қозғалысын, бағытын айқын көрсетеді.

Пайдаланған деректер тізімі

1 Болотнова А.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня. – Томск: Изд. Томского ин-та, 1992. – 312 с.

2 Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М.: Наука, 1974. – 320 с.

3 Шмелева Т.В. Речевой жанр: Опыт общефилологического осмысления // Междунар. научн-худож. журн. – 1995. – № 1-2. – С. 57-65.

4 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Просвещение, 1975. – 423 с.

5 Федосюк М.Ю. Нерешенные вопросы теории речевых жанров // Вопросы языкознания. – 1997. – №5. – С. 102-120.

6 Стросян П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17. – С. 17-21.

7 Сусов И.П. Прагматическая структура высказывания // Языковое общение и его единицы. – Калинин, 1986. – С. 15-21.

8 Арутюнова Н.Д. Аномалии и язык (к проблеме языковой картины мира) // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 5-11.

9 Новиков А.И., Чистякова Г.Д. К вопросу о теме и денотате текста // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – № 1. – С. 48-53.

10 Маслова В.А. Коммуникативный подход к проблеме коммуникативности текста // Коммуникативные аспекты значения: Межвуз. сб. науч. работ / Волгогр. гос. пед ин-т им. А.С. Серафимовича. – Волгоград: ВГПИ, 1990. – С. 148-156.

В статье рассматривается прагматический метод актуализации окказиональных фразеологизмов в речевой прагмосемантике. На сегодняшний день особое внимание уделяется прагматическому способу образования окказионализмов, так как этот метод имеет преимущество в творчестве и науке. Этот метод дает исследователю возможность провести анализ воздействия художественной литературы на читателя, а также сегмантическую и структурно-компонентную связь данного текста.

Автор текстов разговорного жанра информирует читателя как он воспринимает и познает мир, явления, их особенности во взаимодействии. Таким образом, он нацеливается на прогнозируемую прагматическую эффективность, потому что, прагматическое значение структуры текстов определяется во время рассмотрения конечного результата эффективности.

The article deals with the pragmatic method actualization of occasional phraseology in speech pragmosemantics. For today focuses on the pragmatic way of education nonce words, as this method has the advantage of creativity and science. This method gives opportunity to the

researcher to feel reader`s impression, with this text semantic and structure-component compound and allows to analyze it.

The author of texts spoken genre informs readers how they perceive and learn about the world, such as things, events in their features and interaction. Thus, it is aimed at the predicted pragmatic efficiency. Because the pragmatic significance of the structure of texts is determined at the time of consideration of the effectiveness of the end result.

УДК 81’243

А.Е. Агманова[1], А.А. Рубас
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
РГКП «Национальный центр тестирования» МОН РК
Астана, Казахстан
agmanova@mail.ru, alena1992.18@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ЗНАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ И УСВОЕНИЯ

Статья посвящена проблеме формирования этнокультурных знаний при усвоении русского языка. На основе анализа учебников русского языка выявлены основные элементы моделирования и характер этнокультурного компонента. Рассмотрены лингвистический и лингводидактичекий аспекты данной проблемы, определена специфика внедрения этнокультурного компонента посредством сравнения казахстанских, российских, украинских и польских учебников русского языка. Сравнительно-сопоставительный анализ рассматриваемых учебников позволил выявить как общие принципы моделирования этнокультурных знаний, так и особенности, характерные для каждого из них. Результаты базируются на большом объеме фактического материала.

Ключевые слова: этнокультурные знания, этнокультурная компетенция, учебник русского языка, моделирование, усвоение

Исследование проблемы взаимодействия языка и культуры, специфики его проявления в полиэтническом социуме является весьма актуальным для современной лингвистики, имеет как научную, так и общественную значимость. Один из аспектов этой проблемы тесно связан с включением этнокультурного компонента в содержание современных образовательных программ по русскому языку для средних школ.

Актуальность проблемы формирования этнокультурных знаний обусловлена процессами глобализации и интеграции, происходящими в современном обществе, для которого характерны высокая степень мобильности и разнообразия межэтнических и межкультурных взаимодействий. Такого рода знания позволяют правильно оценивать специфику и условия взаимодействия, взаимоотношений с представителями других этнических общностей, находить адекватные формы сотрудничества с ними с целью поддержания атмосферы согласия и взаимного доверия. Этнокультурные знания реализуется, прежде всего, через набор культурных компонентов, в которых сосредотачиваются потребности, мотивы и ценностные ориентации представителей

[1] Исследование проводится в рамках реализации проекта «Языковое сознание этносов Казахстана в аспекте этнокультурного взаимодействия и формирования евразийской толерантности» на основе грантового финансирования научных исследований Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2015-2017 гг.

конкретных этносов, специфика проявления которых существенно влияет на общение с ними.

Важность постижения особенностей этнической культуры обусловливает необходимость создания условий для усвоения не только языковых знаний, но и этнокультурных знаний в процессе изучения русского языка. Рациональное внедрение и использование этнокультурных знаний, по нашему мнению, призвано обеспечивать возможность межкультурного диалога в широком пространстве межэтнического взаимодействия. Современное содержание образования должно быть разработано с учетом этнокультурных знаний и направлено на формирование этнокультурной компетенции.

«Этнокультурная компетентность – это интегральное свойство личности, выражающееся в совокупности представлений, знаний о родной, а также о неродной этнокультурах, их месте в культуре, опыте овладения этнокультурными ценностями, способности к диалогу культур, их сопоставлению, что проявляется в знаниях, умениях, навыках, моделях поведения в моноэтнической и полиэтнической среде» [1, 192].

Сформированная этнокультурная компетентность позволяет человеку найти приемлемые модели поведения, которые способствуют поддержанию атмосферы согласия и взаимного доверия, которая приводит к высокой результативности в совместной деятельности, и, следовательно, к устранению нетерпимого отношения к людям, отличающимся цветом кожи, языком, ценностями, культурой. Взаимосвязь усвоения иноязычного кода и развития социокультурного опыта индивида, предполагает речевое поведение, адекватное принятым в данном обществе нормам общения в зависимости от сферы, ситуации, темы и участников коммуникации, что требует овладения соответствующими национально-специфичными моделями речевого взаимодействия.

Система этнокультурного образования предполагает поэтапную реализацию: начиная с утилитарного представления и постепенно переходя к формированию ценностного отношения к культуре. Данная цель требует поиска новых эффективных путей обучения, которые приведут к системному владению языковой системой с учетом экстралингвистических факторов. Особенно данный вопрос актуален для этапа школьного обучения. Считаем, что подобного рода работа системно и целенаправленно должна проводиться в школе, и поэтому неоценима роль школьных учебников, которые порой являются основным средством получения информации не только о языке, но и о культуре страны изучаемого языка.

Все сказанное выше делает вполне очевидной актуальность проблемы моделирования этнокультурного компонента содержания школьного курса русского языка. Этнокультурный компонент содержания курса русского языка способствует формированию наряду с языковыми этнокультурных знаний, связанных с усвоением традиций, особенностей культуры и истории народа. Это одинаково важно как при изучении русского языка как родного, так и при овладении русским языком как вторым, поскольку, во-первых, без знания основ своей национальной культуры невозможно понять культуру другого народа, найти ключ к взаимопониманию и толерантному межэтническому взаимодействию в поликультурном обществе, во-вторых, нельзя овладеть новым языком, не усвоив и не поняв особенностей образа жизни, менталитета, верования, этических и эстетических воззрений, моделей поведения народа-носителя изучаемого языка.

В процессе восприятия этнокультурной информации и разнообразных форм работы с этим материалом ученик усваивает этнокультурные знания, способствующие развитию чувства гордости от осознания принадлежности к тому или иному народу, и, что самое важное, это формирует основу для позитивного межэтнического взаимодействия, что приобретает особую актуальность в современной действительности. С целью выявления специфики внедрения этнокультурной информации в содержание школьных учебников русского языка нами было осуществлено исследование особенностей моделирования этнокультурного компонента и его роли в формировании межкультурной компетенции на примере казахстанских, российских, украинских и польских учебников.

Обозначенная проблема связана с решением целого комплекса лингвистических и лингводидактических задач. Собственно лингвистический аспект проблемы связан с отбором лексики и учебных текстов этнокультурного содержания; презентацией и анализом языковых фактов, представленных в этих текстах; выявлением национально-специфических особенностей языковых единиц. Лингводидактический аспект внедрения этнокультурного компонента в содержание курса русского языка предполагает разработку концептуальных основ моделирования этнокультурной составляющей как в рамках всего школьного курса русского языка, так и учебной программы для определенного класса, что призвано обеспечить методологическое обоснование основных дидактических единиц обучения, способов и видов их репрезентации в зависимости от возраста учащихся и языка обучения.

Сравнительный анализ позволил установить, что основными элементами моделирования этнокультурного компонента в рассмотренных нами учебниках являются учебный текст и упражнения, представляющие собой информационную и мотивационную базу для речевой деятельности учащихся.

Дело в том, что в процессе формирования лингвистических и этнокультурных знаний образовательный, культурологический, воспитательный и развивающий потенциал учебного текста позволяет использовать его в следующих аспектах:

- текст как единица представления языкового материала;
- текст как единица обучения речевой деятельности;
- текст как образец функционально-смыслового типа высказывания;
- текст как средство создания культурно-информационного контекста общения [2, 7].

Учебный текст как дидактическая единица должен содержать компоненты, обеспечивающие восприятие заключенной в нем информации этнокультурного характера, а система заданий к нему призвана мотивировать на работу с учебным материалом, организовать деятельность учащегося, направленную на формирование межкультурной компетенции. Безусловно, возникает необходимость в постоянном привлечении дополнительных материалов, связанных с окружающей нас действительностью, отражающих события в стране и за рубежом, а также актуальную этнокультурную информацию регионального характера. Привлечение таких материалов, отражающих связь с реально происходящими событиями, способствует тому, что общение приобретает коммуникативно-мотивированный характер, так как обучаемые с интересом говорят о том, что им близко и понятно, испытывают удовлетворение о того, что могут говорить на русском языке о событиях, которые их волнуют, о которых они хорошо осведомлены. Анализ рассматриваемых учебников свидетельствует об отсутствии единого подхода, призванного обеспечить системное формирование этнокультурной компетенции учащихся. Распределение учебных текстов и упражнений этнокультурной направленности происходит в изучаемых учебниках неравномерно.

Сравнительная характеристика реализации этнокультурного компонента в содержании рассматриваемых учебников представлена на диаграмме (Рисунок 1).

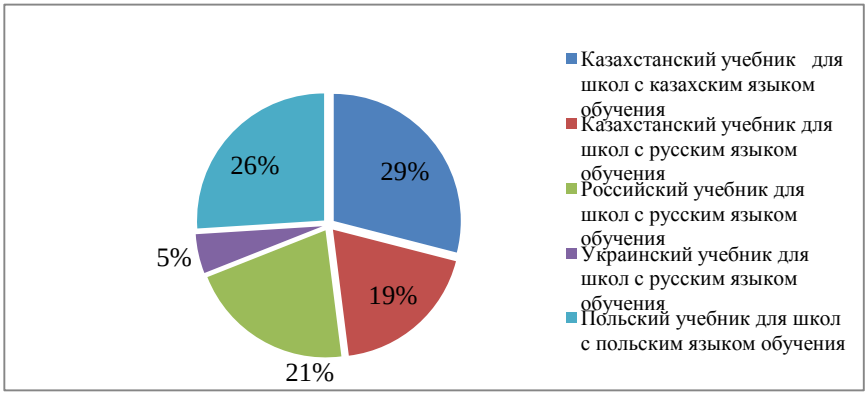

Рисунок 1 – Сравнительная характеристика учебников на предмет реализации этнокультурного компонента

Одним из основных факторов, определяющих характер этнокультурного материала, является язык обучения. Так, в учебниках для школ с русским языком обучения основной частью сосредоточения этнокультурного компонента являются лексические и грамматические упражнения, которые направлены на совершенствование уже имеющихся знаний этнокультурного характера. В учебниках для школ с нерусским языком обучения основной упор авторы делают на этнокультурные тексты, которые предназначены для ознакомления с русской культурой, некоторыми особенностями речевого поведения носителей языка посредством более глубокого погружения в этнокультурную языковую среду.

Обсуждая вопрос об этнокультурной составляющей содержания курса русского языка в казахстанских школах независимо от языка обучения, следует отметить, что ее специфика определяется необходимостью отображения реалий современного казахстанского общества, подачей этнокультурного материала сквозь призму «русского языка в диалоге культур».

Например, уже первый параграф казахстанского учебника 9 класса для школ с русским языком обучения посвящен теме «Русский язык в диалоге культур», что с первых страниц настраивает учеников на восприятие этнокультурной информации. Ставится и проблемный вопрос: «Почему русский язык способен успешно участвовать в диалоге культур?».

Авторы учебника обращают особое внимание на специфику взаимодействия языка и культуры, о чем свидетельствуют следующие высказывания, представленные в данном разделе:

- Русский язык – это язык диалога неповторимых и самобытных культур народов Казахстана.

- Русский язык – это составная часть духовной культуры казахстанского общества и мощное коммуникативное средство [3, 10].

В учебниках русского языка для школ с казахским языком обучения преобладают тексты, посвященные этнокультурным реалиям, выдающимся личностям, особенностям этикета, фрагментам из произведений русской литературы, а также задания, связанные с фразеологизмами и паремиями. Например, удачно реализованы материалы, отражающие природно-географические особенности, что способствуют установлению более прочной связи изучаемого языка с конкретным представлением об исконной территории его распространения: тексты «*Волга-матушка», «Сибирь – сказочная страна»,* которые не только информируют ученика о наличии таких географических объектов в стране, но и показывают отношение к ним русского народа *(«В старинных сказаниях и песнях этих народов Волга наречена солнышком за свет ее необыкновенных родниковых вод…»)* – в учебнике для 6 класса [4]; «Москва – столица России», «Дон – легендарная русская река» – в учебнике для 7 класса [5].

Следует отметить продуманную систему работы, направленную на усвоение фразеологизмов. Например, дается следующий ряд фразеологизмов с компонентом «нос»: *задирать нос, вешать нос, водить за нос, зарубить на носу, встретиться нос к носу, клевать носом, не видеть дальше своего носа, остаться с носом.* В данном примере представлены не только элементы фразеологических сочетаний с одним и тем же компонентом, но и продемонстрированы особенности их употребления в языке, что ярко отражает национально специфические особенности русского языка [6].

Немногочисленны тексты, отражающие особенности русского национального характера, обряды, традиции и праздники. В представленных текстах этнокультурного характера запечатлен познавательный опыт народа, его морально-этические, социально-эстетические, художественные и воспитательные идеалы. Именно благодаря своему разнообразию данные элементы представляют собой прекрасный материал для формирования этнокультурных знаний. Вместе с тем, анализ рассматриваемых учебников свидетельствует об отсутствии единого подхода, призванного обеспечить системное формирование этнокультурной компетенции учащихся. Моделирование этнокультурных компонентов, базирующееся на единых концептуальных основаниях, позволит реализовать

системное их внедрение, обеспечивая при этом преемственность учебного материала и его коммуникативно-прагматическую направленность [7].

В учебниках для школ с русским языком обучения тексты о роли и месте русского языка, о персоналиях, этнокультурных реалиях, отрывки из художественной литературы являются самыми частотными. Тексты, посвященные природно-географическим особенностям, этимологии, немногочисленны. А такие компоненты, как сказки, обычаи и традиции в отличие от учебников для школ с казахским языком обучения, отсутствуют [3].

В проанализированных учебниках система упражнений, содержащих этнокультурные компоненты, представляется эффективной, поскольку способствует параллельному формированию языковой и межкультурной компетенции учеников. Преобладают упражнения коммуникативно-познавательного типа, что позволяет успешно ввести учащегося в диалоговое пространство русского языка, делая его непосредственным и активным участником.

При представлении текста этнокультурного содержания авторы в большей степени опираются на описание определенных коммуникативных ситуаций, а не на изолированные языковые и этнокультурные факты, что способствует эффективному погружению в языковую среду. Особенно продуктивной нам представляется работа по сопоставлению фактов русского и родного языков, явлений русской и родной культуры учащихся с опорой на их личный опыт, что способствует актуализации этнокультурных знаний и формированию навыков межкультурного общения.

Анализ украинского учебника для 8 класса на предмет реализации этнокультурного компонента показал, что учебные тексты, представленные в данном учебнике, недостаточно нацелены на формирование этнокультурной компетенции, поскольку носят познавательный характер общей информативной направленности («Эйфелева башня», «Свойство воды», отрывки из произведений русских авторов: М. Цветаева, И. Бунин, В. Распутин и др.) [8]. Авторы основной упор делают на описание языковой системы, не обращая внимания на сопоставление фактов двух лингвокультур.

Текстовые материалы с этнокультурными компонентами, представленные в российском учебнике (7 кл.), направлены на совершенствование и более глубокое изучение русской культуры – родной для учащихся среды, что способствует дальнейшему развитию этнокультурной компетенции уже более высоко уровня [9].

Богатый и разнообразный материал представлен в польском учебнике русского языка (4 кл.). Имеются многочисленные диалоги на различную тематику, например, реплики в диалогах, отражающие некоторые особенности речевого поведения в русской лингвокультуре:

- *Привет! Сколько лет, сколько зим!*

- *Здравствуйте! Какими судьбами**?***

Диалоги предполагают межкультурное взаимодействие. Это выражается и в том, что в одном диалоге представлены персонажи с польскими и русскими именами: «Ты знаешь, Марек увлекается кибернетикой/ Ты познакомился с Катей?/Я видел вчера Игоря / Говорят, ты встречался вчера с Петром?» [10].

Таким образом, специфика моделирования этнокультурного компонента содержания школьного курса русского языка зависит от многих факторов, важными из которых являются концептуальный подход авторов учебников, язык обучения (русский как родной или русский как второй/иностранный), а также такие социолингвистические факторы, как особенности языковой ситуации, языкового планирования и языковой политики государства.

Межкультурное общение, основанное на уважении к культурным ценностям народов, проживающих в стране, толерантность являются одними из определяющих факторов целостности, стабильности и поступательного развития такой полиэтнической страны, как Казахстан. В связи с этим одной из главных задач школы является формирование этических ценностей, высокой культуры школьника, умеющего грамотно и адекватно формулировать и высказывать свои мысли в межкультурной среде, терпеливо и уважительно относиться к

мнениям окружающих. Реализация данных приоритетов осуществляется непосредственно через учебники и учебные пособия, неотъемлемой частью которых должен быть этнокультурный компонент.

Сущность экстериоризации знаний инофонов при изучении русского языка как второго определяется особенностями формирования языковых и этнокультурных знаний. Перевод интуитивных знаний, сформированных в родном языке на бессознательном уровне, в осознаваемый процесс их использования на базе осмысления идиоэтнических особенностей изучаемого языка, отражающих специфику связи вербальных средств кодирования с соответствующими концептами, обеспечивает успешную объективацию языковых и этнокультурных знаний [11, 10**].**

Современные тенденции общественного развития в условиях полинационального государства ставят перед обществом в целом и перед школьным образованием, в частности, важную задачу, связанную с формированием этнокультурных знаний и этических ценностей, что является основой становления толерантной высококультурной личности, способной принять и понять, терпеливо и уважительно относиться к проявлениям иной культуры.

Список литературы

1 Афанасьева А. Б. Этнокультурное образование: сущность, структура содержания, проблемы совершенствования // Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 3. – С. 189-195

2 Агманова А.Е. Реализация предикационных знаний в тексте // Текст в системе обучения русскому языку и литературе. – Астана, 2009. – С. 6-12.

3 Сулейменова Э.Д., Сабитова З.К. Русский язык: Учеб. для 9 кл. общеобразоват. шк. – 2-е изд., перераб. – Алматы: Атамура, 2009. – 304.

4 Гуревич Г.Ф. и др. Русская речь: Учеб. для 6 кл. общеобразовательной школы с казахским языком обучения / Г.Ф.Гуревич, Р.И.Бекишева, Р.К.Шаймакова. 3-е изд., доработ. – Алматы: Атамұра, 2011. – 272 с

5 Жанпеисова У.А. Русская речь: Учеб. для 7 кл. общеобразовательной школы с казахским языком обучения – Алматы: Атамұра, 2012. – 320 с.

6 Жанпеисова У.А., Майбалаева А.А. Русский язык: Учебник для 10 кл. общеобразовательных школ общестественно-гуманитарного направления для школ с казахским языком обучения. – 2-е перераб. изд. – Алматы: Мектеп, 2010. – 368 с.

7 Шманова Н.Н., Шаймерденова Н.Ж., Кошерова А.Т. Русская речь: Учебник для 9 классов общеобразовательных школ с казахским языком обучения – Алматы: Издательство «Мектеп», 2005. – 272 с.

8 Баранов М.Т., Ладыженская Т.А. и др. Русский язык. 7 класс: учеб. для общеобразоват. организаций. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2013. – 223 с.

9 Рудяков А.Н., Фролов Т.Я. Русский язык: Учебн. для 8-го кл. общеобразоват. учебн. заведений с рус. яз. обучения. – Киев: Грамота, 2008. – 328 с.

10 Gorczyca W., Riedl C. Русский язык: Podrecznik dla klasy IV szkol srednich. – Warszawa, 1996. – 200 s.

11 Формирование языковых и лингвокультурных знаний при усвоении русского языка как второго // Хабаршы-Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева. Сер. филол. № 3. – Астана, 2016. – С. 7-10

Мақала орыс тілін меңгеру барысында этномәдени білімнің қалыптасу мәселесіне арналған. Орыс тілі оқулықтарын сараптау нәтижесінде этномәдени материалдардың негізгі моделдеу тәсілдері мен түрлері анықталды. Бұл мәселенің лингвистикалық және лингводидактикалық аспектілері қарастырылып, этномәдени компоненттің оқулыққа еңгізу ерекшеліктері Қазақстан, Ресей, Украина және Польша мектептерінде қолданылатын орыс тілі оқулықтарын салыстыру нәтижесінде анықталады. Қарастырылып отырған оқулықтарды салыстырмалы талдау олардың этномәдени білімді

модельдеудің жалпы принциптерін және әрқайсысына тән ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Нәтижелер нақты материалдың үлкен көлеміне негізделген.

The article deals with the problem of formation of ethnocultural knowledge under acquisition of the Russian language. The main elements of the modeling and the character of ethno-cultural components were identified through the analysis of the Russian language textbooks. Linguistic and linguodidactic aspects of the issue have been considered, by comparing Kazakhstan's, Russian, Ukrainian and Polish textbooks on the Russian langusage peculiarities of introduction of ethnocultural component have been identified. Comparative and contrastive analysis of the textbooks allowed to determine common principles of ethnocultural knowledge modelling as well as peculiarities characteristic to each of them. The results are based on the large volume of factual material.

УДК 81-33

Қ.Ж. Айдарбек[1], А. Конарбаева[2]
А. Байтұрсынұлы атындағы ТБИ[1]
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ[2]
Алматы, Қазақстан

УНИВЕРБТТЕРДІҢ КОГНИТИВТІК-МЕНТАЛДЫ ҚҰРЫЛЫМДАР РЕТІНДЕГІ ТЕРМИНЖАСАМДАҒЫ КӨРІНІСІ

Терминжасам тәсілдерінің бірі универбтену құбылысы деп аталады. Қазіргі таңда ғылым мен техниканың қарқынды дамуы аталымның ықшамдау тәсілдерін талап етіп, ақпаратты беру үшін тілдік құралдардың мүмкіндігінше аз қолданылуын қажет етеді.

Түйін сөздер: семантикалық ықшамдау, универбтену құбылысы, компрессивті сөзжасам, терминжасам, менталды тетік.

Терминжасам тәсілдерінің бірі универбтену құбылысы деп аталады. Қазіргі таңда ғылым мен техниканың қарқынды дамуы аталымның ықшамдау тәсілдерін талап етіп, ақпаратты беру үшін тілдік құралдардың мүмкіндігінше аз қолданылуын қажет етеді. Ал тілдік тәсілдерді ықшамдау үдерісі түрлі тілдік деңгейлерде көрінеді. Универбтену құбылысы компрессивтік сөзжасамның тәсілі ретінде терминжасамда ғана емес, сонымен бірге түрлі әлеуметтік қарым-қатынас үдерістерінде де орын алады. Бұл құбылыстың кеңінен қолданылуы тілдің ішкі заңдылықтарымен де, экстралингвистикалық факторлармен де байланысты болып келеді.Қазіргі кезде тіл ғылымы саласы үшін компрессивтік сөзжасамның пайда болуы мен қолданылу ерекшелігін зерттеуге үлкен мүмкіндіктер бар. Себебі компрессивтік сөзжасам тіл табиғатын айқындайтын қоғамдық үдерістер барысында жүзеге асады. Ал әлеуметтік қарым-қатынас үдерісін лингвистикалық тұрғыдан талдауда тілдік бірліктер мағынасында көрініс табатын ұлттық-мәдени, психологиялық ерекшеліктерден тыс қарау мүмкін емес.

Қарым-қатынас үдерісінде сөйлеуші мен тыңдаушының көздейтін мақсаттары сәйкес келмейді. Қоғамдық норма адамдар қарым-қатынасы барысында толық ақпаратты беруді талап етеді. Дегенмен белгілі бір жағдаятта күрделі таратылған атауларды қолдану бұл сөйлеушінің құзырында болады. Әрине сөйлеу жағдаятына тілді білу деңгейі, мақсатты бағытқа байланысты сөйлеу түрі, стилистикалық тәсілдерді қолдану сияқты құбылыстар әсер етеді. Сондықтан да универбтер негізінен ауызекі сөйлеу тіліне тән. Өйткені ауызекі сөйлеуде әрбір адам ыңғайлылық пен сөйлеу әрекетін үнемдеуге тырысады. Жалпы ауызекі сөйлеу тілі адамның әлеуметтік мәртебесінің сипатын айқындайтын ең бір маңызды

көріністердің бірі болып табылады. Ауызекісөйлеудегіәлуеметтік индикация фонетикада да, лексика мен грамматикада да көріністабады.

Бір құбылысқа немесе ұғымға атау беру барысында біз оны басқа да түрлі құбылыстар мен ұғымдардан бөліп алып, ал оған атауды таңдау мен оны басқа құбылыстар мен ұғымдардан ерекше бөліп алу қазақ тілінің лексика-семантикалық қорларына байланысты болады. Сондықтан да егер тілде мұндай құбылыстар мен ұғымдарға бір сөзбен берілетін атау болмаған жағдайда оларды мәтінде оның ерекшелігін айқындайтын басқа сөздермен тіркестіріп беріп немесе көп сөзден тұратын атау құрастыруға мәжбүр боламыз. Мысалы: *алғашқы ізашарлар, ойыншық бөлшектерін жинаушы, көрнекі құралдар сәнгері, технологиялық жиынтықтарды құрастырушы, үлгіні суретке салушы, өсімдік кептіруші, жылжымалы құрамның жуушы-жинаушысы, жуу қондырғысының мәшинисі, байланыс операторы бұрғылау құлыптарын орнатушы, шахта пешінің газшысы* және т.б.

Сипаттамалы құрылымдардың кемшіліктері кез келген көп сөзден құралған аталымдық қызметті атқаратын ақпараттық атауларды адекватты қысқартып беру қажеттілігін туғызады. Атаулану актісі барысында көп құрылымды атауды айтуға кететін уақытты үнемдеу мақсатында оны бір сөзді универбке ықшамдау әрекеті жүзеге асырылады.Басқа да қысқартулар секілді универбтер бейтарап немесе қарапайым стильде жасалып, бірақ узуалды болып табылады. Себебі мұндай құбылыстардың бастапқы жасалуы сөйлеу қарым-қатынасы барысында туындап, нәтижесінде алғашқы сөз тіркесіне синонимдес оның қысқа формасы жасалады.

Универбтердің пайда болуы тілдің үнемдеу заңына сәйкес түсіндіріледі. Өйткені көп сөзден құралған сөз тіркестерін немесе күрделі сөздерді қолданушы адамдарда міндетті түрде мүмкіндігінше уақытты, айтуға қажетті күш-қуатты, тіпті қағазды үнемдеу талпынысы пайда болады. Универбтену мәселелері ғылыми әдебиеттерде әр қырынан қарастырылады. Себебі бұл сөзжасамдық тәсіл өте күрделі құбылыс және қарама-қайшы келетін жақтары да бар. Кез келген жаңадан жасалған универб – тілдік ұжымның саналы әрекетінің нәтижесі.

Универбтену құбылысы тарихи тұрғыдан бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып, сандық жағынан көп болмағандықтан тілге байқалмай ене бастаған. Тілдік факторларға байланысты универбтер негізінен ауызекі сөйлеуде пайда болып, сөздер мен сөз тіркестерінің ықшамдалған формаларының жасалуымен сипатталады. Ғалым А.Сопираның пайымдауынша, универбтену құбылысының пайда болуына мынадай экстралингвистикалық факторлар себеп болды: «… ғылыми-техникалық төңкеріс, соғыстар, қақтығыстар, ұлттық мемлекеттердің құрылуы және т.б., қоғамдық санада бұрыннан да бар үлгілердің белсенділігі мен өнімділігін арттырып универбтер жасалуына ықпал етті» [1, б.117-119].

Яғни, бір жағынан, әлеуметтік даму мен ғылыми-техникалық прогресс барысында семантика тұрғысынан үнемі айқын және үнемді аталымдарды талап ететін жаңа құбылыстар мен үдерістер пайда болып, оларға сәйкес сипаттамалы атаулар жасалса, екінші жағынан, осы жаңа ұғымдар мен құбылыстарға сөзжасамның дәстүрлі және жаңа тәсілдері арқылы бір сөзден құралған атау беру үрдісі қалыптасады. XX-XXI ғасырлар тоғысында тілдегі ықшамдау тетіктерінің белсенділігінің артуы – тіл мен қоғам тарихының тікелей байланыста болатындығының айқын дәлелі. Экономика, мәдениет, ғылыми-техникалық төңкерістердің қоғамдағы дамуы мен өркендеуі қарым-қатынас, коммуникативтік қызмет орнатылуының үнемді аталым амал-тәсілдерін қажет етеді.

Сөзжасамдағы компрессия – бұрыннан-ақ ғалымдардың назарынан тыс қалмаған мәселелердің бірі. Өткен ғасырдың басында ғалым Я.Розвадовский универбтер теориясын алғаш рет ұсынып, оған мынадай анықтама жасаған: «Кез келген атаудың бастапқы екі мүшелік табиғаты жөніндегі ілім» [2, 228 б.].

Я.Розвадовскийдің концепциясы 50-60 жылдары В.В.Виноградов пен А.В.Исаченко сияқты ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тапты. А.В.Исаченко атаулардың даму маңызын былайша көрсетеді: «Шығу тегіне орай, екі компоненттен тұратын аталымның бір компоненті өзінің дербестігін жоғалтып, бұл элементтер бір құрылымда бірігеді, яғни

универбтену құбылысы негізінде сөз уәжді категориядан бейуәжді сөздер қатарына енеді» [3, 338 б.].

Аталмыш мәселе жөнінде В.В.Виноградов, А.А.Потебня, А.А.Шахматов, Л.В.Щерба сынды ғалымдар да құнды пікірлер айтқан. Өткен ғасырдың 70-80 жылдары универбтену мәселелеріне арналған З.К.Ахметжанова, Г.О.Винокур, М.Докулил, В.В.Лопатин, В.М.Мокиенко, А.Сопира, Д.Н.Шмелев сияқты ғалымдардың еңбектері жарық көрді. Қазіргі таңда сөзжасамның компрессия мәселелері қоғамдағы өзгерістерге байланысты көптеген сөзжасамдық бірліктер жасалуына алып келгендігіне орай, қайтадан тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Жалпы компрессивті сөзжасам саласы универбтенумен қатар субституция мен аббревиация, қысқартуларды да қарастырады. Компрессия лингвистикалық құбылысы ретінде тілдің семантика саласымен тығыз байланысты. Оның негізгі маңызы мәтіндегі ақпараттың аталмыш коммуникативтік актіде артық болып саналатын бөлігінің алынып тасталуын, одан шектелуін білдіреді. Яғни тілден тыс жағдаяттың сипатталуында коммуникация тұрғысынан тілдік құрылым ықшамдалып, үнемделеді. Алайда толық нұсқаның, компрессивтік құрылыммен ауыстырылуы тілдік бірліктің ақпараттылық жағын ешбір өзгеріссіз қалдырады.

Тіл білімінде компрессия құбылысы екі бағытта қарастырылды. Компрессия кең мағынада үдеріс ретінде зерттеліп, тілдің бүкіл жүйесін қамтиды, өйткені лингвистикалық бірліктердің универбтенуі тілдік жүйенің барлық деңгейлерінде жүзеге асырылады: фонетика, синтаксис т.б.Жалпы конденсаттарды, жұрнақ арқылы жасалған туынды зат есімдерді ерекше универбтер деп қабылдауға болады. Біз компрессияны аффиксті деривация нәтижесінде бастапқы нұсқадағы семантиканың конденсациялануымен қатар жүргізілетін лексикалық бірліктердің қысқартылып, ықшамдалуы деп қарастырамыз. Біздің ойымызша, мұндай сөзжасам түрі тек мазмұн межесіне ғана емес, сонымен бірге тұрпат межесіне де қатысты жүргізіледі.

Сондықтан сөз тіркесі мен оның ықшамдалған нұсқасын парадигматика да, синтагматика да тұрғысынан ақпарат берілуінің екі түрлі формасы деп қарастыруға әбден болады. Синтагматика мен парадигматика қатынастарын реттеуші компрессия тілдің динамикалық құбылысына жатады. Бұл негізінен тілдің әмбебап тетігі болып табылады. Тілдің динамикалық жүйе тұрғысынан зерттелуі компрессияның тілдік табиғаты жайында және оның негізінде сөйлеу қызметінің кейбір нәтижелері, мысалы сөзжасамдағы үнемдеу принципін түсіндіруге мүмкіндік жасайды.

Кейбір жағдайларда компрессивтің мағынасы айқын әрі түсінікті болуы үшін ол перифразбен қатар беріліп отырады. Бұл ретте перифраздың артықшылығы оның мазмұнының универбте бекітілуі үшін қажет, яғни олардың бірдей мағынаны беретіндігін айқындау үшін маңызды.Компрессия термині бұған дейін сөзжасам саласындағы зерттеулерде келтіріліп жүрген. Мәселен, Е.А.Земская компрессивті сөзжасамды ұзын атаудың қысқаға ауыстырылуы, яғни құрылымдық, материалдық компрессия деп түсіндіреді [4, 117 б.].

Семантикалық ықшамдау мәселелері А.Ф.Журавлев, Е.С.Кубрякованың зерттеу еңбектерінде арнайы қарастырылған. А.Ф.Журавлевтің көзқарасы бойынша семантикалық компрессия (қысқартылу, конденсациялау, универбтену) белгілі бір сөздің семантикасына (даралаушы семантикалық компонент ретінде) басқа бір алғашқы сөзбен синтагматикалық байланыста болған сөздің мағынасының жүктелуі, яғни сөз тіркесіндегі бір сөз «бүкіл сөз тіркесінің мағынасын білдіреді, бірақ қалып қойған сөздің синтаксистік валенттілігін алмастырмайды» [5, 60 б.].

Ал ғалым Е.С.Кубрякова семантикалық ықшамдауды «синтаксистік құрылымның бір сөзге ықшамдалуының табиғи нәтижесі. Ол дериваттардың мағына икемділігі, олардың семантикасының кеңдігі, тұжырымды формасымен бірқатар ой-қорытындылар мен айтылымдарға сілтеу қабілет-қасиеттері арқылы іске асырылады», - деп көрсетеді [6, 88 б.].

Ғалымның бұл ой-тұжырымы семантикалық ықшамдау ұғымын Е.А.Земскаяның құрылымдық ықшамдау мен А.Ф.Журавлевтің құрылымдық-семантикалық ықшамдауға қатысты айтылған қорытындыларын біріктіріп, бір құбылыстың екі қырын да айқындайды. Сонымен қатар автордың компрессивтік тілдік бірліктердің «бірқатар ой-қорытындылар мен айтылымдарға сілтеу» қасиеті тілдік ықшамдау тетіктерінің менталдық құбылыстармен сәйкестігін, аталмыш үдерістің менталды – әмбебап негізін анықтайды. Сондықтан бұл құбылысты «жеке тұлға – қоғам» ұғымдарының сабақтастығында, тікелей тығыз байланыста қарастыруға болатындығы универбтену құбылысының әлеуметтік лингвистика мен когнитивтік аспектілерін дәлелдейді.

Когнитивтік аспектіде ықшамдалған тілдік бірліктер құрылымдық тұрғыдан қарастырылады. Ал когнитивтік құрылым дегеніміз дүние танымының ерекше тәсілін білдіретін нақты бір психикалық құрылымның сөзбен репрезентациялануы. Менталды үдерістерге қарағанда когнитивтік үдерістер әрқашанда вербалды.

Қазақстандық тіл білімінде универбтену құбылысын арнайы зерттеген ғалым, профессор З.Қ.Ахметжанова оған мынадай анықтама береді: «бастапқы сипаттамалы құрылымнан (перифраздан) бір лексемалы құрылым (универб) жасалу үдерісі семантикалық мазмұнның бір сөзде жинақталуы мен формалды кеңейтілген құрылымның ықшам, қысқартылған формаға айналуымен сипатталады» [7, 108 б.].Ғалымның пікірі бойынша, бұл үдеріс екі кезеңнен тұрады:құрама атаудың жасалуы (сәйкестендіруші компонентке даралаушы компоненттің қосылуы);универб – сөздің жасалуы (құрама атаудың ықшамдалуы) [7, 108 б.].

Ғалымдардың пікірінше, егер әдеби тілде құрама атаулар жиірек қолданылса, ауызекі сөйлеу тілінде керісінше үнемді аталымдар таңдалып, қысқа және экспрессивтік сөздер қолданылады. Тілде мынадай құбылыстар үнемі орын алады: сөйлеуші сөйленім үдерісін қарапайым, ыңғайлы жасауға тырысса, тыңдарман, керісінше, қабылдау үдерісін тиімді, қарапайым етуге бейімделеді. Сөйтіп тіл дамуы бірде сөйлеуші пайдасына қарай шешілсе, бірде тыңдарман пайдасына қарай бейімделеді. «Сөйлеуші – тыңдарман» антиномиясы сөйлеушінің тілдік үнемдеуге бейімділігін білдірсе, тыңдарман артық ақпарат алуға қарсылық білдірмейді. Осындай жағдаятта ықшамдау тетігі іске қосылады.

Универбтену барысында анықталушы немесе анықтаушы басты қызмет атқаруы мүмкін. Егер белгілі бір жағдаятта анықтаушы даралаушы маңызды болып табылса, онда анықталушы ерекше орын алады. Мысалы институт атауларында: медициналық, педагогикалық, политехникалық т.б.Универб бүкіл перифраздың семантикасын бойына сіңіріп, формалды тұрғыдан бір элементке ғана негізделеді, бұл элемент әдетте дифференциалды белгі болып келеді. Егер перифраздың даралаушы белгісі қызметінде сын есім болса, эллипсис аталмыш сын есімнің субстанативтенуімен сипатталады. Универбтену – сөз тіркесінің семантикалық және құрылымдық ықшамдалуының өнімді тәсілі. Бұл құбылысты тілдегі белгілі қарама-қарсылық – атаудың көп құрамдылығы мен мағына біртұтастығы мәселесінің шешімі деп қарауға болады. Универбтену үдерісі тілдік үнемдеу заңымен тікелей байланысты «үнемдеу» ұғымы өте күрделі, өйткені ол философиялық және лингвистикалық ұғымдармен байланысты. Универбтер қалыптасуы нақты бір мәнмәтін мен коммуникативтік жағдаятқа тәуелді.

Ғылым мен техникада жаңа салалардың пайда болуы жаңа сөздер, терминдер жасалуына себепші болады. Бұл ретте аталымның әлеуметтік сипаты анық көрінеді. Кәсіби сөйлеу түрлі универбтелген формалардың жасалуына негіз болады. Универбтер қатарына белгілі бір кәсіп иелері ұжымына тән түрлі кәсіби сөздер, айтылымдар да жатқызылады. Синтаксистік қатынастардың өзгеруі негізінде пайда болатын сөзжасамдық қатынастар жеке, дербес деректер ретінде қалыптасып, жаңа сөздер жасалуының үлгілері болады. Осыған орай универбтену құрылысы тілдік құрылымның түрлі деңгейлерінде көрініс табады.

Әлеуметтік лингвистика саласының маңызды мәселелеріне тілдің әлеуметтік және функционалдық дараланууы, әдеби тіл, әлеуметтік диалект, кәсіби жаргондардың өзара әрекеттестік үдерістерін зерттеу болып табылады. Әрбір мемлекетте тіл қолданысының

ерекше жағдайлары қалыптасады. Тілдің қолданылуы аталмыш түрлі топтарда тілдің ішкі заңдылықтары мен экстралингвистикалық факторлар негізінде қалыптасады. Сондықтан да универбтену құбылысының әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарастырылуы қазіргі таңда жалпы тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Универбтену композитті сөзжасамның негізгі тәсілі ретінде когнитивтік аспектіде қарастырылуы өте маңызды. Когнитивизмнің негізгі зерттеу нысаны адам санасы, ойлау мен менталды (когнитивтік, интеллектуалдық) үдерістер мен жағдайлар болып саналады. Когнитология ғылым ретінде адамның «ойлау тетігін», ақпараттардың өңделу үдерістерін зерттейді [8, б.6-7].XX ғасырдың соңы лингвистикадағы ғылыми парадигманың ауысуымен ерекшеленді (В.М.Алпатов, Е.С.Кубрякова, П.Б.Паршин, В.А.Пищальникова, Н.Д.Арутюнова, А.А.Уфимицева т.б.). Тіл білімінде когнитологияның пайда болуы– дүниетанымдағы жетістіктердің бірі іспеттес.

Адам тәжірибесі жеке тұлғаның ойлау қызметіне байланысты, өйткені танымдық қызмет барысында алынып, өңдеу нысаны болған мән-мағыналық ақпараттық сөздер арқылы таңбаланады. Адам қоршаған ортаны танып білуі нәтижесінде қабылдаған ақпаратты өңдеп, сақтап, оны әрі қарай белгілі бір мақсаттарды, міндеттерді шешу үшін қолданады. Тіл адамның ойлау операциялары мен саналы іс-әрекеттерін табиғи жолмен жүзеге асуын қамтамасыз етеді.Когнитивтік лингвистиканың негізгі тілдік бірліктері адам жадының оперативтік бірліктері ретінде түрлі фреймдер (стереотиптік жағдаяттар, үлгілер, сценарийлер) концептілер барлық сөздерде берілген мән-мағыналар жиынтығы: бұл мән-мағыналар адамның дүние туралы мәдени-ұлттық түсінігі болып табылады.

Менталдық репрезентациялану деп когнитивтік ғылымның негізгі ұғымын атайды. Бұл ұғым – адам санасында өтетін «құбылыстың» көрініс беру үдерісі. Ең маңызды болып табылатын концептілер адам миында кодталып, санада бейне, сурет, схема түрінде қалыптастырылады. Аталмыш құбылыстар арқылы жаңа сөздер мен олардың жасалу амал-тәсілдеріне негіз болатын деректерді айқындауға болады. Сонымен бірге қазіргі сөзжасамдағы белсенді үдерістерді, бұл үдерістердің терең психолингвистикалық негіздемелерін де анықтауға мүмкіндік береді.Универб-таңбаның коммуникация актісіндегі маңызын анықтау үшін оны мынадай ерекшеліктері тұрғысынан қарастыру қажет:1) ақпарат берушінің жаңа таңба ұсынуы;2) оны тыңдарманның қабылдауы;3) таңбаның арасында дыбыстық формасы мен ақиқат болмыс заты немесе құбылыстың саналы байланыс орнатылуы нәтижесінде ақпарат беруші мен қабылдаушы бір-бірін түсінеді, себебі екеуі де таңбаға бірдей мағына береді.

Ықшамдау үдерісінде осындай менталдық құрылымдар ерекшелігінің анықталуы жаңа сөздердің жасалуының, жаңа тәсілінің пайда болуы мен оның әрі қарай даму үрдісін сипаттауға мүмкіндік жасайды. Когнитивтік лингвистика адам білімін зерттеуде жаңа жағдаят үлгісінің жасалуын қолданылатын ақпараттық білімді зерделейді. Бұл ретте айтылымның синтаксистік схемасы құрылуының психолингвистикалық тетіктері мен лексемалар іздеу тетіктері өзара әрекеттестікке түседі.

Осымен байланысты универбтену тәсілінің пайда болуы жеке тұлғаның концептуалдық жүйесінде жаңа когнитивтік құрылымдардың қалыптасуына жағдай жасайды. «Тарихпен, эволюциямен бірге таным табиғаты да өзгерістерге ұшырайды. Білім алу, қабылдау тәсілдері де, әлеуметтік және технологиялық тәжірибе де әлеуметтік ұйымдастырылу формаларының өзгерілуіне сәйкес үнемі өзгеріп отырады» [9, 33 б.]. Сондықтан да «адам және тіл» когнитивтік лингвистиканың өзекті мәселесіне айналып отыр. «Когнитивтік лингвистика тіл білімі зерттеулердің шеңберін айтарлықтай, күшейте түсетін қазіргі антропоцентристік парадигмалар шегіндегі когнитивизм негізінде туындайды» [8, 9 б.].

Когнитивтік лингвистика – ғаламның тілдік бейнесінің концепциялары тұрғысынан тіл білімін жүйелеу мен құрудың құралы. Бір сөздің толық мән-мағынасы оның семантикалық және ассоциативтік өрісі арқылы айқындалады. Сөздің семантикалық және ассоциативтік өрісінде пайда болған ақпараттың құрамында когнитивтік және прагматикалық-

синтагматикалық мағыналардың элементтері бейнеленеді. «Когнитивтік лингвистикада адам когнициясына басты назар аударылады, көзге түскен іс-әрекеттер ғана емес, олардың менталдық репрезентациялары, ішкі көріністері, үлгілері, тілдегі когнитивтік үлгі ретінде символдың түрлері, адамның стратегиялары да зерттеледі, олар білім негізінде іс-әрекеттерді туындатады, яғни адамның когнитивтік дүниетанымы, оның болмысы мен қызметі бойынша зерттелінеді. Адамның болмысы, қызметі, ойлау негізі, тілдің белсенді түрде қатысуымен жүргізіледі, адам қызметінің уәждері мен ұстанымдарын қалыптастырады, нәтижесін болжайды» [8, 7 б.].

Когнитивтік лингвистика когнитивтік құрылымдарды қарастырумен қатар адам санасында тілдік және тілдік емес білімдер жүйесінің құрылымын, сондай-ақ тілдік және тілдік емес ақпараттарды игеру, өңдеу, қолдану тәрізді әрекеттердің жүзеге асуын қарастырады. Тілдік таңба арқылы кодқа салынған ақпаратты ашу немесе ақпаратты кодқа салу тәрізді әрекеттер когнитивтік лингвистиканың құзырына жатады.«Қоршаған шындық өмірді саналы түрде тану, адам тәжірибесін категориялау тілмен байланысты болып келеді, өйткені адамның когнитивтік қызметі барысында алынған мазмұндық ақпарат тіл мен тілдік формаларда көрініс тауып, сөйлеу арқылы білдіріледі. Диалектикалық формадағы когнитивтік процестер тілмен тығыз байланысты, оның басты себебі: тіл адамдардың қоғамдық тәжірибесі мен дүние туралы білімдерін бекітіп отырады. Ал біздің сана құрылымы туралы білгендеріміз тек қана тілге байланысты, тіл осы құрылымдар туралы хабарлауға және оларды кез келген табиғи тілде суреттеуге мүмкіндік береді» [10, 21 б.].

Ғаламның тілдік бейнесінің әр этноста әртүрлі болуы, сол халықтың тәжірибесімен, білімімен байланысты, өйткені тілдік таңбаның таңбалау қызметі экстралингвистикалық факторлардың тікелей байланысында емес, адамның көрген-білгені, ойға түйгені білімінің негізі болып табылады. Әр ұлттың, халықтың өмірлік тәжірибесі әртүрлі болғандықтан, ғаламның тілдік бейнесі де, сол қоғамда өмір сүрген адамдардың тәжірибесі де әртүрлі болады. Сондықтан тілдік тұлға ретінде олардың когнитивтік санасындағы ғаламның тілдік бейнесінде айырмашылықтар болады.

Сонымен «когнитивтік лингвистика дегеніміз – тілдегі жалпы когнитивтік тетік ретіндегі когнитивтік құрал, яғни ақпаратты репрезентациялау, кодтау және трансформациялауда маңызды рөл атқаратын таңбалар жүйесі ретінде қарастырылатын лингвистикалық бағыт» [11, 53 б.]. Тілдің когнитивтік ерекшеліктері негізінде когнитивтік тізбекте тәуелділік пен арақатынастарды орнату мәселелері ақыл-ой, сана, тіл, ішкі таным, концептілеу, категориялау, қабылдау түрінде танылады.

Ғалым Е.С.Кубрякованың пайымдауынша: «Лингвист объективтік шындық туралы түсінік соңында жеке, лингвистикалық формалардың қандай жүйеде тұрғандығын ғана болжауда емес, сонымен қатар тілдік бірлік, іштей байланысты табиғи тұтастық, тілдік берілімдер, категориялар дүниені қабылдаумен қалай байланысқандығын және олардың танымды қалай бейнелейтіндігін білуі тиіс» [12, 37 б.].Қазақ тіл білімінде когнитивтік бағытта жазылған алғашқы зерттеу еңбегі– Қ.Ә.Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» деп аталатын монографиясы. «Тіл мен таным процестерінің арақатысын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатынасы адам баласының интеллектуалды өмірінде (оған тіл де кіреді) құндылықтар қаншалықты рөл атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен таным арақатынасын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі» [13, 3 б.].

Жалпы кез келген тілдегі вербалды таңбаларды когнитивтік тұрғыда зерттеуді төмендегідей негізде жүргізуге болады:1) ұсынылған таңбаларда көрсетілген білімдердің түрлері мен типтері және таңбаланған білімдерді көрсету тетіктері, яғни ережелер мен түсіндірулер, интерпретациялар, когнитивтік семантика мен прагматика;2) таңбалардың пайда болуы мен даму шарттары және олардың қызметін реттеп отыратын заңдар;3) оларда бейнеленген тілдік таңбалар мен мәдени шындықтардың арақатынасы.

Жаңа тәсіл арқылы вербалды таңбаның универбтену үдерісінде жасалуы компрессия тетіктердің менталды үдерістің әмбебап формасының жүзеге асуы болып табылады. Тіл

тілден тыс қабылданған ақпаратты игеру, өңдеу нәтижесінде белгілі бір стереотиптік жағдаятты құрастырады (фрейм). Бұл–лексемалар жасалуы мен түсінікті болуының менталды-лингвистикалық үлгісі.Универбтердің қолданысын лингвистикалық және психолингвистикалық тұрғыдан қарастыру өте маңызды. Өйткені қабылдау үдерісі адамның сөйлеу қызметіне қатысты тілдік және энциклопедиялық білімдердің өзара әрекеттестікке түсуі мәселелерімен байланысты. Әрбір универб тілде бұрыннан бар бірліктермен сәйкестендіріліп, олардың мән-мағыналық жақындығын айқындайды.

Соңғы онжылдықта коммуникация теориясы, лингвистика, психология, лингвистикалық семантика бағыттарының сабақтастығында жүргізілген зерттеулер, сондай-ақ сөйлеу актілері теориясының жетістіктері тілдік үдерістерді зерттеудің жаңаша аспектілерін айқындады. Тілдік сананың қалыптасуы жеке тұлғаның алғашқы тәжірибесінің жалпы негізіне сүйеніп, ал оның негізінде ойлау схемалар блогының когнитивтік өзегі құралады, әрі қарай когнитивтік өзек когнитивтік (менталды) үлгілер деңгейінің қалыптастырылуын қамтамасыз етеді. Сонымен тіл жалпы интеллектуалдық тетік ретінде ақпараттың кодталуын және кодтан алынуын іске асыратын таңбалар жүйесіне ие болады.

Толық және қысқартылған атаулар түрлі когнитивтік құрылымдарды білдіреді. Универбтену үдерісі лингвистикалық таңба жасалуының ерекше тәсілі ретінде нейрофизиологиялық, психолингвистикалық және менталды негіздермен байланысты болып келеді. Универбтену үдерісі әмбебап менталды тетігі қызметінің орындалу формасы ретінде мән-мағына ықшамдалуын, стереотиптелген қызметті ықшамдаумен сипатталады. Формалды тұрғыда құрама атаудың бір лексемалы тілдік бірлікке айналуы құрылымдық ерекшеліктерде танытса, мағына ықшамдалуы әмбебап менталды тетік болып табылады.

Кез келген динамикалық жүйенің қызмет ету үдерісінде бұл қызмет элементтері әрекеттерді орындаушылар ретінде қалыптастырылады да, олардың өзара қарым-қатынастары тұрақты сипатты білдіре бастайды. Осы ретте қайталану жиілігі және қайта айтылу қасиеті мен ақыл-ой қызметіне негізделген ықшамдау тетігі іске қосылады. Универбтің өзі белгілі бір код түрінде көрініс беріп, сол кодқа барынша дәл салыну мүмкіндігін білдіруімен айқындалады.

Тұрақты байланыстардың ықшамдалуы әмбебеп менталды тетік ретінде сөйлеу қызметінде жүзеге асады. Сөйлеу қызметінде көрініс беретін ықшамдау тетігі когнитивтік және коммуникативтік аспектілерінің тілдегі біртұтас бірлік екендігін айқындайды. Бұл құбылыс универбтену үдерісінде мынадай түрде анықталады: тұрақты тіркес әдетте бірнеше компоненттен тұрады; зат есім тұлғасы тұрақты тіркес құрамында негізінен құрылымдық қызметті атқарады, яғни зат есім тілдік әректтерге бейім компонент ретінде анықталады; сөз тіркесі мен оны репрезентациялаушы ұғымның арасында нақты референттілік сәйкестілік орнатылған жағдайда, оның әрбір компоненті операционалдық қызметті атқаруға дайындық көрсетіп, олардың байланысы тұрақты сипаты білдірген сәтте ықшамдау тетігі құрама атаудан универб жасайды. Жалпы сөйлеу барысында үнемді кодтардың таңдалып қолданылуы ақпарат, хабарлама берілуінің тез, жылдам орындалуын қамтамасыз етеді. Сөйтіп ықшамдаудың универбтік менталды тетігі, сөйлеу қызметінде жүзеге асырылатын құбылыс.

Адам ақыл-ойының әмбебап қасиеті оның алғашқыда сөз тіркесін толық формасында қабылдап барып ықшамдауында болып табылады. Адам оның толық дыбысталып болғаннан кейін барып, ықшамдалған формасын жасауға белсенділік танытады.

Адамның өзін қоршаған ортамен өзара әрекеттестігі нәтижесінде оның әлем, дүние туралы ой-тұжырымдары мен дүниенің белгілі бір үлгісі қалыптасады. Философиялық-лингвистикалық әдебиеттерде бұл үлгі ғаламның бейнесі деп аталады. «Ғаламның тілдік бейнесі» когнитивтік лингвистиканың басты термині болып табылады. Ғаламның бейнесі – қоршаған орта мен адам туралы ақпаратты қайта өңдеудің нәтижесі. Ғалам бейнесі дүниенің біртұтас ғаламдық образы, ол адамның бүкіл рухани белсенділігінің нәтижесі болып табылады, адамның ғаламмен жасайтын барлық байланыстары барысында пайда болады.

Сонымен компрессивті сөзжасамның когнитивтік құрылымдары универбтермен репрезентацияланады. Бұл когнитивтік құрылымның негізіне ықшамдау тетігі, әмбебап менталды тетігі алынған. Аталмыш тетіктер адамның ақыл-ойының жалпы интегративтік қызметі арқылы стереотиптелген тілдік құрылымның ықшам формасын жасайды. Оның нәтижесінде құрама тіркестің компоненттері операцияланып, олардың арасындағы байланыстар тұрақты бола бастайды.Тіл иесінің құзырындағы лингвокогнитивтік деңгей дүние туралы жекелеген білімнің оның санасында қалыптасуын қамтамасыз етеді. Оперативтік жад концептілері адам психикасында бүкіл ғаламның бейнесінің берілуіне мүмкіндік жасайды. Универбтену үдерісі негізінде жүзеге асырылатын ықшамдау тетігі екі фактор – сөз тіркесінің қолданыс жиілігі мен анологиялар заңы арқылы іске қосылады.

Жалпы тілдік эволюция адамдарға тән қарама-қайшы қажеттіліктерден тұрады: қарым-қатынас пен өзінің ойын білдіру қажеттілігі және әрдайым өзінің ақыл-ойы мен физикалық қызметін үнемдеу қасиеті.

Яғни қажеттіліктер эволюциясы сол қоғамдық топ эволюциясымен тікелей байланысты болып, әсіресе лексика дамуында айқын көрінеді. Мәселен, жаңа азық-түлік өнімдерінің пайда болуы жаңа атаулардың пайда болуына алып келеді, жұмыс түрлерінің көбеюі жаңа терминдердің жасалуына себепші болады (жаңа кәсіп-мамандық атаулары, жаңа еңбек құралдары атаулары т.б.). Әлеуметтік құрылымдардағы өзгерістер тіл құрылымына әсер етеді. Қоғамның әлеуметтік қажеттіліктері тілдік бірліктерді қолдану жиілігіне де тікелей ықпал етеді: «… егер тілдік бірліктің қолдану жиілігі жоғарыласа, ықшамдау үдерісі арқылы оның формасы да редукцияланады» [14, 547 б.].

Тілдік бірліктердің универбтенуін синтагматикалық және парадигматикалық ықшамдалу тұрғысынан ажыратып қарастырған жөн. Өйткені синтагматикалық ықшамдауда екі компоненттен құралған сөз тіркесі бір компонентті универбке дейін қысқартылса, ал парадигматикалық тұрғыдан сөз тіркесінің семантикасы бір лексема түрінде ықшамдалады. Осы ретте жаңадан жасалған компрессивтік тілдік бірліктің формасы бастапқы тілдік бірліктің мағынасына тәуелсіз болуына байланысты жаңа тілдік форма тұрақтылық қасиетіне ие бола бастайды.

Соңғы кездері компрессивтік сөзжасам сөзжасамдық үдеріс ретінде едәуір белсенділік танытып отыр. Бұған дәлел – тілдің лексикалық қабатында айқын көрінетін түрлі зерттеу материалдары. Ақпаратпен алмасу үдерісінің қарқынды дамуы тілдік бірліктердің барынша ықшамдалуына алып келеді. Тілдік үнемдеу заңы қазіргі қоғамның барлық салаларында орын алып, кеңінен қызмет етіп, ешбір даусыз фактіге айналған құбылыс.

Осындай тілдік ықшамдау тәсілдеріне аббревиация, субстантивтену және жұрнақ арқылы ықшамдау құбылыстары жатқызылады. Жұрнақ арқылы ықшамдау үдерісінде сөз тіркестің негізгі компоненті жұрнақпен алмастырылып, осы негізде жасалған тілдік бірлік бастапқы кеңейтілген сөз тіркесінің мағынасын білдіреді. Мысалы, *тоңазыту аппараты → тоңазытқыш, шаң сорып алатын құрал → шаңсорғыш, салқындату үшін қолданылатын құрал → салқындатқыш, токты ажырататын тетік → ажыратқыш, екі нәрсені бір-бірімен қосатын тетік → қосқыш* және т.б.

Сөйтіп бір компонентті жұрнақпен алмастыру негізінде терминологиялық лексика жасаудың тағы бір тәсілі пайда болды. Қазіргі қазақ тілінде семантикалық ықшамдауда *-ма, -ме, -ым, -ім, -м, -қы, -кі, -қыш, -кіш, -ғыш, -гіш, -уыш, -уіш* т.б. жұрнақтар маңызды қызмет атқарады. Ал жұрнақ арқылы семантикалық ықшамдауға негіз болатын – терминологиялық сөз тіркестері.Терминологиялық сөз тіркестерінен жасалған жұрнақты конденсаттардың мағыналық құрылымы түбір сөз бен аффикс мағыналарынан құралып, термин-сөз семантикалық элементтерінің бірігуін көрсетеді. Мысалы: *бір нәрсені қопсытуға арналған құрал → қопсытқыш*. Бұл құбылысты көрнекі түрде беретін болсақ:

Кесте 1 − Универбтену үдерісінің сипаты

Ұғымдық деңгей **Уәжділік деңгейі**

Поливерб	**Универб**
*Жеңіл атлетиканың **он** түрі бойынша өтетін (**онсайыс**) спорт жарысына қатысатын спортшы*	***Онсайысшы*** *(он+сайыс+шы)*
***Абай** Құнанбаевтың өмірі мен шығармашылығын жан-жақты зерттейтін қазақ әдебиет**тану** ғылымы саласының зерттеушісі*	***Абайтанушы*** *(Абай+тану+шы)*
*Фильмді қоюшы, **кино** картинаның **режиссері***	***Кинорежиссер*** *(кино+режиссер)*
***Мед**ицина **бике**сі*	***Медбике*** *(мед+бике)*
***Дер**бес **пен**сионер*	***Дерпен*** *(дер+пен)*
*Тәртіпке келтіруші, **ретке** салушы, жүйелеуші*	***Реттеуші*** *(реттеу+ші)*
***Баға** беруші*	***Бағагер*** *(баға+гер)*
*Өндіріс жағдайында **тоқу** ісімен шұғылданушы маман*	***Тоқымашы*** *(тоқыма+шы)*
***Акция** ұстаушы адам*	***Акционер***

Қазақ терминологиялық лексикасында семантикалық тұрғыдан қысқартуға бейім келетін компоненттер *«құрылғы, қондырғы, тетік, машина, аппарат»* т.б. осы секілді терминдер болып келеді. Термин-конденсаттардың басым көпшілігі туынды түбірлер негізінде жасалады. Бұл, ең алдымен, түбір сөздерге қарағанда туынды түбірлердің бір мағыналық қасиетімен түсіндіріледі, ал бұл өз кезегінде терминологиялық лексика үшін өте маңызды. Жұрнақ арқылы семантикалық ықшамдау құбылысы қазақ тілінде кеңінен XX ғасырдың 90-шы жылдарынан кейін орын ала бастады. Бұл үлгі бойынша негізінен неологизмдер жасалады.

Сонымен семантикалық ықшамдау, универбтену құбылысы терминжасамның өнімді тәсілдерінің бірі болып, терминдердің жұмсалымдық ерекшеліктеріне сәйкес, яғни қысқалық белгісін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Универбтену үрдісінің қазақ ғылыми-техникалық терминологиясында кеңінен өріс алуы да осыған байланысты. Бұл термин-конденсаттар көпқұрылымды терминдерге жол бермеудің бірден-бір амалы болып табылады.

Пайдаланған деректер тізімі

1 Сопира А. Влияние НТР на развитие аббревиации // Третий международный симпозиум русистов: тез. докл. и сообщений. –М.: Нитра, 1981. – С.117-119.

2 Шадыко С. Аббревиатуры в русском языке (в сопоставлении с польским): дис. …д-ра фил. наук. – Варшава, 2000. – 320 с.

3 Исаченко А.В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских языков. – Slavia, 1958. –№3. – С.341-347.

4 Земская Е.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.

5 Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С.45-109.

6 Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 115 с.

7 Ахметжанова З.К. О процессе универбации // Проблемы теории и методики преподавания иностранных языков и литературоведения. –Вып. 2.– Алма-Ата, 1977. –С. 108-116.

8 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Учебное пособие. – Минск.: Тетра системе, 2004. –255 с.

9 Павиленис Р.И. Философия языка: Проблема смысла //Вопросы философии. – 1976. – №3. – С. 30-45.

10 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Наука, 1997. – 289 с.

11 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов/под общей ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Наука, 1996. – 340 с.

12 Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: Лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1994. – С.34-37.

13 Жаманбаева Қ.Ә. Тілдік қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

14 Мартине А. Основы общей лингвистики// Новое в лингвистике /под ред. В.А.Звегинцева. – Вып.3. – М.: Иностр. лит.,1963. – С.366-566.

Семантическое сокращение, явление универбации становится продуктивным способом терминолообразоания, и в соответсвии с принципом экономии в языке начинает играть значительную роль в научно-технической терминологии.

Semantic abbreviations, the phenomenon of universalization, becomes a productive way of terminology, and, in accordance with the principle of economy in language, begins to play a significant role in scientific and technical terminology.

ӘОЖ 800.7 (5к)

Р.С. Амренова
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
amrenova07@mail.ru

ШЕШЕНДІК – АДАМ КОНЦЕПТІСІНІҢ МАҢЫЗДЫ КОМПОНЕНТТЕРІНІҢ БІРІ

Антропоцентристік идея тілдің мазмұны, адам мен тілдің түрлі байланысын анықтауға бағытталған қазіргі лингвистикалық зерттеулердің негізгі мақсаты болып табылады. Фольклор мәтіндерінің лингвоментальді кеңістігінде кездесетін адам туралы концептілер және ертегілердің тілдік әлемі когнитивтік құрылымдарда антропоцентристік идеяның бар екендігіне дәлел. Осыған орай зерттеуімізде ертегі, аңыз, әңгімелерді зерделеу барысында анықталған маңызды концептілердің бірі ретінде "Адам" концептісін қарастыруды мақсат тұттық. "Адам" концептісіне енетін концептілер аясына қазақ халық ертегілерінде жиі кездесетін "әйел", "махаббат" "батыр", "мерген", "шешендік өнер", "қонақжайлылық", "тұлпар ат", "той" концептілері жатқызылды. Қазақ халқының ментальділік деңгейінде сақталған архетиптің бірі ретінде сөз өнерін атауға

болады. Демек, шешендік дәстүр дүниені, адамдар арасындағы байланысты танудың бір түрі болған деп айтуға болады.

Кілт сөздер: лингвоментальді кеңістік, концептілер аясы, архетип, дүниетаным, ұлттық мәдениет, шешендік өнер

Әр халық тарихтың қайталанбас жаратылысы болғандықтан, оның бет-бейнесі де, рухани бітімі де өзгеше болып келетіні белгілі. Ұлттық мәдениеттің дүниежүзілік мәдениет кеңістігіне енудегі өте күрделі міндетті жүзеге асырудың анықтауышы төлтумалығын сақтап қалу болып табылады. Ұлттық мәдениет адамды осы мәдениетке тән құндылықтар арқылы тәрбиелей алады әрі тәрбиелеуі тиіс. Ұлттық мәдениет өзінің ерекше құндылықтарымен құнды, өйткені бұл құндылықтар дүниені және бұл дүниедегі болмыстың мәнін көрудің тағы бір тәсілі болып табылады. Мәдениеттің құндылығы – оның әрбір дәуірде даму деңгейі және әрбір нақты уақыт кезеңі қоғамның рухани күйін бейнелейтіндігінде.

Әр халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани, мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы, өмір тіршілігіне, күнделікті тұрмысына қажет бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, талғамы, т.б. сол тілде сөйлеуші ортада қалыптасып, тілінде сақталады. Демек, сөз заттың тура таңбасы емес, дүниенің тікелей бейнесі емес, ол – біздің санамызда тілдік шығармашылық үдеріс нәтижесінде туған бейне, "ұлт пен тіл біртұтас" деген қағидаға сүйенген – "ғаламның тілдік бейнесі".

Зерттеуші А.В. Гулыга былай дейді: "Устная народная традиция – это гигантский аккумулятор культуры" [1, 98]. Шынында да, халық ауыз әдебиетінің халықтың тарихи санасын қалыптастырудағы рөлі маңызды. Оның ішінде аңыз – уақыт рухы, адам тарихын тану, білу құралы болып табылады. Аңыз – тарих өзегі. Аңыз, әңгімелерде өмір мен өлімнің күресі ғажап суреттеледі. Ф. Ницше, А. Бергсон, З. Фрейд, К. Юнг және тағы басқа зерттеушілердің пікірлері бойынша, аңыз – алғашқы қауымдық құрылыс қоғамы адамының танымдық сұранысының нәтижесі ғана емес, қауымның әдет-ғұрпы, салтымен тығыз байланысты табиғи әрі әлеуметтік тәртіпті реттеу мен сақтау құралы.

Қазақ халық ертегілері 3 жанрға бөлінеді: қиял-ғажайып ертегілері, хайуанат жайындағы ертегілер, шыншыл ертегілер. Зерттеу материалы аталған жанрлар бойынша жинақталып, іріктелді. Оның ішінен аңыз ертегілерден – 5; күй аңыздан – 3; қиял ғажайып ертегілерден – 35; батырлар туралы ертегілерден – 35; хайуанаттар туралы ертегілерден – 95 ертегі қарастырылып отыр. Ертегілердің ішіндегі ең көнесі, көп өзгеріс көргені қиял-ғажайып ертегілері болып табылады. Ертегілердің бұл жанрының ішіндегі нақты қазақ халқы айтқан көне түрлері – аңшы, мергендер жайындағы ғажайып ертегілер ("Еділ-Жайық", "Құламерген", "Жерден шыққан Желім батыр", "Аламан мен Жоламан"). Қиял ертегілеріндегі мерген, батырлар – бұрынғы, көне заман тумалары.

Шыншыл ертегілерде халық өзінің дүние тануындағы, қоғам тіршілігіндегі, үй тұрмысындағы, басқа тірліктегі барлық мұң-мүддесін, тартыс-талабын жиып түйген. Шыншыл ертегілер бірнеше түрге бөлінеді:

1) салт ертегілер;
2) күлдіргі ертегілер;
3) аңыз ертегілер;
4) күй аңыз ертегілері.

Қазақ халқының 180 ертегі, аңыз-әңгімесін қарастыру барысында статистикалық әдіс қолданылып, қазақ халқының дүниетаным әлемін сипаттауға мүмкіндік беретін ментальді таңбаланған концептілер ретінде анықталған концептілер жүйеленіп, сипатталды.

Фольклор мәтіндерінің лингвоментальді кеңістігінде кездесетін адам туралы концептілер және ертегілердің тілдік әлемі когнитивтік құрылымдарда антропоцентристік идеяның бар екендігіне дәлел. Демек, антропоцентристік идея тілдің мазмұны, адам мен тілдің түрлі байланысын анықтауға бағытталған қазіргі лингвистикалық зерттеулердің негізгі мақсаты болып табылады. Осыған орай зерттеуімізде ертегі, аңыз, әңгімелерді

зерделеу барысында анықталған маңызды концептілердің бірі ретінде "Адам" концептісін қарастыруды мақсат тұттық. "Адам" концептісіне енетін концептілер аясына қазақ халық ертегілерінде жиі кездесетін "әйел", "махаббат" "батыр", "мерген", "шешендік өнер", "қонақжайлылық", "тұлпар ат", "той" концептілері жатқызылды.

Қазақ халық ертегілерінде мифтік тотемдік наным бар ертегілер де кездеседі. Мысалы, кейбір хайуанаттар туралы ертегілерде қасқыр әрі қасқыр, әрі адамға киелі дос болып әңгімеленеді. "Ақ қасқыр" ертегісінде көне ұғым, нанымнан туған ескі анимизм кезінен қалған адамға дос, қас иелердің бірі қасқыр болып бейнеленгені байқалады. Қазақ ертегілерінде киелі аң ретінде қасқырдан басқа да ерекше аталатындары бар. Көбінесе құстар, аққу, байғыз, кептер, бүркіт аталады. Иттен, аттан да киелі күштер шығады.

Мысалы, "Сырттандар" деген ертегіде қасқырдың, иттің, жігіттің сырттаны, аттың тұлпары күш сынасады. Бұл ертегіде қасқыр ежелгі қас, адамға өш, зұлымдықтың жиынтық бейнесі болып суреттеледі. Қасқырдың сырттаны жалғыз баланы туысымен жемек болады. Баламен бірге оның жау тағдыры, қазасы қоса туған болады.

Оның дос серігі болып, ажалына арашашы болып құлын-тұлпар қоса туады. Адам үшін дүние екі ұдай: жартысы – қас, жартысы – дос. Бұл жерде өмір – мәңгі басылмайтын керіс деген ұғым, наным танылады. Ат, ит достығы арқылы қасқырдың сырттаны жеңіліп, жігіт аман қалады, үлкен сыннан өтіп, биік шыңға шығады.

Ертегілердің қай жанрынан болса да, адамның өзі – өзі үшін құпия, адамның өзін-өзі тану, зерттеу үстінде болғаны байқалады. Және сол көне дәуірлердегі өзі туралы ізденістері әлем бейнесінің бір объектісін құрайтын Адам бейнесінің, оның қарапайым тілдік бейнесінің ертегілерде көрініс бергені, бейнеленгені анықталып отыр.

Қазақ халқының ментальділік деңгейінде сақталған архетиптің бірі ретінде сөз өнерін атауға болады. Н.Д. Оңдасынов "Парсыша-қазақша түсіндірме сөздігінде" өнер сөзіне "hонәр, өнер – талап, талант, шеберлік, іскерлік, көркем қолөнер кәсібі " деген анықтама береді [2, 264].

Д. Кішібековтің пікірінше, "қазақ – ежелден ойшыл, не айтса да мәселенің байыбына жетіп барып айтатын, сөздің түйініне мән берген халық. Біздің мақал-мәтелдеріміз тұнып тұрған философия. Сондықтан да шешендеріміз сөзін дәлелді, уәжді ету үшін әманда мақал-мәтелдерге жүгініп отырған. Асылы шешен, дәлелді, қисынды сөйлеу қазақ халқы арасында ерте заманнан дәстүрге айналған" [3, 29].

Сөз өнерін қазақ халқы ежелден аса жоғары бағалағаны белгілі. Қазақ халқы өмірге, қоршаған ортаға деген көзқарасын тіл арқылы жеткізген. Сөз өнері қазақ халқында пайымдық, пікірталастық сипатта болғандығы байқалады. Қазақ халқының басым көпшілігіне тән дүние – шешендік өнер, яғни ойын сөзбен өрнектеу, сөздің небір шұрайлысын тауып сөйлеу, сөзі ойына ілесіп, екі үдеріс қатар жүріп отырғандығы байқалады. Тағы бір атап өтетін ерекшелік – сөзі де, ойы да мықты логикаға негізделіп, ойы жүйелі, белгілі бір ретпен анық баяндалады. Бұл жерде шешендіктің негізгі құралы – ақыл. Ежелгі қазақ ой таластыру этикасын бұзбауға тырысқан, өзінен мықтыны мойындай білген және бұл қасиет ақылдылықтың, көргенділіктің белгісі деп есептелген. Мысалы, "Ер Төстік" ертегісінде ақылды да сұлу қыз Кенжекейді ұзату кезінде әкесі сөзден жеңіліп, қызының талабын орындауға мәжбүр болады: "*Кенжекейдің әкесі қызына ашуланып, кісісін қайта жібереді: "*

.... Шалқұйрық – жылқымның құты, құтқа қыз ие болған жер бар ма екен? Құба інген – түйемнің басы, түйемнің басын сұрағаны несі, қызда ондай түйе артар бар ма екен? Ақсырмалды сауыт – атадан ұлға қалатын мұра, мені қызым құ бас дегені ме? Қызым өйтіп жаулығын білдірмесін", – дейді.

Кенжекей әкесіне қайта кісі салыпты: "Шалқұйрықты сұрағаным, ерге лайық ат еді, ер мінсін деп едім; Құба інгенді сұрағаным, ер қосын артсын деп едім; Ақсырмалды сауытты сұрағаным, Ер Төстік ер еді, сол ер кисін деп едім", – депті. Әкесі Кенжекейдің сөзінен жеңіліп, сұрағандарын беріпті. ". Бұдан қазақ халқының сөзге ерекше мән беріп,

сөзді қастерлей білгендігін аңғаруға болады. Халық "жүйелі сөзге жетесіз таласады" деп түсінген ("Хан мен құмырсқалар" ертегісі).

Қазақ ертегілерінде шешендік поэтикалық образдылық сипатымен бірге, терең ойға құрылуымен, халықтың өз тұрмыс-тіршілігін реттеу жөн-жобалары, салт-дәстүр, жол (заңгерлік сипаттағы) қағидалары мәселелері тұрғысынан сөз таластыруымен де ерекшеленеді. Ер Төстік ертегісінен алынған жоғарыдағы үзіндіде Кенжекейдің әкесінің сөзі риторикалық сұраулы сөйлем формасында берілу арқылы өз жауабын өз семантикасында қамтып тұр.

Кенжекей мен әкесінің сөз алмасуларынан қазақ халқының әлем бейнесіндегі жылқының, түйенің, ақсырмалды сауыттың орны және солармен байланысты жөн-жоралғылар көрініс береді:

1) жылқы малының ішінде біреуі жылқының басы я ерекше құты болып есептеледі;

2) түйе малының ішінде де қалған түйелері одан өсіп-өнген бас түйе болады;

3) жалпы малдың басы өз шаңырағында қалуы тиіс;

4) малдың басына қыз емес, ұл иелік етеді;

5) ақсырмалды сауыт та – атадан ұлға мұра.

Аталмыш үзіндіде, сондай-ақ, жылқы және түйеге қатысты *бас (басы)* сөзі қолданылады. Басқа да көптеген халықтардағы сияқты *бас* сөзі қазақ халқының ұлттық бейнесінде жағымды мәнге ие. Сондай-ақ, *мал басы* тіркесінде *басы* сөзінің орын алуы *бастың* басқа мүшелерге қарағанда түркі халықтары танымында *тәңірі* туралы қасиетті ұғымымен байланыстырылатын көкке, аспанға бір адым болса да жақындығынан, әрі мал иесі (құдайы) туралы түсінікке де сәйкес болса керек.

Қазақ ертегілерінде шешендіктің басты қасиеті ретінде қандай да болсын мәселеде сөздің негізге, дәйекке құрылуы болып табылады.

Мысалы, Кенжекейдің әкесі қызының сұрағандарын не себепті бере алмайтынын өз сөзінде дәйекпен алға тартады. Ең бастысы, Кенжекей тарапынан бұйымтай етіп сұралған нәрселерге байланысты жауабы "бермеймін" түрінде тікелей айтылмайды.

Шешендік қазақ танымында біріншіден, дәйекті, негізді сөйлеу тұрғысынан анықталады.

Екіншіден, үзілді-кесілді сөйлеуден гөрі, ойды тұспалдап, не себепті осындай әрекетке барып тұрғанын жанама түрде жеткізуді жөн санаған. Мұндай сипаттағы жауаптасу қазақ халқының шешендікті сыпайы сөйлеу ретінде танитынын көрсетеді.

В.В. Радлов қазақ халқының шешендігі, тапқырлығы жайлы былай деп жазады: "Қазақтар қашан да мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді... Тіпті ауыз-екі сөйлесіп отырғанның өзінде оның сөйлемі мен ой кестесі өлең жолдары мен шумақтары секілді ұйқасып, үйлесіп кететіні сонша, нағыз өлең екен деп таң қаласың [4, 17].

Аңыз, ертегілерде астарлап сөйлеу үлгілері орын алған. Мысалы, "Аяз би" ертегісінде "*Мұржасы қисық болса да, түтіні түзу екен", "Оң қолың ұрыс қылса, сол қолың арашашы болсын"* сияқты нақыл сөз тіркестерін астарлап сөйлеудің үлгісі ретінде атауға болады.

Демек, шешендік дәстүр дүниені, адамдар арасындағы байланысты танудың бір түрі болған деп айтуға болады. Қазақ астарлап сөйлеп, айтар ойын алыстан орағытып, тұспалдап, кейде ойын жұмбақтап сөйлеген, тура жауап бермеген, ойын ыммен де білдіріп отырған. Сөйлеуді ыммен бастап, терең оймен аяқтаған. Осыдан халықта "ымды білмеген, дымды білмейді" деген тұжырым жасалған болар.

Тілдік тұлға және оның сәйкестігі, кең ауқымда алғанда, белгілі бір дәуірмен, уақытпен шектеліп қалмайды. Өйткені тілдік тұлға өзінің ұлттық сәйкестігі негізіндегі түп тамырын тарихтың терең қойнауларынан алады. Тілдік тұлға сәйкестігі өлшемінің бірі болып табылатын ұлттық сәйкестікте тұлға өзінің тарихи эволюциясында қандай-да бір негізді немесе ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан жіпті сақтап қалуы маңызды болып табылады. Осы тұрғыдан жалпы қазақи ұлттық негізді іздестіретін болсақ, әрине, тілдің басты қайнар көз болатыны сөзсіз.

Әдебиеттер:
1 Гулыга А.В. Эстетика истории. – М., 1974.
2 Оңдасынов Н.Д. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы, 2011. – 350 б.
3 Кішібеков Д., Кішібеков Т. Қазақ философ халық // Ақиқат. – 1994. – № 4.
4 Радлов В.В. Образцы народной литературы. – СПб., – 1870. – Ч. III.

Идея антропоцентризма является главной целью современных лингвистических исследований, направленных на выявление содержания языка, различных связей человека и языка. Концепты о человеке и языковая картина сказок, которые встречаются в лингвоментальных пространствах фольклорных текстов, являются доказательством антропоцентрических идей в когнитивных структурах.

В связи с этим в в своих исследованиях мы рассматриваем наиболее часто встречающиеся в казахских сказках концепты «женщина», «любовь», «батыр», «охотник», «ораторское искусство», гостеприимство», «скакун», «той» в качестве концептосферы концепта ЧЕЛОВЕК. В качестве архетипа, сохранившегося на ментальном уровне казахского народа, можно назвать ораторское искусство. Можно сказать, что ораторское искусство является одним из способов познания мира, взаимоотношений людей.

The idea of anthropocentrism is the main goal of modern linguistic research aimed at revealing the content of the language, various relationships between man and language. The concepts of man and the linguistic world of fairy tales that occur in folklore texts are the evidence of anthropocentric ideas in cognitive structures.

In this regard, in our studies we consider the most common concepts in Kazakh fairy tales such as "woman", "love", "batyr", "hunter", "speech craft", hospitality", "horse", "toi" (a holiday) as concept sphere of the concept MAN. Speech craft can be called an archetype, preserved at the mental level of the Kazakh people. Speech craft can be interpreted as one of the ways of learning the world and the relationships of people.

УДК 81’23

Ф.И. Артыкбаева, Н.В. Дмитрюк
Южно-Казахстанский педагогический университет
Шымкент, Казахстан
artykbaieva.fazila@mail.ru; nvdmitr@yandex.ru

ЯДРО ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ БАЗОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ ТИТУЛЬНОГО ЭТНОСА КАЗАХСТАНА

Статья посвящена анализу трансформации базовых ценностей, отраженных в казахских ассоциативных словарях советского и современного периодов, на материале которых были структурированы два ядра языкового сознания казахов двух поколений.

Анализ концептуального центра языкового сознания казахов периода 1970-х годов прошлого века и современного поколения казахской молодежи дает основание говорить об изменении и трансформации периферийных и некоторых идеологических представлений, которые почти не затрагивают этнокультурного центра ментальной концептосферы в ядре языкового сознания этноса, что свидетельствует о витальности и жизнестойкости основных базовых ценностей титульного этноса Казахстана.

Ключевые слова: ассоциативный эксперимент, прямой и обратный ассоциативные словари, ядро языкового сознания, базовые ценности, ментальная концептосфера.

Вопрос о ценностных предпочтениях социума решался в разные времена в рамках разных учений, от религиозных заповедей священных писаний до морального кодекса строителя коммунизма. И на каждом витке развития гуманитарных и социальных наук эти вопросы, как и способы их решения, всегда носили субъективный, рефлексивный характер, были эмоционально маркированы и отличались размытой доказательной базой, что весьма нежелательно в научных исследованиях.

В настоящее время в русле актуализовавшегося в Казахстане ассоциативного направления психолингвистики эта проблематика впервые приобрела относительно объективный характер за счет инструмента, с помощью которого исследователь способен найти доступ к человеческому сознанию и подсознанию. Таким инструментом стал ассоциативный метод исследования иерархии базовых ценностей, или ценностных приоритетов – концептов, хранящихся в языковом сознании отдельного индивида и социума в целом. Выстроенное на основе прямых и обратных ассоциативных словарей (в основе которых лежит материал массовых свободных ассоциативных экспериментов) «ядро» языкового сознания того или иного этноса дает весьма наглядную картину ценностных предпочтений общества в данный период развития. В тех случаях, когда такие эксперименты проводились в разные периоды времени, есть уникальная возможность сравнить, что изменилось в ценностных предпочтениях социума у представителей разных поколений, и попытаться осознать и проанализировать, в каком направлении движется общество, трансформируя свои ценности и выстраивая иерархию их базовых составляющих. В таких ситуациях манифестируется аксиологическая значимость исследования – проблема оценки традиционных этнокультурных ценностей и ценностей, привнесенных цивилизацией и, возможно, регенерированных в контекст столь часто сейчас декларируемых идей глобализации и стирания этнических граней.

Эта проблематика, на наш взгляд, чрезвычайно перспективна и эвристична для исследования именно сегодня, когда вопрос о ценностях вообще и их классификационных характеристиках в частности (европейские и демократические ценности, общечеловеческие и регионально-этнокультурные ценности, основанные на вековых традициях и устоях любого этноса) оказался в числе наиболее востребованных вызовов XXI века.

Наши многолетние экспериментальные и теоретические исследования ассоциаций привели нас к твердому убеждению в том, что материалы ассоциативных экспериментов – это на сегодняшний день один самых уникальных способов (если не единственный) проникновения в неосознаваемые, неконтролируемые слои сознания человека, в его архетипы сознания, отражающие иерархию аксиологических оценочных установок этноса.

О важной роли ассоциативных экспериментов в современной психолингвистике, о значении и назначении ассоциативных словарей, об очевидной перспективности ассоциативных исследований уже немало написано в отечественной и зарубежной психолингвистике (см.: [1], [2], [3], [4], [5], [6] и мн. др.). В последние десятилетия особый интерес и внимание исследователей стали привлекать исследования базовых ценностей, в том числе, с точки зрения этнокультурной специфики языкового сознания и менталитета разных этносов. Одним из эффективных и наглядных методов в этом направлении оказался метод построения так называемого ‘ядра’ языкового сознания, выстроенного на материале массовых ассоциативных экспериментов, которые представлены в ассоциативных словарях. Поясним историю появления и значение этого термина в психолингвистике.

Понятие ‘ядра’, заимствованное из области естественных наук, было введено в терминологический аппарат современной лингвистики, возможно, в силу его удачной метафорической образности: оно весьма точно отражает суть и наглядный образ некой основной стержневой единицы сополагаемых языковых явлений (например, ядро активного запаса лексики национального языка, ядро общей лексики родственных языков, предметно-семантическое ядро словаря и т.п.).

В традициях психолингвистических ассоциативных исследований с использованием экспериментальных методик, в частности – материалов свободного ассоциативного эксперимента (далее – САЭ), понятие ядра приобретает специфическое наполнение.

Впервые понятие «ядро внутреннего лексикона человека» было введено А.А. Залевской [7] в связи с исследованием принципов организации лексикона и осуществлено на материале ассоциативного тезауруса (далее – АТ) английского языка Дж.Киша [8]. Материалы прямых и обратных ассоциативных реакций англичан легли в основу идеи выявления наиболее активных единиц лексикона человека, (т.е. своеобразного «ядра») через анализ *обратных* ассоциаций. Анализируя материалы ассоциативного эксперимента, А.А. Залевская обратила внимание на стратегии ассоциирования, которые она назвала стратегиями разъяснения значения идентифицируемых слов, при этом, по ее мнению, «языковые единицы с конкретным, чувственным значением составляют основу успешного использования всех других языковых единиц» [9, 34], а наличие «ядра лексикона» является одним из оснований для многократного пересечения ассоциативных полей разных, казалось бы, не имеющих друг с другом связей слов.

«Будучи связанные друг с другом, слова обладают различной ассоциативной силой. Максимальное число связей имеют слова, представляющие особое значение для человека как личности. Они обозначают самые емкие понятия, связь с которыми имеет максимальную вероятность воспроизведения. Слова с максимальной ассоциативной силой составляют незначительную часть от общего числа слов, они объединены в связную сеть, элементы которой отдают 20-40% своих связей на узлы этой же сети, тем самым внутри общей ассоциативной структуры вычленяется «ядро», вокруг которого надстраиваются другие ассоциации» [10, 143]. В свою очередь А.А.Залевская [11] ссылается и на исследование индивидуального лексикона человека, проведенное киевскими психологами (В.С.Старинец и др.), которое показало, что «максимальное число связей имеют слова, представляющие особое значение для испытуемого как личности. Они являются самыми емкими понятиями, связь с которыми имеет максимальную вероятность воспроизведения, а число слов с максимальной ассоциативной силой составляет не более 2% от общего объема лексикона» [12].

Разносторонний анализ и установление специфики единиц ядра лексикона носителей английского языка были осуществлены ее ученицей Н.О. Золотовой, которой было разработано теоретическое обоснование функциональной роли ядра лексикона человека в процессах познания и общения [13; 14 и др.].

В докторской диссертации Н.О. Золотовой [15] представлен обширный реферативный обзор истории и путей решения проблемы ядра и периферии в исследованиях организации лексики на материале исследований лексической системы языка в области сравнительно-исторического языкознания, лингвистической культурологии и антропологической лингвистики, отечественной и зарубежной лексикологии и учебной лексикографии, чем была подготовлена база для новейших психолингвистических критериев выделения ядра лексикона. Развитие психолингвистики стимулировало интерес к устройству «словаря в голове» индивида, функционирующего в соответствии с законами психического развития человека – носителя языка и культуры. «Психолингвистический критерий выделения ядра основывается на психологическом представлении о связях единиц сознания в психике человека, доступ к которой возможен через ассоциативный эксперимент. Получаемые в эксперименте ассоциации обозначаются словом и отражают степень их актуальности для носителя языка, что и является основанием для разграничения ядра и периферии в пространстве ментального лексикона» [15, 6].

Дальнейшее развитие концепции внутреннего лексикона и концепция слова как достояния индивида, начиная с семидесятых годов предыдущего столетия, в Тверской психолингвистической школе активно разрабатывается, обновляется и дополняется исследованиями самого автора концепции А.А.Залевской и ее учеников (см., например, работы Н.В.Рафиковой, И.Л.Медведевой, Е.Ю.Мягковой, Т.Ю.Сазоновой, С.И.Тогоевой,

Т.М.Рогожниковой, И.М.Лебедевой и др.). «Как показали наши исследования, общая структура лексикона скорее может быть описана как гетерархия, или некоторое множество иерархий, вершины которых входят в наиболее активную часть лексикона – его “ядро”» [10, 146].

Использование принципиально новой информации об обратных связях (от реакции к стимулу) позволило увидеть, как выстраивается обширная ассоциативная сеть с центральной частью, имеющей наибольшее количество связей, с понижающимся рангом частотности связей по направлению к периферии.

«Например, достаточно сказать, что всего лишь два слова из всего массива собранных в АТ данных имеют более 1000 входящих связей, а именно: слово *me* – 1087 входящих связей и слово *man* – 1081 входящую связь. Это, в свою очередь, означает, что слово *me* явилось общей реакцией для 1087 разных слов-стимулов, аналогично слово *man* оказалось совпадающей реакцией на 1081 слово, предъявленное в ходе свободного ассоциативного эксперимента» [15, 12].

Идея А.А.Залевской об использовании материалов обратных словарей с учетом иерархического принципа организации лексикона оказалась весьма продуктивной и в дальнейшем была воспринята и успешно использована другими учеными для составления ассоциативных тезаурусов.

По такому же принципу был осуществлен проект создания Русского ассоциативного словаря [16] (далее – РАС), составленного по методике «Ассоциативного тезауруса английского языка» Дж.Киша [8] представителями Московской психолингвис-тической школы Е.Ф. Тарасовым, Ю.А.Сорокиным, Н.В.Уфимцевой, Ю.Н.Карауловым и др., которые занимались исследованием таких понятий, как образ мира, языковые картины мира, образы сознания, языковое сознание.

Следует отметить, что само появление термина «языковое сознание» в российской психолингвистике было обусловлено активным изучением онтогенеза речи, механизмов производства и восприятия речи, процессов речевой деятельности, сознания, памяти и др. со времен Л.С. Выготского, А.Р. Лурия, А.Н. Леонтьева и их последователей – основателей и представителей Московской психолингвистической школы: А.А. Леонтьева, Е.Ф.Тарасова, Ю.А. Сорокина, Н.В. Уфимцевой, Ю.Н. Караулова, Г.А. Черкасовой и др. Их пристальное внимание к понятиям и содержанию образа мира, который, по мнению Н.В. Уфимцевой [17], является основополагающей компонентой культуры этноса: именно образ мира представляет собой основной объект психолингвистики, а предметом исследования становится сознание, которое изучается через формы его «овнешнения» (термин Е.Ф. Тарасова), и прежде всего, через языковое сознание – опосредованный языком образ мира той или иной культуры [17, 6]. Применив методику А.А. Залевской использования обратных связей с учетом иерархической системы в ассоциативно-вербальной сети, Н.В. Уфимцева выстроила на материале РАС активное ядро лексикона, назвав его «ядром языкового сознания» русских [18, 216].

На этих же принципах было выстроено ядро языкового сознания испанцев по материалам испанского ассоциативного тезауруса, составленного Ю.Н. Карауловым и Г.А. Черкасовой [19, 196], а также два ядра языкового сознания казахов по содержанию двух казахских ассоциативных словарей КРАС-1978 [20] и КАС-2014 [21] – сравните содержание представленных ниже таблиц.

Таблица 1 – Ядро языкового сознания казахов
(первые 100 слов по S-стимулам)
(по Казахско-русскому ассоциативному словарю Н.В.Дмитрюк – КРАС-1978 [20])

Ранг	*Ассоциат*	***S***	***R***
1.	адам (человек)	70	1299
2.	жақсы (хороший)	70	1033
3.	үлкен (большой)	58	1040
4.	әдемі (красивый)	54	506
5.	жаман (плохой)	52	371
6.	қыз (девочка,девушка)	48	347
7.	қатты (сильный)	47	312
8.	бала (мальчик, дитя)	46	423
9.	керек (надо)	43	640
10.	ақ (белый)	42	639
11.	көп (много)	42	375
12.	үй (дом)	42	320
13.	жоқ (нет)	39	121
14.	қара (черный)	37	362
15.	болу (быть)	34	347
16.	ағаш (дерево)	34	298
17.	тамаша (прекрасный, -о)	34	120
18.	келді (идет)	33	358
19.	жігіт (парень)	33	306
20.	қызыл (красный)	32	288
21.	өмір (жизнь)	32	221
22.	жер (земля)	32	177
23.	кітап (книга)	32	168
24.	жас (молодой)	31	219
25.	бақыт (счастье)	30	398
26.	таза (чистый)	30	325
27.	қой (баран)	30	272
28.	су (вода)	30	248
29.	алу (брать)	30	176
30.	кино	29	75
31.	бар (есть)	29	72
32.	көйлек (платье)	28	298
33.	нан (хлеб)	28	140
34.	гүл, гүлдер (цветок)	27	300
35.	көк (голубой, зеленый)	27	275
36.	дала (степь)	27	216
37.	жаңа (новый)	27	193
38.	машина	27	68
39.	түн (ночь)	26	608
40.	зат (вещь)	26	124
41.	көңілді (веселый)	26	119
42.	әке (отец)	26	56
43.	көше (улица)	26	54
44.	күн (день; солнце)	25	372
45.	сұлу (красивый)	25	325
46.	ит (собака)	25	197
47.	жол (дорога)	25	145
48.	көктем (весна)	25	134
49.	әсем (красивый)	25	122
50.	сағат (часы)	25	44
Ранг	*Ассоциат*	***S***	***R***
51.	сары (желтый)	24	305
52.	кішкентай (маленький)	24	205
53.	ұзақ (далекий)	24	185
54.	қуаныш (радость)	24	182
55.	жұмыс (работа)	24	154
56.	парта	24	123
57.	мұғалім (учитель)	24	75
58.	жарық (свет, светлый)	23	301
59.	арман (мечта)	23	285
60.	ұзын (длинный)	23	283
61.	кісі (человек)	23	244
62.	қиын (трудный)	23	190
63.	ана (мать)	23	177
64.	шөп (трава)	23	139
65.	ат (имя; конь)	23	62
66.	білім (знание)	22	280
67.	тез (быстро)	22	270
68.	тау (гора)	22	255
69.	жылы (теплый)	22	244
70.	пайдалы (полезный)	22	121
71.	тәтті (вкусный)	21	242
72.	түс (сон)	21	207
73.	май (масло, масляный)	21	215
74.	қысқа (короткий)	21	93
75.	өзен (озеро)	21	65
76.	жаз (лето)	21	56
77.	терезе (окно)	21	49
78.	қажет (необходимо)	21	41
79.	аспан (небо)	20	496
80.	сиыр (корова)	20	150
81.	кішкене (маленький)	20	111
82.	көз (глаза)	20	98
83.	сүйкімді (красивый)	20	86
84.	еңбек (труд)	20	78
85.	ұйықтау (засыпать)	20	73
86.	жай (медленно)	20	70
87.	іздеу (искать)	20	48
88.	алтын (золотой)	20	40
89.	ақылды (умный)	18	259

90.	алма (яблоко)	19	190	96.	жасыл (зеленый)	19	109
91.	ой (мысль)	19	185	97.	мысық (кот)	19	100
92.	қараңғы (темный)	19	175	98.	ауыл (село)	19	92
93.	ауру (болезнь)	19	162	99.	қоңыр (коричневый)	19	86
94.	тамақ (еда)	19	151	100.	күз (осень)	19	26
95.	қасқыр (волк)	19	136				

Таблица 2 – Ядро языкового сознания казахов
(первые 100 слов по S-стимулам)
(по Казахскому ассоциативному словарю Н.Дмитрюк, Д.Молдалиевой и др. – КАС-2014 [21])

Ранг	*Ассоциат*	***S***	***R***				
1.	Жақсы (хороший)	81	1042	38.	Қатты (крепкий)	24	199
2.	Адам (человек)	61	2502	39.	Адал (честный)	23	206
3.	Әдемі (красивый)	60	1000	40.	Ақ (белый)	23	149
4.	Жаман (плохой)	56	755	41.	Аз (мало)	23	127
5.	Көп (много)	54	417	42.	Жоқ (нет)	23	116
6.	Бақыт (счастье)	53	676	43.	Жан (душа)	23	92
7.	Өмір (жизнь)	53	628	44.	Күн (день)	22	380
8.	Үлкен (большой)	47	937	45.	Сұлу (красивый)	22	302
9.	Қуаныш (радость)	43	397	46.	Өмір сүру (жить)	22	293
10.	Жұмыс (работа)	42	579	47.	Ағаш (дерево)	22	287
11.	Бала (мальчик, дитя)	41	972	48.	Мықты (крепкий)	22	189
12.	Керек (надо)	41	424	49.	Күлкі (смех)	22	112
13.	Жігіт (парень)	40	514	50.	Әлем (мир)	22	104
14.	Махаббат (любовь)	40	398				
15.	Керемет (красивый)	37	187	*Ранг*	*Ассоциат*	***S***	***R***
16.	Қыз (девочка, девушка)	34	587	51.	Су (вода)	21	550
17.	Ана (мать)	33	602	52.	Кішкентай (маленький)	21	415
18.	Ақылды (умный)	33	523	53.	Сәби (ребенок)	21	262
19.	Жүрек (сердце)	33	212	54.	Қара (черный)	21	199
20.	Арман (мечта)	32	194	55.	Жарық (свет, -лый)	21	177
21.	Отбасы (семья)	31	339	56.	Ой (мысль)	21	111
22.	Ақша (деньги)	31	287	57.	Денсаулық (здоровье)	21	107
23.	Таза (чистый)	30	427	58.	Күш (сила)	21	77
24.	Бөбек (младенец)	30	179	59.	Бар (есть)	21	54
25.	Дос (друг)	29	208	60.	Тамақ (еда)	20	269
26.	Үй (дом)	28	566	61.	Жол (дорога)	20	165
27.	Жер (земля)	28	412	62.	Қала (город)	20	165
28.	Байлық (богатство)	28	234	63.	Еркек (мужчина)	20	162
29.	Күшті (сильный)	28	157	64.	Киім (одежда)	20	157
30.	Әке (отец)	28	139	65.	Көрікті (красивый)	20	148
31.	Тамаша (прекрасный,-о)	27	133	66.	Мама	20	115
32.	Жас (возраст)	27	108	67.	Кездесу (встретиться)	20	87
33.	Ел (народ)	26	335	68.	Ұзақ (далекий)	19	379
34.	Уақыт (время)	26	159	69.	Көлік (транспорт)	19	256
35.	Әйел (женщина)	25	371	70.	Сөз (слово)	19	223
36.	Жақсылық (добро)	25	272	71.	Ауру (болезнь)	19	190
37.	Сезім (чувства)	25	246	72.	Қыдыру (гулять)	19	148
				73.	Ата (дедушка)	19	111
				74.	Халық (народ)	19	110

75.	Демалу (отдых)	19	81
76.	Үміт (надежда)	19	80
77.	Іс (дело)	18	215
78.	Мәңгілік (вечность)	18	195
79.	Өлім (смерть)	18	183
80.	Жамандық (зло)	18	144
81.	Кісі (человек)	18	112
82.	Көңілді (веселый)	18	96
83.	Оқу (учеба)	18	64
84.	Ата-ана (родители)	17	247
85.	Жанұя (семья)	17	197
86.	Жүру (идти)	17	188
87.	Гүл (цветок)	17	176
88.	Әңгіме (беседа)	17	175
89.	Тез (быстро)	17	166
90.	Отан (Родина)	17	165
91.	Нәзік (нежный)	17	163
92.	Зат (вещь)	17	152
93.	Ауыл (аул)	17	132
94.	Көз (глаза)	17	124
95.	Іздеу (искать)	17	111
96.	Тіршілік (движение)	17	110
97.	Мен (я)	17	90
98.	Арам (подлый)	17	85
99.	Кітап (книга)	17	80
100.	Жағымды (приятный)	17	73

Таблица 3 – Ядро языкового сознания русских
(см.: Н.В.Уфимцева [22, с. 142])

Ранг	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*	*Ранг*	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*	*Ранг*	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*
1	человек	773	26	стол	259	50,5	солнце	199
2	дом	593	27	дорога	257	52,5	время	198
3	нет	560	28	мой	256	52,5	мальчик	198
4	хорошо	513	29	разговор	254	54	машина	196
5	жизнь	494	30,5	плохой	253	55	зеленый	191
6	плохо	465	30,5	идти	253	56,5	море	188
7	большой	453	32	мужчина	249	56,5	кино	188
8	друг	410	33	мир	248	58,5	муж	183
9	деньги	367	34	свет	246	58,5	нельзя	183
10	дурак	352	35	дерево	241	60	город	182
11	много	332	36	я	239	61	маленький	181
12	радость	300	37	долго	230	62	ответ	180
14,5	дело	299	38	парень	228	63	черный	178
14,5	думать	299	39	женщина	223	64	девушка	177
14,5	все	299	40	книга	223	65,5	боль	174
14,5	хороший	299	41	счастье	216	65,5	товарищ	174
17	день	290	42	красный	214	67	предмет	172
18,5	лес	289	43	вода	212	68,5	домой	171
18,5	любовь	289	44	очень	209	68,5	собака	171
20	работа	288	45	белый	208	70	ночь	171
21	говорить	287	46	далеко	207	71,5	вместе	166
22	быстро	279	47	старый	206	71,5	ничего	166
23	жить	273	48	всегда	201	73	хлеб	164
24	есть	269	49	он	200	74	его	155
25	ребенок	267	50,5	сделать	199	75	путь	150

Таблица 4 – Ядро яыкового сознания русских – 2000
(см.: Н.В.Уфимцева [18, с.218])

Ранг	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*	*Ранг*	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*	*Ранг*	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*
1	человек	1404	26	стол	369	51,5	страх	287
2	дом	864	27	парень	368	51,5	умный	287
3	жизнь	711	28	дорога	361	53	долго	286
4	большой	694	29	мир	360	54,5	далеко	285
5	плохо	691	30	**говорить**	355	54,5	сильный	285
6	хорошо	677	32,5	**есть**	354	56	город	284
7	нет	667	32,5	дерево	354	57	зеленый	283

8	деньги	587	32,5	время	354	58	черный	282
9,5	друг	565	34	**жить**	350	59	боль	281
9,5	дурак	565	35	**думать**	349	60	всегда	278
12,5	лес	438	36	я	347	61	море	277
12,5	мужчина	438	37,5	разговор	344	62	муж	272
12,5	хороший	438	37,5	свет	344	63	счастье	271
14	день	436	39	мой	338	64	солнце	267
15	много	429	40	красный	330	65	собака	266
16	любовь	428	41	машина	323	66	кино	265
17	работа	426	42,5	женщина	321	67	ум	261
18	вода	420	42,5	книга	321	68	маленький	260
19	ребенок	413	44	грязь	318	69	**сделать**	259
21,5	радость	404	46,5	**идти**	308	70	очень	258
21,5	все	404	46,5	старый	308	71,5	он	257
22	дело	390	46,5	мальчик	308	71,5	предмет	257
23,5	плохой	378	48	белый	304	73	война	251
23,5	смерть	378	49	девушка	302	74	ночь	250
25	быстро	371	50	мужик	301	75	земля	247

Таблица 5 – Ядро языкового сознания славян
(см.: Н.В.Уфимцева и др. [17, с.6-7])

№	**русские**		**белорусы**		**болгары**		**Украинцы**	
1	жизнь	(362) 54	чалавек	(1392)65	живот	(415)75	життя	(317)62
2	человек	(1244) 53	жыццё	(404) 65	човек	(927) 66	людина	(139)43
3	дом	(514)48	радость	(330) 53	любов	(331)55	радість	(260)42
4	любовь	(253) 48	дом	(504) 50	приятел	(397) 52	друг	(136)36
5	радость	(248) 48	дапамога	(113)50	много	(345) 50	добре	(90) 35
6	хорошо	(384)46	добра	(255) 48	сила	(182)50	Дім	(281)35
7	друг	(365) 45	каханне	(303) 44	щастие	(375) 49	любов	(109)34
8	счастье	(334) 40	гроши	(450) 42	жена	(280) 48	щастя	(277) 32
9	нет	(102) 40	щчасце	(342) 42	радост	(202) 46	спокой	(68) 32i
10	есть	(334) 37	сябар	(313)42	дете	(253) 40	гроши	(186)30
11	плохо	(329) 35	любоў	(109)42	обич	(200) 39	чоловік	(453) 29i
12	свет	(175)35	маці	(586) 41	няма	(185) 39	кохання	(93) 291
13	деньги	(341) 34	праца	(234) 40	болка	(100)39	розум	(135)27
14	большой	(333) 34	добры	(262) 39	мъж	(323) 38	гарний	(103) 26
15	ребенок	(240) 33	мужчына	(216)33	яз	(109)37	надія	(53)26
16	мир	(151)33	надзея	(125)33	голям	(308)	смерть	(154)25

						37		
17	я	(100) 33	жанчына	(225) 32	красота	(164) 36	сила	(115)25
18	добро	(250) 29	час	(174)32	смърт	(313) 36	робота	(100)25
19	жить	(184) 29	сям'я	(193)31	хубово	(155)35	дитина	(81)25
20	красивый	(135)29	прыгожы	(270) 30	надежда	(124) 34	Світ	(80) 25
21	смерть	(365) 27	дрэнна	(205)30	пари	(314)34	великий	(241)24 !
22	сила	(99) 27	дзяўчына	(195) 30	мъка	(111)34	погано	(83) 24
23	всегда	(82)27	людзі	(160) 30	винаги	(161)33	краса	(69) 24
24	сильный	(279) 26	спакой	(64) 30	всичко	(155)33	товарищ	(73)24
25	много	(186)26	бацька	(131)29	път	(128)33	Зло	(209)21
26	все	(120)26	душа	(81) 29	страх	(83)33	жінка	(71)21
27	зло	(347) 23	вялік	(286) 29	искам	(86) 32	світло	(84) 20
28	любить	(160)23	дабро	(256) 29	лошо	(162)32	добрий	(83) 20
29	время	(144) 23	многа	(138)29	свят	(117)31	праця	(68) 20
30	день	(285) 22	прыгажащь	(154) 29	мисъл	(78)31	дівчина	(52)20

Примечание: в таблице 5 представлено «малое» ядро языкового сознания (первые 30 слов); в скобках указана абсолютная частота встречаемости данного слова в качестве реакции на все слова стимульного списка. Рядом указано количество разных слов-стимулов, реакцией на которое является данное слово.

Таблица 6 – Ядро языкового сознания англичан
(см.: А.А.Залевская [9, с. 28-44])

Ранг	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*	*Ранг*	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*	*Ранг*	*Ассоциат*	*Кол-во вызв. его стим. S*
1	me	1087	26	nice	483	51	dead	371
2	man	1071	27	red	477	52	ship	369
3	good	881	28	now	461	53	music	363
4	sex	847	29	hard	451	54	noise	360
5	no	805	30	white	450	55	cold	352
б	money	750	31	woman	445	56	women	351
7	yes	743	32	bed	432	57	you	351
8	nothing	713	33	school	431	58	men	345
9	work	686	34	help	427	59	happy	340
10	food	676	35	pain	426	60	drink	339
11	water	669	36	sea	425	61	head	337
12	people	664	37	dog	419	62	hair	336
13	time	630	38	never	415	63	great	333
14	life	629	39	of	413	64	tree	332
15	love	622	40	old	402	65	church	331
16	bad	615	41	book	401	66	fear	330
17	girl	581	42	paper	399	67	boy	328
18	up	565	43	down	398	68	horse	326

19	car	550	44	green	355	69	it	322
20	black	549	45	in	388	70	war	321
21	what	545	46	person	387	71	word	321
22	house	539	47	fir	37	72	fool	316
23	out	535	48	to	37	73	friend	311
24	death	518	49	rubbish	374	74	fat	309
25	home	501	50	light	373	75	fun	306

Примечание: ранги ассоциатам в табл. 6 приписаны Н.В.Уфимцевой [22, 139-162].

Таблица 7 – Ядро языкового сознания испанцев
(см.: Ю.Н.Караулов [19, 196])

Ранг	*Ассоциат*	*S - Кол-во вызв. его стимулов*	*Ранг*	*Ассоциат*	*S - Кол-во вызв. его стимулов*	*Ранг*	*Ассоциат*	*S - Кол-во вызв. его стимулов*
1	vida	92	26	tranquilidad	45	51	camino	33
2	amor	87	27	amistad	45	52	lo mejor	33
3	mi (mia,mio)	81	28	bonito	45	53	mucho	33
4	hombre	78	29	feliz	44	54	muerte	33
5	azul	74	30	necesario	44	55	padre	32
6	amigo(s)	69	31	dolor	43	56	mujer	32
7	ser	64	32	grande	42	57	importante	32
8	bueno	61	33	negro	42	58	calor	32
9	luz	61	34	miedo	42	59	soledad	32
10	casa	58	35	nada	40	60	sueco	32
11	alegria	57	36	ilusion	40	61	agua	31
12	todo	56	37	trabajo	40	62	ayuda	31
13	siempre	56	38	poder	39	63	campo	31
14	poco	56	39	carico	39	64	familia	31
15	bien	55	40	malo	39	65	mentira	30
16	algo	55	41	blanco	38	66	gente	30
17	felicidad	54	42	libertad	38	67	dia	30
18	paz	54	43	nunca	38	68	cosa	30
19	necesidad	53	44	mejor	37	69	rojo	30
20	nico	52	45	sol	36	70	belleza	30
21	mal	52	46	vivir	36	71	cielo	29
22	yo	52	47	deseo	36	72	si	29
23	esperanza	49	48	verde	35	73	dificil	29
24	no	47	49	agradable	34	74	mar	29
25	persona	46	50	querer	34	75	fuerza libre hogar comer sentimiento	29 29 29 29 29

Имеющийся в европейской, российской и казахстанской лингвистике экспериментальный материал по анализу содержания ядерных зон ментального лексикона / языкового сознания представителей разных этносов позволил обобщить эти данные и уточнить соотношение базовых общечеловеческих ценностей с этнически маркированными, культурно обусловленными, специфическими ценностями.

Для сравнения представим сопоставление самых верхних ранговых показателей в ядре языкового сознания по ранее опубликованным материалам.

Таблица 8 – Концептуальный центр ядра языкового сознания в динамике

			Казахи КРАС-1978 [20]			

Во всех сопоставляемых списках ядра языкового сознания совпали три концептуально значимые ценности: *человек, жизнь* и *хорошо/-ий*, причем, наибольшая общность совпадений проявилась у русских и казахов (4 совпадения), в меньшей степени им близки испанцы (3 совпадения) и англичане (совпали 2 концепта – *человек* и *хороший*). Обратим внимание на то, что местоимение ‘*я’,* отмеченное у англичан на первом месте в числе концептуальных значимостей, у испанцев занимает третью позицию, у русских на 32 и у казахов 98 месте (‘большое’ ядро языкового сознания казахов советского и современного периодов – ЯЯС-1 и ЯЯС-2 – с ранговой иерархией от 1 до 100 ассоциативных значимостей представлено нами в [23, с. 141-143]). Позиционирование себя в центре мироздания и привлечение внимания к собственному «я» как к высшей ценности свойственно эгоцентрическим представлениям западноевропейской культуры (которую принято сейчас обозначать как некие ‘общечеловеческие’ ценности), подчиняющим своим интересам вызовы внешнего мира; в то время как восточноевропейская русская и среднеазиатская казахская культуры направлены в большей степени на *человека / адам*, где высшей ценностью считается *жизнь / өмір,* и основные характеристики мира для них – определения *большой / үлкен* и *хороший / жақсы*.

Выделенные 4 из 10 совпадений в русском ЯЯС – свидетельство немалых перемен за исследуемые 10 лет (т.е. поменялись 6 из 10 основных значимостей), в то время как в казахском ЯЯС в течение 40 переломных лет неизменными оказались 7 из 10 совпавших ценностей (фактически в другой стране у другого поколения молодежи), что может быть расценено как свидетельство достаточно прочных устоев и неизменных традиций в главных парадигмах жизненного уклада казахов.

Как видим из представленных выше таблиц, в которых для межъязыковых сопоставлений нами были привлечены опубликованные материалы ассоциативных исследований с русскими, казахами, англичанами, испанцами и др., ментальность русских, их ценности гораздо ближе к восточной цивилизации (евразийской, казахской ментальности), чем к западно-европейской.

В нашем исследовании детальный анализ материалов двух казахских ассоциативных словарей разных периодов (КРАС–1978 и КАС–2014) по ряду параметров выявил и общие стратегии ассоциирования, и неизбежные различия, обусловленные этноментальными, социальными, возрастными и прочими факторами [24]. Так, по параметру обнаруженных совпадений в стратегиях ассоциативного реагирования участников экспериментов двух поколений – советского и современного – обнаружены устойчивые элементы культуры, её инвариантная часть, образующая стержень, на котором строится/держится данный социум; при этом отдельные совпадения в ассоциативном поведении могут быть объяснены как общечеловеческими гуманистическими установками, так и прочностью, устойчивостью глубинных этнопсихологических, этнокультурных установок, традиций, обычаев.

По параметру выявленных отличий в ассоциативном реагировании представителей двух поколений можно, на наш взгляд, констатировать факт трансформации ментальных представлений, ценностных приоритетов и жизненных установок современного поколения казахов, что обусловлено, скорее всего, спецификой разного с предыдущим поколением коммуникативного опыта – проживанием респондентов в иных социальных, морально-этических, геополитических условиях, когда их социализация проходила фактически в разных странах.

Список литературы

1 Леонтьев А.А. Общие сведения об ассоциациях и ассоциативных нормах // Словарь ассоциативных норм русского языка. – М.: МГУ, 1977.

2 Лурия А.Р. Язык и сознание – М.: МГУ, 1979.

3 Залевская А.А. Ассоциативный тезаурус английского языка и возможности его использования в психолингвистических исследованиях // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики. – Калинин: КГУ, 1983. – С.26-41.

4 Уфимцева Н.В. Языковая картина мира: проблемы моделирования [Текст] / Н.В.Уфимцева // Вопросы психолингвистики. – М.: 2016. – № 1 (27) . – С. 242–254.

5 Дмитрюк Н.В. Национально-культурная специфика ассоциативного поведения носителей разных этнических культур // ММК «Проблемы индивидуализации в обучении русскому языку иностранных учащихся». – МАПРЯЛ, ИРЯ им. А.С. Пушкина. – М., 1986, С. 33 – 34.

6 Дмитрюк Н.В. Ассоциативный эксперимент как средство исследования языкового сознания // МНК «Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики». – Челябинск, 2007 – С. 26-30

7 Залевская А.А. Психолингвистическое исследование принципов организации лексикона человека (на материале межъязыкового сопоставления результатов ассоциативных экспериментов): Автореф… дис. д-ра филол. наук. – Л., 1980. – 32 с.

8 Kiss D. and others. The Associative Thesaurus of English. – Minnesota, 1972.

9 Залевская А.А. О комплексном подходе к исследованию закономерностей функционирования языкового механизма человека // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики. – Калинин.гос.ун-т, 1981. – С. 28-44.

10 Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. Ч.1 Слово в лексиконе индивида. Психолингвистические проблемы семантики слова. М.: Гнозис, 2005. – 543 с.

11 Залевская А.А. Введение в психолингвистику: учебник. Изд. 2-е, дополн. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 558 с.

12 Залевская А.А. Психолингвистические проблемы семантики слова. – Калинин: Калинин.гос. ун-т, 1982. – 136 с.

13 Золотова Н.О. Единицы ядра ментального лексикона как функциональные ориентиры // Психолингвистические исследования: слово и текст: Сб.науч.тр. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2002. – С. 46-55.

14 Золотова Н.О. Ядро ментального лексикона: функциональная роль в познании и общении // Вопросы психолингвистики. – №1. – 2003 – С.35-42.

15 Золотова Н.О. Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык: Монография. – Тверь: Лилия Принт, 2005. – 204 с.

16 Русский ассоциативный словарь (РАС) / под ред. Ю.Н.Караулова, Ю.А.Сорокина, Е.Ф.Тарасова, Н.В.Уфимцевой, Г.А.Черкасовой. – М., ИЯ РАН, 1994-1998.

17 Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А., Ю.Н.Караулов, Е.Ф.Тарасов. Славянский ассоциативный словарь (русский, белорусский, болгарский, украинский). – М.: ИЯ РАН, 2004. – 792 с.

18 Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира. – М.: ИЯ РАН, 2000. – С. 207-219.

19 Караулов Ю.Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети // Языковое сознание и образ мира. – М., ИЯ РАН, 2000.

20 Казахско-русский ассоциативный словарь (КРАС-1978). – Шымкент-Москва, 1978. – 246 с. (переизд. 1998) или [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: http://dmitryuk-nv.livejournal.com.

21 Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А, Молданова Ж.И., Нарожная В.Д., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік**.** Казахский ассоциативный словарь (КАС-2014) – Алматы-Москва: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

22 Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., ИЯ РАН, 1996.

23 Дмитрюк Н.В., Черкасова Г.И., Артыкбаева Ф.И. Этноментальный феномен ядра языкового сознания: ассоциативные исследования в Казахстане // «Вопросы психолингвистики». – М., № 2 (28). 2016. С. 132-150.

24 Артыкбаева Ф.И. Отражение базовых ценностей в ядре ментального лексикона носителей языка и культуры. – Автореф. … канд. филол.наук. – Тверь, 2016. – 20 с.

Мақала кеңестік және қазіргі кезеңдердегі қазақ ассоциативті сөздіктеріндегі негізгі құндылықтардың трансформациясын екі кезеңде өмір сүрген қазақтардың тілдік санасын құрастыруға негіз болған материалдар арқылы талдауға арналған.

Өткен ғасырдың 1970-жылдарындағы қазақ халқының тілдік санасының концептуалды ортасына талдау жасау нәтижесі этностың тілдік санасының менталды конфептосферасының этномәдени орталығына кері әсер етпейтін кейбір идеологиялық және перифериялық таным-түсініктерінің өзгеріп, трансформацияланғаны туралы қорытынды жасауға сеп болды. Бұл Қазақстанда өмір сүретін негізгі этностарының басты құндылықтарының өміршеңдігі мен тұрақтылығын дәлелдейді.

The article deals with the analysis of the transformation of basic values reflected in the Kazakh associative dictionaries of the Soviet and modern periods, on the basis of which two nuclei of linguistic consciousness of Kazakhs of two generations were structured.

Analysis of the conceptual center of the Kazakh language consciousness of the period of the 1970s and the modern generation of Kazakh youth gives grounds to talk about changing and transforming peripheral and some ideological notions that almost do not touch the ethno-cultural center of the mental conceptosphere in the core of the linguistic consciousness of the ethnos, which indicates vitality of the main basic values of the titular ethnos of Kazakhstan.

УДК 81.49.21

Ж.А. Байнайманова
Казахский национальный аграрный университет
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА КЛАССИФИКАЦИИ ТЕМПОРАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Языковая фиксация категории «период времени» осуществляется грамматическими, лексическими и функционально-стилистическими средствами, образующими целостную систему языковой темпоральности т.е. временная семантика представлена в русском языке чрезвычайно широко и посредством разноуровневых единиц.

Ключевые слова: период времени, временная семантика, диалект, словообразование, интегративная лингвистика.

Языковая фиксация категории «период времени» осуществляется грамматическими, лексическими и функционально-стилистическими средствами, образующими целостную систему языковой темпоральности т.е. временная семантика представлена в русском языке чрезвычайно широко и посредством разноуровневых единиц. Приоритет в описании языкового времени долго признавался за глагольными формами [6, с. 201-207], тогда как лексические средства выражения «период времени» изучены недостаточно. Таким образом, актуальным является рассмотрение категории «период времени» как *лексико-семантической категории*.

Категории «периода времени» чрезвычайно многочисленны и присутствуют в языке как сложная система с многообразными связями.

Слова с временной семантикой относятся к группе абстрактной лексики, а через наблюдение за лингвистическим освоением абстрактных представлений особенно ярко представляется когнитивная сущность языка. Именно по этой причине в рамках антропоцентрического подхода к исследованию языковых фактов «общее направление лингвистических исследований за последние десятилетия переключилось с предметно-пространственного аспекта мира на изучение его событийно-временных характеристик» [7, с. 356].

Так как «лексика в наибольшей мере апеллирует к смысловым параметрам модели мира», а «качественно различным типам бытия соответствуют и качественно различные типы *времени,* <...> оно всегда относительно и специфично» закономерности его развития [2, с. 245].

За последние десятилетия в лингвистике наблюдается возросший интерес к связи языкового значения и функционирования языка с когнитивной деятельностью человека, позволяющей ориентироваться в окружающем мире (Ю.Д. Апресян, А. Вежбицка, Е.С. Кубрякова, Дж. Лакофф и др.). В ходе познавательной и речемыслительной деятельности человек систематизирует все, что существует вокруг него, выделяет различные категории. «Категоризация воспринятого - это главный способ придать поступающей к человеку информации упорядоченный характер» [9, с. 43]. В языкознании под категорией понимается группа языковых единиц, обладающих каким-либо общим для всех членов данной группы свойством, на основе которого и представляется возможным выделение той или иной категории. Другими словами - это «некоторый признак (параметр), который лежит в основе разбиения обширной совокупности однородных единиц на ограниченное число непересекающихся классов, члены которых характеризуются одним и тем же значением данного признака». К числу базисных категорий, обладающих универсальным характером и отражающих единый для всех когнитивный процесс, относятся категории пространства и времени. Наряду с процессом категоризации исследователи выделяют также процесс

концептуализации, то есть процесс формирования отдельных концептов и всей концептуальной системы в сознании человека. В рамках лингвокультурологического подхода под концептом понимается условная ментальная единица, направленная на комплексное изучение языка, сознания и культуры [10, с. 185].

В то время как категории пространства и времени существуют во всех языках мира, мыслятся и выражаются они в каждом отдельном языке по-разному. Это различие возникает из-за существования в разных культурах отличных друг от друга национальных картин мира. Национальная концептосфера как совокупность категоризованных, обработанных, стандартизированных концептов в сознании народа варьируется от общества к обществу. Культурно обусловленное восприятие действительности находит свое отражение в языке, поэтому следует признать, что на сегодняшнем этапе развития науки исследование языковых процессов целесообразно проводить именно в рамках лингвокультурологического подхода.

Описание языковых фактов обычно начинается с их классификации. Это необходимый этап научного познания, инструмент, позволяющий непротиворечиво представить материал. Но это этап далеко не конечный. Как известно, точная классификация приобретает эвристическое значение, если она подвергается дальнейшей интерпретации. В данной работе применяется разновидность идеографической классификации - выделение «лексико-семантических классов условной эквивалентности, соотносимых с определенными рубриками понятийной классификации. Представляется, что именно такой тип классификации наиболее адекватен столь специфической концептуальной области, как «время», в основе которой лежит ряд оппозиций, отражающих в свою очередь парадоксальность самого феномена. Принцип бинарных оппозиций был применен М.В. Всеволодовой, а позже Ф.И. Панковым при описании грамматических способов временных отношений.

При сопоставлении имеющихся классификаций обнаруживается их значительное сходство, то есть даже при несколько различающихся подходах и классификационных схемах в классе «Время» выделяются примерно одни и те же рубрики. Это позволяет сделать заключение об их объективности. Различия, как правило, оказываются весьма частными, объясняющимися характером материала (литературная и диалектная лексика; лексика и фразеология), степенью детализации, а также принятой терминологией. Определенная сложность заключается в том, что идеографическая классификация ориентирована на ономасиологический аспект - «позицию говорящего», а она при работе с диалектным материалом значительно отличается от позиции исследователя - «слушающего». Однако диалектологу дан лишь материал - совокупность текстов, и это единственное, из чего он может исходить. Любые априорные схемы - только гипотезы, которые подтверждаются или отрицаются в ходе анализа языковых фактов. Тем не менее сочетание дедуктивного и индуктивного методов исследования позволяет прийти к значимым результатам. В данной работе учитывались классификации, разработанные В.В. Морковкиным, О.С. Барановым и О.В. Востриковым. Последняя опирается на близкий диалектный материал (говоры Среднего Урала), однако этот раздел, насколько нам известно, не воплощен лексикографически. Данные классификации уточнены и дополнены в соответствии с нашим материалом.

Определенная сложность связана также с тем, что в нашем исследовании на равных основаниях привлечены факты как лексики, так и фразеологии. Это объясняется принципиальным сходством этих словесных единиц. Тем не менее различия между ними также вполне очевидны. Это приводит некоторых лингвистов, в частности В.М. Мокиенко, к мысли о невозможности идеографической классификации фразеологизмов и афоризмов [1]. «Антропоморфичность» фразеологических единиц, сосредоточенность их в тематической группе «Человек» не позволяет, по мнению исследователя, применить данный тип классификации.

Воссоздание образа времени в диалектической картине мира целесообразно начать с изучения структурно-семантического аспекта темпоральной лексики и фразеологии. Выбор типа классификации, осуществление распределения корпуса материала на определенные

классы, интерпретация полученных объединений слов в плане соотношения с универсальной мыслительной категорией – это важные этапы лингвистического анализа, направленного на выявление особенностей языковой категоризации действительности.

Описание языковых фактов обычно начинается с их классификации. Это необходимый этап научного познания, инструмент, позволяющий непротиворечиво представить материал. Но это этап далеко не конечный. Как известно, точная классификация приобретает эвристическая значение, если она подвергается дальнейшей интерпретации. В данной работе применяется разновидность идеографической классификации – выделение «лексико-семантических классов условной эквивалентности, соотносимых с определенными рубриками понятийной классификации» [11]. Представляется, что именно такой тип классификации наиболее адекватен столь специфической концептуальной области, как «время», в основе которой лежит ряд оппозиций, отражающих в свою очередь парадоксальность самого феномена. Принцип бинарных оппозиций был применен М.В. Всеволодовой, а позже Ф.И. Панковым при описании грамматических способов временных отношений.

В отечественной лингвистике имеется ряд идеографических словарей и теоретических разработок этой проблемы. Идеографический принцип(принцип тезауруса), по мнению Ю.Н. Караулова «создает базу для подлинного системного изучения лексики» [12].

При сопоставлении имеющихся классификаций обнаруживается их значительное сходство, то есть даже при несколько различающихся подходах и классификационных схемах в классе «время» выделяются примерно одни и те же рубрики [13].

Номинативная деятельность выступает как связующее звено в оппозиции язык-речь. И тогда становится более явной и объективно значимой известная трихотомия Л.В. Щербы «языковая система – речевая деятельность – языковой материал», которая и представляет объект интегративной лингвистики. В этом отношении труд Л.К. Жаналиной, на взгляд Н.И. Гайнуллиной, следует рассматривать как дальнейшее углубление в объект исследования и трактовку известных идей великих русистов прошлого, представленных в развитии с позиций новых теорий в современном языкознании. Теория интегративности приобретает реальную объяснительную силу применительно к такому участку языковой системы, каким является словообразование.

Интегративная морфемика – раздел словообразования, который изучает морфемы как элементарные языковые единицы, обладающие специфическими формальными и семантическими свойствами образующие систему, а также как конститутивные единицы, обладающие конструктивно-семантической функцией, готовностью к использованию в словообразовательных процессах при производстве слов, которая очерчивается их валентностями, реализующимися в сочетаемостях во внутренних контекстах производных слов.

В интегративной морфемике объединяются системно-структурная и функциональная морфемики. В ней используется интегративный подход, а именно семасиолого-ономасиологический подход, позволяющий рассмотреть морфемы в двух направлениях «от формы к значению/ функции» и «от значения/ функции к форме». Он представляет и систему морфем в статистике, и динамику морфем в словопроизводственной деятельности [2, с. 120] Словообразовательные парадигмы и цепочки, содержащие однокоренные слова, объединяются в самую крупную единицу подсистемы по основной соотносительности-словообразовательное гнездо.

Каждое гнездо объединяет все однокоренные слова, которые выстраиваются в словообразовательные парадигмы и словообразовательные цепочки отношениями словообразовательной мотивации.

Признание системности гнезд, которое пришло на смену его представления как простой совокупности однокоренных слов, сопровождается неодинаковой оценкой характера устройства словообразовательного гнезда, а именно-его отношений словообразовательными цепочками подсистемы [2, с. 121]. Структурированность словообразовательной области

языка и составляющих ее единиц обусловливает ведущую роль знаний о строении слова для понимания как словообразовательной системы, так и словообразовательной деятельности. Так, разграничение словообразовательного и морфемного анализа способствовало изменению дисциплинарной структуры дериватологической науки, в которой утвердилось ее деление на морфемику и [2, с. 128]. Дальнейшее уточнение словообразовательной структуры стимулируется развитием системно-структурного и функционального направлений в словообразовании, а также разработкой на их основе интегративной лингвистики, объектом которой является язык в единстве его системы и функционирования [7, с. 136]. В качестве подобного интегрированного объекта в интегративном словообразовании выступают слова и их части – морфемы как элементарные и как конструктивные единицы языка, а также слова в процессах их образования и систематизации. Этот объект имеет статический и динамический аспекты, которые отражаются в его строении. В морфемике эти аспекты представлены в морфемной структуре слов, а в собственно словообразовании – в словообразовательной структуре.

Словообразовательная структура является результатом производства слов. В самом процессе производства слова вступают в отношения производности, в которых одни слова являются производящими, а другие производными. Когда процесс производства завершен, то произведенные в нем слова становятся готовыми, и поэтому их отношения со словами, от которых они ранее были произведены, сохраняются только как следы – а именно как отношения мотивированности, в которых одним слова являются мотивирующими, другие мотивированными.

Словообразовательная структура мотивированных слов отражает отношения мотивированности – формальной и семантической выводимости конкретного мотивированного слова из конкретного мотивирующего [66, с. 189]. Она обнаруживает существование групп мотивированных слов с общими корнями и с общими словообразовательными формантов, которые выстраиваются в комплексы, системы и образуют словообразовательную систему. Производные слова обладают структурой, фиксирующей словообразовательную деятельность - вербализацию некоторого мыслительного содержания, соединение мысли со словом. Эта структура получила название номинативной [3, с. 176].

Таким образом, в собственно словообразовании строение слова имеет две стороны - системную, работающую на ее организацию, и деятельностную, показывающую, как происходит поэтапная языковая материализация понятия посредством его анализа-расчленения и выбора к этим частям подходящих основ слов и словообразовательных формантов [4, с. 242].

В интегративном словообразовании строение слова представляется как единение словообразовательной и номинативной структур. Морфемика при характеристике строения слова оперирует несколькими терминами – морфемная структура, морфемная модель и морфемный состав. Соответствующие понятия объединяют морфемы со словом. Как известно, связь морфемы со словом понимается неоднозначно. Возникающее при этом расхождение снимается в интегративнойморфемике, состоящей из структурно-системной и функциональной морфемик. В первой морфема является самостоятельной языковой единицей – элементарной единицей морфемной системы, во второй - частью слова, так как выступает как конструктивная единица и используется в морфемном синтезе – операциях по созданию производных слов [5, с. 130].

Понятия морфемного состава, морфемной модели морфемной структуры, как правило, трактуются с позиций системного подхода, поддерживая определение слова как набора морфем, разделенных местами их стыковки (морфемными швами), которые обнаруживаются при морфемном анализе. Интегративное словообразование выделяет в морфемном строении слова статическую (системную) и динамическую (деятельностную) стороны. При выполнении конструктивной функции морфема соединяется с другими морфемами для образования слова, что мотивируется потребностью выразить заданную говорящему

(пишущему) информацию. Обладание морфемой конструктивной функцией, т.е. есть способностью участвовать в морфемном синтезе, заложено в виде валентностей. Валентности проецируются на морфемную структуру в виде морфемных моделей. Последние эксплицируют динамический аспект морфемного строения слова, относятся к сфере функциональной морфемики, предоставляющей образцы, по которым осуществляются акты морфемного синтеза. В результатах морфемного синтеза – в конкретных производных морфемные модели превращаются в определенную последовательность конкретных морфем – морфемный состав, который отражает реализованную валентность - сочетаемость. Морфемный состав – это системный аспект морфемного строения слова. Составляющие слово морфемы располагаются в порядке, который определяется их типами по месту в составе слова, а также сочетаемостью. Включенность каждой конкретной морфемы в слово регулируется ее количественными и качественными показателями, сложившимися и допустимыми в русском языке как системе. Морфемная модель и морфемный состав сосуществуют две взаимозависимые стороны строения слова, для которого словообразовательная наука предлагает термин с более широким, общим значением – морфемная структура. В онтологическом смысле морфемная структура слова имеет системный и функциональный аспекты. Функциональный аспект – это языковые операции словообразовательного (морфемного) синтеза, инициированного исходным мыслительным содержанием.

Морфемные составы являются результатом возникновения слов, в том числе посредством словообразования, и вводят слово в систему по разным параметрам, например, в ряды однокоренных, односуффиксальных и т.п. слов. При дальнейшем употреблении слова, оно и его морфемный состав воспроизводятся. Войдя в систему и сохраняя связи со словами, имеющими те же морфемы, слово сохраняет членимость благодаря границам между морфемами (морфами) - морфемным швам. Членимость слова, т.е. морфемный состав, как и вся языковая система, представляют собой знание языка его носителем. В этом языковом знании морфемный состав есть осознание носителем структуры слова, его одно-, многоморфемности, а также самих конкретных морфем с их значениями, что используется им для семантизации слова. В основном, морфемный состав слов выступает как условие систематизации языка, он дан в готовом виде вместе с морфемами и с разделяющими их морфемными швами, но существуют и исключения. Граница с окончаниями и/или формообразующими аффиксами подвижна, так как данные аффиксы находятся в режиме «arechanging»: не слова, а формы возникают (создаются) каждый раз заново в процессах словоизменения и формообразования. Морфемные модели в русском языке Морфемная модель в отличие от конкретного морфемного состава является абстрактной структурой. Она фиксируется в морфемных составах и представляет отраженные в них и допускаемые нормой и системой языка последовательные внутрисловные синтагмы типов морфем, для которых сочетаемость конкретных морфем уже не является релевантным признаком. Морфемные модели демонстрируют возможные комбинации типов морфем, которые готовы к использованию при образовании новых слов. Они есть оборотная сторона морфемных составов, работающая не на систему, а на функционирование языка. Морфемные модели - обобщение морфемных составов.

Морфемный анализ позволяет выявить морфемную структуру слова, в первую очередь морфемный состав и во вторую – морфемную модель. Морфемный состав как результат реализации морфемной модели служит отражением операции морфемного синтеза и использованной в морфемной модели. Морфемный анализ относится к метаязыковой деятельности, нацеленной на познание языка, его описание, а также обучение ему. Процесс обучения языку традиционно включает разные виды языкового анализа. Особенность всех видов языкового анализа заключается в том, что они, с одной стороны, являются исследовательским приемом, а с другой – *учебным приемом* освоения языка и контроля степени овладения системными знаниями о языке. Морфемный анализ в учебных целях получил многочисленные описания, которые, строятся как руководство для его

осуществления, обеспечивающее его успешность. Так как морфемный анализ представляет собой деятельность, то имеет универсальную модель, в которой отличаются лишь действия и операции, приспособленные для применения к специфическому объекту – к слову в соответствии с поставленными целями. Модель деятельности включает:

1) цели;
2) действия и операции;
3) результат.

Участниками деятельности являются:

1) субъект;
2) объект;
3) приемы, с помощью которых осуществляется деятельность.

Объект морфемного анализа – конкретное слово, в случае с изменяемыми словами, словоформа. Морфемный анализ применим к любому слову (к немотивированному и мотивированному). Цель морфемного анализа – выявить состав конкретных морфем, или иными словами, морфемный состав словоформы изменяемого слова или морфемный состав неизменяемого слова. Результат морфемного анализа совпадает с целью при успешной деятельности. Выявление морфемного состава слова (словоформы) происходит с опорой на системные его связи. Чтобы сделать эти связи очевидными, надо их описать вместе с выявленным морфемным составом. Действия и операции складываются в процедуры морфемного анализа, которые можно назвать приемом в рамках терминов деятельностного подхода. Отработка приемов морфемного анализа на практике привела к выделению двух основных его приемов. Они апробированы на способность обеспечивать успешность анализа при соблюдении их процедур. *Приемы морфемного анализа*:

1. Подбор соотносительных рядов, который используется в усеченном виде в школьной практике в виде подбора однокоренных слов.

2. Прием, который назван Н.М. Шанским приемом «матрешки» и опирается на словообразовательный анализ. Пригодность данных приемов для членения слова на морфемы (морфы) устанавливается по степени точности, с какой они помогают находить морфемные швы. Приемы представляют совокупность действий, которые имеют определенную последовательность, направляющую анализ и обеспечивающую их успешность. Прием подбора соотносительных рядов Основным действием в процедуре первого приема является подбор рядов слов, имеющих те же морфемы в своем составе – те же корни, те же префиксы, те же суффиксы и т.п. Причем, к выбору слов для соотносительных рядов предъявляется обязательное требование – слова должны содержать ту же корневую или аффиксальную морфемы. Показателями общности морфемы, входящей в разные слова, является формальная и семантическая идентичность признанных соотносительными элементов. Например, в соотносительный ряд к суффиксу -тель в слове учи-тель не войдут слова выключа-тель, пожар-ник. В первом случае -тель отличается по значению, во втором - суффикс -ник имеет то же значение, но это уже другой, хотя и синонимичный суффикс. Процедура состоит из определенной последовательности действий действий над словоформой/словом.

Список использованных источников

1 Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975. 371 с.

2 Жаналина Л.К. Интегративное словообразование. Алматы, 2011.-492с., 135

3 Жаналина Л.К. Понятия «морфемный состав» и «морфемная модель» в интегративной лингвистике. Вестник КазНПУим.Абая, серия «Филологические науки», № 3 (29), 2009 г.

4 Жаналина Л.К. Моделирование языка в интегративной лингвистике// Вестник КазНПУим.Абая, серия «Филологические науки». – 2008. № 1- (23).

5 Жаналина Л.К. Актуальные проблемы языкознания. – Алматы: Print-S, 2006,170с.

6 Жаналина Л.К. Словообразовательное значение и словообразовательный формант с позиций интегративного подхода. Казань, 2001.– Т. 1.- С.126-127.

7 Веденькова М.С. Временная дифференциация и временная детерминированность глагольного действия // Глагол в германских и романских языках. Днепропетровск. 1982. – С. 46-57.

8 Рябова Н.Ю.Когнитивно-дискурсный подход к языку и проблемы временной референции / Н.Ю. Рябова // Лингвистика на исходе 20 в.: итоги и перспективы: Тезисы Междунар. конф. М., 1995. – С. 452 454.

9 Шамне Н.Л. Семантика немецких глаголов движения и их русских эквивалентов в лингвокультурологическом освещении / Н. Л. Шамне. - Волгоград, 2000. – 308 с.

10 Карасик В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В. И. Карасик, Г. Г Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: сб. науч. тр. / под ред. И. А. Стернина. - Воронеж, 2001. – 473 с.

11 Морковин В.В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 168 с.

12 Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976. – 355 с.

13 АфанасьеваО.В. Концепт «время» в современной трактовке (на материале английского, испанского и русского языков). – М., 1998. –255 с.

Тілдерді бекіту санаты грамматикалық, лексикалық және функционалды-стилистикалық құралдармен қамтамасыз етіледі, яғни тілдің уақытша жүйесінің біртұтас жүйесін қалыптастырады. Уақытша семантикалар орыс тілінде өте кең және түрлі деңгейлерде ұсынылған.

Language fixation category "period of time" is provided by grammatical, lexical and functional-stylistic means, forming an integral system of linguistic temporality, i.e. Temporary semantics are represented in the Russian language extremely widely and through different levels of units.

УДК 800.1

С.Ж. Баяндина
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан
bayandina2004@mail.ru

КОГНИТИВНАЯ СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ МОЛОДЕЖИ

Анализ культурного наследия народа, его изучение являются средствами, которые формируют духовные ценности, духовное богатство молодого поколения.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, языковая картина мира, языковое сознание, нация, формирование духовных ценностей.

Изучение языковой картины мира позволяет выделить концептосферу определенной национальной общности. Концептосфера представляет собой совокупность концептов, из которых складывается полотно миропонимания носителей языка, модель мира, которая в каждой культуре строится из целого рядасуждений о действительности. Исследователи объясняют концептосферу как сферу мысли, информационную базу когнитивного сознания народа и отдельной личности. Концептосфера человека является информационной базой

когнитивной картины мира, которая обеспечивает во многом понимание воспринимаемой человеком действительности, не исчерпывает когнитивную картину мира и которая предполагает, кроме системы ментальных единиц – опор еще и динамические механизмы познания, когнитивные стереотипы восприятия [4].

При сопоставлении языковых картин мира разных этносов выявляются сходства и различие концептосфер и концептов. Так, при исследовании национального сознания русских и казахов Шаяхметова А.А. провела анализ русской и казахской концептосферы: мир – родина, отчизна, предки, род (жуз), пространство, время, земля, небо; 2) стихия и природа – степь, деревья, горы, животный мир, вода; 3)представления о человеке – человек хороший, плохой; 4) нравственные концепты – правда, ложь, добро, уважение, зависть;5) социальные понятия и отношения – гостеприимство, речевой этикет; 6) эмоциональные контакты – счастье, радость, несчастье; 7) мир артефактов – дом и др., 8) обычаи и традиции – свадьба, сватовство, похороны [5].

Изучение концепта проводилось многими российскими учеными в разных аспектах. Дефиниции концепта даны в работах Лихачева Д.С., Степанова Ю.С., Карасика В.И., Красных В.В., Поповой З.Д., Стернина И.Г., Кубряковой Е.С.,В.З. Демьянкова и др. Так, например, концепт – обобщенная мыслительная единица, которая отражает и интерпретирует явления действительности в зависимости от образования, личного опыта, профессионального и социального опыта носителя языка; личностное осмысление, интерпретация объективного значения и понятия как содержательного минимума [6].

Ю.С. Степанов пишет, что концепт – явление того же порядка, что и понятие. В научном языке эти два слова также иногда выступают как синонимы, одно вместо другого. Но так они употребляются лишь изредка. В настоящее время они довольно четко разграничены. Концепт и понятие – термины разных наук; второе употребляется главным образом в логике и философии, тогда как первое, концепт, является термином в одной отрасли логики – в математической логике, а в последнее время закрепилось также в науке о культуре, в культурологии. Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек - рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее [7, 40]. Функции концептов – рубрикация. Процесс формирования концепта осуществляется следующим образом: перцепция – различение – отождествление - оценка - концепт.

По мнению Е.С. Кубряковой, принципиально важным является вопрос генезиса концептов. Для образования концептуальной системы следует предположить существование некоторых исходных, или первичных концептов, из которых затем развиваются все остальные. Концепты организуют само концептуальное пространство и выступают как главные рубрики его членения. Основными конституентами концептуальной системы являются объект восприятия и его части, изменение (движение и действия с объектом), место (пространство), время и признаки объектов и действий, представляющие собой главные концепты восприятия и членения мира в филогенезе.

Концепты выражаются языковыми знаками различной природы, которые специально выработаны термином или опосредованно, закодированно, непрямым способом, знаками других значений – общепринятыми символами и индивидуальными образами. И символ, и образ, и термин являются при этом знаками, кодом – системой условных обозначений понятий. Но в термине условна по отношению к значению лишь форма (звукокомплекс), а символе и образе – и форма, и значение, т.к. в символе и образе основное, второе значение обозначено через первое.

С точки зрения лингвистики, концепт представляет собой вербализацию ядерной его части семантикой имени концепта и актуализацией периферийной части концепта и ассоциативным фоном имени (импликационалом значения или аранжировкой различных языковых единиц, в том числе текстовых – их синтагматикой, парадигматикой, вертикальным контекстом, пресуппозициями). Концепты, получив языковую форму в

лексиконе человека, выполняют две важнейшие функции: функцию репрезентации содержания отдельного кванта информации о мире и функцию складирования, хранения, накопления и оперирования тем же содержанием в мозгу человека во время речевой деятельности [8].

Национальное языковое сознание формируется в результате освоения языковой картины мира, которая передается от одного поколения другому. Многие концепты актуализируются в сознании подрастающего поколения путем приобщения к национальной культуре в процессе повседневного познания окружающей действительности и в процессе получения образования всех ступеней. В процессе формирования духовных ценностей казахской молодежи значимыми являются концепты человек, дом, семья, долг, честь, достоинство, совесть, дружба. Так, концепт Человек состоит из ассоциативных полей: Человек –Я, Человек – homo – sapiens, Человек – его физические свойства, Человек –член общества.

Языковое сознание казахов формируется посредством вербальных средств: слов, словосочетаний, фразеологизмов, пословиц и поговорок, составляющих названные ассоциативные поля концепта Человек – Адам [5].

Для дескрипции ядра концепта Достоинство – Намыс использовался анализ словарных дефиниций и лексической сочетаемости ключевой лексемы, анализ синонимов и деривационного поля. Периферия данного концепта репрезентируется паремиями, афоризмами, крылатыми выражениями из публицистических, художественных и научных текстов. В казахской лингвокультуре разнообразные вербальные средства репрезентации концепта Достоинство - Намыс с точностью передают различную эмоциональную окраску и психологическое состояние человека, указывают на важную роль достоинства в формировании мировидения народа.

Следует отметить, что в сознании народа присутствует одобрительная оценка людей, которые обладают высокими моральными качествами, как людей заметного положения в обществе. В интерпретации концепта Достоинство – Намыс есть явная положительная оценка и эмоциональное принятие национальным менталитетом человеческих качеств, которые обозначают самоуважение и уважение других людей [9].

Таким образом, концептосфера и концепты языковой картины мира народа являются одним из средств формирования духовных ценностей молодого поколения и их изучение в данном аспекте является актуальным.

В истории каждого этноса происходит формирование национального характера и менталитета. Духовный и психический мир формируют ту историческую память народа, которая в процессе социализации и интернализации ценностей и норм, образцов поведения будет воспроизводить психологию национальной общности. Национальный характер наполнен культурными и духовными богатствами. Роль социализации личности приобретает иной смысл, в характере мышления и поведения человека находят свое место и духовные начала [1].

Как известно, первичная социализация детей в основном приходится на период детства и проходит в семье. Социализация понимается как специфический процесс, при котором ребенок усваивает (или присваивает) достижения развития предшествующих поколений.Социализация (socialization) – 1 (также называемая энкультурацией) понимается «как процесс, в ходе которого культура общества передается детям; модификация с младенчества поведения индивидуума в направлении соответствия требованиям социальной жизни». В этом смысле определения социализации заключена «функциональная предпосылка для каждого общества, необходимая для любой социальной жизни, а также для культурного и социального воспроизводства и общих, и частных социальных форм». Социализация в семье предполагает интеграцию в общество, с одной стороны, и дифференциацию индивидуума – с другой. В широком смысле социализация трактуется как различные влияния среды в целом, которые приобщают индивида к участию в общественной

жизни, учат его пониманию культуры, поведению в коллективах, утверждению себя и выполнению различных социальных ролей.

Для того, чтобы стать членом того или иного национально-лингвокультурного сообщества, необходимо «присвоить» сознание этого сообщества. Социализация является процессом «врастания ребенка в цивилизацию (А.Н. Леонтьев), а одним из основных каналов получения информации в процессе социализации является язык (А..М. Шахнарович). По Э.Сепиру, язык есть мощный фактор социализации, может быть, самый мощный из существующих [10].

Каждый человек как представитель определенного этноса заинтересован в том, чтобы его ребенок приобщился к цивилизации на родном языке.

Язык, являясь средством социализации личности, играет важную роль в формировании национального языкового сознания.

Сохранение информации, опыта этноса диктует необходимость традиционной, консервативной организации культурной памяти поколений, которая отражается в концептах. Концепт – «единица ментального лексикона, ценностная рубрика мира, понятийное поле ценностно осмысленного традиционного знания с терминологически сформированным ядром, отражающим обобщенные коллективным языковым сознанием объективные свойства объекта, и ценностно-окрашенной периферией, представляющей этнические и личные смыслы, фоновое знание, культурную символику» [11].

В формировании духовных ценностей подрастающего поколения важную роль играют концепты, составляющие концептосферы этноса: *человек, дом, семья, родина, дружба, совесть, долг, достоинство и т.д.*

В концептуальной картине мира отражается история народа, которая может передаваться от одного поколения другому различными способами. Вербализация концептов осуществляется различными языковыми средствами. Вербальная репрезентация концептов отражается в ядерной и периферийной части концептов. Так, например, концепт *Батыр - герой*, который играет большую роль в формировании духовных ценности молодежи, в своем ядре имеет такие слова как *батыр, ер, қаһарман.* Этот образ значим в языковом сознании не только казахского этноса, но и представителей других национальностей, изучающих историю казахов.

Номинативное поле концепта выражено словами и словосочетаниями:

Батыр - 1. богатырь, герой; көзсіз батыр – бесстрашный человек, батыр тұлғалы – богатырского телосложения; 2. смелый, отважный батыр жігіт – отважный джигит.

Ер -1) мужчина//мужской; 2) муж, супруг; 3) молодец, удалец, храбрец, герой// удалой, храбрый, геройский; Ер жігіт – храбрый молодец.

Қаһарман – 1) герой, богатырь// героический қаһарман халық –героический народ.

Периферия концепта представлена 1) пословицами и поговорками:

Ер айтпас, айтса қайтпас – молодец зря не даст слова, если даст от него не откажется;

Ер басына күн туса, етігімен су кешер, ат басына күн туса, ауыздығымен су ішер – если нагрянет беда, молодец и в сапогах переправится через реку, а конь и с удилами воды напьется (т.е. не приходится считаться с неудобствами);

Ер болсаң, бопсаға шыда – если ты настоящий мужчина, не бойся запугиваний;

Ер бесіктен танылады – добрый молодец виден с колыбели;

Ер бір өледі, ез мың өледі – герой умирает один раз, а трус – тысячу раз;

Ер даңкын не ат шығарады, не жат шығарады – славу молодцу приносит или ретивый конь, или чужая сторона;

Ер дәулеті – богатство молодца в труде;

Ердің екі сөйлегені – өлгені – отказ от своих слов для молодца смерти подобно;

Ер ел туғызады – героя рождает народ;

Ер жолдасы – тәуекел – риск – спутник храбреца;

Ер жігіт үйде туып, түзде өлер – храбрый джигит рождается у очага (в доме), а умирает на боле брани;

Ер қанаты – ат – конь – крылья молодца;

Ер қаруы – бесқару – вооружение молодца – пять видов оружия (клинок, копье, булава, лук, камча);

Ердің өзі өлсе де, аты өлмейді – герой умирает, ноимя его бессмертно;

Ердің ісі ел мойында, елдің ісі ер мойында – за дело молодца в ответе народ, за дело народа в ответе молодец.

2) фразеологизмами:

Батыр бір оқтық, бай – бір жұттық – батыр – до первой пули, бай – до первого джута;

Батыр жауда, шешен дауда сыналар – батыр (богатырь) испытывается в бою, оратор – в споре;

Батыр майданда шыныгады – герой закаляется в бою;

Ер жүрек – храбрый, мужественый, отважный;

Ер мінезді – великодушный, с добрым характером [12]

Образы героев, их подвиги, их характеры передавались в народе от одного поколения другому, от одного народа другому народу в разных произведениях устного народного творчества. Так, образы героев казахского народа отражены в героическом эпосе.

Ш. Уалиханов в произведении «Исторические предания о батырах XVIII в.» написал о героях казахского народа на русском языке. «Мысль о собирании казахских исторических преданий зародилась у Валиханова еще в 1852 г. во время учебы в Сибирском кадетском корпусе. По словам Г.Н. Потанина, над этим вопросом Валиханов не раз размышлял. «Он мечтал сделать открытия в древней истории Востока посредствам данных, которые представляют народные предания и остатки киргизской старины». Вероятно всего, работа написана в 1855 –1856 гг.» Ш. Уалиханов сохраняет традицию презентации героев, в этом тексте находим такие языковые средства: Байгозы батыр тарактинец, Джаныбек батыр чакчаковец, Казыбеккаракесековец, Дерсалыуаковец, уаковец Баян, Джаныбек батыр, балталинецУразымбет батыр, сыргелинецИльчибек батыр. Здесь мы видим, что он употребляет слово батыр без перевода [13].

Слово **батыр** как основная лексема одноименного концепта часто употребляется в билингвистическом тексте. Р.О. Туксаитова пишет, что «данная лексическая единица обладает большой смысловой нагрузкой. Регулярно актуализируется смысл «человек из народа, герой»: *… люди, верящие в лишь в бескорыстие своих великих старцев, в смелость своих* ***батыров,*** *со всех концов страны потянулись туда, куда явились великие старцы и гордость народа –* ***батыры…*** В данном случае батыр –это знак социальной идентичности, не просто герой, а герой из народа. Актуализируется социальная принадлежность батыров тому или иному роду. Регулярно употребляются формульные сочетания батыр рода, сын рода... *Где-то ходит* ***батыр рода аргыновБогенбай****…;* ***Я сын рода берша!*** *Готов принять казнь! – прогремел голос Исатая. ... Он тоже* ***сын берша*** *– Исатай указал булавой наМахамбета…; Молва о том, что* ***три батыра, сыны трех разных родов – болатшы, басентина и тасжурек,*** *стали братьями и вместе бьют джунгар, шла по степи, радуя сердце каждого казаха-скитальца.* Преодолевающая различия идея духовного единения – органическая составляющая общенационального толерантного сознания. Батыр–герой не растворяется в собирательном образе народа. Батыр олицетворяет народную силу и бесстрашие: *Первые дни столь щедрого лета принесли на своих крыльях давно желанную радостную весть. Весть о победе казахских батыров над армией джунгар в битве у рек Буланты и Боленты!*

Приведенные примеры из произведений А. Алимжанова, писателя-билингва, отражают коллективную социальную идентичность. В условиях угрозы национальной независимости востребованными оказываются не богатство, не социальная происхождение человека, а его личные качества: смелость, героизм, честность, самоотверженность, преданность отечеству,

которые позволяют добыть в трудах и борьбе высшие ценности: свободу, независимость, справедливость, чувство народной общности [14] .

Таким образом, анализ культурного наследия народа, его изучение являются средствами, которые формируют духовные ценности, духовное богатство молодого поколения.

Список использованных источников

1 Мнацаканян М.О. Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.

2 Новейший философский словарь. – Минск, 1998.

3 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск, ТетраСистемс, 2005.

4 Попова З.Д., Стернин И.Г. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж, 2006.

5 Шаяхметова А.А. Национальное языковое сознание казахов и русских в Казахстане. – Кокшетау, 2010.

6 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. –- М.: Academia, 1997.

7 Степанов Ю.С. Концепт // Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Школа "Языки русской культуры", 1997.

8 Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М.: МГУ, 1996.

9 Рыспаева Д.С. Вербальные средства репрезентации концепта *достоинство* (на материале художественных текстов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Кокшетау, 2010.

10 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культуре. –М.: Прогресс, 1993.

11 Шестак Л.А. Русская языковая личность: коды образной вербализации тезауруса: Монография. – Волгоград: Перемена, 2003.

12 Казахско-русский словарь. – Алматы: Дайк-пресс, 2002.

13 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алматы: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961.

14 Билингвистический текст сквозь призму категории толерантности.–Астана-Екатеринбург, 2007.

Халық мәдени мұрасын зерттеу жас ұрпақтың рухани құндылығын, рухани байлығын қалыптастырады.

Analysis of the cultural heritage of the people, its study are means that form spiritual values, spiritual wealth of the younger generation.

UDK 81’1

R.Sh. Berdalieva
Ph.D. Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan
ramilyasha@mail.ru

NONVERBAL COMMUNICATION IN THE CONTEXT OF MENTAL DIFFERENCES OF COMMUNICANTS

Communication problem in linguistic science occupies a central place. In linguistic science is no consensus in the interpretation of the term "relation" and "communication". According to some scholars communication inherent same traits as relation. Others insist on separation of these terms.

Communication requires mandatory appeal to the non-verbal means of communication, which makes it a complex process of information exchange.

Kazakh kinetic elements are distinguished by their unique national characteristics, which is expressed in a special way to their execution, the presence of certain of its recipients, as well as the integration of social, community, age categories and hierarchies. A striking example of cultural identity non-verbal means of communication are gestures of taboo, which constitute lakunizirovanny component of nonverbal behavior of the Kazakh people. Many Kazakh national gestures, full of grace and dignity, undeservedly forgotten the younger generation.

Key words: non verbal communication, sender, communication, listener, cultural differences, national culture, iconic sign.

Nonverbal communication is an information process and is part of a communicative act, in which, as in any communication model present speaker (sender), the listener (the recipient) and the message (information).

Language and non-verbal means of communication which exist paralleling are an integral part of the culture of any nation. As noted by S.G. Ter-Minasova: "Society and culture of people legitimately determine how people are able to communication" [1], and hence communication in any language requires mandatory appeal to the culture medium of the language. "Culture - is communication, and communication - it is the culture" [2, 10]. There are different types of communication: mass, intercultural , interpersonal . "Verbal means of communication and meaningful gestures, facial expressions, pantomime, etc interact in a communicative act, complementing each - other "[3].

The process of communication is presented in dialogic speech, which is an effective means of understanding, because sides have the opportunity to not only hear but also see each other. Dialogue acts as condition of enrichment of culture of communication. The text dialogue refracted sociocultural values that provide communication in accordance with national traditions and provides speakers "communication cultures".

Currently, there are a number of classifications of non-verbal communication, each of which have their advantages and disadvantages. In light of the sociocultural approach it is expedient to divide nonverbal means through the following channels: visual nonverbal (gestures, facial expressions, body movements, the distance between the communicants), acoustic (voice, intonation, silence) tactile (touch) . Silence as an act of communication unit performs many functions and is considered in conjunction with other units of speech communication. All nonverbal means must be combined only by the function of participation in the formation of the information, i.e. must bear some burden information. A.Piz said: " Perhaps the word - this is what people use when all other means of communication were unsuccessful" [4, 27].

The main component of non-verbal communication is kinesics. Question of the classification of gestures is the most developed and extensive. As you know, there are classifications for different reasons. Gestures , as well as linguistic units are symbolic signs . They form the vocabulary of body language, just as lexical units constitute natural language dictionary . Gestural sequences can form gestural semiotic acts. Of particular interest is the question of classification of gestures in a cultural context, which is represented by V.V. Andrianov's [5] and S.P. Gocheva's and G.K. Gochev's classification. Mimicry and distance communication, voice and act silence are very specific with regard to the situation of communication and national differences of communicants.

In nonverbal communication, as well as in verbal it is necessarily to present the speaker and listener. Correct understanding and use of a specific non-verbal sign largely depends on the culture of the speaker, sending information, and from listening, the recipient information". Body language more truthful than the language of words" - rightly observes D. Morris [6, 45]. Different communication styles reveal the character of the speaker and the listener in the process of non-verbal communication, where special emphasis on politeness and courtesy. Kazakh language

inclined to put the participants in the call to the appropriate role positions and give each place the status hierarchy.

Culture of nonverbal communication primarily contains etiquette norms of human behavior. In connection with this study etiquette norms of behavior, including nonverbal, allows us to understand the essence of the culture of behavior at all. Etiquette norm of nonverbal behavior is the knowledge of the culture imposed bans on the use of a non-verbal means. National specificity is more pronounced in ritual gestures taboos that make sense only in the culture. The use of non-verbal components of communication in the Kazakh language is closely connected with etiquette norm of Kazakh national culture.

One of the important issues of human nonverbal behavior is a matter of interpretation of nonverbal cues. Interpretation of nonverbal cues is closely linked with the concept of linguistic world, which is a set of believes about the world, a certain way of conceptualizing reality. In the interpretation of gestural communication decisive factor is the context. Can not be understood outside the context of the meaning of gestures. Context determines the location of the force of impact, meaning and expression of non-verbal signs. We stand on the position of the sociocultural nature of communication on nonverbal communication and understand message, which is divided by community and which is typically sent intentionally, deliberately interpreted, regularly used by members of the speech community, and can be clearly interpreted. At the moment, there are many concepts of the word" mentality". Some believe that the mentality is the system of identity of mental life of people belonging to a particular culture , while others reveal the mentality through a system of views, ratings, rules . Mentality can be defined as a long-term vision of the world and form of behavior based on the vision of a large group of people (the language community, nation). "Mental forms a kind of integrity in any given era, complex and contradictory picture of the world " [7, 13].

For us it is interesting to study Kazakh language and nonverbal behavior of the Kazakh people , which suggest an appeal to non-verbal means of communication . Nonverbal behavior of the person is quite an important part of the national culture of communication. National culture and mentality of communication - a set of specific patterns of behavior, including non-verbal.

Mankind has created a huge number of characters. Seizure of a person signs and sign systems allows him to engage in relationships with other people. Nonverbal communication is one of the most important areas of functioning of characters and character information. Structural organization of sign language belongs to the category of outstanding. When considering the structural organization of kinetic means of communication in foreign and domestic analog principle prevails linguistics research, which involves consideration of the structure of non-verbal language ,by analogy with the structure of verbal language.

Semantic and emotional information transmitted by the characters of language, probably due to the coordination of verbal and nonverbal communication codes at the system level. Functional interaction with large group gestures of lexical and grammatical classes of words possessing relative semantics is established. This is a personal, possessive and demonstrative pronouns , nouns and pronouns adverbs (especially , place and time). However, some scientists, including R. Berdvistel recognizes the impossibility of finding all the matches of verbal language [8, 31]. Analysis of the samples of speech gesture behavior of human led to the conclusion about" a certain degree of two codes at the system level". It is found that the main features are the importance of nonverbal communication, information, and address focus. Gestures, as well as linguistic units are symbolic signs. They form the vocabulary of body language, just as lexical units constitute natural language dictionary. Gestural sequences can form gestural semiotic acts just like the speech utterances are combined in speech acts. Sign language, as well as natural language, inherent variability. This means that, along with everyday household gesture which form the center of the kinetic system, there are geographical, territorial, professional, social and other gestural dialects.

Most accurate and complete classification that takes into account cultural aspect is represented in the works R.E. Porter and L.A. Samovar. They presented a non-verbal means of communication in the context of intercultural communication, highlighting the following : 1) visual

channel , which includes kinesics (gestures, facial expressions and posture); proxemics - way of using remote proximity sense "their own and others ' territory; (tactile interaction), 2) appearance (skin color, hair, clothing style), 3) chronology (sense of time). This classification includes acoustic channel (para and extra linguistic component) (voice , intonation, silence) , as it significantly affects the communication process and evaluated as an indicator of the specificity of the culture. Appearance is nationally - specific attributes such as attractiveness (in terms of a particular culture), clothing, accessories. Chronology should also be considered in inseparable connection with national characteristics, believing that "... the use of time is individual in every culture".

The specificity of nonverbal means of communication, primarily influenced by the historical experience of the development of the nation. Just knowing the history of the people, their customs, believes, you can understand the characteristics of gestures and facial expressions. In our opinion, especially gestures and facial expressions of the Kazakh people are primarily concerned with the traditions of the nomadic way of life, and secondly, with the rituals of shamanism and Islam.

Analysis of non-verbal communication of Kazakh and Russian language cultures, are done on the material of dictionaries of A.A. Akishina "Gestures and facial expressions in the Russian speech" (2000) [9] and B.K. Momynova and S.B. Beisembaeva "Explanatory Dictionary of facial expressions and gestures in the Kazakh language" [10] leads to the following conclusion: in the Kazakh language gestures realities occupy an important place among the considered 125 gestures included in the dictionary of B.K. Momynova and S.B. Beisembaeva 40 characters were purely national, which again confirms the mental character of arbitrary kinetic movements of the person, the rest of areal and equivalent gestures exist in the Kazakh and Russian culture may be identical both in terms of expression, and in terms of content. Equivalent gestures are expressed differently. It should be noted that in the description and use of these gestures there is no sharp distinction, according to the case they may have different versions of using in most cases a gesture of greeting, farewell, expressing agreement and disagreement are identical in both cultures.

Nonverbal human behavior is an important part of the national culture of communication. Nonverbal means of communication are cultural identity, which is vividly portrayed in the artistic works of Kazakh writers.

Comprehensive analysis of non-verbal communication, presented in Kazakh literary works allows us to establish that they perform the same functions as the language. The main functions of nonverbal means are providing information, information about the internal state of the people, the adjustment of interpersonal relationships through voice, gestures, facial expressions, silence expression of sympathy, expressive function, the function of social control, which is most clearly seen in direct communication and indicates the social status of communicating. Nonverbal functionality possess property, the ability to perform different functions at the same time in the same situation and have subconscious and spontaneous character. All of the functions of nonverbal means can be reduced to two basic: perception and action.

Based on the above there is the possibility of establishing cultural identity of non-verbal communication patterns. The model includes the following prerequisites and knowledge: 1) non-verbal communication channels: visual (kinesics (gestures, facial expressions, gestures), acoustic (voice, intonation, silence), tactile means (distance communication), (chronology and appearance of a person), 2) non-verbal functions, among which the most important are: the provision of information, regulation of interpersonal relations, the expression expression, and 3) the culture of nonverbal communication (etiquette, taboos , culture speaker and hearer), 4) the lexical level of interaction of verbal and nonverbal means of communication of this language, and 5) the mental interpretation of nonverbal means; 6) the development of language and culture; 7) intercultural communication (culture and communication) .

Thus, the Kazakh national culture is rich with examples of non-verbal communication, which can be represented as international gestures and non-verbal means to cultural identity . Kazakh culture has its specific gesture fund that constantly grows and changes with the development of the Kazakh language and culture of the Kazakh people.

Bibliography:

1 Ter-Minasova, S.G. 2000. Language and Intercultural Communication. M.: Word , 272.

2 Hall, E.T. 1984. Cultural Misunderstandings: The French, Germans, and Americans. New York: Anchor. -273.

3 Kreydlin, G. 2004. Nonverbal Semiotics: Body language and natural language. Moscow: New Literary Review , -590.

4 Pease, A. 1998. Body Language . How to read the thoughts of others from their faces. Moscow.- 314.

5 Andrianov, V.V. 1977. Comparative characteristics of gestures of Russian and French. - In. : National-cultural specificity of verbal behavior. Nauka, - 268.

6 Morris, D., Collett, P., Marsh, P., and O. Shaughnessy. 1979. Gestures, their origins and distribution. New York.-125.

7 Grouse, F. 1999. Mentality in medieval history and historical anthropology. Moscow.-294.

8 Birdwhistell, R.L. 1970. Kinesics and context Essays on body motion communication. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, - 278.

9 Akishina, A., and H. Kano. 1991. Gestures and facial expressions in Russian speech communication. Moscow.- 144.

10 Momynova, B., C. Beysenbaeva. 2003. Kazakh- Russian Dictionary of facial expressions and gestures in the Kazakh language. Almaty : Kazakh University.- 136 .

11 Berdalyieva R.Sh. Nonverbal behavior model of the Kazakh people .// Problems of modern science and education. 2016. № 5 (47). from. 160-163.

Человеческое поведение – это продукт миллионов лет эволюции, оно заложено как генетически, так и обусловлено нашей принадлежностью к какой-либо группе, полу, возрастом, личным жизненным опытом и многими другими факторами. Каждый день человек вступает в разные отношения, где смысл каждого конкретного поступка зачастую необходимо понять, ибо он не всегда лежит на поверхности, а чаще всего скрыт в традиционных представлениях о культуре поведения. Умение правильно интерпретировать тот или иной невербальный сигнал в разных жизненных контекстах является главным условием установления контакта и взаимопонимания людей.В связи с этим проблемы изучения взаимодействия вербальных и невербальных компонентов общения, особенностей невербального поведения людей являются весьма актуальными, решение которых могут обеспечить правильную интерпретацию невербальных средств, а, следовательно, и взаимопонимание людей в межкультурной коммуникации.

Адамның мінез-құлқы миллион жылдар эволюцияның нәтижесінде қалыптасады, ол негіз ретінде генетикалық ерекшеліктеріне, әр адамның қандай да бір әлеуметтік топқа жататыны, жынысы, жасы, жеке өмірлік тәжірибесі және басқа да көптеген факторларға байланысты дамиды. Әрбір адам әртүрлі қарым-қатынастарға енген кезде, әрбір әрекеттің мағынасын нақты түсінуі қажет, өйткені адам тек сыртқы көрініске назар аударып отырады, ал толық мағынасына көңіл бөлмеуі мүмкін. Мәдениетаралық коммуникацияның ең маңызды компоненттерінің бірі ретінде адамдар арасындағы бейвербалды амалдар мәселесі болып табылады. Қарым-қатынас үдерісіндегі бейвербалды аспект ақпарат берудегі маңыздылығына қарамастан көбінесе адам назарынан тыс қалып отырады. Сол себептен, бейвербалды мен вербалды амалдардың бір-бірімен байланысын, адамның бейвербалды мінез- құлқын зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

ӘОЖ 800.7 (5қ)

Г.Т. Ерсултанова
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
er.diamond@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕ «ТІЛДІК ТҰЛҒА» ФЕНОМЕНІН ЗЕРТТЕУ ДӘСТҮРІ

Жаңа лингвистикалық парадигмада алдыңғы қатарға семантикалық тіл кеңістігін айқындайтын «тілдік тұлға» ұғымы басты орынға шықты. Тіл табиғатын зерттеудің кешенді сипатының тиімділігі мәтін және дискурс тілін зерттеуде көрінеді. Мәтін мен дискурс лингвистиканың негізгі нысаны. Ал мәтін авторының тілдік тұлғасын анықтауға септігін тигізетін тіл мен таным сабақтастығы тіл иесіне қатысты біртұтастықта алынған зерттеу. Бұл зерттеу "тілдік тұлға" мәселесімен тығыз байланысты, ал тілдік тұлға өз кезегінде "әлемнің тілдік бейнесі" теориясымен сабақтасады. Бұл мақалада тілдік тұлға ұғымының құрылымдық мәні қарастыралады. Мақалада «тілдік тұлға» ұғымы жан жақты талданып, оның категориялары, типологиясы және деңгейлері қарастырылады.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, тілдік сана, жеке тұлға, ұжымдық тұлға, вербалды-семантикалық деңгей, лингвокогнитивті деңгей, уәждемелік деңгей, толыққанды тұлға.

Тілдік тұлға ұғымының пайда болуы ғалымдардың тілдің мәнін/ тілдің төркінін адам мен оның ішкі дүниесі, қоршаған орта арасындағы дәнекер түрінде түсіндіруге тырысу әрекетінен пайда болған деп қарастыруын айтамыз, оның негізі М.В. Ломоносов, В. Фон Гумбольдтың, Г. Гердердің, И.А. Бодуэн де Куртенэ және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде қаланып, сөз бола бастаған. Аталмыш ұғымның қолданылуы тіл біліміндегі терминологиялық аппарат деген түсінікпен шектеліп қана қоймайды. *Тілдік тұлға* деген ұғымға басқа да ғылымдар атсалысып, өз үлестерін қосып, жаңаша жүйелеген десек те болады, мәселен, бұл термин орыс тілінің тарихы, философия, әдебиеттану, психология, лингвопсихология, лингводидактика сияқты салаларда жан-жақты қолданыс тауып отыр. Дегенмен, *тілдік тұлға* мәселелеріне арналған көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілуде, соңғы жылдары аталмыш мәселе тіл мамандары мен ғылымның басқа салаларының мамандарының да назарын өзіне аударып отыр.

«*Тілдік тұлға*» терминін алғаш рет 1930 жылы В.В. Виноградов қолданған болатын. Өзінің «Көркем проза туралы...» атты кітабында ол былай деп жазған еді: « ... егер тілдің сыртқы грамматикалық формаларынан сөздің немесе сөз тіркестерінің ішкі күрделірек конструктивті формаларына үңілетін болсақ; тек сөйлеу элементтері ғана емес, сонымен қатар ойлау ерекшеліктерімен байланысты сөздердің тіркесуінің күрделірек композициялық тәсілдері тілдік бірліктердің маңызды сипаттарына жататынын байқар едік, бұл жағдайда Соссюрдің тілдік жүйе қатынастарына қарағанда әдеби тілдің құрылымы күрделі түрде ұсынылады ... Ал осы «субъективті» салалардың әр түріне енгізілген «*тұлға* » оларды өз тарапынан қарастыра отырып, ерекше құрылымға біріктіреді. Бұл айтылғандарды объективті түрде *тілдік тұлғаның* шығармашылық тұрғыдан айқындалуы ретінде басқаша parole («сөйлесім», Соссюр бойынша) деген сөзге айналдыруға болады. Жеке сөз шығармашылығы (словесное творчество) өз құрылымында айрықша тіркескен немесе күрделендірілген және жеке ерекше формалармен деформацияланған әлеуметтік-тілдік немесе идеологиялық-топтық дифференциалды мән- мәтіндерді (контекст) қарастырады» [1].

В.В. Виноградов *ұжымдық* және *жеке тұлға* деген ұғымдарды «социальное ищется в личностном через раскрытие всех структурных оболочек языковой личности» деп атап көрсете отырып, оларды бір-бірінен бөліп қарастырды. Ғалымның пікірі бойынша, базалық болып саналмайтын (тұрақты, жүйелі, тиімді түсіндіруге болатын компонент) белгілі бір

ұжымға қатыстығын білдіретін *тілдік тұлғаны* бір тұрпат / түр (тип) ретінде сипаттауға тағы да «психофизиологиялық, әлеуметтік, мәдени факторларға қатысты жеке тұлғаның эмоционалды негізделген сөйлеу мінез-құлқын жатқызамыз» [1].

Өткен ғасырдың 80-ші жылдары *тілдік тұлға* ұғымына қызығушылық артты, себебі сол кезеңде тіл білімінің дамуындағы жаңа, антропоцентризмдік бағытқа толық сәйкес келетін еді [1].

Тілдік тұлға ұғымының бүгінгі *заманауи* көзқараста кең зерттелуіне себепкер болған деп Ю.Н. Карауловты айтуға болады. Ол бұл ұғымға айрықша теориялық мазмұн беріп, тілдік тұлғаны өзі ұсынған тілдік тұлғаның бүкіл өмір бойы қолданып келген мәтіндерін модель ретінде қарастыру арқылы зерттеуді ұсынады.

Ю.Н.Карауловтың пікірі бойынша, тілдік тұлға моделі үш деңгейден тұрады: *вербалды- семантикалық* (вербалды-грамматикалық) немесе сөздік қорынан, *лингвокогнитивті* немесе тезаурустан, және *уәждемелік* немесе прагматикалық. «Әр деңгей өз бірліктерінің жиынтығымен сипатталады, олар аталған деңгейлердің өзіндік ерекшелігіне сәйкес бірліктерді бөле отырып, тіл үйренуде қолданылатын барлық тілдік бірліктерді қамтиды» [2]. Сөздік қорға (лексиконға) тұлға ауқымды мәтіндер тудыру үшін қолданған лексикалық және грамматикалық құралдардың қоры кіреді [2].

Тілдік тұлғаны тануда Ю.Н. Караулов бірінші орынға адамның жеке дара зияткерлік қасиетін қарастыруды ұсынады. Тілдік тұлға деп «адамның сөйлесім туындыларын тудыруға және қабылдауға мүмкіндік беретін қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығын, шындықты бейнелеудегі тереңдігімен, дәлдігімен және құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесімен сипатталатын тілдік құзыреттілікті айтады. Сонымен, ғалым адам үшін тілдік тұлғаның қалыптасуы мен әрекетіне негіз болатын қарапайым сөйлеу тілін меңгерген деңгейді *төменгі* (низший) вербалды-семантикалық деңгейді «нөлдік деңгей» деп атайды.

Лингвокогнитивті деңгей «тұлғаға тән әлем бейнесі және ол оның тезаурусына енген (тілдік тұлға тезаурысында)» [2] .

Мұнда мәдениетаралық құзыреттілік, салт-дәстүрлер және қоғамда қабылданған идеология арқылы айқындалатын белгілі бір доминанттың басымдығы байқалады. Әр бір жеке тұлға өзінің даму үдерісінде танымдық кеңістігін білдіретін идеялар қалыптастырады. Оның санасында бұл әлеуметтік және мәдени құндылықтардың иерархиялық жүйесі немесе « түзу емес жүйесі» [2] деген идея қалыптасқан. «Осы деңгейде тілдік тұлға өз стереотипінде қалыптасқан сөз-дескрипторлар (сипаттаушылар) арасындағы тұрақты стандартты байланыстарды, яғни таңдап алған дефинизмдерді, афоризмдерді, қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді алуға болады ...» [2]. Сонымен, тілдік тұлғаны зерттеудің бірінші деңгейі оның әлемдік бейнесінде жинақтаған білімі негізінде оның вариативті бөліктерін айқындауды шамалайды.

Уәждемелік деңгей «оны қозғайтын уәж, мүдде, ... мақсаттары, тілдік тұлғаның түпкі ниеті /«интенциялық» тілдік әрекеті мен оның мазмұны арақатынасында көрініс табады», «тұлғаның коммуникативті –әрекеттік қажеттіліктерін» [] қамтиды... . Инварианттылық деп бұл жерде болмыс мәні мен адамзат өмірінің мақсаты деген ұғымды айтуға болады, алайда тұрақсыз бөлігін жеке түпкі ниеті мен мақсаттары құрайды» [2].

Тілдік тұлға «толыққанды тұлға», тұтас бейне ретінде қарастырылады, Ю.Н. Карауловтың айтуы бойынша, оның әлеуметтік рөлдері, кәсіби, жас ерекшелігі, гендерлік және басқа да сипаттары зерттеледі. Бүкіл түзілген мәтіндер жиынтығы (ауызша және жазбаша) - бұл тілдік тұлғаны әр деңгейде айқындайтын мүмкіндігінше толығырақ ықтималды сипаттаудың түрлері: иерархия, түйісу және т.б. Дәл осындай ғаламдық кешенді зерттеу адамның түзген барлық мәтіндерінің талдауға алынатынын білдіреді, демек бұл жабық типтегі тілдік тұлғаны қамтиды, яғни тілдік тұлға аяқталған дискурс авторы болып саналады: «егер тілдік тұлғаның туылғанынан бастап өлген кезіне дейін барлық мәтіндері тіркелсе, толыққандылыққа кепілдік берілер еді» [3].

Тілдік тұлғаны қандай да бір мәтін шеңберінде қарастыру маңыздылығы Ю.Н. Карауловтың пікірі бойынша, «әр мәтіннің ар жағында тілдік тұлға тұрғанын» білдіреді. Дегенмен, тілдік тұлғаны тек мәтін шеңберінде қарастырып, түсінумен шектелуге болмайды. Қазіргі уақыттағы дискурстық талдауға артып отырған қызығушылықты ескере отырып, әрбір тілдік тұлғаның ар жағында ол түзген көптеген дискурстар бар екенін ұмытпаған жөн. Осыған байланысты А.А. Кибриктің: «Тілдік қатынастың жалпы моделі аясында мәтін дегеніміз бақылауға келетін лингвистикалық дәйек және модельдеу нысаны-ол жеке дара қарастырылмайды, бірақ коммуниканттар арасындағы қатынаста ол байланыстырушы буын әрі таңба болып табылады, оның табиғи мәні, көбіне, қызметіне қарай анықталады» [3].

Адамның сөйлеу тілі оның ішкі әлемін танытады, оның білім алу көзіне айналады. Сонымен қатар адамды «тілден тыс зерттеу мүмкін емес...», тоғышарлық пиғыл жағынан алатын болсақ та адамның сөйлегенін естимей оған баға беру қиын. Тағы айта кететін жай «тілді адамнан бөліп қарауға болмайды», себебі тұлға болмаса, тіл тек таңбалар жүйесі ретінде қала бермек. Бұл ойды В.В. Воробьев те қостайды, таным тіл арқылы жүзеге асырылатын болғандықтан «тұлғаның тілдік тұлға ретінде қалыптасуы тек тіл арқылы ғана жүзеге асады» [3] дейді.

Бүгінгі таңда *тілдік тұлғаның* көптеген ғылыми анықтамалары бар. В.В. Воробьевтің баяндауы бойынша, *тілдік тұлға* мағынасында « аталмыш тілдік нышандар жүйесі қолданылған мәтіндерге талдау жасау негізінде қандай да бір тілде сөйлеушінің осы әлемдегі өз мақсаттары мен қоршаған ортасын тануын» [3] айтамыз.

С.Г. Воркачев үшін *тілдік тұлға* мағынасы тіл білімі саласында проекция арқылы енгізілген философиялық және психологиялық көзқарастардың рухани және қоғамдық маңызы бар қасиеттер жиынтығын пәнаралық мәндегі терминдер арқылы беру ұйғарымы» [4].

Ең алдымен, зерттеушінің пікірі бойынша, «тілдік тұлға» мағынасында тілдесімге қабілеті бар белгілі бір тілде сөйлеуші адам қарастырылады, атап айтқанда – сөйлейтін жеке тұлға. С.В.Воркачев С.А.Сухих секілді *тілдік тұлға* ұғымымен тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолданушы адамның вербалды мінез-құлық ерекшеліктерінің жиынтығын атайды [4].

В.В. Красных тілдік тұлғаны «белгілі бір білім мен ұғымдар жиынтығына ие өзін тілдесім әрекетінде көрсете алатын тұлға» [5] ретінде қарастырады.

Тілдік тұлға мәселесіне арналған көптеген лингвист –зерттеушілердің еңбектері кешенді түсіндірме жасауға негіз болып табылады, оған тіл мен дискурс арқылы енгізілген психикалық және әлеуметтік, этикалық және тағы басқа да жеке тұлғалық мәселелерді сыйғызылған.

Түрлі тәсілдерді ескере отырып, тілдік тұлғаны зерттеуде негізгі екі бағытты бөліп көрсетуге болады [5]:

1. *Лингводидактикалық,* ол жеке тұлғаны сөйлеу қабілеттерінің жиынтығына ие тұлға ретінде қарастыру және көбіне, заманауи синхронды материалдар негізінде әзірленеді (Г.И.Богин, Ю.Н.Караулов, Л.П.Клобукова, МР.Львов және т.б.)

2. *Лингвомәдени,* мұнда тілдік тұлға белгілі бір ұлттық –мәдени дәстүрлердің иесі және белгілі бір тілде сөйлеушілердің жинақтама бейнесі ретінде қарастырылады. (С.Г.Воркачев, Л.И. Гришаева, Т.А.Ивушкина, В.И.Карасик, О.Клапп, В.В.Колесов, Т.В.Кочетков және т.б.).

Осы екі бағыт аясында тілдік тұлғаны зерттеуде төмендегідей аспектілер белсенді түрде қарастырылады:

1. *Когнитивті* (А.П.Бабушкин, Г.И.Берестиев, Ю.Н.Караулов, Е.С.Киреев, В.В.Красных и др.). Когнитивті тәсілдемеге негіз болатын қағида ол- «адам санасында тілдік және тілдік емес білім жүйесінің жиынтығы, тілдік мінез-құлық – бұл тілдік білім» [5; 6; 7; 8]. Тілдік тұлғаның танымы жинақтаған білімін бейнелейтін мәтіндері негізінде қалыптасады. Когнитивистер пікірі бойынша тілдік тұлғаның негізгі қасиеттері - тіл

бірліктері арқылы түрлі деңгейлерде ұлттық концептілерді вербалдау болып танылады, яғни тілдік тұлғаның санасындағы әлем бейнесі таңбалар арқылы белгіленіп, вербалданады.

2. Прагматикалық (прагмалингвистикалық) (Ю.С.Степанов, И.П.Сусов). Тілдік тұлғаны прагмалингвистикалық аспектіден зерттеу мәтіндегі ()тілдік әрекетіне талдау жасау жүзеге асады.

*3. Коммуникативті (*Т.Е.Демешкина, К.Ф.Седов, И.В.Сентенберг, В.И.Шаховский және т.б. *)*. Бұл жағдайда тілдік тұлға коммуникативті тұлға ретінде қарастырылады, яғни «мәдени-тілдік құндылықтарға және коммуникативтік әрекеттерге, білім мен мінез-құлыққа ие жалпы сөйлеуші бейнесі» [9; 10].

4. Ұлттық (В.В. Воробьев, Д.И. Терехов, К.Ф. Седов және т.б.) тілдік тұлға ұлттық тіл мен коммуникацияның ұлттық түріне қарай ұлттық мәдениеттің бір бөлігі ретінде айқындалады.

5. Гендерлік аспект (В.П.Нерозняк, О.Л.Каменская, О.Л.Аптинескул, Т.В.Юдина және т.б.) ерлер мен әйелдердің «тілдік әрекеттеріндегі» айырмашылық зерттеледі.

6. Жанрлық аспекті (Л.С.Выготский, И.Н.Горелов, О.А.Козакова, К.Ф.Седов және т.б.) – бұл жанрлық номенклатураны құруға негізделген тілдік тұлғаның жанрлық тіл аспектісінде қолданатын коммуникативтік қажеттіліктерін кешенді сипаттау әрі олардың қызметін талдау тілдік тұлғаны сипаттауға мүмкіндік береді.

7. Психолингвистикалық аспект (И.Н.Горелов, К.Ф.Седов) , бұл жерде тілдік тұлға жеке дара психологиялық аспектіде қарастырылады.

8. Әлеуметтік-лингвистикалық аспекті (Т.В.Кочетков, О.Б.Сиротинина және т.б.) мұнда жеке тұлға:

a. белгілі бір таңбалық индикаторлар негізінде сол әлеуметтік типтің жиынтығы ретінде қарастырылатын тілдік бірліктердің таңбалық табиғатын қолданушы;

b. алдын ала айқындалған белгілі бір әлеуметтік тип тұрғысынан қарастырылады (В.И.Карасик).

Тілдік тұлғаны зерттеудің жоғарыда аталған аспектілерінің әрбірі талданып жатқан феноменнің объективті және сабақтас сипаттамасына өз үлесін қосады. Дегенмен, тілдік тұлға феноменін қарастыруға деген түрлі көзқарастарға қарамастан барлық зерттеушілер Ю.Н.Караулов ұсынған тілдік тұлға моделіне жүгінеді. Түрленіп өзгеріп тұратын бұл модель тілдік тұлғаның түрлі типтеріне талдау жасау үшін пайдаланылады.

Зерттеу жұмысымызда *тілдік тұлға біз айқындап белгілеген нақты концептер аясындағы публицистік материалдар негізінде қарастырылады*.

«Тілдік тұлға» терминінің кең ауқымда қолданылуымен салыстырғанда лингвистикалық тұлғаның терминін кең түсінуімен салыстырғанда лингвистикалық тұлға оның бір түрі болып табылады:

a.белгіленген индикатор таңбалардың негізінде айқындалатын сол бір жинақталған әлеуметтік тип белгілі бір таңбалар арқылы қайта жасалады;

b. белгіленген әлеуметтік типтің позициясынан қарастырылады немесе алдын ала анықталған тұлғаны сипаттайтын таңбаларды анықтаудан құралады (В.И. Карасик).

Тілдік тұлғаны зерттеудің жоғарыда аталған әрбір аспектісі талданып жатқан феноменді сипаттауға өзінің үлесін қосады. Дегенмен, тілдік тұлға феноменін қарастыруға байланысты түрлі пікірлердің кездесуіне қарамастан, барлық зерттеушілер Ю.Н. Караулов ұсынған тілдік тұлға моделіне жүгінеді. Бұл модель қанша түрлендіріліп, өзгертіліп жатса да тілдік тұлғаның түрлі типтерін талдауға негіз болып қолданылып келеді. Біз де бұл дәстүрден алыс кете алмадық әрі жұмысымызда негізінен Ю.Н. Караулов ұсынған қағидаға сүйенеміз.

Біздің зерттеу жұмысымызда тілдік тұлғаға өзіміз бөліп алған нақты концептілер аясында публицистикалық материалдар бойынша талдау жасалады. «Тілдік тұлға» термині өзінің кең ауқымда қолданылып жүрген ұғымдарына қарағанда публицистика саласында соның бір түрі ретінде қарастырылады. Тілдік тұлғаны тар шектеулі мағынада алатын

болсақ, ол ғаламдық тілдік тұлғаның бір құрамдас бөлігі ретінде қала бермек, әрі тең дәрежеде зерттелмеуі де мүмкін немесе зерттелетін мақсаттарға сәйкес келмеуі де мүмкін.

Біздің қолданатын зерттеу тәсілдеріміз тілдік тұлғаның рөлін айқындауға, оны модельдеуге мүмкіндік береді.

Г.И. Богиннің пікірі бойынша, «тілдік тұлғаның моделі адамдардың жеке дара айырмашылықтарына байланысты дерексізденбеуі керек, сонымен қатар олар білетін тілдерден де дерексізденуі қажет. Ол мүмкіндігінше, оңайлатуға, басқа нұсқаларын ұсынуға икемді болуы керек» [11].

Нақты бір индивидтің тілдік тұлғасының бірегейлігі оның тілдік мінез-құлқының әлеуметтік- психологиялық сипаттамасының қайталанбас ерекшелігінде болып тұр. Біздің жұмысымызда Т.Г.Винокурдың тұжырымдамасы негізге алынып отыр. Ғалым: «тілдік мінез-құлық феномені үш киттің үстінде тұрған іспетті, оның бірі- стилистикалық құбылыстардың қосымша жүйесін дифференциялаудың ішкі заңдылығы. Қалған екеуі – бұл коммуникацияның әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық сыртқы заңдылықтары. Осының арқасында тілдік мінез-құлық қалыптасады».

Әдебиеттер тізімі

1 Виноградов В.В. О художественной прозе. – М., 1930.

2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2006.

3 Воробьёв В.В. Языковая личность и национальная идея // Народное образование, 1998. – № 5.

4 Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001. – № 1.

5 Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М., 2003.

6 Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы. – Алматы, 2007. 432 б.

7 Караулов Ю.Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения. Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – 263 с.

8 Мұратова Г. Абайдың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. док. ... автореф: 10.02.02. – Алматы, 2009. 303 б.

9 Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – М.: Академия, 2001. 208 с.

10 Величковский Б.М. Современная когнитивная психология. – М., 1983. – с. 23.

11 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004. – с. 22.

В статье рассматривается понятие «языковая личность», а так же категория типология языковой личности и уровни языковой личности. В последнее время понятие «языковая личность» - одно из самых обсуждаемых понятий не только в лингвистике, но и в других направлениях гуманитарной науки. Статья посвящена одному из центральных терминов антропоцентрической лингвистики. Автор рассматривает трактовку данного термина в работах основателей теории языковой личности, анализирует различные варианты его понимания в трудах их последователей.

The article deals with the concept of linguistic personality which is the most discussed and researched themes nowadays in not only linguistics but also in other fields of science which is relevant in linguistics today. Nowadays there are new sciences like psycho-linguistics, cognitive linguistics, para-linguistics and new concepts in linguistics due to anthropocentric view, we don't just research language for itself, we connect it to different branches of science. Since we study the language with the connection, there are some advantages to study the language of text and discourse.

УДК 82:81-26; 82:81'38

А.К. Казкенова[1], А.Ф. Ешимова[2]
Казахский национальный педагогический университет имени Абая[1]
ООШ № 93[2]
Алматы, Казахстан
aimgul.kazkenova@mail.ru, eshimova.aiganym@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ПЕЙЗАЖНЫХ ЗАРИСОВКАХ РОМАНА М.Ю. ЛЕРМОНТОВА «ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ»

Статья посвящена анализу сравнительных конструкций в пейзажных картинах романа М.Ю. Лермонтова «Герой нашего времени». Устанавливается особая роль данных конструкций в лермонтовских пейзажных картинах, которые в свою очередь служат фоном для разворачивающихся в жизни героев событий, позволяют раскрыть их внутренний мир, меняют их психологический настрой и т.д. В описаниях природы выделяются достаточно устойчивые предметы и образы сравнения. Сравнения в пейзажных картинах романа также обнаруживают очевидные параллели с текстами других произведений М.Ю. Лермонтова.

Ключевые слова: сравнительные конструкции, «Герой нашего времени» М.Ю. Лермонтова, язык художественной литературы, предмет сравнения, образ сравнения

Совершенство языка романа «Герой нашего времени» известный исследователь творчества М.Ю. Лермонтова И.Л. Андроников выразил так: «…роман обладает свойствами высокой поэзии: его точность, емкость, блеск описаний, сравнений, метафор; фразы, доведенные до краткости и остроты афоризмов, — то, что прежде называлось «слогом» писателя и составляет неповторимые черты его личности, его стиля и вкуса, — доведено в «Герое нашего времени» до высочайшей степени совершенства» [1, 21].

Не случайно то, что лингвисты продолжают проявлять интерес к языку романа, а новые методы исследования позволяют вскрыть новые грани лермонтовского текста (среди последних работ можно отметить [2]).

В данной статье мы попытаемся представить описание сравнительных конструкций и их функций в пейзажных зарисовках, занимающих особое место в романе М.Ю. Лермонтова. Обращение к сравнительным конструкциям объясняется уже тем, что сравнение можно оценивать как один из ведущих тропов в творчестве М.Ю. Лермонтова. В тексте романа их роль также весьма заметна (ср. выше приведенную цитате И.Л. Андроникова). Особо отмечал тщательную работу автора романа над сравнениями В.В. Виноградов [3, 324].

Сравнительные конструкции в лермонтовском романе разнообразны по структуре: среди них имеются сравнительные обороты (*ветер, врываясь в ущелья, ревел, свистал, **как Соловей-разбойник**...[2])*, творительный падеж со значением сравнения (*хороводы звёзд **чудными узорами** сплетались на далёком небосклоне*), сравнительные придаточные сложноподчиненных предложений (*Солнце закатилось, и ночь последовала за днём без промежутка, **как это обыкновенно бывает на юге**...*), прикомпаративные конструкции *(На темном небе начинали мелькать звезды, и странно, мне показалось, что **оно гораздо выше, чем у нас на севере***) и т.д.

Вместе с тем несмотря на все структурное разнообразие сравнительных конструкций, они имеют общую модель построения, включающую в свой состав предмет сравнения (что подвергается сравнению), образ сравнения (то, с чем сравнивается), признак сравнения (по

[2] Здесь и далее роман «Герой нашего времени цитируется по [4].

какому признаку осуществляется сравнение), показатель сравнения (например, союз со значением сравнения)[3].

В выборе сравнений для пейзажных картин проявляется, с одной стороны, психологическая направленность романа, с другой – стремление автора к точности и выразительности изображения: «Лермонтов изгоняет из своих пейзажей те пышные и надуманные сравнения и метафоры, которые, не заботясь об адекватности образа предмету, стремятся лишь к тому чтобы передать возбуждаемое предметом настроение, взволнность, увлечь (а иногда, преувеличив впечатление, и отвлечь от предмета)... Настроение, эмоция, окрашивающие лермонтовский пейзаж, возникают на основе видимого, ощутимого образа природы, идут от предметного, чувственного облика ее» [7, 221].

Сравнительные конструкции служат точной передаче картин, разворачивающихся перед взором рассказчиков, и придают пейзажным описаниям особую выразительность, яркость и наглядность: *...внизу Арагва, обнявшись с другой безыменной речкой, шумно вырывающейся из черного, полного мглою ущелья, тянется* ***серебряною нитью*** *и сверкает,* ***как змея своею чешуею;*** *Направо и налево чернели мрачные, таинственные пропасти, и туманы, клубясь и извиваясь,* ***как змеи****, сползали туда по морщинам соседних скал, будто чувствуя и пугаясь приближения дня; ...казалось, дорога вела на небо, потому что, сколько глаз мог разглядеть, она все поднималась и наконец пропадала в облаке, которое еще с вечера отдыхало на вершине Гуд-горы,* ***как коршун, ожидающий добычу****...; ...под нами лежала Койшаурская долина, пересекаемая Арагвой и другой речкой,* ***как двумя серебряными нитями.***

Зарисовки кавказской природы имеют очевидную привязку к рассказчикам и, соответственно, главам романа. Так, в рассказе штабс-капитана описанию природы отводится скромная роль[4], его собеседник, однако, предполагает: *...в сердцах простых чувство красоты и величия природы сильнее, живее во сто крат, чем в нас, восторженных рассказчиках на словах и на бумаге*. Действительно, как и его собеседник, Максим Максимыч любуется панорамой Койшаурской долины: *Посмотрите, ... что за край!*

Напротив, гораздо ярче и подробнее природа Кавказа описана в романе с позиций рассказчика – странствующего офицера и Печорина. Но, в отличие от Печорина, рассказчик подчеркивает свою оринтированность на читателя и зависимость от его оценок. Ср. его иронию над читателями, привыкшими в пейзажных описаниях видеть лишь отвлечающие от основной сюжетной линии вставки: *Итак, погодите или, если хотите, переверните несколько страниц, только я вам этого не советую, потому что переезд через Крестовую гору (или, как называет её учёный Гамба, le mont St. — Christophe) достоин вашего любопытства.*

В дневнике Печорина пейзажные картины являются важной частью наблюдений автора. Тонкие наблюдения Печорина над природой делают его психологический автопортрет более глубоким и многомерным. Главный герой романа способен не просто воспринимать красоту природы, но и тонко ее передавать в дневнике. Холодный и циничный Печорин в своем дневнике позволяет себе быть чувствительным и нежным: *Воздух чист и свеж,* ***как поцелуй ребенка****; солнце ярко, небо сине – чего бы, кажется, больше? – зачем тут страсти, желания, сожаления?..*

---

[3] Модель построения сравнительных конструкций может быть представлена и в иных терминах. См., например, [5, 17 – 18; 6, 8 – 26].

[4] В его повествовании описание природы появляется лишь тогда, когда он рассказывает о том, что он и Бэла увидели у крепости Казбича: *Это было в сентябре; и точно, день был чудесный, светлый и не жаркий; все горы были* ***как на блюдечке****...* Очевидно, что описание природы в речи Максима Максимыча не является лирическим отступлением, а обусловлено развитием событий, о которых он рассказывает. Показательно, что в этом фрагменте также содержится сравнение, но оно, в соответствии с общим стилем повествования Максима Максимыча, принадлежит народной разговорной стихии. Кроме того, будучи устойчивым сравнением, оно не обладает яркой индивидуальностью.

Картины природы отражают настроение, психологический настрой наблюдателя. Они субъективны в той мере, в какой неразрывно связаны с внутренним миром наблюдающего повествователя. О связи природы и человека Е.Н. Михайлова пишет: «Лермонтов же в «Герое нашего времени»... максимально приближает в своих пейзажах природу к человеку и человеку реальному... кавказская природа, при всей ее величавости и красоте, вплотную подходит к человеческой жизни и даже входит в нее. Картины природы перестают быть самодовлеющими, замкнутыми кадрами, отрезанными от мира людей; они теряют свой «станковый» характер и переплетаются с человеческим бытом, тревогами и радостями» [7, 222]. Ср.: *Тихо было все на небе и на земле, **как в сердце человека в минуту утренней молитвы...***

Картины природы, создаваемые в том числе с помощью сравнений, могут предвещать главному герою благополучную развязку: *Месяц еще не вставал, и только две звездочки, **как два спасительные маяка**, сверкали на темно-синем своде* или, наоборот, роковую: *…месяц, полный и красный, **как зарево пожара**, начинал показываться из-за зубчатого горизонта домов.* Пропасть, над которой должна была состояться дуэль, показалась Печорину похожей на гроб: *Я подошел к краю площадки и посмотрел вниз, голова чуть-чуть у меня не закружилась, там внизу казалось темно и холодно, **как в гробе**; мшистые зубцы скал, сброшенных грозою и временем, ожидали своей добычи.*

В главе «Бэла» собеседник Максима Максимыча отмечает то воздействие, которое оказывает на человека природа: *...удаляясь от условий общества и приближаясь к природе, мы невольно становимся детьми; все приобретенное отпадает от души, и она делается вновь такою, какой была некогда и, верно, будет когда-нибудь опять*. Действительно, созерцание величия дикой природы меняет сознание наблюдателя. Он склонен оживлять все окружающее. Так, о разыгравшейся метели рассказчик думает, как о живом существе – орле: *И ты, изгнанница, – думал я, – плачешь о своих широких, раздольных степях! Там есть где развернуть холодные крылья, а здесь тебе душно и тесно, **как орлу, который с криком бьется о решетку железной своей клетки***[5]***.*** Другой пример: *Кругом, теряясь в золотом тумане утра, теснились вершины гор, как бесчисленное стадо…* Он же иронизирует над тем, как название горы может повлиять на воображение наблюдателя: *Итак, мы спускались с Гуд-горы в Чёртову долину… Вот романтическое название! Вы уже видите гнездо злого духа между неприступными утёсами, — не тут-то было: название Чёртовой долины происходит от слова "черта", а не "чёрт", ибо здесь когда-то была граница Грузии.*

Сравнения отражают особенности мировосприятия наблюдателей – представителей русского дворянства, для которых красота кавказской природы непривычна: *На темном небе начинали мелькать звезды, и странно, мне показалось, что **оно гораздо выше, чем у нас на севере;** ... месяц бледнел на западе и готов уж был погрузиться в черные свои тучи, висящие на дальних вершинах, **как клочки разодранного занавеса**…; …кругом **амфитеатром** возвышаются синие громады Бешту, Змеиной, Железной и Лысой горы.* В дневнике Печорина в качестве стандарта сравнения появляется цитата из А.С. Пушкина: *Вид с трех сторон у меня чудесный. На запад пятиглавый Бешту синеет, **как «последняя туча рассеянной бури»**…*

По поводу последнего сравнения на основе пушкинской строки и его роли в тексте произведения Г.П. Макогоненко отмечает: «Вот это «отрадное чувство» Печорина, его понимание природы и через нее раскрытие своего духовного состояния – пушкинского происхождения. Его способность настраиваться на пушкинскую волну, отзываться на пушкинское жизнелюбие (он знает и любит стихи Пушкина, они помогают жить и понимать себя) – крайне необходимо Лермонтову, создававшему образ своего современника Печорина» [9, 27 – 28].

[5] Как отмечает И.Л. Андроников, рассказчик, по-видимому, отождествляет метель-изгнанницу с собой [8, 33 мин.].

Особенно интересно проследить за тем, что выбирается автором в качестве предметов сравнения и образов сравнения.

Так, в пейзажных зарисовках романа М.Ю. Лермонтова при помощи сравнений чаще всего описываются горы (***как бесчисленное стадо, белой громадой, как мохнатая персидская шапка, как загашенный факел***), облака (***как клочки разодранного занавеса, как змеи, как новый ряд воздушных гор, как коршун)***, реки (***как змеи, как серебряные нити***).

При этом горы и облака в лермонтовских сравнениях не только в романе, но и в поэзии (см. об этом ниже) как бы зеркально отражаются друг в друге. С одной стороны: *Золотые облака громоздились на горах,* ***как новый ряд воздушных гор,*** с другой – *На запад пятиглавый Бешту синеет,* ***как «последняя туча рассеянной бури»****...* Показателен в этом плане и следующий фрагмент романа: ***Кругом, теряясь в золотом тумане утра, теснились вершины гор, как бесчисленное стадо****, и Эльборус на юге вставал белою громадой, замыкая цепь льдистых вершин,* ***между которых уж бродили волокнистые облака, набежавшие с востока.*** В приведенном фрагменте и горы, и облака сравниваются со стадами животных, что также – через общий стандарт сравнения – подчеркивает их «зеркальность».

Интересно также обратить внимание на то, какие сравнения подбираются к одному и тому же объекту. Например, сравнения горы Машук: ***...****на север поднимается Машук,* ***как мохнатая персидская шапка****, и закрывает всю эту часть небосклона…; …голова Машука дымилась,* ***как загашенный факел…*** Оба фрагмента поддерживают одну метафору: вершина горы – это голова. В свою очередь сравнение ***как загашенный факел*** не только отражает изменение природы и погоды (приближалась гроза), но и отмечает завязку новой драматической истории.

С другой стороны, в тексте повторяются и образы сравнения. Так, со змеями сравниваются а) облака: *…кругом него вились и ползали,* ***как змеи****, серые клочки облаков, задержанные в своем стремлении и будто зацепившиеся за колючий его кустарник*; б) река: *…внизу Арагва, обнявшись с другой безыменной речкой, шумно вырывающейся из черного, полного мглою ущелья, тянется* ***серебряною нитью*** *и сверкает,* ***как змея своею чешуею;*** в) туманы: *Направо и налево чернели мрачные, таинственные пропасти, и туманы, клубясь и извиваясь,* ***как змеи****, сползали туда по морщинам соседних скал, будто чувствуя и пугаясь приближения дня.* При этом, как показывают приведенные примеры, при общем стандарте сравнения признаки сравнения могут не совпадать или совпадают частично: а) облака, как змеи, **вились и ползали**; б) река, как змея, **сверкает**; в) туманы, **клубясь и извиваясь**, как змеи, **сползали**. Дважды с серебряными нитями сравниваются горные реки.

Пейзажные зарисовки романа невозможно рассматривать вне общего контекста творчества М.Ю. Лермонтова. В других произведениях можно найти немало очевидных текстовых параллелей с «Героем нашего времени»[6], в том числе среди сравнительных конструкций (поиск осуществлялся с помощью Национального корпуса русского языка [11]): обнаружены совпадения предметов сравнения, образов сравнения и признаков сравнения. При этом сравнительные конструкции романа могут соотноситься не только со сравнениями, но и с метафорами и эпитетами других произведений М.Ю. Лермонтова. Приведем несколько примеров:

Таблица. Текстовые параллели между романом «Герой нашего времени» и другими произведениями М.Ю. Лермонтова

«Герой нашего времени»	Поэтические произведения М.Ю. Лермонтова
На запад пятиглавый Бешту синеет, ***как «последняя туча рассеянной бури»****...*	*Кругом всё* ***горы*** *чудной высоты,* ***Как после бури облака****, стоят*
Золотые облака громоздились на	*И странные верхи в лучах горят.*

[6] Ср.: «…Что касается постоянных мотивов, то Лермонтов в «Герое…» черпает их… в собственном творчестве… автоцитат или вариаций своих стихотворных строк в прозе у Лермонтова много» [10, 88].

*горах, **как новый ряд воздушных гор.* *Кругом, теряясь в золотом тумане утра, теснились **вершины гор, как бесчисленное стадо**, и Эльборус на юге вставал белою громадой, замыкая цепь льдистых вершин, между которых уж **бродили волокнистые облака,** набежавшие с востока.* *…кругом него вились и **ползали**, **как змеи**, серые клочки **облаков**, задержанные в своем стремлении и будто зацепившиеся за колючий его кустарник*	1831-го июня 11 дня (1831.06.11) *Средь полей необозримых В небе ходят без следа **Облаков неуловимых Волокнистые стада.*** Демон: Восточная повесть / «На воздушном океане...» (1841) *С вершин Кавказа тихо, грозно **Ползут как змеи облака**…* М. Ю. Лермонтов. Хаджи Абрек (1833) *И мрачных **туч** огнистые края Рисуются на небе **как змея**…* Вечер после дождя (1830)
***Воздух чист** и свеж, **как** поцелуй **ребенка**…*	***Воздух** там **чист, как** молитва **ребенка**.* «Синие горы Кавказа, приветствую вас!..» (1832)
*… месяц бледнел на западе и готов уж был погрузиться в черные свои **тучи**, висящие на дальних вершинах, **как клочки разодранного занавеса**…*	*В те же лета я один раз ехал в грозу, куда-то; и помню **облако**, которое небольшое, **как бы оторванный клочок черного плаща**, быстро неслось по небу: это так живо передо мною, как будто вижу.* Автобиографические заметки (1830-1841)
*Месяц еще не вставал, и только две звездочки, **как два спасительные маяка**, сверкали на темно-синем своде*	*Иль бог ко сводам пригвоздил Тебя, полночная лампада, **Маяк спасительный**, отрада Плывущих по морю светил?* Вид гор из степей Козлова (1838)
*...на север поднимается Машук, **как мохнатая персидская шапка**, и закрывает всю эту часть небосклона…* *…а дальше синелись зубчатою стеной горы, из-за них выглядывал **Казбек в своей белой кардинальской шапке.***	*И томим зловещей думой, Полный черных снов, Стал считать **Казбек** угрюмый — И не счел врагов. Грустным взором он окинул Племя гор своих, **Шапку на брови надвинул —** И навек затих.* Спор (1841)

Приведенные примеры показывают, что в разных произведениях М.Ю. Лермонтова имеются как почти полные совпадения сравнительных конструкций (см. прим. 1 – 3, 6), так и варьирование стандартов сравнения при наличии между ними устойчивых ассоциативных связей (прим. 4,5,7). Таким образом, на примере сравнительных конструкций могут быть показаны цельность творчества М.Ю. Лермонтова и своеобразие его стиля.

Таким образом, пейзажные картины в романе выполняют важные функции: служат фоном для разворачивающихся в жизни героев событий, позволяют раскрыть их внутренний мир, меняют их психологический настрой и т.д. В данных пейзажных описаниях сравнительные конструкции (сравнительные обороты, сравнительные и прикомпаративные придаточные сложноподчиненных предложений, творительный со значением сравнения)

играют ключевую роль. Без преувеличения можно сказать, что сравнения – это один из излюбленных лермонтовских приемов. В описаниях природы выделяются регулярно повторяющиеся предметы сравнения (*облака, реки, горы, звезды*), а также образы сравнения (*как змеи, как нити*). Сравнения в пейзажных описаниях романа «перекликаются» с текстами других произведений М.Ю. Лермонтова. Сопоставительный анализ разных текстов М.Ю. Лермонтова позволяет обнаружить типичные для его творчества лейтмотивы и излюбленные художественные приемы.

Анализ сравнительных конструкций подтверждает высокое мастерство Лермонтова-прозаика и ту оценку, которую дал роману «Герой нашего времени» В.В. Виноградов: «Это – проза поэта, умеющего кристаллизировать чувство, мысль, образ в емкое, прозрачное, как кристалл, слово; но это – проза реалиста, тонкого психолога и безошибочного наблюдателя людей и вещей» [3, 327].

Список литературы

1 Андроников И.М. Образ Лермонтова // Лермонтовская энциклопедия /под Гл. ред. В.А Мануйлов. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – С. 12 – 21.

2 Рахилина Е.В. Говорю я, Карл… // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной международной конференции «Диалог» (Москва, 31 мая – 3 июня 2017 г.). – Вып. 16 (23): В 2 т. Т.2. – М.: Изд-во РГГУ, 2017. – С. 394 – 403.

3 Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков: Учебник. 3-е изд. – М.: Высшая школа,1982. – 528 с.

4 Лермонтов М.Ю. Собрание сочинений. В 4 томах. – Т.4. Проза; Письма / Коммент. И. Андроникова. – М.: Художественная литература, 1984. – 527 с.

5 Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск: Наука, 1976. – 270 с.

6 Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1978. – 160 с.

7 Михайлова Е.Н. Проза Лермонтова. М.: Гос. Изд-во художественной литературы, 1957. – 383 с.

8 Андроников И.Л. Лермонтов. Герой нашего времени. // https://www.youtube.com/watch?v=s1CUMxG-Qss (дата обращения: 05.07.2017).

9 Макогоненко Г.П. Пушкин и Лермонтов: Проблемы преемственного развития литературы: Монография. – Л.: Советский писатель, 1987. – 400 с.

10 Герштейн Э.Г. «Герой нашего времени» Лермонтова. М.: Художественная литература, 1988. – 127 с.

11 Национальный корпус русского языка // http://ruscorpora.org

Мақала М.Ю. Лермонтовтың «Герой нашего времени» романындағы пейзажды кескіндеріндегі салыстырмалы құрастырылымдарды талдауға арналады. Бұл романда пейзаж кескіндері өте маңызды рөл атқарады: кейіпкерлердің өміріндегі сипат алып жатқан жағдайларды көрсету үшін, олардың жан дүниесін ашуға мүмкіндік беру үшін, олардың психологиялық көз қарасы мен бағыттарын өзгерту, әр түрлі баяндаушылардың баяндама стилін таңбалау үшін және т.б. Табиғат сипаттамаларындағы нақтылық пен мәнерлілік романдағы көптеген салыстырмалы құрастырылымдар арқылы беріледі. Берілген құрастырылымдар талдауы роман ішіндегі тұрақты салыстырмалы зат және бейнелер көп екенін көрсетеді. Сонымен қатар, романдағы пейзаж картиналарындағы салыстыру М.Ю. Лермонтовтың басқада туындылар мәтінінде қатар келетінін айқын көреміз.

The article is devoted to the analysis of comparative constructions in the landscape descriptions of Lermontov's novel "Geroy nashego vremeni". Landscape descriptions play an important role in this novel: they serve as a backdrop for events unfolding in the life of heroes, reveal their inner world, to change their mental attitude and mark the narrative style of different

narrators, etc. Accuracy and expressiveness of the description of nature in the novel gives numerous comparative constructions. Analysis of these constructions shows that in the novel there are quite sustainable objects and images comparison. In addition, comparisons in the landscape descriptions of the novel also show obvious parallels with other works of M. Y. Lermontov.

УДК 81'25

С.М. Керімова
Казахский национальный университет им.аль-Фараби
Алматы, Республика Казахстан
sunny-dos@mail.ru

МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАТЫСЫМДАҒЫ ТІЛДІК САНАНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада ассоциативті эксперимент негізінде өзге мәдениет өкілдері тұлғаларының санасындағы Қазақстан мен қазақтарға байланысты социомәдени ассоциациялар талданады. Ассоциативті өрістер мысалдарында тілдік сананың этномәдени ерекшеліктері сипатталады. Сауалнама нәтижелері әртүрлі дүниетанымдағы этномәдени құндылықтарды анықтауға ықпал етіп, мәдениаралық қатысымдағы социомәдени реалийлерді салыстыруға мүмкіндік береді. Автор ассоциаттарда берілген субъективті ақпаратқа талдау жүргізеді. Тілдік құралдар арқылы берілген гендерлік айырмашылықтар мен оларды бағалауына салыстырмалы сипттауына аса назар аударылады.

Түйін сөздер: мәдениаралық қатысым, тілдік сана, этномәдени құндылықтар, ассоциативті эксперимент

Мәдениаралық қатынастың үдерісі түрлі этномәдениет өкілдерінің өзара тілдесуін білдіреді. Бүгінгі Қазақстанның көп мәдени мемлекет ретінде дамуында ұлтаралық өзара қарым-қатынас мәселелері өзекті болып қалуда. Қазақстанда тұратын түрлі ұлт өкілдерінің арасындағы ұзақ өзара әрекет жалпы құндылықтар мен стереотиптердің құрылуына әкелді. Нақты жұптасқан мәдениеттің өзара қатынасының ерекшелігін зерттеу мәдениаралық байланыстың тәжірибелік мәні болып табылады. Біздің зерттеулерімізге өзекті болып табылған дүние - екі "алыс" және контрастты қазақ және американ этнолингвомәдениеттерінің өзара әрекеті мен оларды салыстыру болып табылады. Қазақ реалийлері туралы деректерді тұжырымдау және мәдениаралық ерекшеліктерді және қазақ менталитетінің өзгешелігін сипаттау мақсатында американдық этнолинговмәдениет өкілдерімен ассоциативті тәжірибе жүргізілді, бұл көп ұлтты Қазақстанды мекен ететін түрлі ұлт өкілдері (орыстар, кәрістер, немістер, ұйғырлар, ингуштер және т.б.), яғни басқа респонденттермен салыстыру арқылы анағұрлым дәлелді нәтижелер береді.

Жұмыста бақылаудың негізгі жалпы ғылыми әдістері, алынған нәтижелерді қорытындылауға бағытталған салыстырулар мен сипаттаулар, деректер сараптамасы мен интерпретациясы, оларды жүйеге келтіру мен топтастыру қолданылады. Әртүрлі этнолингвомәдениет өкілдерінің санасындағы бейнені анықтауға бағытталған тәжірибелік зерттеулердің арасында олар жөнінде анағұрлым ақпарат беретіні зерттеуге алынғандардың сөздік байланысын сараптауға бағытталған психолингвистикалық әдіс болып табылады. Белгілі бір сөзге берілген реакция тілдік сананың ерекшелігімен негізделеді және оның ұлттық-мәдени компонентін көрсетеді. Біздің зерттеудің аясында өнімді психолингвистикалық әдіс ретінде еркін ассоциативті тәжірибе және Қазақстанда тұрған уақытта американдық студенттерде қалыптасқан бейнелік-бағалау сипаттамаларды анықтау мақсатындағы сауалнама қолданылды. Осы тәжірибе барысында ақпарат берушілер

ұсынылған стимул сөздер жиынтығына белгілі бір уақыт аралығында олардың санасында пайда болатын бейнені білдіретін кез келген тілдік бірліктермен жауап берді. Психолингвистикалық ассоциативті тәжірибені жүргізу сынаққа алынатын стимул сөздер, реакция-сөздердің сөздік байланыстарын өңдеуге негізделген. Тәжірибе материалы ретінде лексикалық бірліктердің екі кластері ұсынылады: а) Қазақстан Республикасын тәуелсіз мемлекет ретінде сипаттайтын қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени мазмұндағы қазақстандық реалийлер: *Қазақстан, қазақтар, Назарбаев, Астана, Алматы, қазақ тілі, қазақ отбасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті* б) ұлттық мәдени қазақ реалийлері - американдық мәдениет өкілдері үшін біржақты түсінілген лексикалық бірліктер: *наурыз, бешбармақ, бауырсақ, қымыз, теңге*. Сауалнамада барлық ұсынылған стимул сөздерге реакцияларды сараптау негізінде американдық этнолингвомәдениет өкілдерінің тілдік санасындағы қазақ ұлттық мәдениеті мен қазақстандық реалийлер туралы тұжырым жасалады.

Зерттеудің нақты нәтижелерін алу мақсатында сауалнама алу жолымен әлеуметтік мәдени сауалнама жүргізілді. Сауалнамада Қазақстан, қазақ реалийлері және қазақ халқының дәстүрлі құндылықтары туралы сауалдар қамтылды. Осы сауалдарға берілген жазбаша жауапта түсініктер, ойлар және респонденттердің Қазақстанға және қазақтарға деген жеке қарым-қатынасы қамтылған, бұл бізге мәдениаралық өзара әрекеттің мәселелерін сипаттауға және қарауға мүмкіндік береді.

Мәдениаралық өзара әрекет ұлттық мәдени стереотиптерді білуді болжайды, олардың феномені тек лингвистердің ғана емес, сондай-ақ әлеуметтанушылардың, этнографтардың, когнитология мамандарының, психологтардың, этнопсихолингвистердің (У Липпман, И.С. Кон, Ж. Коллен, Ю.Д. Апресян, Ю.А. Сорокин, В.А. Рыжков, Ю.Е. Прохоров, В.В. Красных, П.Н. Шихирев, А.В. Михеев, С.М. Толстая, Е. Бартминский, А.К. Байбурин, Г.С. Батыгин, С. В. Силинский и др.) еңбектерінде кездеседі. Мәдениаралық қатысым - бұл «сананың патологиялық (жалпы нормадан ауытқыған) жағдайларында қызмет етуі, қарым-қатынасқа түсушілердің түсініктерінің ортақтығы жоқ кезді айтады. Бөтен мәдениет "қалыптан ауытқу" ретінде түсініледі, бұл ретте табиғи түрде өз мәдениетінің бейнелері қалыпты деп есептелінеді және бөтен мәдениет өзге бейнелерді алдымен өз мәдениетіне сәйкестендіру арқылы көрінеді» (аударма біздікі – *С.М.*) [1, 18]. Осыған байланысты, мәдениаралық қатысымда түсінбеушіліктің басты себебі қарым-қатынасқа түсушілердің ұлттық түсініктерінің сәйкеспеуінен деп білеміз. Біздің зерттеуіміз американдық респонденттердің тілдік санасында (ұғымында, түсінігінде) туындайтын Қазақстан және қазақтар туралы ассоциация көмегімен мәдениаралық қатынастағы этномәдени стереотиптерді анықтауға бағытталған. Сондықтан мақалада ассоциативті тәжірибенің ақырғы өнімі ретінде ассоциативті өріс талданады және сипатталады. Тәжірибенің теориялық негіздері Ресей Ғылым академиясының Тіл білімі институтының психолингвистика және коммуникациялар теориясы секторының қызметкерлері Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцев, Ю.А.Сорокин әзірлеген тілдік түсінік (ұғым, сана) бейнесі туралы ережелерге негізделеді. Вербальды реакциялардан құрылатын ассоциативті өрістер тәжірибенің нәтижесі болып табылады. «Тілдік түсініктің (сананың) ұлттық-мәдени ерекшеліктерін іздеу тілдік түсініктің (сананың) мәртебесін береді: ол бөтен мәдениетті оның мәні, қызметі мен ментальды формасы арқылы тану құралы ретінде қаралады, сонымен қатар өз мәдениетін танудың құралы ретінде қаралады. Айналадағы шындықты қабылдауға сол немесе өзге мәдениет қалай және қандай түрлерімен әсер ететіндігі жаппай жүргізілген ассоциативті тәжірибелердің нәтижелерін түсінуге көмектеседі» (аударма біздікі – *С.М.*) [2, 4] . Е.Ф.Тарасовқа сай тілдік сана (түсінік) бейнесі ретінде сөйлеу барысында субъект құратын ақыл-ес білімдерінің және пәндік қызметінде сезім органдарынан алынған перцептивтік деректерді өңдеу нәтижесінде санада туындайтын сезім білімдерінің жиынтығы түсініледі (аударма біздікі – *С.М.*) [3, 3].

Біздің зерттеуіміздің басты нысаны қазіргі қазақтандық қоғамның аксиологиялық сипаттамалары және тәжірибе деректері негізінде американдық жастардың қабылдауындағы

ұлттық ерекшелікті сипаттау болып табылады. Сондықтан біз құндылықтарды мәдениеттің маңызды сипаты ретінде қарастырамыз, бұл когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану бойынша заманауи зерттеулерде басым болып келеді (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицкая, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, Е.С. Кубрякова, Ю.С. Степанов, В.Н. Телия В.А. Маслова, В.В. Красных,).

Негізі мәдениаралық қарым-қатынас үдерісінің қатысушылары ең алдымен түрлі ұлттық тұтастықтың өкілдері ретінде қаралады. Сондықтан мәдениаралық қатысым мәселелерін зерттеу оған тәжірибе жүргізу арқылы анықталады. Оның мақсаты түрлі ұлттық лингвомәдениет өкілдерінің ассоциативті "әрекетінде" тілдік сананың (түсініктің) ұлттық мәдени ерекшелігін анықтау.

Мәдени ассоциацияларды жалпылау мен талдауға бағытталған ассоциативті тәжірибе мен әлеуметтік сауалнама жүргізу нәтижелері: а) қолдану жиілігінің деңгейі, сонымен қатар олардың семантикалық көлемі бойынша сараланатын ассоциациялайтын тұлғалардың жиынтығын; б) әрбір стимул сөз бойынша аксиологиялық сипаттамаларды анықтауға және сипаттауға мүмкіндік береді. Тәжірибе нәтижелерін өңдеу американдық жастардың санасындағы Қазақстан және қазақтармен байланысты мәдени ассоциацияларды талдауға бағытталған. Барлық ассоциацияға қатысушыларды сандық саралағаннан кейін стимул сөздің семантикалық өрісін құрайтын жиі лексикалық бірліктер белгіленді.

1. "**Қазақстан"** стимул сөзінің семантикалық өрісіне ***дала, Назарбаев, киіз үй, көшпенділер, жылқы, көк ту, кеңістік, аспан, қонақжайлылық, бүркіт, құрт, бешбармақ, Алматы, Астана, үлкен ел, бұрынғы КСРО, мұнай, уран, алтын*** секілді бірліктер енеді. Мұндағы көк, көгілдір түр-түс атаулары Қазақстанның туының түсімен байланысты. Мұндағы ***дала, Назарбаев, көшпенділер, мұнай*** сөздері доминант сөздер. Бұл әсерлер табиғи-климаттық, аймақтық, саяси, тарихи-мәдени және әлеуметтік-экономикалық факторлармен байланысты нақты мен салт-дәстүр сипаттарын білдіреді. Менің ойымша субъективті және бағалау сипаты жеке әсерлерде қамтылған, оның негізінде түрлі фрейм-құрылымдар жатыр. Мысалы, Қазақстан "бейнесімен" боксер Геннадий Головкин арасындағы ассоциация бар. Бұл кросс-мәдени мән бар. *GGG* аббревиатура мәдени-таңбалық код ретінде жалқы есімнің метафорасы болды.

"Қазақ" стимул сөзінің семантикалық көлемі қазақтардың ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын сын есімдер құрды: ***қонақжайлылық, қайырымды, сабырлы, қара торы, бидай өңді, көшпенділер.*** Бұл сөздер ұлттық ерекшелікті сипаттауға қызмет ететін тілдік бірліктер түсініледі. Деректерді өңдеу кезінде ең кең таралған сөз қонақжайлылық болып табылды. Дәстүрлік құндылықтарды және негізгі мәдени түсінік ретінде дәл осы қонақжайлылық әр сауалнамада кездесіп жатты, бұл сөз "қазақтар" стимул сөзінің семантикалық өрісінде бірінші және басты болып табылады. «*қонағыңның алтынын алма, алғысын ал*»; «*асына тойғызбасан да, ақ ниетіне тойғыз*».

Ассоциативті тәжірибенің және әлеуметтік сауалнама нәтижелері сауалдарға берілген жауаптардағы түйінді сөздер мен жиілік ассоциациялар қазақтардың ұлттық портретін жалпылайтын анағұрлым маңызды бағаларды қамтитындығын көрсетті.

Қазақ жігіті және қазақ қызы бейнесімен байланысты әсер ету сөздеріне бір мағыналы емес сипаттамалар берілген. Олар тек гендерлік айырмашылықты ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар қарама-қарсы аксиологиялық ерекшеліктерді білдіреді. Олар төмендегі кестеде көрсетілген

1-кесте – "Қазақ жігіті" және "қазақ қызы" стимул сөздеріне реакция ретінде анықталған синтагматикалық ассоциативті параллельдер

№	**Қазақ жігіті**	**Қазақ қызы**
1	Советтік, сәнді емес, азиаттық, күшті, мықты, еңселі, биік, бойы аласа	Сұлу, сәнді, азиаттық, ұзын шаш, қоңырқай, бойы ұзын, күшті, әлсіз
2.	Ата-анасын құрметтейді, еңбекқұмар	Отбасын қадірлейді, отбасын құрады, отағасына мойын сұнады

3.	Ақ пейілді, байсалды, аз сөйлейтін, джинсы, көк клстюм	Еңбексүйгіш, сезімтал, мықты сондай -ақ әлсіз, қызық, ұяң, киім, макияж
4.	Сексист (адамды оның генінен қарай менсінбеушілік), жалқау, дұшпаншыл, қырсық, жауапсыз, қамқоршыл емес, ұқыпсыз, өзіне сенімсіз, арасында дөрекілік танытады, тазаламайды, темекі	Мінезді, қызба, мейірімді, қатты боянған, жүкті, шаршаған, әйгілі

Кестеден көріп отырғандарыңыздай, реакциялардың (жауаптардың) көбі қысқа және әлеуметтік сипатты иеленген стереотиптер. Онымен қоса қазақ қызына шығыс әйелі, от анасы және отбасылық құндылықтардың сақтаушысы ретінде оң баға берілген. Американдық респонденттер абыройына қарай оның сыртқы бейнесін белгілейді: *сұлу, сәнді, азиаттық, қолаң шаш, қара торы, бойы ұзын, ұстамды, әлсіз*. Осыған ұқсас баға беру сын есімдері жалпылама сипатқа ие. Біздің көзқарасымыз бойынша қазақ қызының бейнесі алынған жауаптарда жағымды мінезбен келтірілген: еңбексүйгіш, сезімтал және батыл, сондай-ақ әлсіз, қызық, ұяң, отбасын қадірлейді, отбасын құрғысы келеді. Расында қазақтар ежелден қыздарына қырағылықпен қараған, олардың тәрбиесіне ерекше назар аударған, жақсы әдет пен әдепке баулыған, болашақта қыздардың жақсы ана болуын қадағалаған. Үлкенге деген құрмет, отбасы құндылықтарын қадірлеу, сыпайылық, тіл алғыштық, еңбекқұмарлық, шыдамдылық ұлттық-дәстүрлік құндылықтар болып табылады. Осымен қатар екіқабаттылық, шаршаған деген ассоциативті жауаптар бірлі-жарым. Бұл ассоциаттар қазіргі қазақтандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық реалийлерімен байланысты. Соңғы жылдары Қазақстанда бала туу мәселесі артқан, былай айтқанда "бэби-бум". Сондықтан Алматы қаласы көшелерінде жүкті әйелдер көптеп кездеседі. Жалпы алғанда ассоциативті жауаптардың біркелкілігі тәжірибеге қатысушылардың ойында қалыптасқан бейнелердің біркелкілігін көрсетеді.

Ассоциативті жауаптардың мазмұны: ата-анасын құрметтейді, еңбексүйгіш, ақ пейілді, сабырлы, аз сөйлейтін сынды оң қасиеттерді көрсетеді. Ал "қазақ" деген стимул сөзге сексист (адамды оның генінен қарай менсінбеушілік), *жалқау, дұшпаншыл, қырсық, жауапсыз, қамқоршыл емес, ұқыпсыз, өзіне сенімсіз, арасында дөрекілік танытады* деген сөздерді қосқан. Мысалы, американдық ұлттық лингвомәдениеттану өкілдері үшін заманауи демократиялық қоғамда әйел құқығын қысым жасау деген жат дүние. Сондықтан "сексиист" ассоциаты жиі кездескен жауаптардың бірі болды және осы әлеуметтік құбылысқа сыни қатынастың көрінісі болып табылады. Расында, дәстүрлі қазақ отбасында үй жұмысын, балалардың тәрбиесімен әйелдер айналысады. "Қазақстандағы әйелдер мен ерлердің рөлі қандай? Сіздің елдегі гендерлік қатынастармен салыстырыңыз" деген сауалға американдық респонденттер келесідей түрде жауап берді: "Қазақстандағы әйелдер құқығы Америкамен салыстырғанда төмен. Мен жұмыс, білім беру, саясат пен отбасылық өмірді айтқан едім. Әйелдер мен еркектер үшін дәстүрлік түсініктері әлі де Қазақстанда орын алған (Конрадтың сауалнамасынан); "АҚШ-та әйелдердің құқықтары еркектермен тең. Әйелдер мемлекеттік лауазымдарды еңбек етеді. АҚШ-тың келесі президенті әйел адамы болуы мүмкін. Қазақстанда әйелдер Батыспен салыстырғанда толық құқықтарға ие емес. Мемлекет әйелдің ең бірінші кезектегі мақсаты ана атану деп санайды екен дейді" (Виллямның сауалнамасынан)"; Бұл комментарийлер гендерлік дискриминацияның әлеуметтік мәселе екеніндігін білдіреді, бұл көптеген даулар мен қарсылықтарды туындатады. Ал жалқаулық қазақтарға тән қасиет ретінде қаралған. Бұл туралы Абайдың өзі "Қара сөздерінде" жазып өткен. «*Ақымақ күлкіге тоймайды, жалқау ұйқыға тоймайды*» халық даналығы, мақал-мәтелдер жалқаулыққа мін таға отырып, еңбекті сүюге шақырады. Американдық мәдениетте еңбек табыс пен өркендеудің ажырамас бөлігі болып табылады. «*When there is a will, there is a way*».

Осылайша "қазақ" және "қазақ қызы" стимул сөздеріне жауаптар дәстүрлі отбасылық құндылықтар мен қазақтандық қоғамдағы гендердік қатынастардың әлеуметтік-мәдени белгілері туралы американдық ақпарат берушілердің көзқарасын анықтауға мүмкіндік береді.

Американдық этнолингвомәдениет өкілдері үшін біржақты түсінілген, ұғынылған ұлттық-мәдени қазақ реалийлері өте қызықты берілген: наурыз, бешбармақ, бауырсақ, қымыз, теңге. Бұл стимул сөздерге деген ассоциативті жауаптар әртүрлі және субъективті. Мысалы, бешбармақ пен бауырсақ сөздері олардың дәмдік қасиетінен, содан кейін ол қандай өнімдерден жасалатындығы жағынан жауап беріледі. Осыған сәйкес дәмді, майлы сөздері бауырсақ сөзіне жауап болады. Бауырсақ - қамырдан жасалған және майда пісірілген кішкентай дөңгелектер деген жауаптар берілген. Нысан немесе құбылыс бейнесімен байланысты ассоциат-атрибут сөздер ұлттық маркирленген сөздер: ***мереке, апа, наурыз, қонақ.***

Қазақстан Республикасының ұлттық валютасы теңге стимул сөзіне оның эстетикалық бейнесіне, яғни банкнотты ұлттық-мәдени символдармен бедерлеуімен байланысты туындаған сөздермен ассоциативті жауап беріледі: *әдемі ақша, өнер, доллардан әдемірек***.** Және осы тұста американдық студенттердің Қазақстан Республикасына келген сәтіндегі қалыптасқан жағдайлармен туындаған сөздер: теңгенің құлдырауы, доллар бағамы, құнсыздану, әлсіз, тұрақсыз, экономика.

Тәжірибе деректері негізінде қазіргі қазақстандық қоғам реалийлерінің аксиологиялық ерекшеліктері мен американдық этнолингвомәдениет өкілдерінің қабылдауындағы этникалық ерекшелік сипатталды. Ақпарат берушілердің жауаптарын талдау кезінде стимул сөздердің синтагматикалық және парадигматикалық үлгілерімен байланысты жалпы реакциялар (жауаптар) белгіленді. Ассоциативті реакциялардың (жауаптардың) нәтижелері этномәдени ерекшеліктің өзара іс-әрекетке емес, қарым-қатынасқа түсушілердің әлем бейнелерінің "қақтығысуына" әкеледі. Сондықтан мәдениаралық қатысым үдерісінде ұлттық менталитет, ғасырлар бойындағы өмір салты мен әлеуметтік мәдени мақсат (установка) тұрғысынан екі қарама-қайшы аксиологиялық жүйелердің алыстауы аксиологиялық бейімделу жолымен меңгеріледі, яғни тарихи-мәдени түсініктердің тарту жолымен меңгеріледі. Мысалға, көшпенді өмір салты және сонымен байланысты терең философиялық көзқарас, қазақ отбасының патриархаты, қазақ дәстүрлі отбасындағы көп әйел алу институты.

Алынған тәжірибелік деректер ассоциативті реакциялардың (жауаптардың) оң және бейтарап сипатқа ие екендігі жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Американдықтар әлеуметтік мәселелерге, оның ішінде гендерлік стереотиптерге сыни көзқараспен қарайды.

Жалпы алғанда алынған ассоциация сөздер тілдік белгінің ұлттық-мәдени таңбалануына куә және Қазақстан бейнесі мен оның реалийлерінің өзге мәдени тілдік тұлғаның санасында концептуалды құрылымын құруға мүмкіндік береді. Американдық ақпарат берушілердің ассоциацияларын талдау көпмәдениетті қазақ қоғамында мәдениаралық қатысым мәселесінің жаңаша тәсілін анықтайды.

Әдебиет тізімі

1 Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. М., 1996. С. 7– 22.

2 Уфимцева Н.В. Предисловие // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты: Сб.ст. / Под. ред. Н.В. Уфимцевой. Барнаул: Изд-во Алт.ун-та, 2004. С.3–5.

3 Тарасов Е.Ф. Предисловие // Языковое сознание: устоявшееся и спорное : тез. XIV межд. симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. Москва, 29–31 мая 2003 г. М., 2003. С.3.

В статье на основе ассоциативного эксперимента анализируются социокультурные ассоциации, связанные с Казахстаном и казахами, в сознании инокультурной личности. На примере ассоциативных полей были описаны этнокультурные особенности языкового сознания. Результаты анкетирования способствовали выявлению этнокультурных ценностей в различных мировоззрениях и противопоставлены социокультурным реалиям в

межкультурном общении. Автор анализирует субъективные характеристики, представленные в ассоциатах. Особое внимание уделяется сопоставительному описанию гендерных различий и оценочного отношения к ним, обозначенных посредством языковых средств.

In article on the basis of an associative experiment the sociocultural associations connected with Kazakhstan and Kazakhs in consciousness of the foreign culture personality are analyzed. On the example of associative fields ethnocultural features of language consciousness have been described. Results of questioning promoted identification of ethnocultural values in various outlooks and to oppose sociocultural realities in cross-cultural communication. The author analyzes the subjective characteristics submitted in associates. Special attention is paid to the comparative description of the gender distinctions and the estimated attitude towards them designated by means of language means.

УДК: 81-13

З.К. Омарова
КГУ им. А. Байтурсынова
Костанай, Республика Казахстан
izaura2302@mail.ru

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОДХОДОВ К ФОРМИРОВАНИЮ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Задача формирования у выпускников высших учебных заведений поликультурной компетентности обусловлена такими тенденциями современного мира, как направленность на межкультурное взаимодействие, интеграционные процессы, процессы самосознания ценности национальной культуры для достижения взаимопонимания с представителями иных культур.

Содержание поликультурной компетентности студентов включает готовность и способность к толерантным отношениям к многокультурном обществе; направленность на межкультурный диалог; ценностное отношение к иноязычной культуре; ценностное отношение к личности иноязычного инокультурного оппонента; эмпатию и отсутствие негативной предрасположенности к восприятию; способность и готовность к преодолению культурных стереотипов; накопленный положительный опыт взаимодействия с представителями иной культуры, что актуализирует поиск возможных решений проблемы формирования поликультурной компетентности в рамках образовательных подходов.

Сделан вывод о том, что освоение культурного опыта оказывает прямое влияние на формирование национального самосознания студентов, понимание ими общечеловеческих и общенациональных ценностей.

Выявлены следующие культурологические подходы к формированию поликультурной компетентности студентов: аккультурационный подход; диалоговый подход; концепция деятельностного поликультурного образования; социокультурный подход; лингвострановедческий подход; лингвокультурологический подход.

Применение лингвокультурологического подхода в вопросах формирования поликультурной компетентности средствами иностранного языка дополняет лингвострановедческий подход. Что решает задачу более глубокого проникновения в мир носителей языка и их культуры.

Ключевые слова: языковое образование, поликультурная компетентность, культурологические подходы, формирование поликультурной компетентности студентов.

Характерной тенденцией развития современного мира является межкультурное взаимодействие, что актуализирует социальный заказ к системе образования на формирование у выпускников высших учебных заведений поликультурной компетентности.

Анализ работ, посвященных исследованию содержания поликультурной компетентности у студентов, позволяет сделать выводы, что в ее состав входят:

- Готовность и способность к толерантным отношениям к многокультурном обществе;
- Направленность на межкультурный диалог;
- Ценностное отношение к иноязычной культуре;
- Ценностное отношение к личности иноязычного инокультурного оппонента;
- Эмпатия и отсутствие негативной предрасположенности к восприятию;
- Способность и готовность к преодолению культурных стереотипов;
- Накопленный положительный опыт взаимодействия с представителями иной культуры.

Таким образом, формирование поликультурной компетентности решает задачи развития толерантных отношений и эмпатии у студентов различных культур и национальностей друг к другу, позволяет включиться студентам в профессиональную деятельность на основе субъект-субъектных отношений и сформировать положительный взгляд на культурный плюрализм; способствует формированию опыта диалога и сотрудничества с представителями различных культур.

Основываясь на определенных элементах формирования поликультурной компетентности, можно утверждать, что ее развитие способствует увеличению границ миропонимания студентов, благотворно влияет на установление межличностных и межкультурных взаимоотношений на основе толерантности, позволяет понять ценность самоопределения своей национальной культуры, освобождает мышление от негативных проявлений культурных стереотипов. Следовательно, развитие поликультурной компетентности способствует формированию глобального мышления.

Для языковой педагогики актуализируются требования сформировать готовность и способность к пониманию культурного кода иноязычного оппонента.

Исследователи выделяют следующие аспекты поликультурной языковой личности, как:

- способность и готовность взаимодействовать, в том числе и в рамках языковой коммуникации, с инокультурными и иноязычными оппонентами:
- понимание культурного кода, культурной картины мира оппонента. Культурную картину мира представляют такие элементы, как ментальность, стиль и образ жизни, история и культура, обычаи и традиции.

Анализ работ казахстанских и российских авторов позволяет выявить культурологические аспекты поликультурной направленности языковой педагогики [1]. Так, было выявлено, что в работах казахстанских авторов (Б. Б. Даумова, К. Ж. Кожахметова, Г К. Тлеужанова [2-4] и других) обосновывается введение культурологической составляющей на материалах этнолингвистики с целью формирования поликультурной компетентности. В работах российских авторов исследована межкультурная компетенция как честь поликультурной компетентности (в работах Н.Д. Гальсковой и Н.И. Гез, А. П. Садохина, В.В. Сафоновой, А.Н. Федотовой [5-8] и других)

В указанных работах культурологическая компетенция определяется как способность в процессе овладения культурологической компетенцией, аккумулировать знания, и одновременно строить взаимосвязи и проводить ассоциации в различных областях знания, что выделяет ее в составе поликультурной компетентности языковой личности.

Интересным представляется вывод о формировании межкультурной компетенции в условиях межкультурной коммуникации[9]. Отсюда можно предположить, что становление

межкультурной компетенции тесно связано с освоением иноязычного кода и развития культурного опыта студентов.

Относительно возможностей иноязычной педагогики в процессе формирования поликультурной компетентности, то мы опираемся на выводы исследователей, что межкультурная компетенция, как совокупность знаний о культуре страны изучаемого языка, способствует освоению студентами культурного взаимодействия. В работах исследователей также определены такие критерии межкультурной компетенции:

- компетенция в области специфики национального образа коммуниканта,
- владение студентами паралингвистической неязыковой информацией [10].
- знания жизненных привычек, нравов, обычаев, установок данного социума [11].

Таким образом, было выявлено наличие ярко выраженной культуроведческой составляющей современного языкового образования.

Анализ мировой педагогической практики позволил выявить следующие культурологические подходы к формированию поликультурной компетентности студентов: аккультурационный подход; диалоговый подход; концепция деятельностного поликультурного образования; социокультурный подход; лингвострановедческий подход; лингвокультурологический подход.

Аккультурационный подход характеризуется направленностью на интернационализацию сознания обучающихся. Однако, аккультурационный подход не нашел распространения в системе образования Казахстана, поскольку для нашей страны актуальной является решение проблемы сохранения и обогащение казахского языка и культуры, как и сохранение национально-культурного своеобразия других народов, проживающих в Казахстане.

Поэтому в условиях поликультурной направленности казахстанского образования более актуальным является диалоговый подход, основанный на идеях поликультурного плюрализма, открытости, диалоге культур. Данный подход характеризуется направленностью на формирование планетарного сознания путем приобщения обучающихся к различным культурам. Диалоговый подход направлен на решение задачи получения опыта взаимодействия с инокультурными иноязычными оппонентами, и глобальную задачу интеграции в мировое культурно-образовательное пространство.

Диалоговый подход дополняет концепция деятельностного поликультурного образования, характеризующаяся идеей что возможность усвоения иной культуры и переформулирование инокультурного кода реализуется только в деятельности.

В основе идей социокультурного подхода к формированию поликультурной компетентности средствами иностранного языка лежит предположение, что обучение иностранному языку обязательно должно учитывать социокультурный контекст, поскольку знакомство с особенностями менталитета, культуры страны изучаемого языка, стимулирует также культурное и духовное саморазвитие.

Идеи социокультурного подхода перекликаются с идеями лингвострановедческого подхода, в основе которого идея изучение языка через культуру, а культуру посредством языка.

Наиболее разработанным в казахстанском языковом образовании является именно лингвострановедческий подход, посредством обогащения предметных дисциплин поликультурным содержанием.

Данная задача успешно решается с помощью организации междисциплинарных спецкурсов, обогащенных местным культурно-историческим опытом, включением материалов, направленных на ознакомление с нормами и традициями, поскольку приобщение к иной культуре и языку возможно только через понимание своей культуры.

Кроме того, как показала практика, предметы гуманитарного цикла обладают потенциалом для формирования поликультурной компетентности студентов. Поскольку содержание предметных дисциплин напрямую влияет на решение вопросов формирования поликультурной компетентности, а обогащение предметных дисциплин поликультурным

компонентом у студентов дают возможность студентам овладеть нормами общения и поведения в поликультурной среде и способствуют формированию поликультурной компетентности студентов.

Таким образом, освоение культурного опыта оказывает прямое влияние на формирование национального самосознания студентов, понимание ими общечеловеческих и общенациональных ценностей.

Применение лингвокультурологического подхода в вопросах формирования поликультурной компетентности средствами иностранного языка дополняет лингвострановедческий подход. Что решает задачу более глубокого проникновения в мир носителей языка и их культуры.

Коммуникативно-этнографическом подход, основанный на идеях изучения культуры изучаемого языка с позиций антропологии и этнографии нашел свое распространение в иностранных системах образования. (В работах M. Byram, V. Esarte-Sarries, G. Zarate, C. Morgan, Cl. Kramsh, P. Doy). Основной постулат коммуникативно-этнографического подхода утверждает, что не существует обучения языку оторванного от изучения культуры.

Таким образом, современный образовательный процесс обучения иностранному языку, имеющий целью формирование поликультурной компетентности учащихся, основывается на обогащении образовательного материала культурологическими аспектами, базирующимися на идеях гуманитарных наук (философии, социологии, этнографии, истории, культурологии, социальной антропологии и пр.).

Подводя итоги данной статье, следует отметить, что задача формирования у выпускников высших учебных заведений поликультурной компетентности обусловлена такими тенденциями современного мира, как направленность на межкультурное взаимодействие, интеграционные процессы, процессы самосознания ценности национальной культуры для достижения взаимопонимания с представителями иных культур.

Содержание поликультурной компетентности студентов включает готовность и способность к толерантным отношениям к многокультурном обществе; направленность на межкультурный диалог; ценностное отношение к иноязычной культуре; ценностное отношение к личности иноязычного инокультурного оппонента; эмпатию и отсутствие негативной предрасположенности к восприятию; способность и готовность к преодолению культурных стереотипов; накопленный положительный опыт взаимодействия с представителями иной культуры, что актуализирует поиск возможных решений проблемы формирования поликультурной компетентности в рамках образовательных подходов.

Сделан вывод о том, что освоение культурного опыта оказывает прямое влияние на формирование национального самосознания студентов, понимание ими общечеловеческих и общенациональных ценностей.

Выявлены следующие культурологические подходы к формированию поликультурной компетентности студентов: аккультурационный подход; диалоговый подход; концепция деятельностного поликультурного образования; социокультурный подход; лингвострановедческий подход; лингвокультурологический подход.

Применение лингвокультурологического подхода в вопросах формирования поликультурной компетентности средствами иностранного языка дополняет лингвострановедческий подход. Что решает задачу более глубокого проникновения в мир носителей языка и их культуры.

Список литературы

1 Омарова, З.К. Культурологические аспекты поликультурной направленности языковой педагогики. Многопрофильный научный журнал Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова“3i: intellect, idea, innovation - интеллект, идея, инновация”. – 2017. – № 2. – С. 106 -112.

2 Даумова Б.Б. Аспекты этнокультурного образования и поликультурного воспитания в условиях Республики Казахстан// Вестник Челябинского государственного педагогического университета – 2011. – № 3. – С. 23-27.

3 Кожахметова, К.Ж. Поликультурное образование в условиях многонационального Казахстана: сущность и особенности Текст./ К.Ж.Кожахметова/ Сборник докладов.-Алматы, 2000.-С. 83- 91

4 Тлеужанова, Г.К. Роль языка в формировании поликультурной личности Текст./ Г.К.Тлеужанова // Материалы международной научно-практической конференции "Валихановские чтения 8" - Кокшетау, 2003.-С.36-40.

5 Гальскова, Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. (Учебное пособие) [Текст] / Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез.. — 3-е изд., стер. — М.: Академия, 2006. — 336 с.

6 Садохин, А.П. Межкультурная коммуникация. / А.П. Садохин. – М.: ИНФРА, 2009. – 278 с.

7 Сафонова, В.В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях [Текст] / В. В. Сафонова. - Москва : Еврошкола, 2004. - 233 с.

8 Федотова, А.Н. Развитие культурологической компетенции студентов университета в процессе изучения иностранного языка: дис. … канд. пед. наук / А.Н. Федотова. — Челябинск : УралГАФК, 2001. — 183 с.

9 Гармаева, С.И. Формирование межкультурной компетенции студентов неязыковых вузов средствами современных инфокоммуникационных технологий: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Чита, 2008. – 203 с.

10 Сафонова В.В. Культуроведение в системе современного языкового образования // Иностранные языки в школе. 2001. № 3. С. 17–24.

11 Сысоев П.В. Языковое поликультурное образование // Иностранные языки в школе. 2006. № 4. С. 2–14.

Формирование у выпускников высших учебных заведений поликультурной компетентности отражает современные тенденции развития общества: направленность на межкультурное взаимодействие, интеграционные процессы, процессы самосознания ценности национальной культуры для достижения взаимопонимания с представителями иных культур.

Содержание поликультурной компетентности студентов включает готовность и способность к толерантным отношениям к многокультурном обществе; направленность на межкультурный диалог; ценностное отношение к иноязычной культуре; ценностное отношение к личности иноязычного инокультурного оппонента; эмпатию и отсутствие негативной предрасположенности к восприятию; способность и готовность к преодолению культурных стереотипов; накопленный положительный опыт взаимодействия с представителями иной культуры, что актуализирует поиск возможных решений проблемы формирования поликультурной компетентности в рамках образовательных подходов.

Сделан вывод о том, что освоение культурного опыта оказывает прямое влияние на формирование национального самосознания студентов, понимание ими общечеловеческих и общенациональных ценностей.

Выявлены следующие культурологические подходы к формированию поликультурной компетентности студентов: аккультурационный подход; диалоговый подход; концепция деятельностного поликультурного образования; социокультурный подход; лингвострановедческий подход; лингвокультурологический подход.

Применение лингвокультурологического подхода в вопросах формирования поликультурной компетентности средствами иностранного языка дополняет лингвострановедческий подход, что решает задачу более глубокого проникновения в мир носителей языка и их культуры.

The formation of multicultural competence among graduates of higher educational institutions reflects modern trends in the development of society: the focus on intercultural interaction, integration processes, the processes of self-awareness of the value of national culture in order to achieve mutual understanding with representatives of other cultures.

The content of the multicultural competence of students includes readiness and the capacity for tolerant attitudes towards a multicultural society; focus on intercultural dialogue; value attitude to foreign culture; value attitude to the identity of a foreign-speaking non-cultural opponent; empathy and the absence of a negative predisposition to perception; ability and readiness to overcome cultural stereotypes; accumulated positive experience of interaction with representatives of a different culture, which actualizes the search for possible solutions to the problem of the formation of multicultural competence in the framework of educational approaches.

The conclusion is made that the development of cultural experience has a direct impact on the formation of the national consciousness of students, their understanding of universal and national values.

The following culturological approaches to the formation of multicultural competence of students are revealed: acculturation approach; an interactive approach; the concept of active multicultural education; sociocultural approach; linguistic-cultural approach; linguocultural approach.

The use of linguocultural approach in the issues of the formation of multicultural competence by means of a foreign language supplements the linguistic-cultural approach that solves the problem of deeper penetration into the world of native speakers and their culture.

УДК 81'38; 801.6; 808

А.Т. Оналбаева, Гж. А. Кажигалиева
Казахского государственного женского педагогического университета
Алматы, Казахстан,
a.onalbaeva@mail.ru; gulnaiman@mail.ru

СООТНОШЕНИЕ ВЕРБАЛЬНОГО И НЕВЕРБАЛЬНОГО В СФЕРЕ КИНОДИСКУРСА

Статья посвящена интересной и актуальной теме - соотношению вербального и невербального в кинодискурсе.

На материале казахстанского кинематографа в данной работе рассмотрены их варианты взаимодействия. Первый – автономное представление либо вербального, либо невербального средства, когда присутствие второго знака общения завуалировано и читатель в процессе восприятия сам домысливает его. Второй - эксплицитно обозначены и невербальный знак, и языковые единицы. В семантике присутствующего вербального или невербального знака содержится сема, общая для тандема «вербальный + невербальный» знаки, например, сема указания, сема отрицания, сема утверждения и т.д.

Соотношение вербального и невербального в кинодискурсе определяется главной установкой художественного произведения - семантика невербальных знаков должна быть однозначно воспринята зрителем.

В художественных фильмах пространное описание чувств, испытываемых героями художественного произведения, заменяется выразительными позами, музыкой, соответствующим пейзажем.

Ключевые слова: вербальный, невербальный, семантика, знак, жест, функция сообщения, кинодискурс, вербальная репрезентации кинем.

Невербальные коммуникации – это система невербальных символов, знаков, кодов, использующихся для передачи сообщения с большой степенью точности, которая в той или иной степени отчуждена и независима от психологических и социально-психологических качеств личности, которая имеет достаточно четкий круг значений и может быть описана как лингвистическая знаковая система. Конвенциальные, интенциональные, произвольные жесты, телодвижения, позы, выражения лица успешно кодируются и декодируются, выступают в роли знаков, имеющих ограниченный круг значений, и выполняют функции сообщения.

Описание специфики невербальных средств коммуникации относится к числу приоритетных направлений современной лингвистики. Данную проблематику в разные периоды и в разных аспектах разрабатывали такие учёные, как Т.М. Николаева, Г.В. Колшанский, И.Н. Горелов, Г.Г. Почепцов, Р.К. Потапова, В.В. Богданов, К.У. Геворкян, Е.М. Верещагин, В.Г.Костомаров, Н.И. Смирнова, Ю.А. Сорокин, Г.Е. Крейдлин. В казахстанской лингвистике – М.М. Муканов, С. Татубаев, М.П. Ешимов, Б.К. Момынова, С.Б. Бейсембаева, Ж. Нурсултанкызы, С. Магжан, В.Д. Нарожная и др. [1].

Одним из наиболее сложных и в то же время интересных аспектов невербального общения является соотношение вербального и невербального общения. Этот аспект, на наш взгляд, имеет два направления, одно из которых связано с проблемой соотношения вербального и невербального общения в линейной цепи речевого высказывания. Второе же – с проблемой отражения знаков невербального общения в письменном тексте.

В устном общении наиболее часто встречается параллельное использование вербального и невербального знака.

Прежде всего, это касается дейктических кинем и дейктических слов. В этом случае кинема конкретизирует содержание дейктической лексемы, исключая элемент недопонимания со стороны коммуниканта.

«Молдеке! – деді Мұстафа, қасында бейшарасыған кескінмен қарап отырған молдаға, босағада тұрып қалған мені *қолымен нұсқап*. – Анау баланы танисың ғой?» (Молдеке! – обратился Мустафа к мулле, сидевшему с несчастным видом, – Ты ведь знаешь вон того мальчика, – он *показал рукой* на меня, стоявшего у порога).

(С. Мұқанов. Өмір мектебі).

В данном примере и указательный *жест рукой* и лексема *анау* используются говорящим параллельно.

Встречаются случаи, когда дейктические лексемы используются в сочетании с эмотивной кинемой, такое случается нечасто, и тогда наблюдается не дублирование семантики друг друга, а возникновение синтаксических отношений, когда кинема и лексема, сочетаясь друг с другом, создают словосочетание из элементов разных знаковых систем. Ярким примером может служить следующий мини-диалог:

«– Әкелген әйелі сұлу ма екен? – десіп, жамырап сұрап жатыр.

Аз сөзді Бекбосын аузын бұртитып: – Міне, *мынау*, – деп, *бас бармағын* көрсетеді»

(– Жена, которую он привез, красивая? – спрашивают все наперебой.

Неразговорчивый Бекбосын выпятил губу:

Вот такая! – показал большой палец).

(Б. Соқпақбаев. Өлгендер қайтып келмейді).

Здесь дейктическое местоимение используется в качестве указания на кинему, выражающую высокую положительную оценку. Кинема может использоваться вместо реплики-ответа в диалоговом общении.

Второе направление изучения соотношения вербального и невербального общения – репрезентация невербального общения в письменном тексте, в нашем случае – в художественном тексте.

Анализ фактического материала позволил нам выделить три формы вербальной репрезентации кинем.

Первая форма – кинесическое речение, когда жест, мимика просто описываются: *поднял руку, ткнул пальцем, похлопал по спине, поклонился, помахал рукой и т.д.*

Семантика кинемы либо проксемы не эксплицируется, читатель из коммуникативной ситуации, из контекста, из характера кинемы сам выводит значение жеста или мимики:

«Фрол, черный, как обугленный пень, *махнул рукой».*

(М.А. Шолохов. Поднятая целина).

«– Это он так просто говорит, – *махнула рукой* Кристина….».

(Ч. Абдуллаев. Второе рождение Венеры. с. 105).

«Күлбағила сасып қалған. Сабыт қынжылап *ернін тістеген*...».

(Т. Әсемқұлов. Талтүс. 183 б.).

Вторая форма вербальной репрезентации – описание кинемы сопровождается изложением семантики. Эта форма вербальной репрезентации является наиболее полной, она используется в случае, когда кинема либо многозначна, либо не понятна для носителей языка. Вербальная экспликация семантики кинемы как бы стыкует кинему с конкретной коммуникативной ситуацией.

«Өмірбай күшіктен көз алмай келе жатып, бір уақытта *бас бармағын көрсетіп, екі ұртын томпайтатын.* Бұл оның: «*Ала күшік мықты ит болады,*» – дегені» (Омирбай, не сводя глаз с щенка, вдруг *показал большой палец и надул щеки*. Этим он хотел сказать, что из пестрого щенка вырастет хорошая собака). (К. Наменгенов. Біздің ауылдың аңшылары).

Третья форма вербальной репрезентации кинемы в письменном тексте нами обозначена как имплицитная. Суть имплицитной формы вербальной репрезентации кинемы состоит в том, что в письменном тексте кинесический знак отражен только в содержательном аспекте, т.е. вербально представлена семантика кинесического знака, отсутствует описание кинемы. Семантика каждого типа кинем (эмотивные, регулятивные, дейктические) отражается в письменном тексте по-разному.

Дейктические кинемы репрезентируются либо глаголами, в семантике которых наличествует сема «указание», либо дейктическими местоимениями и наречиями:

«Шурин развернул книжку лицом к ним и сказал:

– Смотрите сюда. Видите – тут подчеркнуто?».

(Г. Куликова. Наше намерение).

В данном случае, если воссоздать саму коммуникативную ситуацию, здесь обязательно должна быть кинема *ткнуть пальцем,* но при отражении коммуникативного акта в письменном тексте автор решил ограничиться дейктическими наречиями *сюда, тут,* считая, что они достаточны для обрисовки ситуации общения. Значение направленности содержится и в самом глаголе *смотреть*, который в 4-х томном словаре русского языка дефинируется как устремлять, направлять взгляд куда-то [2, 158].

Полнота или редуцированность отражения кинемы в художественном тексте зависит также от того, региональная она или общепринятая, традиционная.

Особняком выступает проблема соотношения вербального и невербального знака в сфере кинодискурса. Общеизвестно, что при экранизации того или иного художественного произведения осуществляется своеобразная адаптация письменного текста к визуализации, в связи с этим вместо письменного описания кинем используется их невербальная репрезентация. Причем семантика невербальных знаков при поддержке звукового сопровождения должна быть однозначно воспринята зрителем. Довольно пространное описание чувств, испытываемых героями художественного произведения, в фильме заменяется выразительными позами, музыкой, соответствующим пейзажем. Так, режиссер-постановщик фильма «Біржан сал» Досхан Жолжаксынов во время телеинтервью рассказал журналисту о том, что прекрасно написанная в сценарии встреча Биржана с Ляйлей, его возлюбленной, была передана без единого слова через жесты, чудесную музыку, символические предметы (женский и мужской пояса, женские украшения), тактильными контактами (поглаживание волос возлюбленной и др.). Однако, в нашем исследовании мы

данную проблему не разрабатываем, поскольку считаем, что это должно быть объектом специального исследования.

Чувства раздражения, недовольства могут выражаться и *ударами камчи* по земле, либо по напольному ковру. Так, в фильме «Біржан сал» во время диалога между братьями Ляйли старший брат Жамбай, высказывая свое недовольство тем, что Ляйля и Биржан встречаются, несколько раз в раздражении бьет камчой по полу.

Чувство досады, сожаления выражается кинемой *бармағын тістеу* (букв. кусать свой палец). По внутренней образной форме можно провести параллель с русским фразеосочетанием *кусать локоть,* которое также выражает чувство досады, сожаления. Однако, казахская кинема – это реальный жест, тогда как фразеологизм *кусать локоть* основан на ирреальной кинеме, поэтому в его семантике существует сема «о безвозвратно утерянном, нереализованном».

В фильме «Біржан сал» во время диалога между Биржаном и его родственником Мырза ага, обращаясь к Биржану, произносит: «Мен саған не деймін!», при этом, *протянув обе ру*ки в сторону Биржана, каждое слово выделяет движениеми руки вниз, тем самым подчеркивая значимость данных слов.

В том же фильме «Біржан сал» старший брат Ляйли, говоря о том, что по всему аулу идут сплетни, указывает *вытянутой рукой с камчой* в сторону главной части аула.

Итак, взаимодействие вербальных и невербальных средств общения в художественном тексте в ординарной ситуации общения выступает в виде автономного представления либо вербального, либо невербального средства, когда присутствие второго знака общения завуалировано и читатель в процессе восприятия сам домысливает его. В таких случаях в семантике присутствующего вербального или невербального знака содержится сема, общая для тандема «вербальный + невербальный» знаки, например, сема указания, сема отрицания, сема утверждения и т.д.

Когда же в тексте эксплицитно обозначены и невербальный знак, и языковые единицы, в таких случаях они взаимодополняют, взаимоконкретизируют друг друга. Все эти варианты взаимодействия характерны прежде всего для дейктических и эмотивных кинем. Что же касается регулятивов, то они обязательно присутствуют в письменном тексте в сопровождении языковой единицы, раскрывающей их содержание.

Таким образом, полнота или редуцированность отражения кинемы в художественном тексте зависят также от того, региональная или общепринятая кинема, характерна она для традиционной культуры, либо функционирует и в современной культуре.

Список литературы

1 Оналбаева А.Т. Стратификация невербального общения в социокультурном контексте: дисс. … докт. филол. наук. – Кокшетау, 2010. – 258 с.

2 Словарь русского языка: в 4-х т. / гл. ред. А.П. Евгеньева. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз, 1984. – 750 с.

3 Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. – Москва – Вена: Языки русской культуры, 2001. – 256 с.

Мақала өзекті де қызықты кинодискурстағы вербалды және бейвербалды белгілердің қатынасы атты тақырыпты арқау етіп отыр.

Бұл жұмыста қазақ киносының мысалында олардың өзара қатынастар нұсқалары қарастырылған. Біріншіден, вербалды немесе бейвербалды құралдар дербес көріністе екінші белгінің болуы қарым-қатынас мазмұнын бүркеп отырады және көрермен шығарманы қабылдау барысында өзі ой түйіндеуге мәжбүр. Екіншіден, бейвербалды белгілер мен тіл бірліктері белгіленген. Вербалды және бейвербалды құралдардың мағыналық мазмұнында сема, яғни ең төмен, жоспарындың шекті өлшемі болады, «вербалды және бейвербалды емес» белгі тандем үшін ортақ, нұсқау шекті өлшемі (сема), жоққа шығару семасы, бекіту семасы және т.б.

Кинодискурстағы вербалды және бейвербалды белгілерінің қатынасы көркем шығармада басты қағида арқылы айқындалады - бейвербалды белгілердің мағынасы біржақты көрерменмен қабылдануы тиіс.

Көркемсуретті фильмдерде кейіпкерді тебіреткен сезімді сипаттау барысында бейнелік шешім құралдары, музыка мен тиісті табиғат көріністерімен алмастырылады.

The article is devoted to an interesting and important topic - the relation of verbal and nonverbal in kinodiskurse.

The first - the autonomous representation of either verbal or non-verbal means, when the presence of the second sign of communication is veiled and the reader in the process of perception itself determines its value. The second - is explicitly marked and non-verbal sign and the language units. At present the semantics of verbal or non-verbal sign contains sema common to tandem «verbal/ nonverbal» signs, such as sema guidance sema denying sema approval, etc.

The ratio of verbal and nonverbal kinodiskurse determined in the main installation work of art - the semantics of non-verbal signs must be clearly perceived by the viewer.

In feature films lengthy description of the feelings experienced by the heroes of art, replaced by expressive postures, music corresponding to the scenery.

УДК 81'22

А.Т Оналбаева, А.Енкебай
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
a.onalbaeva @mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

В статье рассматривается проблема репрезентация семейных традиций в казахской лингвокультуре В каждой культуре составляющими семьи являются такие понятия, как сплоченность, родственники, забота, но в зависимости от этнических особенностей, менталитета существуют свои представления о семье. В иерархии ценностей казахской духовной культуры семья занимает первую позицию, поэтому одним из значимых для языковой картины мира ментальных конструктов является концепт «семья».

Ключевые слова: *семья, традиция, оппозиции «старший–младший», знаки, культурный контекст*

В каждой культуре составляющими семьи являются такие понятия, как сплоченность, родственники, забота, но в зависимости от этнических особенностей, менталитета существуют свои представления о семье. В иерархии ценностей русской и казахской духовных культур семья по-прежнему занимает первую позицию, поэтому одним из значимых для языковой картины мира ментальных конструктов является концепт «семья». Семья – важнейшее нравственное и социальное явление. Она неразрывно связана с такими явлениями, как рождение, воспитание, свадьба и даже смерть.

В казахской культуре уважение к старшему прививается человеку с самого младшего возраста. Предполагается, что старший по возрасту человек имеет больший багаж знаний, он может найти решение многих жизненных проблем. Уважение к старшему выражается как в обыденной жизни, так и в экстраординарных коммуникативных ситуациях. Так, разговор всегда начинает старший, это зафиксировано в паремиях «*Әке тұрғанда ұл сөйлегеннен без, ана тұрғанда қыз сөйлегеннен без*», «*әке тұрғанда ұл ержетпейді*». А. Қайдар в авторском

толковом словаре казахских пословиц и поговорок «Халық даналығы» дает такое пояснение: «… қазақ халқында үлкенге, әкеге деген сый-құрмет, ұл баланың оның алдынан қия өтпеуі, әкесі тірі кезінде оның төрге шықпауы, бас ұстамауы, одан бұрын сөйлемеуі т.б. осы сияқты тиымдардың баршысы оның өзін жігітпін деп кеудесін қағып, менменсімеуге, өзін әке алдында төмен ұстауға тәрбиелейді, бұл оның толық «ержеттім» деп айтқызa бермейді деген сөз» [5, с. 221]. Параметры возраста определяют очередность и набор невербальных знаков общения, которые инициируются младшим по возрасту и направлены от младшего к старшему. В проксемике право занимать почетное место принадлежит старшему. Общение начинает старший по возрасту. *Бата*-благословение произносит старший по возрасту и т. д.

Общий основополагающий принцип взаимоотношений как внутри казахской семьи, так в целом во взаимоотношениях между людьми – это принцип *«Үлкен-Кіші»* (старший - младший). Можно сказать, это основа воспитания у казахов. Старший должен осознавать свой статус и быть примером во всем для младшего, а младший должен уважать старшего и брать с него пример. Принцип *«Үлкен-Кіші»* - универсален. С уважением надо относиться к любому человеку старше вас, а тот в свою очередь вправе рассчитывать на ваше уважение.

С детства казахи прививали своим детям уважительное отношение к предкам, к родословной, роду. В связи с чем в составе концепта «отбасы» выделяются лексемы *шежіре, жетіата.* Знание родословной (7 поколений) считалось обязательным.

- *Незнание своей родословной до седьмого поколения – признак сиротства. (Жеті атасын білмеген — жетімдіктің белгісі).*

Уважение к старшим, к отцу, матери, к бабушкам и дедушкам, к их мудрости и жизненному опыту – основной нравственный закон:

- *Если старших уважаешь, младшие будут тебя уважать;если младшие уважают, все люди будут тебя уважать.*

- *Долго будешь жить, если родителей уважаешь, если не уважаешь, то сам страдаешь. (Ата-анаңды сыйласаң, көпжасарсың, сыйламасанжазғынарсың.)*

-Возгордится лев — на луну кидается, возгордится дурень — на мать свою задирается. (Арыстанасқынса, айғашабар, ақымақасқынса, анасынсабар.)

- *Мать, родившую шестерых сыновей, называй царицей; хорошую родню называй души частицей. (Алтыұлтуғанананы — ханымдесеболады, кезексыйласқанағайынды — жанымдесеболады.)*

Старшее поколение непосредственно участвовало в жизни внуков, т. е. молодые семьи получали поддержку и наставления в воспитании детей и организации семейной жизни. Таким же образом традиции семейного воспитания передавались из поколения в поколение. В народе говорят: *«Где есть старики — там есть богатство»*, потому что именно они обучали молодые семьи традициям и требованиям по уходу за детьми.

Незыблемой ценностью для казахов является женщина-мать:

- *Молоко матери – мёд. (Ананың сүті бал.)*

- *Мать мужчины – мать земли. (Ердің анасы елдің анасы.)*

- *Женщину создала не земля, а мужчина, мужчина не появился из небес, он - дитя матери. (Әйел жерден шыққан жоқ, олеркектің баласы, ерлер көктен түскен жоқ, әйел оның анасы).*

В казахской лингвокультуре уважение и любовь к матери воспитывается с детства: *Анаңды Меккеге үш рет арқалап апарсаң дақарызын өтей алмайсың. / Долг перед матерью не окупишь даже если трижды на спине донесешь ее до Мекки*. В пословице сопоставляются две святыни: мать и Мекка.

Традиционно у незнакомых молодых людей спрашивали: «Чей ты сын?». Имя отца служило и служит для детей наилучшей рекомендацией. Об этом свидетельствует пословица *Отца доброе имя служит сорок лет непутевому сыну (Жақсы әке жаман балаға қырық жылдық ризық).*

Члены семьи должны быть очень дружны, но, конечно, ссоры случаются. Об этом говорит казахская пословица *Үй болған соңшыны-аяқшылдырамай тұрмайды*. Но казахский народ, как и русский, считает, что *Үйдегіқоқыстыдалағатөкпе* (*Не выноси сор из избы*).

В доме, семье должен покой, мир, терпимость, понимание иначе:

- *Үйде бір күн ұрыс болса, қырық күнді кырыс кетеді.*
- *Үйге ұт кірді – егіншінің көкейіне құт кірді.*
- *Үй ішінен жаушықса, тұра қашып құтыла алмассың.*

Лексема «*үй*» является одной из частотных в казахских пословицах, связанных с семьей.

Семейные ценности основываются на архетипических культурных оппозициях, которые отражают оппозиции «старший–младший» и «мужчина–женщина». В казахской культуре первый член этих оппозиций является более сильным, что проявляется открыто в строго ритуализованных ситуациях и в неофициальном общении.

Многие труды по межкультурной коммуникации, по невербальному общению, по лингвокультурологии основываются на материале языков культур стран дальнего зарубежья. В качестве примера можно привести работу М.А. Поваляевой, О.А. Рутер «Невербальные средства общения», где исследуются речевое поведение, невербальные средства общения, иерархия ценностей и т.д. немцев, американцев, англичан, французов, финнов, испанцев, японцев, бельгийцев, китайцев, корейцев, греков, датчан, бразильцев, шведов, португальцев, румын, венгров, арабов, пакистанцев, индийцев [1]. Аналогичную ситуацию наблюдаем в работе С.Г. Тер-Минасовой «Межкультурная коммуникация», где автор щедро иллюстрирует положение о самобытности национальных культур фактами речевого поведения представителей самых разных стран: Германии, Франции, Швеции, Швейцарии, Таиланда, Чехии, Болгарии, Польши, Бельгии, Румынии, Дании, Ирландии, Голландии, Австрии, Америки, Англии и России [2]. В коллективном труде «Встречи этнических культур в зеркале языка (в сопоставительном лингвокультурном аспекте)», используются факты культур и языков стран дальнего зарубежья [3]. Очень содержательный в теоретическом плане труд В.В. Красных «Этнопсихолингвистика и лингвокультурология» основан на материале русского языка. Спектр национальных культур и языков для проведения лингвокультурологического анализа, исследования контрастных моментов в речевом поведении в сфере невербального общения обусловлены, с одной стороны, ощутимыми различиями этих культур с исходной, с русской культурой, представителем которой и с позиции которой выступает исследователь [4]. С другой стороны, в советский период именно эти страны олицетворяли понятие «зарубежье», именно с зарубежными контактами связывались коммуникативные удачи и неудачи, касались ли они деловых переговоров или обучения иностранных студентов русскому языку в российских вузах.

С этих позиций национальные языки и культуры бывших союзных республик (кроме, естественно, России) оставались вне поля зрения исследователей. Если раньше все национальные республики воспринимались как части единого целого СССР, объединенные единым политическим строем, единым экономическим пространством, языком межнационального общения – русским, а национальная самобытность усматривалась лишь в материально-бытовом укладе (национальные блюда, украшения, музыкальные инструменты, флора и фауна и т.д.), различия, касающиеся этикетно-речевого поведения, иерархии ценностей, невербального общения, этнопсихологии игнорировались как нечто, что должно постепенно исчезнуть, то с распадом СССР ситуация кардинально изменилась. Обретя политическую, экономическую независимость, сформировав собственную культурную, языковую политику, бывшие союзные республики в течение последних 17-18 лет переживали определенный национально-культурный Ренессанс, необычайно актуальными стали проблемы национальной самоидентификации, национального самосознания, национальной истории, национального языка, культуры и т.д. Как самостоятельные независимые государства, они являются субъектами международных отношений. Знание специфики национально-культурного речевого поведения, невербального общения,

менталитета становится актуальным не только для коммуникации с представителями дальнего зарубежья, но и с представителями ближнего зарубежья. В этом плане особый интерес представляет изучение знаков невербального общения казахов как консолидирующей нации Республики Казахстан.

Кинемы каждой национальной культуры характеризуются ярко выраженной самобытностью, полная эквивалентность кинем нескольких культур – явление редкое и наблюдаемое лишь в сфере заимствованных, интернациональных кинем и среди части эмотивных кинем. Большинство кинем различаются: физико-моторными особенностями исполнения, гендерными характеристиками коммуникантов, которые могут использовать эти кинемы, семантикой кинем, характером коммуникативной ситуации, в рамках которой кинема используется.

Крайне важным предстает и исторический контекст. Разные эпохи характеризуются разным набором невербальных средств общения. Ряд кинем, характерных для традиционной культуры, в современной культуре либо исчезают в связи с изменениями социально-иерархического строя общества, с изменениями статуса и роли женщин в обществе (особенно это явно ощущается в группе этикетно-приветственных кинем, в группе эмотивных кинем), либо происходят изменения в сфере функционирования кинем (этикетно-приветственных и регулятивных). В результате межкультурных контактов постепенно расширяется группа интернациональных кинем, используемых прежде всего в молодежной среде (о кей-знак, когда большой и указательный палец образуют кольцо, выражая семантику «отлично», во!- большой палец, поднятый вверх, выражающий семантику одобрения, поцелуй при встрече как приветственная кинема и др.).

Невербальное общение, характеризующееся более высокой, чем вербальное общение, степенью национально-культурной маркированности, является формой репрезентации национального менталитета и тех базовых концептов, которые формируют национальный менталитет. Концептуальные основания невербального общения эксплицируются в соответствии с типом коммуникативной ситуации: в ординарной коммуникативной ситуации ярче всего проявляются базовые концепты универсального характера: «старший–младший», «мужчина–женщина». В ритуализованной коммуникативной ситуации, а также в проксемике, в гастике доминируют концепты эндемические, уникальные, характеризующие национально-культурную самобытность одной или нескольких родственных культур: «дастархан», «төр», «жол», «гостеприимство». Невербальное общение отражает архетипические представления носителей языка и культуры о связях внешнего мира, о сущности природных явлений, о месте человека в мире. Так, представление о Верхнем мире, обитатели которого определяют судьбу всего живого в промежуточном мире, лежит в основе *бата*, когда человек обращается ко Всевышнему с просьбой либо благодарностью.

Оппозиции отражаются в проксемике – расположении людей в пространстве. Так, при расположении супругов за столом в гостях (*төр*) муж садится ближе к почетному месту, нежели жена, старший по возрасту располагается на почетном месте. Оппозиции находят отражение в очередности реплик вербального общения. Так, мужу первому предоставляется слово для тоста, поздравления. В ритуализованной ситуации выражения соболезнования эту миссию выполняет при прочих равных условиях (возраст, статус) мужчина, а не женщина. Ритуал *бата беру* (благословение) также совершает мужчина.

Нарушение очередности коммуникации или порядка расположения коммуникантов в замкнутом пространстве автоматически воспринимается либо как оскорбление, либо как проявление невоспитанности, незнания традиций своего народа.

В оппозиции «мужчина–женщина» приоритет, как мы отмечали, всегда отдается мужчине, причем это должно проявляться и в проксемике. У казахов принято уважать мужчину, он – глава семьи, отец твоих будущих детей. В системе знаков невербального общения кинесика полностью определяется гендерным фактором. Существуют мужские и женские кинемы приветственного характера, мужские и женские кинемы выражения эмоций, влияние гендерного фактора прослеживается и в гастике казахской культуры. За

исключением невербальных средств, используемых в официальной сфере общения, во всех остальных сферах общения невербальные средства маркированы гендерными и возрастными параметрами коммуникантов.

Исключение составляют заимствованные невербальные средства. Достаточно высокая степень андроцентризма невербальной коммуникативной культуры казахов регулируется факторами места жительства: регион (южный, юго-западный, север, северо-восточный) и город – село. Андроцентризм характеризует все виды кинем, проксем, мимем, таксем.

В целом невербальная коммуникация казахов имеет достаточно выраженную гендерную дифференциацию. Невербальный компонент общения казахов обусловлен актуализацией гендерных стереотипов, существующих в обществе и связанных с традициями и обычаями казахского народа, и характеризуется высокой степенью ритуализованности.

Женское невербальное поведение имеет большое количество табу, запретов.

Мужское невербальное поведение более свободно, оно направлено на демонстрацию превосходства, лидерства. На гендерный фактор накладывается также фактор возраста, что проявляется в следующем: чем старше человек, тем больше он стремится соответствовать гендерным стереотипам, существующим в обществе.

В русской культуре к мужскому типу коммуникации относят кинемы: *взять под козырек* (военное приветствие), архаическая *бросить перчатку* (вызов на дуэль), *взмах руки или флажка* (сигнал к старту спортсменов-бегунов), *выбросить полотенце на ринг* (знак признания поражения из-за полученных травм), *выворачивать карманы брюк* (отсутствие денег), *поднятие судьей руки боксера* (знак, показывающий победителя), архаическая *целовать руку у дамы* (выражение почтения и учтивости), архаическая кинема *шаркать ногой* (знак почтения), военная кинема *щелкнуть каблуком* (как знак почтения), *рукопожатие* (приветственный жест).

«Нафанаил *шаркнул ногой* и уронил фуражку» (А.П. Чехов. Толстый и тонкий).

К чисто женским кинемам относим *высунуть язык* / *показать язык* (выражение насмешки, кокетства), *поднимать юбку* (выражение крайнего возмущения и презрения женщины к мужчине).

«Марина на секунду высоко *подняла подол*, махнула им перед носом Любишкина … » (М. Шолохов. Поднятая целина).

Как видно из перечисленных кинем, большинство мужских кинем функционируют в той или иной сфере деятельности, где традиционно задействованы мужчины: военное дело, спорт (бокс), либо связаны с этикетом, направленным на выражение учтивости, галантности по отношению к даме. Последние кинемы являются в основном архаическими, характеризующими правила поведения представителей высшего и среднего русского общества XIX – нач. XX века.

В оппозиции «старший–младший» приоритет отдается старшему.

Таким образом, в концептах «семья» / «отбасы» универсальное, общечеловеческое заключается в том, что семья рассматривается как главное в жизни человека, она обеспечивает внутрисемейную заботу, поддержку, взаимопомощь и взаимопонимание. Семья - это любовь, счастье, спокойствие, добро, уют и тепло. Семья ассоциируется только с позитивными понятиями, она благотворно влияет на формирование личности.

Паремии, являясь частью национальной языковой картины мира, аккумулируют и сохраняют основные наиболее устойчивые установки культуры, касающиеся семьи, семейных ценностей.

Экспликация национальных особенностей культуры, отраженных в языковой репрезентации концепта «семья» / «отбасы», демонстрирует их базовый характер в структуре национальной концептосферы.

Список литературы

1 Поваляева М.А., Рутер О.А Невербальные средства общения. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. – 352 с.

2 Тер-Минасова С.Г. Межкультурная коммуникация: учебное пособие. — М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

3 Встречи этнических культур в зеркале языка (в сопоставительном лингвокультурном аспекте). – М.: Наука, 2002 – 478 с.

4 Шаймердинова Н.Г. Репрезентация в языке древнетюркской картины мира: учебное пособие. – Астана, 2009. – 252 с.

5 Қайдар А. Халық даналығы. Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу. – Алматы: Тоғанай Т., 2004. – 559 б.

6 Серебрякова М.Н. О некоторых особенностях этноэтикета у современных турок // Этикет у народов Передней Азии: сборник статей. – М.: Наука, 1988. – С. 221–261.

7 Байбурин А.К. У истоков этикета: Этнографические очерки. – Л.: Наука, 1990. – 165 с.

8 Оналбаева А.Т. Стратификация невербального общения в социокультурном контексте: дисс. … докт. филол. наук: 10.02.19. – Кокшетау, 2010. – 258 с.

Мақалада қазақ лингво мәдениетіндегі отбасылық құндылықтар қарастырылады. Отбасы шағын мемлекет.Отбасы өмірге келу,үйлену,тәрбие жәнеде өлім сияқты ұғымдармен тығыз байланысты.

Сонымен қатар отбасылық құндылықтар вербалды, бевербалды қатынас құралдары тілдегі семиотикалық белгілер ретінде қатар қолданылуы сөз болады. Бейвербалды қатынас құралдарында ескі наным-сенім, адамның дүние мен өз жаратылысы туралы көне түсініктері, тұрақты оппозицияларда көрініс тауып, бейвербалды қатынастың ұлттық-мәдени болмысын танытады.

The growth of national self-consciousness, increase of interest in national identify issue, in search of national originality have conditioned the aspiration to fix, describe and analyze non-verbal communication signs, which are always marked nationally; the reflection of ancient beliefs in non-verbal communication means, a man's archetypical representation of the world and himself, constant oppositions comprise national cultural originality of non-verbal communication which can be investigated and become explicit from the positions of cognitive linguistics; frame approach; like language communication, non-verbal communication functions as the variable of a set of socio – cultural and communicative factors: age factors, place of living

УДК:491.551

Е.Ж. Өмірбаев
Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
erzhan.omirbayev@ayu.edu.kz

«ӘДІЛ СҰЛТАН» ЭПИКАЛЫҚ ЖЫРЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМ ТҮРЛЕРІ

Қазақ тілінің тарихи кезеңдерге байланысты аз да болса, өзгеріп отыратыны айдан анық. Көне және ортағасыр жазба ескерткіштер тілінде сөзжасамның морфологиялық тәсілі болды, бірақ әр сөз табының сөз тудырушы жұрнақтары санаулы ғана. Қазіргі сөзжасам мен көне және ортағасыр жазба ескерткіштерінің сөзжасам жүйесін салыстырғанда, қазіргі қазақ тіл жұрнаққа өте бай. Арада бірнеше ғасыр өтсе де, олардың әр кезеңінің тілдің сөзжасам жүйесінің қалыптасуына да, сөздік қордың баюына да үлес қосқандығы байқалады. «Әділ сұлтан» эпикалық жырының қазақ халқының тарихы мен тілін зерттеуде алатын орны ерекше. Біз өз зерттеуімізде осы еңбектерді пайдалана

отырып, олардағы сөздердің жасалу табиғатын, даму сипатын және сөзжасам процесін зерттеуге арқау еттік.

Кілт сөздер: тіл тарихы, сөзжасамдық жұрнақтар, аффикс, суфикс, өнімді жұрнақ, эпикалық жыр.

«Әділ сұлтан» эпикалық жыры Ресейдегі Санкт-Петербург университеті ғылыми кітапханасының Шығыс бөлімінде № 493 болып тізімделген қолжазба кітаптың орта ғасырлардағы жыраулар, айтыскер және әншілер шығармаларының ана тілімізде топтастырылған бізге жеткен жинағы екені анықталды. Қолжазба 65 парақтан немесе 130 беттен тұрады. Беттері түгел, қағазы ақаусыз, өте жақсы сақталған. Ескі дәстүрмен, әрбір парақтың соңында келесі парақтағы басқы сөз жазылып отырады. Қолжазбаны құрастырушы шығармаларды қалауынша көшіріп, жинаққа түсірген. Қолжазба кітап тақырыпсыз, бірінші парақтың екінші бетінен бірден жырмен ашылған. Ішкі тақырыптар есебіндегі жырларды тізімдеу сөздері шығармалар мәтіндерін бөліп, қызыл түсті сиямен жазылған. Жырлар сегізінші парақта аяқталған соң, 8–13-парақтарда тақырыбы көрсетілмей «Әділ сұлтан» эпикалық жыры келтірілген. Бұл жыр орта ғасырлық шығарманың қазақ топырағында жасалған жинақтағы нұсқасы – біздің заманға жеткен бірден-бір жыр бөлігі. Шығармада Әділ сұлтанның зайыбының көрген түсін баяндаумен және оны жорумен ашылып, Әділ сұлтанның қапаста өмір қызығымен қоштасқан жырымен аяқталады.

Әр дәуірде жазылған сөзжасамдық нұсқаларда айырмашылықтар болатыны белгілі. Бұл әрине, қазақ тілінің тарихи кезеңдерге байланысты аз да болса, өзгеріп отыратыны айдан анық. Көне және ортағасыр жазба ескерткіштер тілінде сөзжасамның морфологиялық тәсілі болды, бірақ әр сөз табының сөз тудырушы жұрнақтары санаулы ғана. Қазіргі сөзжасам мен көне және ортағасыр жазба ескерткіштерінің сөзжасам жүйесін салыстырғанда, қазіргі қазақ тіл жұрнаққа өте бай. Арада бірнеше ғасыр өтсе де, олардың әр кезеңінің тілдің сөзжасам жүйесінің қалыптасуына да, сөздік қордың баюына да үлес қосқандығы байқалады. Тілдің сөзжасамдық жүйесінің толығып, отыруы, сөзжасамдық заңдылықтардың тілде орнығып қалыптасуы баяу болса да, тіл дамуында үнемі болып отыратын құбылыс екені даусыз.

«Әділ сұлтан» эпикалық жырының қазақ халқының тарихы мен тілін зерттеуде алатын орны ерекше. Біз өз зерттеуімізде осы еңбектерді пайдалана отырып, олардағы сөздердің жасалу табиғатын, даму сипатын және сөзжасам процесін зерттеуге арқау еттік. Жазба ескерткіштер тіліндегі сөзжасам қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасам процесімен салыстырыла қаралады.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөзжасамдық тұлғалар. Жазба ескерткіштерде сөз тудырушы амалдардың синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілімен жасалу жолдары кездеседі. Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі қосымшалы тіл болғандықтан, синтетикалық тәсіл туынды сөз жасауда үлкен қызмет атқарды. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің мағынасы оның құрамындағы негіз сөзге байланысты. Негізгі морфеманың мағынасы туынды түбірдің мағынасына арқау болады. Сондықтан оның мағынасы мен туынды лексикалық мағына байланысты болады.

Синтетикалық жолмен есімдерден есім сөз жасайтын жұрнақтарды топтасақ, төмендегіше беруге болады:

1. -Лық//-лік//-лұқ//-лүк//-луқ, -лыг//-лүг//-луг; Бұл жұрнақ түркі тілдерінің барлығында да өнімді жұрнақ саналады. Ғалымдар оны түрліше этимологиялайды: біреулер *іл* етістігінен, ал көп зерттеушілер «лық толы» дегендегі *лық* сөзінен шығарады. Сөзжасамдық бұл формант әсіресе, туа түбір зат есім атауларына көбірек жалғанады. Э.В.Севортянның көрсетуінше, бұл пікірді алғаш рет өзінің «Ұйғыр тілінің грамматикасы» деген еңбегінде А.Боровков ұсынады да, кейін «Башқұрт тілінің грамматикасы» деген еңбегінде Н.К.Дмитриев қайталайды. «Дәл осы «толы» мағынасында армян тілінде де *лық* тұлғалы сын есімнің болуы мәселені қиындата түседі және *лық* сөзінің сөз тудырушы *-лиг* жұрнағына қатысын ашу үшін әлі де

болса қосымша деректер керек сияқты», дейді Э.В.Севортян. Жазба ескерткіштерде бұл жұрнақтың фонологиялық варианттары негізінен, есім түбірге үстемеленетін 1) дерексіз мәнді атауыштық ұғым берген; 2) қатысты сындық ұғым; 3) іс-әрекет атауын, кәсіп иесін; 4) белгілі бір жерге, мекенге қатыстылықты; 5) заттың неге арналғанын білдіреді «Әділ сұлтан» эпикалық жырында бірде есімшеге, бірде туынды есім сөзге жалғанады: *Әділ сұлтан жауға түшіп қалғанлықларындан хабар берділер* [...] *мен өзім жарлылықтан көремін…* (Әділ сұлтанның жау қолына түсіп қалғанын хабарлады [...] мен өзім жарлылықтан (кедейліктен) көремін...) [1, 11].

XIV ғасырда жазылған ескерткіштерде *-лық* жұрнағы негізгі түбірлерге жалғанумен қатар, туынды түбірлерге жалғанып да жаңа сөздер жасайды. Яғни *-чы* формалы зат есімге, *-лы* және *-сыз* формалы сын есімге, сондай-ақ *-мақ* формалы етістікке жалғанып, *-чы-лық,-лы-лық, -сыз-лық, -мақ-лық* формасында әртүрлі ұғымда жұмсалатын туынды зат есімдер жасайды. Сол секілді *-чылық* жұрнағының тарихи фонологиялық өзгеріске ұшыраған *-шылық* формасы Абай мәтіндерінде көптеп қолданылған. Р.Сыздықованың пікірінше, бұл жұрнақ екі күйде кездеседі. Мұнда да *жаман-шылық, әуре-шілік* сияқты көптеген сөздерге жалғанғанда, екіге ажыратылмайтын тұтас жұрнақ болып келеді және Абай бұл тәрізді жұрнақтарды актив қолданған.

Қазіргі қазақ тілінде қазақ даласындағы ел басқару жүйесінің өзіндік ерекшелігіне сәйкес туған лауазым атаулары бар. Олар да осы -лық//-лік, -дық//-дік, -тық//-тік жұрнағы мен туа түбір зат есімдердің бірігуінен жасалған туынды зат есім түрінде кездесіп отырады: *хандық, патшалық, сұлтандық, бектік* және т.б.

Осы -лық//-лік, -дық//-дік, -тық//-тік аффикстерінің қазіргі қазақ тілінде сын есімнен туынды зат есім жасау процесінде –лы-лық//-лілік, -дылық//-ділік, -тылық//-тілік түрінде күрделеніп жұмсалған фактілері кездеседі. Мысалы: *айқындылық, көркемділік, өжеттілік* және т.б. [2,116]. Сонымен қатар, жазба ескерткіште кездеседі, мыс.: *Әділім ғарқ олжалы болғанда ер шырағы* [...] *ат мініп жасаулы жау қаруын сайлады…* (Әділім қарқ-олжалы болғанда ер шырағы [...] ат мініп, жау қаруын сайлады...) [1, 44]. Қазіргі түркі тілінде жеке-жеке, әр басқа функцияда қолданылатын *-лыг* пен *-лы* жұрнақтарының XI-XII ғғ. әдеби ескерткіштерінде атқаратын қызметі мен білдіретін мағынасында өзара алмасу, яғни бірінің орнына екіншісінің қолда-нылып келу реттері жиі байқалатындықтан, біз қарастырып отырған жазба ескерткіш тіліндегі бұл жұрнақтың өте көне аффикс деп түйіндейміз

2. -Сыз//-сіз: Сөзжасамдық бұл жұрнақтың шығу тегі, тарихтық жағы тіл білімінде жалпы түрліше түсіндіріледі. Сол ретте оның приативтік мәнде, *-лы* жұрнағына қарама-қарсы мағынада жұмсалатыны да жиі сөз болады. Ол өзінің басқа сөзге жалғанымдық мүмкіндігінің кеңдігіне қарамастан, семантикалық реңкі жағынан түркі тілдерінде жалпы шектеулі жұрнақтар қатарында қаралады. Көбінесе бірыңғай мәнде келіп отырады. Осы арада көңіл аударатын нәрсе: *-сыз//-сіз* форманты бір өзінде әрі етістік, әрі есім сипаты – екеуі бірдей сақталған етістік негізді есіммен, есептік сан есіммен, сын есіммен сөзжасамдық қатынасқа түсе алмайды. Ол тек белгілі бір нақты затты және грамматикалық жақтан таза зат сипатындағы құбылысты білдіретін есімдерге ғана жалғанып жаңа сын есім жасайды [3,346].

«Әділ сұлтан» жырында: *Турылқысыз қара үйге ту көтермек не керек…*(Туырлықсыз қара үйге ту көтермек не керек...) [1, 12].

Бұл аффикс ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде *-сыз//-сіз, -суз//-сүз*: *тәңір ішісіз* «тәңір ісіңсіз», *еч йамансыз* «еш жаман-сыз», *арық* «таза, күнадан арылған» – *арықсуз* «таза емес, арылмаған» формасында қолданылады [3, 27].

-Сыз жұрнағының табиғаты жайында Э.В.Севортян былай дейді: «*-сыз* аффиксі өте ертеден келе жатқан өнімді көрсеткіш», олай бола тұрса да тіліміздегі қазіргі қолданысы шектеле бастады. Бұл жұрнақ кейде өзінен кейін басқа да қосымшаларды қабылдай береді [2, 122]. Ә.Керімұлының пікірінше, *-сыз* жұрнағы көне түркі тіліндегі -сыра жұрнағымен мағыналас болып келеді. Мысалы, қаған-сыра «қағансыз қалу», уруғ-сыра «ұрықсыз қалу». «-Сыра состоит из словообразовательного именного аффикса -сыр = -сыз с отрицательным приативным значением и глаголообразующего аффикса -а», деген Р.Радловтың пікірі

дәлелді [4, 55]. XI-XII ғғ. жазба ескерткіштер тілінде -сыз//-сіз жұрнағы – қатыстық сын есім жасауда өнімді қызмет атқаратын жұрнақтардың бірі. Бұл аффикс -лы//-лі аффиксіне мағыналық жағынан қарама-қарсы, яғни бұлар зат, құбылыс бойында белгінің жоқтығын, болмайтындығын білдіреді. Бұл туралы қазақ тіл біліміндегі болымдылық-болымсыздық категориясын зерттеуші ғалым Т.Әбдіғалиева болымсыздық белгі қатыстық сын есімдер арқылы да берілетінін, «бұл ретте -сыз//сіз жұрнағының қызметі кең» екендігін атап көрсетеді [4, 11].

Ұқсату, салыстыру, теңдестіру мағынасында «Әділ сұлтан» эпикалық жырында *-дай//-дей, -тай//-тей* жұрнағы өзгеріссіз қолданылған, мыс: *...қобағы мұрын қиғаш қас бетін айдай балқытып көзін судай толқытып*...(...қобағы мұрын, қиғаш қас, бетін айдай балқытып, көзін судай толқытып...) [1, 15].

-Дай//-дей аффиксі үстеу сөз табын жасауда кеңінен қолданылады. Зат есім, сын есім, сан есім және есімдік түбірлі сөздерге қосылып, әр мәнді үстеулерді жасауға қатынасады. Осы аффикстің шығуы жайында түркология ғылымында әртүрлі пікір бар. Мәселен, Н.К.Дмитриев мұны *дек* формасымен байланыстырады. Ал А.Н. Кононов бұл жұрнақтың негізін көмектес септігі-нің формасынан іздестіреді. Сонымен қатар, Ж.Денидің осы аффикстің *тенг//денг (тен)* сөзінен шықты деген пікірін қуаттайды. Шынында да, осы соңғы пікір дұрыс тәрізді, өйткені -дай//-дей жұрнағының жалғанған сөзімен беретін мағынасы бір нәрсемен теңестіру, салғастыра айту болса, мұның о бастағы негізі *тең* сөзінен шыққандығы шындыққа жанасады. -дай//-дей жұрнағы түбір сөзден кейін араға басқа бір тұлғаны салып барып жалғанады: *Онда жігіттерді бүгінгідей доктор қарамайтын* (М. Әуезов). Қазіргі қазақ тілінде бұл жұрнақ кейде -дайын//-дейін түрінде де қолданылады. Бұл өте көне құбылыс тәрізді: *Жаздай* көрмедім // *жаздайын* көрмедім. Соңғы қолданыс көбінесе ауызекі тілге тән болып келеді. Бұл жайды А.Н.Кононов арнайы көрсеткен болатын. Қарайым тілінің заңдылығы бойынша осындай қолданысты К.Мұсаев та көрсетеді [2, 332].

Қазіргі қазақ тілінде -дай көрсеткіші осылайша жалаң аффикс түрінде қолданылады: *қыстай, бүтіндей, ақшалай* және т.б.

Етістіктен етістік жасайтын жұрнақтар. Ескі қазақ тілінде жазылған ескерткіштерде қолданылған етістіктен етістік сөз жасайтын жұрнақтар қазіргі қазақ тіліндегі етіс категориясы ретінде қарастыруға болады. Өйткені бұл жұрнақтардың ескерткіштердегі қолданымы қазіргі қазақ тілімен бірдей болып келеді. Оларды жазба ескерткіштердегі қолданымы мынадай:

1. -Л, -ыл//-іл//-ұл//-ул жұрнағы қазіргі қазақ тіліндегідей ырықсыз етіс жұрнағы ретінде кездеседі. Бұл жұрнақ өзі жалғанатын етістік негізінің мағынасына істің істелетінін, бірақ, оны кім істейтінін білдірмейтінін, демек, оны жүзеге асырушы адамның (субъектінің) көрінбейтінін аңғартатын мән үстейді: *...ер шырағы екі көз жұмылыңқы көрінді...* (...ер шырағы екі көз жұмылыңқы көрінді...) [1, 51].

2. -Ын//-ін жұрнағы өзі жалғанатын етістік негізінің мағынасына амалдың (істің) шарпуы я нәтижесі субъектінің (істеушінің) өзіне тиетінін, демек, субъект өзі үшін жүзеге асыратынын білдіретін мән жамайды [5, 250]. Ол қазіргі қазақ тіліндегідей өздік етіс жұрнағы ретінде кездеседі, мысалы: *...қара шекмен жабынған қу ағашқа табынған мінген атын матаған атасының атауына шошқа сойып атаған...* (...қара шекпен табынған, қу ағашқа табынған, мінген атын матаған, атасының асына шошқа сойып атаған...) [1, 54].

Қазіргі қазақ тіліндегі өздік және ырықсыз етістердің аффикстері ретінде *-н, -ын//-ін* және *-л, -ыл//-іл* жұрнақтары танылады. Әдетте осылардың алдыңғылары өздік, соңғылары ырықсыз етістерге жатқызылады. Соған қарамай, олардың бірі-біріне омоформа болып келетін жағдайы да жоқ емес. Яғни, *-н, -ын//-ін* аффикстілер ырықсыз, *-л, -ыл // -іл* аффикстері – өздік етіс қызметін атқаратын кездері болады [3, 280]. Бұлай болудың себебі түпкі негіздердің тұлғалық ерекшеліктерінен келіп шығады. Мысалы, *ал, бөл,* сондай-ақ, *байла, майла,* т.б. негіздерінде *л* дыбысы бар сөздерге жоғарғы екі етістің *-н, -ын//-ін* жұрнақтары қосылады. *Ал-ын, бөл-ін, байла-н, майла-н* және т.б. ретіне қарай өздік те, ырықсыз да етіс болып қолданылады.

3. -Ш, -ұш//-үш//-ыш//-іш; -с, -ыс//-іс//-ұс//-үс жұрнағы әрі есімнен етістік тудыратын, әрі етістіктен етістік тудыратын бір омоним форма. Ортақ етіс *-с, -ыс//-іс* жұрнағы арқылы негізгі етіс формасынан (етістік негізінен) жасалады. Бұл жұрнақ негізгі етістікке амалды (істі) кемі екі я онан да аса субъекті қатысып жүзеге асыратындықты білдіретін мән үстейді, демек, бірнеше субъектінің қатысы арқылы жүзеге асатын амалды білдіреді [4, 289]. Жазба ескерткіште негізгі етістіктерге жалғанып ортақ етіс жасайды, мыс.: *...омырауын салқытып иісін жұфар аңқытып сыбыр сыбыр сөйлесіп сыңқылдасып күлішіп...* (...омырауын салқытып, иісін жұпар аңқытып, сыбыр сыбыр сөйлесіп, сыңқылдасып күлісіп...) [1, 161].

Қазіргі қазақ тілінде -с, -ыс//-іс жұрнағы ортақ етіс тұлғасы ретінде танылады. 10 томдық «Қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде» де солай белгіленіп жүр. Шынында, оның негіздері сабақты етістік болып келетін сабақты етістіктердің бұл жұрнақтармен айтылуы мен қолданылуы салт етістік негіздерден өзгеше. *Сөйле* мен *сөйле-с, төбеле* мен *төбеле-с, құшақта* мен *құшақта-с, сүй* мен *сүй-іс* және тағы басқаларды *жүгір-іс, күл-іс* тәрізділермен салыстырса да, мағына айырмашылықтары айқын танылады. *-С* етіс жұрнағы жалғанып тұрып, не ортақ, не көмектес, тіпті көптік мәннің өзін де бермейтін етістіктер бар. Мысалы: *жайла-с-ып отырды; көңлі жайла-с-ты* дегендердегі *жайла-с* мағынасы жағынан *жайла-н* екеуі – синонимдер.

4. -Тыр//-тұр, -дыр//-дұр, -кіз//-күз, -т жұрнақтары жазба ескерткіште өзгелік етіс жасайтын жұрнақтар болып келеді, мыс.: *...шүлдір шүлдір сөйлеген сөйлегенін адам білмеген атқа амал үйреткен ат артына арба сүйреткен...* [...] *бетін айдай балқытып, көзін судай толқытып, омырауын салқытып иісін жұфар аңқытып сыбыр сыбыр сөйлесіп сыңқылдасып күлішіп...* (...шүлдір шүлдір сөйлеген, сөйлегенін адам білмеген, атқа амал үйреткен, ат артына арба сүйреткен... [...] бетін айдай балқытып, көзін судай толқытып, омырауын салқытып, иісін жұпар аңқытып, сыбыр сыбыр сөйлесіп, сыңқылдасып күлісіп...) [1, 54-61].

Қазіргі қазақ тіліндегі өзгелік етіс жасайтын жұрнақтар – әртүрлі. Біріншіден, *-ғыз//-гіз, -қыз//-кіз* бен *-дыр//-дір, -тыр//-тір* жұрнақтары жиі қолданылады. Екіншіден, кез-келген етістік түбіріне жалғана беретін бұл жұрнақтар *ал-дыр, ал-ғыз, жаз-дыр, жаз-ғыз* сияқтанып, бірінің орнына екіншісі жалғана береді. Үшіншіден, бұл екеуінен өзгелері түбір талғап жалғанады. Соған қарамай, түрлі жұрнақты өзгелік етіс тұлғалы етістіктер сол өзінің сабақты етістік мәнін сақтайды, объектілері де сол қалпында қалады. Өзгеріс субъектілер тұрғысынан туындайды. Мысалы: *кітап оқы, хат жаз* тәрізділерде: *ол кітап оқыды* делініп, субъекті бастауыш *ол* сөзі арқылы, объектісі *кітап (-ты)* деген тура толықтауыш болып беріліп, әрқайсысы өз нақтылығында грамматикалық көрініс табады. Түбір етістіктердің *оқы-т, жаз-дыр* немесе *жаз-ғыз* болып өзгелік етіске ауысуы іс-әрекет пен субъектілік қатынаста, әсіресе бұлардың грамматикалық берілуінде көрсететін өзгерісіне сай жаңалық барын білдіреді. *Оқы* деген тәрізді *оқы-т,* етістіктерінде омонимдер тобына жатады. *Дұға оқы, өмірден оқы* т.б. мағыналары болуына сәйкес, алдыңғы екеуі соңғы екеуінен ерекшелігі бар. *Оқы-* өзгелік етістігі де сол ерекшеліктерді сақтай отырып: *газет оқы-т-пады* немесе *газет оқы-т-ады* дегендер мен *ұстаздар оқы-т-ады* т.б. салыстырып та мағыналық қана емес, сөйлем құрылымындағы, сондай-ақ субъекті-объекті арқылы қатынастырып, ұқсастығы мен айырмашылығын аңғаруға болады. Қазақ тілінің тарихы мен қазіргі дамуы жағдайында етістіктер маңызды орын алады. Бұл жайында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында түркітанушы ғалымдардың еңбектері жарық көре бастады [4, 8].

Сан есімдердің көнелігіне байланысты тілдегі барлық сан атауларының қалай жасалғаны анық көріне бермейді. В.В. Виноградов орыс тіліндегі сан атаулары зат есім мен сын есімнен бөлініп шыққан, - дейді. Түркологтарда да осы пікір кездеседі, Н.А. Баскаков: «Сан есімдер – есімдерден бөлініп шыққан сөз табы, олар сын есім, үстеу сияқты белгі мағынасын білдіреді», - деген. Сан есім құрамында кездесетін көне қосымшалар -ыз/-із (сегіз, тоғыз), -ты/-ті (алты, жеті). Бұл морфемалардың этимологиясы белгісіз. Қосымша сөзде жиі кездесетін элемент, бірақ ол басқа сандарда қайталанбайды. Ал сан есім сөздердің құрамында кездесетін басқа жымдасқан морфемалардың түп негізі белгілі сөзге барып

тіреледі. Н.К.Дмитриев кейбір жеке сөздердің этимологиясына келсек, алтмыш (алпыс), етмеш сөздері алт, ете (жеті) сөздерінен -мыш, -меш жұрнақтары арқылы жасалған, ол алғаш он дегенді білдірген болу керек. К.Мұсаев кейбір сан атаулары этимологиясы тұрғысынан күрделі сан есімдерден шыққан, мысалы: алты-мыш, йет (и) –миш, сексен (секиз он), тохсан (тоғуз он) дейді. Ә.Хасенов осы пікірді қуаттай отырып былай дейді: «мыш-міш формаларын айқындауда еске алынуға тиісті бір жағдай бар. Ол қазіргі чуваш тіліндегі реттік сан аффиксі –меш. Мәселен чуваштарда бірінші, оныншы сияқты формалар перемеш, вунамеш түрінде қолданылады. Бұл түрік тілдерінің басқа ешбіреуінде жоқ. -мыш аффиксі өте көне аффикс» [6, 23].

Есептік сандар нақтылы сандық ұғымды білдіреді, нақтылы сандық ұғымдарды атайды. Сан есім сөз табының негізін есептік сандар құрастырады. Олар сан есімнің басқа семантикалық топтарының жасалуына да негіз болады. Есептік сандар ішкі құрылысы жағынан сан алуан. Есептік сандарда көзге түсетін ерекшелік олардағы сандық қатарлар. Сандық қатарлар сандардың белгілі дәрежесіне байланысты. Мысалға бірлік, ондық, жүздік, мыңдық, миллион, миллиардтар сияқты сандық қатарларды көрсетуге болады. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында бірліктер мен ондықтардың қатары орын алған.

Есептік сандардың қатарының аттары – тілде ертеден келе жатқан сандық атаулар. Олардың жасалу ізі бірлі-жарым жағдайда ғана диахрондық аспектіде байқалғаны болмаса, қазір олар негізгі түбір ретінде танылып жүр. Есептік санның сөзжасамында нақтылы сандардың аты жасалады. Нақтылы санның аты жасалу – тек есептік сандарға ғана тән ерекшелік. Сан есімнің басқа семантикалық топтарында нақтылы сан атаулары жасалмайды. Сан есімнің семантикалық топтарында үстеме мағына қосылады [6, 35].

Қазақ тілінде, сол сияқты басқа түркі тілдерінде болжалдық сан ғана жасайтын арнайы өзіндік аффикс жоқ. Болжалдық сан есім жасауда есептік сан есімге -дап, -деп, -тап, -теп, -лап, -леп аффиксі қосылып, одан болжалдық сан есім жасайды. Бұл тәсіл арқылы жасалатын болжалдық сан есімге сандардың қайсысы болсын, негіз бола береді [6, 92]. Жазба ескерткіште алпыстап сақтау жаратты. Жетпістеп сақтау жаратты. Алпыстап, жетпістеп яғни -тап, -теп аффикстері арқылы жасалған.

Есім сөздерден қимыл атауын жасайтын аффикстер. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында туынды түбір етістіктердің басым көпшілігі түбір морфемаларға жұрнақтар жалғануы арқылы жасалады. Тегіне қарай есім негізділер деп топтап, оларды етістік негізділерден бұрын сипаттау қажет болады.

Туынды түбір етістікке негіз болатын есімдердің ішінде зат есімнің орны ерекше. Зат есімнен басқа сан есім, сын есім, үстеу және есімдіктерден де етістік жасалады. Ескі қазақ жазба үлгілеріндегі қолданылған жұрнақтардың құрамын төмендегіше көрсетуге болады:

1. -Ла//-ле жұрнағы жазба ескерткіштер тілінде 1) іс-әрекет немен, қандай құралмен іске асатынын білдіретін туынды етістіктер жасайды: *Алты жасқа келгенде алтмыслап сақтау айырттьі, жеті жасқа келгенде жетмістеп сақтау айырттьі...* (Алты жасқа келгенде алпыстап нөкер ертті, жеті жасқа келгенде жетпістеп нөкер ертті...) [1, 53-54].

-Ла//-ле жұрнағының фонетикалық варианты. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен бастап, ол тек *із, ал, үн* сөздерімен ғана тіркеседі де, басқа уақыттың бәрінде де *-ла//-ле* формантымен алмасып келеді. Осы сияқты басқа сөздермен, яғни әрі бір буынды, әрі ұяң *з* дыбысына аяқталатын басқа түбірлердің өзімен де *-да//-де* емес, *-ла//-ле* формасы тіркеседі: *сөз – сөзле, тез – тезле* және т.б.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде *-ла//-ле* жұрнағы *ерік* «и» – *ерікле* «иле», *ес* «ес» – *есле* «есле ал», *хор* «қор» – *хорла* «қорла», *хормат* «құрмет» – *хорматла* «ұрметте», *ховат* «қуат» – *ховатла* «қуатта», *йай* «жаз» – *йайла* «жайла», *қыш – қышла* «қыста», *балуқ* «балық» – *балуқла* «балық аула» және т.б. есім сөздеріне болсын, етістік түбірлерге болсын ең көп жалғанатын өнімді жұрнақ болып табылады. Хұсрау-Шырын ескерткішінде ат деген түбірге -ла жұрнағының жалғануы арқылы жасалған атла сөзі «атқа мініп сапар шегу», және «бір жаққа аттану» мағынасында қолданылған.

Қазіргі қазақ тілінде соңы з дыбысты «сөз», «жаз» түбірлерінен -ле аффиксі арқылы жасалған *сөйле-, жайла-* сияқты етістіктерді атауға болады. Мұндай қазіргі қазақ тілі морфонологиясына үйлеспейтін тарихи дәстүр: а) соңғы дыбыстары түсіріліп: *қозы-қозда-, ұры-ұрла-;* ә) соңына дәнекер дыбыс үстеліп барып: *ер-ертте-, зер-зертте-* және т.б. вариантарында кездеседі.

Осы топтағы туынды түбір етістіктер Н.К.Дмитриев «...үнемі сабақты етістік болады», – дегеніне келе бермейді. Бұл аффикстердің грамматикалық қызметі, яғни септіктердің меңгерілуі немесе салт етістік мәнінде жұмсалуы «олар сабақты етістік те, салт етістік те бола береді», – деген Н.Катановтың пікіріне сәйкес келеді.

Мысалы, Б.Юнусалиев пен А.Зайончковский т.б. ғалымдардың пікірінше, қазіргі қазақ тіліндегі *бау-ла* мен *бай-ла* формаларының ілкі түбірі *ба-* тарихи тұрғыдан түбірлес те, тұлғалас та болатын етістіктер қазақ тілінде әрқайсысы өз алдына дербес сөздер болып табылады. Біз бұлардың жалпытүркілік архетипін *бағ* сөзі ретінде қарауымызға болады. Нольдік көрсеткіштер *ғ – у – й (тағ – тау, сиғир – сиыр, мүгіз –мүйіз),* сондай-ақ *й – д – з (аяқ – азақ – адақ, құй – құдық, жаз – жай* және т.б.*)* фонемалары көне тілдердің халық, ұлт тілдері болып саралана дамып тармақталуында өзара қандай қатынаста екендігі көне және ортағасыр тіл фактілерінен белгілі. Осы екі түбір *-ла* аффиксімен *бау-ла* және *бай-ла* болып, екеуі де сабақты етістіктерге айналады. Қыпшақ-бұлғар тілдерінде бұлар түбірлес те тұлғалас болуына қарамай, әрі қарай мағыналық дамуында да, аффикстермен қосылып, көптеген жаңа сөз жасауда ерекше кең қолданыс табады. Өзге туыс тілдерді қойып, қазақ тілінің өзіне ғана жүгінгенде, *баула* мен *байла*-ның одан арғы сөзжасамнан орын алуларын бір ғана түбірмен нақты көрсетуге болады. Қазіргі қазақ тілінде *бай- (бай-ла)* болып түпкі ортақ түбірі *ба-* дегеннен өрбіген сөздердің саны жетпістен асады. Бір көзден шығып жатқан қайнар бұлақ іспеттес *ба-* түбірі *-й* мен *-у* жұрнақты түрлерінде *бай-, бау-* негіздері арқылы екі арна жасайды. Үндестік заңына сәйкес екеуіне де *-ла* жұрнағы қосылып, *бай-ла* және *бау-ла* деген тұлғалас етістікке айналады [2,257]. XI-XII ғасырлардағы жазба ескерткіштерінде есім сөзден етістік жасайтын *-лан//-лен, -ла//-ле* жұрнақтары белсенді қолданыста болған. Туынды түбір етістіктің көпшілігі есімге етістік қосымшаларының синтетикалық тәсілі арқылы жасалған [4,8].

2. -Лаш//-леш, -лас//-лес, -дас//-дес жұрнақтарымен келген сөздер екі немесе одан да көп субъектінің ортақ іс-әрекетін білдірген. Бұл жұрнақтар *-ла-ш//-ле-ш, -да-ш//-де-ш* аффикстерінен құралған құранды жұрнақтар болса керек. Мысалы: *...шынашақдан алтын йүзік алышып мұңын бірдей мұңдашып, сырын бірдей сырлашып әуелгідей ғалтақ күн біз енді сұлуны құшар ме екенміз.* (...шынашақтан алтын жүзік алысып, мұңын бірдей мұңдасып, сырын бірдей сырласып, әуелгідей еркін күн, біз енді сұлуды құшар ма екенбіз.) [1, 61].

Қазіргі қазақ тіліндегі *-лас//-лес* жұрнағы *-ла* және *-с* құрамды күрделілігіне қарамай, осы тұтас қалпында есімдерден етістік жасалатындарды қамтиды. Мысалы, *ақыл-да, дос-та* деген сөздердің ілкі етістіктері жоқ. *Жау-лас* лексемасының *жау-ла* түрі бар. Сондықтан да бұл лексеманы *(жау-ла-с)* туынды етістіктен жасалған етістік деп тануға тиіспіз. Алдыңғы аталған жұрнақтардың да жасалу жолы – осы сияқты. Бірақ олар қазіргі қазақ тілінде сол түбірлерден *-лас//-лес* қалпында бір тұтастыққа айналған.

3. -Ал, -ай, -ар жұрнағы зат есімнен етістік жасайды. Бұл жұрнақ жазба ескерткіштердегі кейбір сөздерге жалғанып, субъектінің сапалық өзгерісін, қимылға ауысуын білдіріп, салт етістік жасаған, мыс.: *...өлеріңні білімге қартайғанда менім қарағым қараңғыда алдымда лаулап жанған...* (өлеріңді білмеген, қартайғанда менің қарағым, қараңғыда алдымда лаулап жанған.....) [1, 55].

А.Ысқақовтың пікірінше, *-ай (-ей, -й)* жұрнағы *-а//-е* қосымшасы іспеттес. Қазіргі қазақ тілінде бұл жұрнақ арқылы жасалған *кеңей, мұңай, қартай, қарай* және т.б. етістіктермен қатар, оның көне екендігіне айғақ болатын *ұлы(ы)ғ-ай (ұлғай), сары(ы)ғ-ай (сарғай)* сияқты байырғыланып кеткен етістіктер бар. *-Р, -ар//-ер* жұрнағы да – көне, мардымсыз қосымша. Оған: *жас-ар, жақс (ы) -ар* сияқты үйреншікті сөздермен бірге, қосымшаның көнелігіне айғақ боларлық: *ұз-ар (ұз-ын, ұз-ақ), қыз-ар (қыз-ыл, қыз-ғылт)* секілді сөздер де бар [5, 245].

-Ай мен *-ал* жұрнақтары төркіндес болса керек. *-Ад, -ал, -ай* аффикстерінің мағыналық жақындығы, А.Есенқұлов *-ад* аффиксінің *«ет»* сөзінен қалыптасқандығын *(құтад-құт ет, йоқад-йоқ ет)* айтады [6, 198].

Қимыл атауынан зат атауын жасайтын жұрнақтар. *-у* жұрнағы арқылы жасалған есімдер де өте сирек. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында *-у* жұрнағы арқылы жасалған есімдер де өте сирек, мысалы: *...ат мініп жасаулы жау қаруын сайлады…*(...атқа мініп, жасаулы жау қаруын сайлады...) [1, 53].

Қазіргі қазақ тілінде -у тұлғалы таза зат есімдік сипаттағылар, терминдік, атаулық тиянақтылығы бар: *тұсау, қадау, сұрау, қыстау* және т.б. Қазіргі тіліміздегі қимыл есім мен *(-у)* -шы//-ші жұрнағынан түзілген байырғы туынды зат есімдерге қарағанда, кейінгі, жаңа мәнді термин зат есімдердің әлдеқайда көп болуы кеңес дәуірінде ой-пікірдің, ғылымның, өндіріс пен өнеркәсіптің, мәдениеттің, өнер-білімнің өркен жаюына орай олардың жұрнақ қабылдамдық қабілеті, яғни сөзжасамдық қатынасқа түсу мүмкіндігі арта түскендігін көрсетеді: *оқушы, жүргізуші, қанаушы* т.б. [2, 175].

-У жұрнағымен қатар есім сөз жасайтын *-мақ//-мек* жұрнағы да кездеседі, мысалы: *...турылықсыз қара үйге ту көтермек не керек, туғаны жоқ жалғызға сопайып жалғыс шапмақ не керек…*(...туырлықсыз қара үйге ту көтермек не керек, туғаны жоқ жалғызға сопайып шапмақ не керек...) [1, 42].

XI ғасырдағы түркі тілінде, XIII-XIV ғғ. қыпшақ жазба ескерткіштер тілінде *-мақ//-мек* жұрнағы арқылы жасалған етістік инфинитиф қызметін атқарса [5, 3], одан кейінгі ескі қазақ жқ тілінде ***-у*** тұлғасы қимыл атауын білдіретін өнімді жұрнаққа айналған.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде етістіктің тұйық рай формасы түбір сөзге *-мақ//-мек* жұрнағы жалғану арқылы жасалады: *ағрымақ* немесе *ағырмақ* «ауру», *ағырғамақ* «ашырқану», *алдамақ* «алдау», *йарашмақ* «жарасу», *йашырмық* «жасыру» т.б. Кейде бұл жұрнақ мақсатты келер шақ мағынасын да білдіреді, мыс.: *Мені көрмеке аз қалды* (мені көрмекке аз қалды). *Тейішлі едік тас болмаға* (Құрып кетуге тиісті едік), *Керті көңіл біле өз йазуқын айтмаға* (Шын көңілмен өз жазығын айтпаққа керек). Жұрнақ соңындағы *қ* дыбысы армян колониясының тілінде *х* дыбысымен алмасып айтылады. Мақсатты келер шақ формасында жұмсалғанда ол дыбыс кейде айтылмай немесе жазылмай түсіп қалып та отырады [3, 221].

Қазіргі қазақ тілінде *(-у)* -ыл//-іл, -л тұлғалығы арқылы қимыл есімнен қалыптасқан зат есімдер мағыналары жағынан нақталы атаулық мән алған, терминдік деңгейдегі сөздер болып келеді: *тосқауыл, шабуыл, жортуыл, торуыл* және т.б.

-Ңкі, -іңкі//-ыңқы, жұрнақтары «Әділ сұлтан» эпикалық жырында қазіргі қазақ тіліндегідей қолданылған. Бұл жұрнақ етістіктерге жалғанып, олардан сол сөздердің негізгі лексикалық мағыналарымен байланысты туынды сын есімдер жасайды, мыс.: *...торының құйрықы ту түбінден кесіліңкі көрінді… садақ толған сай кез оқ шашылыңқы көрінді…*(...торының құйрығы ту түбінен кесіліңкі көрінді... садақ толған сай кез оқ шашылыңқы көрінді...) [1, 59].

Қорыта айтқанда, «Әділ сұлтан» эпикалық жырының сөзжасам жүйесінде әр сөз табының сөз тудырушы жұрнақтары аз кездеседі. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы мен «Әділ сұлтан» эпикалық жырының сөзжасам жүйесін салыстырғанда, синтетикалық (морфологиялық) тәсілдің мейлінше зор қызмет атқарғандығын көруге болады. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында тілдік деңгейлерді барынша қарастыруға тырыстық. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры зерттелмеген тақырып болғандықтан, оны барынша терең зерттеу келешектің үлесі деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Исин А.И. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, Алматы, 2001. – 300 б.

2 Керімұлы Ә. Ескі түркі ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIY ғ.), Түркістан, 2005. – 422 б.

3 ҚССР Тіл білімі институты. «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі», Алматы, 1989. – 750 б.

4 Ескеева М. «Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі», Алматы, 2007. – 511 б.

5 Оралбаева Н. «Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі», Алматы, 1988. – 540 б.

6 Есенқұлов А. «Көне түркі жазба ескерткішіндегі қосымшалар» Алматы, 1976. – 422 б.

Казахский язык связан с историческими периодами. В истории языка такие разделы науки о языке как словообразование и морфология представляют особый интерес. Каждый раздел науки о языке имеет свою систему, отражение которой представлено в современном казахском языке. Эпическая поэзия «Адиль Султан» имеет особое место в изучении языка и истории казахского народа. Автор в статье рассматривает единицы языка, обозначающие характер природы, созидания для изучения процессов словообразования и морфологического строя.

The Kazakh language is connected with historical periods, it is obvious to change a little. In ancient and medieval writings, word formation and morphological method causes a word, but each word of the class suffixes a little. The modern building and the inscriptions of the ancient and medieval building, in comparison with the existing system of extensions of the Kazakh language, is very rich. Several centuries later, the language of each stage of their assembly system contributed to the formation and enrichment of vocabulary. Epic poetry "Adil Sultan" has a special place in the study of the language and history of the Kazakh people. We use this in our research papers, their words, the nature of the nature of creation, development, and were the subject of the process of word formation.

УДК 811.161.1; 81.25

М.Н. Приемышева
Институт лингвистических исследований Российской академии наук,
г. Санкт-Петербург, Россия
mn.priemysheva@yandex.ru

НОВАЦИИ В ОБЛАСТИ ПРОСТОРЕЧИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XIX ВЕКА: ПРОБЛЕМА ДИАХРОНИЧЕСКОЙ И СТИЛИСТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ*

В статье рассматривается проблема определения статуса просторечной лексики с точки зрения ее диахронической и стилистической характеристики: является ли обнаруженная в многочисленных источниках просторечная и простонародная лексика новой с точки зрения истории русского языка? является ли слово просторечным, диалектным, жаргонным или разговорным? Несмотря на то что просторечная лексика фиксировалась в словарях русского языка и в XVI–XVIII века, в XIX веке начинается ее широкое описание, изучение и собрание. В результате интереса исследователей к народному слову появляется огромное количество ранее не зафиксированных словарями слов, диахронический и стилистический статус которых для истории языка сложен. В статье предлагается формальный подход к решению проблемы.

*Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта РГНФ № 15-04-00032 «Лексико-семантические новации в русском языке XIX в.».

Ключевые слова: история русского языка, историческая лексикология, историческая лексикография, просторечие

Традиционно под просторечием понимается устная некодифицированная наддиалектная форма национального языка, являющаяся спецификой русской социально-лингвистической парадигмы. Несмотря на множество дискуссионных вопросов о его дифференциальных конституирующих свойствах, однозначным можно считать его место в условной структурной схеме национального языка: просторечие выступает переходной зоной между социальными и территориальными диалектами, с одной стороны, и разговорной речью, с другой, представляя собой ее сниженный нелитературный слой. Этим объясняется и отмеченная исследователями двухуровневость просторечия: *просторечие и простонародный язык* (В.В.Виноградов), *разговорно-просторечная и просторечно-диалектная* (В. В. Химик), *просторечие 1 и просторечие* 2 (Л.П.Крысин). Сложность этого социолингвистического объекта становится еще очевидной при рассмотрении его в исторической перспективе с учетом механизмов его появления и функционирования, а также с учетом изменения научной парадигмы его изучения. Так, например, на современном этапе огромный интерес к изучению просторечия возник начиная с 1990-хх годов, периода активизации сниженных речевых форм в русском языке, под воздействием социально-экономических причин. Появилось огромное количество словарей русского арго, сленга, жаргона, просторечия и работ, их анализирующих. Просторечие предшествующих эпох, находясь за рамками толковых словарей, за рамками научного интереса и — на протяжении многих десятилетий — за рамками общественной цензуры оказалось в научной тени, не позволяя исторически и системно рассмотреть актуализировавшийся в последние десятилетия объект. Поэтому обращение к просторечию в исторической перспективе важно и необходимо и для изучения истории русского языка и его словарного состава, и для изучения самого просторечия, так как исторический аспект позволит более полно осмыслить его природу и релевантные свойства.

История собирания, исследования и научного описания просторечия в диахроническом аспекте в русском языкознании небогата. Функционируя только в форме устной речи, просторечная лексика XVI–XVIII вв. по ряду объективных исторических причин фактически не попадала в письменные источники. Разговорная лексика письменных источников, зафиксированная в «Словаре обиходного языка Московской Руси XVI–XVII вв.» (СПБ., 2003 – по наст. время), слова с пометами «Простонар.» в «Словаре академии российской» (1789–1793), просторечные слова по материалам письменных источников XVIII в., фундаментально научно осмысленные в монографии Г.П. Князьковой [1] и в ряде работ других многочисленных исследователей, (например, *авось, ахинея, балагур, болтать, болтушка, гаркнуть, дрыхнуть, кромсать* и мн.-мн. другие) дают материал о таком виде просторечия, которое фиксировалось словарями литературного языка и часть которой давно вошла в разговорный пласт литературной речи, но совершенно не дают представления о простонародном, сниженном просторечии, которое объективировалось в письменном языке только в эпохи исторических катаклизмов (1920-1930-е гг, 1990-е гг.).

Эпохой, когда различные нелитературные формы национального языка (просторечие, простонародный язык) и разговорная речь стали целенаправленно собираться и изучаться стал XIX век. С начала XIX века, с расцветом интереса к народной речи, народного слова, многие писатели, филологи, любители словесности стали обращать внимание не только диалекты русского языка, но и на языковые факты устной простонародной разговорной речи.

При изучении истории русского языка очень ценны те немногочисленные фиксации просторечия, которые в своей совокупности, хотя бы в некоторой степени, позволяют обнаруживать ее ранние употребления и рассматривать их в исторической перспективе.

Помимо ряда толковых словарей, в которые попадала лексика «простонародная», то есть помимо «Толкового словаря живого великорусского словаря» В.И. Даля, помимо слов с пометой «Простон.» в «Словаре церковнославянского и русского языка» 1847 г., лексики в

«Материалах для словаря русского языка» Н. В. Гоголя [2] , «Материалах для словаря русского народного языка» А. Н. Островского [3], «Материалах для русского словаря» С. К. Булича [4], выделяется еще несколько типов источников, по которым возможно хотя бы отчасти реконструировать устную нелитературную речь, и отчасти — разговорную и просторечную лексику прошлого.

Это, во-первых, тексты художественной литературы, в которых авторы намеренно и целенаправленно пытались передавать речь простонародья и низших слоев общества. Например, просторечная и разговорно-сниженная лексика, как правило, не зафиксированная в словарях эпохи и отчасти актуализировавшаяся в XX в. как воровской жаргон, очень широко представлена в рассказах Н. Свешникова (*срубить, стоять на стрёме, фартовый, шмонать;* и мн. др.), рассказах и очерках Н.А. Лейкина (*ейный, вымаклачивать, варганить, сандалить, оголение во всем составе, откалывать трепака, выделывать колена, согнуть в бараний рог, отставной козы барабанщик, трафить, потрафить, трафиться выправить* ‘достать, получить документ’, *голодуха* ‘голод’, *кажись, надуть* ‘обмануть’, *сквалыжница* ‘скупая, жадная женщина’, *сшутить* ‘пошутить, подшутить’, *хлебово* ‘похлебка’, *щиколка* ‘щиколотка’ и мн. др.), а также в произведениях И. Кокорева, В.Гиляровского, А. Островского, Н.Лескова, Д. Мамина-Сибиряка и некоторых других авторов.

Во-вторых, факты сниженной разговорной речи и просторечия попадали в словари неправильностей русской речи XIX в. А. Н. Греча (*аглицкий, болесть, гошпиталь, дохтор, магазейн, манифактура, маскерад, министер, монамент, надсмехаться, ужесть, учавствует, ухитряться, таперича, без сумнения, скрыпка, склизко, шлесарь, шеколат)*, В. Долопчева (*абонамент, абонимент* (абонемент), *акционэр, алва* (халва), *ампфибия* (амфибия), *долла́р, га́лера, конфекта, медика́мент, учёбник, фиго́вый (листок),* а также в научные статьи об ошибках в устной речи и в публицистике XIX в. Исторически показательны синтаксические неправильности русской разговорной речи, отмеченные в этих публикациях: *благодарить кому, закричать к кому, насмехаться с кого, чего, нахохотаться с кого, оштрафовать во что, разбавить с чем, разговаривать за кого, что, свод о чем, скучать за кем, чем, фаршировать с чем* и т.д., грамматические ошибки в роде: *абрикоса, аритишока, балдахина, баклажана, карамеля, фанер, фасоля, фарша*; в склонении существительных в род. п. мн.ч.: *аршинов, кадетов, косметиков*; *румынов, турков*; в употреблении глагольных форм: *бегишь, берегешь, бережись, зависю, загорею, мышлю, нашодши, фальшить)* и мн. др. [5].

Самым ценным источником по изучения русского просторечия оказываются различного рода записи устной речи, сниженного просторечия, в том числе иисточники рукописные. Данный тип источников очень редок, а потому особенно научно ценен и значим. Богатый лексический материал по русскому просторечию XIX в. с пословицами, «антипословицами» и пр., собранными писателем во время посещения петербургских «трущоб», представляют «Записные книжки» Вс. Крестовского [6]. «*Пойдем, что ли, стукнемся на билиндрясе*!» (Пойдем, сыграем на бильярде), «*Эй ты, целка, в семь полотнищ*!», что позволяет говорить, например, об аналогичных тенденциях в народной языковой игре и словообразовательном потенциале просторечия в XIX и XX вв. Редчайшим опубликованным источником по городскому просторечию конца XIX–начала XX в. является книга собирателя городского фольклора Е. П. Иванова «Меткое московское слово» [7]. Богатейший словарный материал по русскому просторечию начала XX в. оставил исследователь «народной словесности» В. И. Симаков [8]. Ср.: *Безухую дам, а косую не дам. Залез в хомут. Проработал на сухую. Заплатил косыми четвергами. Врюхался в плешь. Заработал ноги. Женить на Акульке. Порешили за два колеса. Колесо пропили. Кенаря словил. На беляке помирились.*

Редкий языковой материал представлен в анонимном словаре «Простонародное наречие» и в словаре «Наречие купцов, мещан, лакеев, горничных» (1870-е гг.), хранящихся в СПФ АРАН [9]. Ср., например, *нашарамыгу* ‘даром’, *прифуфыриться* ‘принарядиться’, *профуфырился* ‘прокутился’, *рюмить* ‘хныкать, плакать’, *убиваться,* ‘крушиться, огрочаться’, *чвакать* ‘громко жевать’, *чуфариться* ‘гордиться’, *шатун* ‘бродяга’;

навострить лыжи, дать стрекача, подвести механику ‘обмануть кого’, *перекинуться словами; перемолвить слово; пробавить жизнь, захолонуло на сердце*; *получить авантаж, накликать беду, сводить амура (с кем бы амура свести?)*, *завести арию*; *сгородил несклады, глаз на глаз поговорить, дать стрекача, дрема берет; запропастил свою голову; умом раскидывать* и мн. др.

В словаре представлен значительный по объему материал, в котором неверное словоупотребление или неправильная грамматическая форма свидетельствует о необразованности, неграмотности носителя языка, однако автор не случайно такие факты фиксирует в форме выражений, так как частые грамматические и лексические ошибки создают особый стилистически-сниженный колорит речи. Таких выражений более всего зафиксировано в разделе «Лакейское наречие». Например, *теснота времени мешает нашему сближению; пора сделать движение; удостойте к пирогу (закуске); стоять на точке степени, делаю ей всю откровенность; быть, ходить в аккурате; глядеть по силе возможности; такое колесо заведет, что держись только; позвольте обзнакомиться; покёдова; важнеющим манером; отвратный человек; у него было хорошее местоположение; страсти подобно!; это заметно с первой точки; надо себя ограничить на этот предмет; не извольте ничего себе беспокоиться; потому как он есть мне приятель; прошу дерзнуть* ‘когда приглашают к закуске’?; *чем же вы обрадуете меня за хлопоты*? ‘что дадите’, *деньгами еще не разбогател*, извольте взять в рассуждение; *пора сделать движение* ‘т.е. начать действовать’; *у него было хорошее местоположение* и некот. др.

Самой большой группой слов в этом словаре, которые до сих пор фиксируются в словарях как просторечные, разговорно-сниженные или не фиксируются вовсе, но осознаются носителями языка таковые, являются глаголы: *буркнуть, бубнить, замитуситься, козы́риться* ‘хорохориться’; *не миндальничай* ‘не скромничай’, *насандалить (уже с утра)*, *обмишулился* ‘обманулся’, *рюмить* ‘хныкать, плакать’, *сбрендить, сварганить, сдаётся* ‘кажется’, *сгинуть* ‘пропасть’, *скликнуться, подмывать на месте* ‘не сидится’, *подтибрить*, *пошустрить* ‘поучить’, *присудариться, притулиться, прифуфыриться* ‘принарядиться’, *профуфырился* ‘прокутился’, *прохарчились, прошляндал, проштрафиться*, *убиваться* ‘крушиться, огрочаться’, *упаточилась* ‘упыхалась’, *ухандакать, чвакать (sic!)* ‘громко жевать’, *чуфариться* ‘гордиться’ и мн. др.

Данные материалы дают возможность увидеть творческий потенциал народного словотворчества и народной языковой игры простонародной речи как на лексическом, семантическом, так и на фонетическом, грамматическом, синтаксическом уровнях. Значительна по объему новая просторечная фразеология.

Однако ценный с точки зрения изучения истории русского национального языка при фиксации его в историческом «Словаре русского языка XIX века», а также при его научном осмыслении в историко-лексикологическом аспекте материал ставит перед исследователями ряд теоретических проблем.

Самой главной теоретической проблемой является правомерность отнесенности такой впервые зафиксированной в письменных источниках лексики к новациям периода, так как в этот период — XIX век — стала появляться не столько лексика, сколько сами источники, позволяющие ее обнаружить. Эту проблему можно соотнести с проблемой фиксации любого слова в истории любого языка: фактом его появления считается факт его первой письменной фиксации в каком-либо источнике, так как нет другой возможности доказать факт наличия слова в языке раньше. Поэтому такой традиционный подход дает право лексикографам слово, не зафиксированное словарями, описывающими язык предшествующих эпох и опирающимися на основной круг источников описываемого периода, считать новацией периода, хотя бы для лексикографического его описания. Для истории языка в целом такое утверждение условно и относительно, однако единственно возможно. (Однако, очевидно, что материал в целом, являясь формой народной языковой игры и сохраняясь и в современном речевом функционировании практически в том же виде, не позволяет такие новации считать однозначными).

Значительный по объему лексико-семантический материал вообще не был зафиксирован словарями, в связи с чем такие слова формально могут быть отнесены к новациям XIX века. Однако очевидно, что в народной разговорной речи он мог употребляться долгое время, но в силу отсутствия традиции фиксации устной речи не попадал в поле зрения исследователей или писателей, пытающихся запечатлеть народное слово в письменном тексте. Проблема решается однозначно только в случае отсутствия такого слова в словарях русского языка XIX века (*билиндряс* ‘бильярд’, *прохарчиться, прошляндать, делать взакрыв, взять в осторожность, зарезать вещь* ‘не суметь продать’ и мн. др.).

Для просторечной и простонародной лексики проблема ее диахронического статуса усложняется существенно ввиду только устной формы бытования слова и, как следствие, ввиду неочевидности в ряде случае его генезиса, функционального и стилистического статуса.

Самой сложной проблемой при идентификации просторечного слова является его дифференциация по сравнению со словом диалектным. Многие из указанных выше в качестве примеров слов и некоторые значения общеупотребительных слов зафиксированы в «Областном словаре русского языка» (1852 г.), в «Дополнении к Опыту» (1858 г.) и в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля. Правомерно ли отнесение такого слова к просторечию, когда оно встречается в диалектных материалах XIX в.?

Так, слово *расфуфыриться* («Одеться слишком нарядно, пышно, крикливо» [10, 678]), зафиксированное во всех основных толковых словарях русского с пометами (*прост. неод.*), впервые фиксируется в «Опыте областного словаря» 1852 г.: «*Расфуфыриться*. То же, что *расфуфлыжиться*. *Посмотри, как она расфуфырилась*. Пск. Сарат.», ср. «*Расфуфлыжиться.* разодеться, разрядиться. Моск. [11, 189]. При этом *фуфыриться* «сердиться, горячиться, капризничать. Новг. Сарат.» [11, 244]. В Словаре Даля *фуфыриться* дается в том же значении без региональных помет. Ср. варианты из областных словарей: *расфуфлыжиться, расфуфыниться,* из словаря просторечия: *прифуфыриться* ‘принарядиться’, *профуфырился* ‘прокутился’ [9, л.107]. Слово и однокоренные с ним слова того же стилистического регистра встречаются в текстах художественной литературы для передачи сниженной разговорной речи, просторечия. См. для сравнения примеры из Национального корпуса русского языка [ruscorpora.ru]:

Всякому лишь до себя, своя печаль больна, а чужое горе легко и слезинки для него жаль. Охо-хо-хо! То ли дело наша трудовая копейка — любезная вещь! Профуфырился сегодня, так завтра и зубы на полку, и работай до поту лица, неделей наверстывай дневной прогул… (И. Т. Кокорев. Саввушка.1847);

Д е в о ч к и н (расшаркиваясь перед ней). Фу, сватьюшка, как расфрантилась да расфуфырилась! (А. Ф. Писемский. Самоуправцы. 1867)

— Проходи, что ли, краля! Чего в дверях-то фуфыришься! Маша ступила в подвал и, обернувшись на толкнувшую ее женщину, увидела за собой высокую безобразную старуху. (В. В. Крестовский. Петербургские трущобы. Кн.5. 1867);

— Что, твоя жена брезглива или так фуфырится? Дядя сконфузился и спросил: — Из чего вы это заключаете? — Так и я и Паша ее поцеловать хотели, так она отворачивается. (Н. С. Лесков. Захудалый род. 1874).

Несмотря на то что слово фиксируется и в «Словаре русских народных говоров» — «Расфуфыриваться.. 1. Слишком нарядно одеваться.. Влад., Терск., Сарат. 2. Начинать кричать, шуметь. Терск.» [12, 290] (ср. также «Расфуфырка.. франтиха, щеголиха. Ряз.» [12, 291]) — его этимология, согласно словарю М.Фасмера, неисконная, а возникновение корня является результатом языковой игры: «Фуфынить «капризничать», *прифуфыниться* (Мельников), *фуфыриться* «надуваться, злиться», наприм. кашинск. (см.). Вероятно, основано на ономатопоэтическом образовании, как венец. folio, исп. folo «надутый» [13, 212]. Предположительно у М. Фасмера корень соотносится со звукоподражаниями «*фу, фыр*» см. *фыркать* [13, 213] (ср. *фукать, фуркать, фыкать,*).

Данную проблему можно проиллюстрировать также историей возникновения, употребления и лексикографической фиксацией слов *рюмить, сбрендить, сварганить, чуфыриться* (*чуфариться*) и некот. др.

Мотивированность основ, неславянский генезис корня (*фу, фуфыр*), нерегулярность и отсутствие системности в региональной атрибуции, широкая произвольная деривация, семантическая неоднозначность, специфика переносных значений и сочетаемость, свойственных жаргонному слову [14] позволяет поставить под сомнение отнесение таких слов к диалектным. С одной стороны, факт фиксации слова в диалектных словарях свидетельствует о диалектном генезисе таких слов и об общей социально-лингвистической базе диалектной и простонародной, просторечной лексики. С другой стороны, факт попадания таких слов в словари диалектных слов в середине XIX века, когда диалектология как наука делала первые шаги, когда исследователи к диалектному материалу относили все факты, неизвестные литературному языку и большинству носителей языка, не является безусловным, особенно если это слово до настоящего времени в толковых словарях русского языка дается с пометой *Просторечное* и имеет широкое географическое употребление.

Иная проблема — проблема идентификации стилистического регистра (просторечное — разговорное, просторечное — жаргонное) для установления пометы в словаре — возникает в случае фиксации слова в словарях современного языка с пометой *разговорное* (ср., например, *миндальничать, насандалить, насандалиться, проштрафиться* и др.), *жаргонное* (ср., *лафа, бабки, стрёма, шмонать* и мн. др.). В этой ситуации главным критерием определения становится функциональный аспект: в каких источниках впервые обнаружено, в каких текстах, в каких контекстах слово первоначально употреблялось.

Таким образом, традиционная для социолингвистики проблема статуса и природы просторечного слова для исторической лексикологии и лексикографии приобретает особую сложность: диахронический или стилистический статус такого слова в историческом словаре необходимо рассматривать с учетом генезиса лексемы или значения. Однако решение этих проблем необходимо, и в статье предлагается формальный подход к ее решению. Проблему новационности такого слова, при понимании условности подхода, формально можно решать традиционно: первая фиксация в письменном тексте позволяет слово считать новацией периода фиксации. Проблему функционального и стилистического статуса (просторечное, диалектное, жаргонное слово; просторечное — разговорное) необходимо решать с учетом источника, контекста первых и ранних употреблений, и в случае фиксации в словарях последующих периодов — с учетом динамики функционально-стилистических помет.

Список литературы

1 Князькова Г.П. Русское просторечие второй половины XVIII века. — Л.: Наука, 1974.

2 Гоголь Н.В. Сборник слов простонародных, старинных и малоупотребительных // Сборник Общества любителей российской словесности на 1891 г. — М.,1891. — С. 24–55.

3 Островский А.Н. Материалы для словаря русского народного языка // Островский А. Н. Полное собрание сочинений в 12–ти тт. — Т. X. — М., 1978. — С. 464–523.

4 Булич С. К. Материалы для русского словаря // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. — 1896. — Т. I. — Кн. 2. — С. 294–334.

5 Приемышева М.Н. Из истории русской лексикографии: о словарях неправильностей русской речи //Русский язык в школе. — 2008. — № 3. — С.74–78.

6 Крестовский Вл. Записная книжка Вс. Крестовского (1860–е гг.). Рукопись: Отдел рукописей ИРЛИ РАН. — Ф. 129. Ед.хр. 29. — 57 л.

7 Иванов Е. П. Меткое московское слово. Быт и речь старой Москвы. — М.: Московский рабочий, 1982.

8 Симаков В. И. Торгово–бытовой словарь мелких торговцев Сухаревского базара г. Москвы и мелких торговцев г. Кашина Калининской обл. Рукопись 1947 г. // Архив Отдела лингвистического источниковедения и истории русского языка Института русского языка РАН им. В. В. Виноградова. — Ф. 8. Ед.хр. 2. — 340 л.

9 Простонародное наречие. Рукопись 1870-е гг. // СПбФ АРАН. — Ф.9. Оп.1. Ед. хр. 16. — С. 91–115.

10 Словарь русского языка в 4-х т. — Т. III.— М.: Русский язык, 1983.

11 Опыт областного великорусского русского словаря, изданный Вторым отделением Императорской Академии наук. — СПб., 1852.

12 Словарь русских народных говоров. — Вып. 34. — СПб.: Наука, 2000.

13 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х т. — Т. IV. — М.: Прогресс, 1987.

14 Розина Р.И. Семантическое развитие слова в русском литературном языке и современном сленге: глагол. — М.: Азбуковник, 2005. — 302 с.

XIX ғасырда сөйлеу тілінің деректерін есепке алатын жаңа дереккөздер пайда болды: орыс ұлттық тілінің сөздіктері, бұрыстықтар сөздігі, жеке жазушылардың әңгімелері мен мемуарлары, сөйлеу тілінің жазбалары, соның ішінде мұрағаттағылар. Бұл дереккөздер бұрын сөздіктерде белгіленбеген көптеген сөздерді қолданысқа енгізуге мүмкіндік берді. Алайда мұндай лексиканың диахроникалық және стилистикалық сипаты тарихи лексикология мен лексикографияға бірқатар қиындықтар тудырады: сөздің диалекті немесе қарапайым лексикаға, қарапайым немесе ауызекі сөйлеу тілінің лексикасына жататыны; тіл үшін жаңа немесе жазба тіл үшін ғана жаңа ма? Мақалада осы мәселелерді шешудің формальді критерийлері ұсынылады.

In the 19th century compared to previous eras, many new sources for recording colloquial speech came to hand, such as materials for folk speech dictionaries, Russian dictionaries of speech deviances, stories and memoires of particular writers, records of the oral speech, including archival. The mentioned sources allowed to introduce into scientific use a great number of new not lexicalized words. However, a diachronic and stylistic status of this vocabulary for historical lexicology and lexicography presents a number of problems: is the word dialectal or colloquial, colloquial or substandard, new for the language or only newly registered in writing? The paper presents these problems reasoning by examples with formal criteria for their solution being offered.

УДК 801.561:72:801. 8: 821.111

Р.Ж. Саурбаев, А.Д. Амренов, Н.Р. Омаров, Р.А. Вафеев, К.Х.Текжанов
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Республика Казахстан
rishat_1062@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ И СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ОСЛОЖНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОТЕЧЕСТВЕННОМ И ЗАРУБЕЖНОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Понятие осложненного предложения является спорным в общей теории синтаксиса. Существуют различные точки зрения на природу осложненного предложения, имеется ряд специальных исследований, посвященных этой проблеме, но до сих пор данные синтаксические явления вызывает интерес у многих ученых-синтаксисов. В настоящей статье рассматриваются различные позиции отечественных и зарубежных лингвистов на исследуемые единицы. Дается ретроспективный анализ работ по синтаксису осложненного предложения. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения структурно-семантических, функционально-коммуникативных свойств полупредикативных конструкций как синтаксических единиц, вызванных к жизни активными процессами в развитии синтаксического строя языков, а также задачами дальнейшего развития

синтаксической теории, в частности, описания, структурно-семантических и функционально-стилистических свойств осложненного предложения, не разработанностью анализа осложненных предложений в сопоставительном освещении, а также отсутствием четких критериев отграничения осложненного предложения от смежных с ним синтаксических категорий.

Ключевые слова: осложненное предложение, простое осложненное предложение, полипредикативные структуры, полипредикативность, структурно-семантическая осложненность, семантическое расширение, синтаксическая категория, предикативные и полупредикативные отношения, синтаксические явления, предикативная линия, казахский язык, тюркские языки, русский язык

Осложненное предложение как объект синтаксических исследований всегда привлекал к себе внимание многих исследователей. Само понятие осложнения имеет длительную научную традицию изучения. В период становления теории осложнения оно изучалось в другом, чем сегодня, ракурсе, в аспекте других синтаксических явлений. Так, например, Н.И. Греч, А.Х. Востоков изучаемую синтаксическую категорию рассматривали как сокращенные придаточные предложения. Однако учение о сокращенных придаточных предложениях в отечественном языкознании подверглось острой критике. Так, например, А.М. Пешковский в своей работе все те обороты, которые признавались ранее как сокращенные придаточные, он относил к обособленным второстепенным членам. Его взгляды по данному вопросу прочно закрепились в российской и советской синтаксической науке [1].

А.А. Потебня также отрицал сокращенные придаточные предложения и квалифицировал их как определительный член в рамках синтаксиса простого предложения [2, 122].

Впервые «осложненное предложение» как термин вошел в научный оборот в трудах А.А. Шахматова в связи с учением о предложениях, как односоставных, так и двусоставных. Особый интерес у лингвистов вызывали простые предложения, которые соотносились с полипредикативными структурами, в составе сложносочиненного и сложноподчиненного предложения. В отечественной синтаксической науке учение о «неполной предикативности» восходит к трудам А.А. Шахматова [3]. Ф.И. Буслаев рассматривал переход полных придаточных предложений в такие категории, такие как имя существительное, прилагательное, наречия. Так, например «сокращенные предложения» исследователь называл «любимым оборотом нашего языка» [4].

Осложненное предложение как самостоятельная категория синтаксиса впервые в отечественном языкознании рассматривалась в исследованиях А.Г. Руднева [5].

В исследованиях В.В. Виноградова обособленные и однородные члены рассматривались как категории осложнения структуры простого предложения, при этом ученый не выделял осложненные предложения как отдельную категорию [6, 423].

В этот период в синтаксических исследованиях особое внимание уделялось изучению не внутренней структуры предложения, а внешней. В рамках синтаксических исследований того периода структурно-семантическая осложненность предложения прежде всего связывалась с включением в структуру предложения особых конструкций таких, как обособленные причастные обороты, однородные члены, обращения, вводные слова, сравнительные обороты и т.д. Формально-синтаксическая осложненность простого предложения, связывалась с особым типом синтаксических отношений, в который вступали компоненты предикативной единицы.

Многие лингвисты рассматривали осложненное предложение как переходный тип от простого предложения к сложному. Традиционное понимание осложненного предложения как особой категории синтаксиса было подробно освещено в трудах многих современных исследователей структуры простого предложения [7, 8, 9,10,11].

Так, в своей монографии «Осложненное предложение в русском языке» А.Ф. Прияткина рассматривает осложненное предложение как явление грамматическое, имеющее формально-синтаксический характер и представленное определенными синтаксическими отношениями, которые сводятся к двум типам: дополнительная предикативность и внутрирядные отношения [9, 38]. Каждому из них соответствует определенный набор синтаксических структур.

Кроме особых синтаксических отношений, А.Ф. Прияткина выделяет отличительные признаки осложненного простого предложения: состав синтаксических позиций, особый тип синтаксической связи, свойственный только таким предложениям формальные средства строения. Несомненный интерес вызывает предпринятый ею анализ ранее не изучавшихся конструкций, хотя именно они, по ее мнению, есть основные формально-грамматические способы осложнения простого предложения. В них находит выражение все многообразие осложняющих предложение отношений [9, 27].

Таким образом, в русской синтаксической науке проблемы, связанные с изучением осложненного предложения, имеют свою научную традицию. Они исследовались с разных точек зрения, как с формально-синтаксической, так и структурно-семантической, рассматривались как часть простого предложения и как абсолютно самостоятельная синтаксическая категория.

В тюркском языкознании спорные вопросы по изучению осложненных предложений связаны главным образом с природой тех или иных синтаксических оборотов.

Исследователи тюркских языков, так же, как русского, стали пристально изучать саму природу осложненных предложений. Так, Г.А. Абдурахманов, рассматривая эту конструкцию как самостоятельный объект исследования, пишет: «…осложненное предложение – это своеобразная синтаксическая конструкция, имеющая особый предмет исследования» [10, 70]. К числу обособленных членов предложения исследователь относит и синтаксические обороты. Позже Г.А. Абдурахманов еще раз поднимет вопрос об актуальности проблемы осложненного предложения и необходимости его дальнейшего изучения. Он пишет, что осложненное предложение – это своеобразная синтаксическая конструкция, где, кроме главных и второстепенных членов предложения, имеются обособленные члены, обращения и вводные члены, которые в предложении несут определенную смысловую нагрузку и входят в синтаксическую (пояснительную связь) с другими членами предложения [11,45].

В алтайском языке проблема синтаксиса осложненного предложения освещена в коллективной монографии А.Т. Тыбыковой и М.И. Черемисиной «Осложненное предложение в алтайском языке», внесшей большой вклад в теорию осложненного предложения в тюркских языках. В монографии определен статус осложненных предложений и описаны типы предложений, которые определяются исследователями как осложненные. По мнению авторов монографии, осложненное предложение занимает промежуточное место между простым предложением, содержащим один предикативный узел, и сложным предложением. В составе таких предложений присутствует осложняющий компонент, который является результатом редукции предикативного звена сложного предложения [12].

Работы А. Т. Тыбыковой в области синтаксиса простого и осложненного предложения, глагольной аналитики послужили основой для дальнейших исследований по этим вопросам не только на материале алтайского, но других тюркских языков сибирского региона.

С. Жиенбаев отдельные виды осложненных синтаксических категорий относил к развернутым членам предложения, рассматривая их как тип придаточного предложения [13].

Н.А. Баскаков рассматривает данную синтаксическую конструкцию как промежуточную между простым и сложным предложениями [15,72]. Он рассматривает их как «субстантивированное и атрибутивное предложение», а А.М. Щербак одну из разновидностей осложненного предложения – синтаксические обороты – рассматривает как особый тип синтаксических единиц [16, 216].

Х.М. Есенов, изучая осложненные предложения в казахском языке, рассматривал их с точки зрения зависимых конструкций, к которым он отнес все придаточные компоненты – как те, что обладают свойством предложений, так и те, которые их не имеют, то есть те компоненты в составе предложения имеют характер подчиненности и семантически уточняют, поясняют: в одном случае значение главного предложения, а в другом – одно из главенствующих членов предложения.

Исследуя структуру сложноподчиненных предложений, Х.М. Есенов приходит к выводу, что осложненные предложения заслуживают специального изучения с последующей систематизацией и классификацией их как самостоятельной категории [17, 8].

А.Н. Кононов подчеркивал, что в изучении синтаксического строя тюркских языков «весьма актуальна задача четкого разграничения разновидностей предложения – простого, осложненного и сложного» [18, 4].

А.С. Сафаев, говоря о сложноподчиненном предложении, указывает на существование «трудных конструкций», которые стоят между простым и сложным предложениями. Он выделял осложненное предложение как особую синтаксическую категорию. «Трудные конструкции», по выражению А.С. Сафаева, выглядят так: «…Общеизвестно, что вопросы сложноподчиненных предложений в тюркских языках до сего времени вызывают споры. Здесь встречаются конструкции, которые с позиции традиционных взглядов нельзя отнести ни к области простого, ни к области сложного предложения. Такие конструкции следует оценивать по-иному, принимая во внимание их специфику» [19, 3].

С.И. Кязимова в своем исследовании в качестве объекта изучения избрала синтаксическую структуру предложений с однородными членами. В них она выявляет предложения с однородными сказуемыми и сложносочиненными предложениями, уточняет их границы и рассматривает их как структурное и семантическое расширение [20].

В казахском языкознании осложненное предложение как особый структурно-семантический тип не рассматривалось. Отдельные вопросы данной проблемы были освещены в трудах Х.К. Жубанова, С. Жиенбаева, Н.Т. Сауранбаева, С.А. Аманжолова, М.Б. Балакаева, Т.Р. Кордабаева.

Однако предложения с осложненными конструкциями трактовались с иных позиций, как структурный элемент сложного предложения.

Так, С. Кенесбаев считал предложения с причастиями промежуточным явлением между простым и сложным предложениями [21, 89 – 90].

С. Аманжолов также отмечал некоторые виды причастных конструкций, которые образуют оборот и являются особыми синтаксическими явлениями [22, 134].

Предложения с однородными членами (особенно его однородные сказуемые построения) М.Б. Балакаев рассматривал как «усложненные простыми предложениями, стоящими на грани между простым и сложным предложениями», таким образом ученый заложил основу для дальнейшего исследования осложненного предложения как языкового явления [23, 215].

Отдельные синтаксические конструкции, относящиеся к осложненному предложению, освещены в работах К.М. Мусаева, исследовавший морфологическую структуру осложненного предложения как особого синтаксического явления [24].

Наличие осложненного предложения в синтаксисе казахского языка признает Н.Х. Демесинова [25, 61 – 74].

Началом исследования синтаксиса предложения в киргизском языке было положено исследованиями К. Тыныстанова [26]. Им были заложены основы научного описания различных явлений в киргизском языке. В дальнейших исследованиях синтаксиса киргизского языка изучались характеристики типов предложения простого, сложноподчиненного и сложносочиненного, в рамках исследуемой проблемы также рассматривались и их промежуточные типы в работах К. Сартбаева [27].

Известный киргизский синтаксист А. Жапаров в своем двухтомном издании «Синтаксический строй киргизского языка» подробно дает анализ простого, сложного

предложения, а в рамках синтаксиса простого предложения им рассматривается переходный конструктивный тип, осложненное, отличающиеся как по своей структуре так и смыслу от других типов предложений. Он выделяет простые предложения с однородными и обособленными членами, с обращениями, междометиями и вводными словами. Несмотря на то, что он специально не выделяет осложненные предложения в отдельную категорию, тем не менее, рассматривает их как обособленный тип киргизских предложений [28].

Следует отметить, что в своей монографии, посвященной сопоставительному анализу синтаксиса киргизского и русского языков, ученый размещает раздел осложненное предложение между простым и сложным [29].

Исследованию структуры и семантики сложных предложении в контексте текстовых характеристик получили отражения в монографическом исследовании С.Ж. Мусаева «Текст, грамматика, структура», однако осложненное предложение им не рассматривается [30].

В киргизском языке осложненное предложение специально не исследовалось, но в исследований Б. Тойчубекова с позиции семантического синтаксиса в рамках исследования предикативности и предикативных отношений освещается понятие осложнение предложения, но глубоко данное явление им не изучалось [31].

В диссертационном исследовании синтаксиса киргизского языка И. Акеш также рассматривались вопросы предложении имеющих промежуточный характер между простым и сложным, но отдельно вопрос об осложненном предложении не рассматривался [32].

Синтаксис сложного предложения киргизского языка в контрастивном освещении с русским были изучены в исследованиях К.С. Чонбашева. Им были подробно изучены особенности простого и сложного предложения, однако осложненные предложения как особая категория не выделяются [33].

Сопоставительные исследования в области синтаксиса германских и тюркских, в частности киргизского языка проводились А.А. Бекбалаевым на материале киргизского и немецкого языков [34], Ж.К. Сыдыковым, А. Дж. Джолдошбековым.

Вопросы наличия предложения переходного типа между простым и сложным в кыргызском языке в сопоставительном плане с русским рассматриваются в исследованиях В.Д. Скирдова [35].

Итак, осложненное предложение в киргизском языке рассматривались в разных исследованиях в составе простого предложения, однако по данной проблеме специального исследования до сих пор в киргизском языкознаний нет, что дает перспективу их исследовании в синтаксисе киргизского языка.

В каракалпакском языке осложненное предложение было изучено М. Давлетовым [36]. Он рассматривает глагольные обороты, обособленные члены, вводные члены, обращения как элементы структурно-семантического осложнения предложения и считает осложненное предложение «как особый тип предложений» в рамках синтаксиса простого предложения [36, 14-15].

Осложненные предложения в татарском языке как отдельная категория специально не изучалась. Впервые в татарском языкознании исследователь Ф.Г. Галямов рассматривает простые предложения как осложненные однородными и обособленными членами, вводными элементами (вводными словами, вводными и вставочными конструкциями), обращениями, синтактико-конструктивными повторами [37].

Л.К. Байрамова в работе «Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков» рассматривает осложненное предложение в составе простого предложения, выделяя при этом инфинитивное и номинативное предложения [38].

Известный татарский ученый М.З. Закиев изучал осложненное предложение татарского языка в составе сложноспаянных предложений, рассматривая при этом в них полупредикативные комплексы [39].

В последнее время в связи с развитием семантического синтаксиса, исследующего содержание, смысл предложения как явление сложное, многоаспектное, интерес к проблемам осложненного простого предложения усилился [40, 206]. Изучение

полипропозитивного простого предложения породило целый ряд концепций и понятий: конденсация [41], свертывание [42], включение предложения с потерей предикации [43], компрессией [44], взаимодействие моделей [45; 46], предикативные линии [47], компрессия предикативных единиц [48].

Одной из важных проблем структурно-семантического осложнения предложения является исследование закономерностей формирования смысла предложения. Попытка решения этой проблемы была предпринята в работе Н.А. Арутюновой «Предложение и его смысл», которая во многом способствовала изучению и систематизации фактов, приводящих к полипропозитивности простого предложения. В своем исследовании Н.А. Арутюнова выдвигает мысль о делении значений слов на идентифицирующие и предикатные (пропозитивные), то есть восходящие к семантике предложения [49].

Проблемы полипропозитивности простого предложения получили полное отражение в синтаксической теории Т.П. Ломтева, уделяющего основное внимание исследованию структуры предложения и его конституентов. Предложение рассматривается как многоаспектная система, в которой семантические предметы вступают в определенные отношения. Анализ этих отношений приобретает в теории существенное значение для глубокого понимания структуры предложения. Т.П. Ломтев установил, что содержательные синтаксические отношения между конституентами не однородны. Они могут быть первичными и вторичными. По его мнению, часть простых предложений не имеет единой предикативной структуры, а представляет собой результат совмещения двух предикативных отношений: первичного и латентного, вторичного. Синтаксические отношения первичны, если они выражают одно отношение между предметами и не предполагают существование другого, скрытого, латентного отношения. Вторичными, опосредованными они считаются в том случае, если они выражают одно отношение между предметами на основании существования другого, скрытого, латентного отношения между некоторыми предметами [50, 103]. Так в предложении *Он видел книгу на столе* связь между словами книгу и на столе вторична, так как существует на основе имеющегося скрытого, латентного отношения *Книга лежит на столе*.

Таким образом, Т.П. Ломтев в своей теории разграничивает случаи опосредованной вторичной связи между предметами в структуре предложения и случаи свободной связи, являющейся результатом синтезирования простого предложения.

Одним из основополагающих исследований осложненных предложений является работа М.Я. Блох «Теоретические основы грамматики» [47], в которой осложненные предложения рассматриваются на материале английского языка. В основе теории М.Я. Блоха главным звеном выявления предложения как цельной единицы сообщения является предикация, постольку количество предикативных центров «предикативных линий», выраженных в предложении, служит определяющим фактором для разделения предложений по сложности. По этому признаку М.Я. Блох разграничивает основные структурные типы предложения: простое, осложненное и сложное предложение. В основу синтаксической теории об осложненном предложении положена концепция предикативности и полупредикативности. В соответствии с этим положением понятие простое предложение определяется как монопредикативное, из области простых предложений исключаются предложения с комплексами вторичной предикации (инфинитивными, герундиальными, причастными, безглагольными), а также предложения с несколькими сочиненными сказуемыми при одном подлежащем [47, 102].

Такого же мнения придерживается Р.А. Вафеев, рассматривающий в своей синтаксической теории осложненное предложение как отдельную категорию синтаксиса, в основе которой лежит понятие полнопредикативной конструкции (подлежащно-сказуемостная структура) и полупредикативной конструкции, включающей в себя атрибутивные, нефинитные комплексы, которые несут дополнительную информацию основного содержания [48].

В.Д. Колесников определяет осложненное предложение как особый структурный тип, который не относится ни к простому, ни к сложному предложению. Он выделяет такого рода предложения, в особый тип предложения с причастными и деепричастными оборотами, который широко используется в эвенкийском языке и функционально соответствует сложноподчиненным предложениям. Предложения эти характеризуются отличительными, как от простых, так и от сложных предложений, смысловыми структурными особенностями [51, 19].

Современная лингвистическая наука характеризуется поиском системы в синтаксической организации языка. Следует особо подчеркнуть, что сопоставительное изучение языков и системное описание синтаксиса и синтаксических отношений будут неполными, если не учитывать взаимодействие и взаимоотношения между двумя и более семантическими структурами, которые определяются в семантико-синтаксическом процессе. Эта разновекторная взаимосвязь межмодельных процессов, которые позволяют говорить о наличии в языке неразрешенной проблемы общей системы отношений, именуемой то «гипрепарадигмой», то «гнездом синтаксических структур» [42, 16].

Как отмечает М.А. Кормилицына, «…понятно стремление многих исследователей, пытающихся создать типологию простого предложения с учетом не только структурных его черт, но и содержательных, найти место семантически осложненным простым предложениям, представить типологию простого предложения как некую иерархическую организованную систему» [52, 16]. Осложненное предложение рассматривается как своего рода семантико-синтаксический дериват, находящийся на периферии такой системы или занимающий переходную зону между системами простого и сложного предложений.

Авторы учебника по современному русскому языку [53] разграничивают осложненное предложение как отдельную, самостоятельную категорию синтаксиса и относят к нему предложения с однородными членами, обособленными членами, вводными и вставными конструкциями, обращениями. Все эти традиционно выделяемые конструкции характеризуются разнообразием структурных и семантических свойств.

Итак, в лингвистической литературе осложненные предложения рассматриваются по-разному: 1) как простые, 2) как сложные, 3) как особая категория (осложненное предложение), 4) как переходное явление от простого к сложному. А.Г. Руднев первым выделил осложненное предложение как переходное синтаксическое явление между простым и сложным предложениями, а также пересмотрел традиционные и сформировал новые критерии типологии синтаксиса простого предложения. Данные взгляды исследователя стали теоретической базой сопоставительного изучения типологически разносистемных и разноструктурных языков [54; 55, 120].

В литературе, посвященной исследованиям осложненных предложений, высказывается два мнения по вопросу о их статусе и месте в современной синтаксической науке. Г.А. Абдурахманов, Л.К. Дмитриева, А.Ф. Прияткина, А.Г. Руднев, Х. Есенов и Р.А. Вафеев считают, что осложненные предложения не входят в привычную, традиционную систему деления предложения, и выделяются по структурному критерию на три отдельных самостоятельных явлений: синтаксис простого предложения, синтаксис осложненного предложения и синтаксис сложного предложения. Они оценивают осложненное предложение как самостоятельную синтаксическую категорию в рамках их структурных свойств [56; 57; 9; 54; 55;17; 48]. Осложненные предложения в академических изданиях, а также в школьных, нормативных курсах рассматриваются как самостоятельный раздел синтаксиса [58; 59 и др.].

Сторонники второй точки зрения (З.Г. Абдуллаев, Н.А. Баскаков, Г.А. Басырова, А.Г. Гулямов, М. Давлетов, М.Г. Газилов, М.Ш. Маматов, К.М. Мамытбеков, и др.) считают, что предложения с указанными синтаксическими конструкциями являются простыми осложненными предложениями и входят в систему простых предложений. Мы также считаем, что осложненное предложение выступает, как отдельная, самостоятельная категория синтаксиса.

Осложненные предложения исследовались и в контрастивном плане, на материале сопоставления английского и русского языков. А.Г. Швец в своем исследовании рассматривает формально–синтаксическое осложнение предложения как наличие в предложении компонента не только семантически содержащего добавочную к основному высказыванию информацию, но и структурно занимающего дополнительную синтаксическую позицию, не реализующую валентность основных членов предложения, и не имеющего самостоятельной предикации [60, 4].

Исследователь М.Г. Газилов рассматривает осложненное предложение как простое осложненное предложение, проводит его структурно-семантический и функциональный анализ в аварском языке в сопоставлении с французским. Он выясняет, что осложненные предложения по удельному весу занимают важное место в системе синтаксиса аварского и французского языков и характеризуются структурной сложностью, своеобразием синтаксических способов конструирования, а также целым комплексом специфических проблем, связанных с такими осложняющими элементами простого предложения, как однородные, деепричастные, причастные и другие конструкции [61].

Синтаксические исследования, по мнению Х.М. Есенова, должны проводиться в трех больших разделах: синтаксисе простого предложения, синтаксисе осложненного предложения и синтаксисе сложного предложения. Каждый из этих типов предложения не переходит друг в друга, а составляет самостоятельный раздел общего синтаксиса [17, 18].

В английском языкознании категория осложненное предложение специально не рассматривается, так как согласно синтаксическим традициям выделяются простые, сложносочиненные и сложноподчиненные предложения, а также смешанные сложносочиненные и сложноподчиненные предложения, при двух независимых и одном независимом придаточном предложении [62;63;64].

Авторы «Университетской грамматики английского языка» выделяют кроме трех основных типов предложения – простого, сложноподчиненного и сложносочиненного – еще и конструкцию с дополнительной предикативностью, которые представляет как промежуточный тип [65].

Некоторые лингвисты в рамках простого предложения выделяют такие промежуточные виды предложения, как кумулятивные предложения, где придаточные сокращенные предложения составляют единое синтаксическое и семантическое целое [66].

Б.А. Ильиш выделяет переходный тип предложения от простого к сложному, который представлен полупредикативными конструкциями: однородными частями предложения, зависимыми обособленными конструкциями. Однако исследователь не выделяет данное языковое явление как отдельную синтаксическую категорию [67].

А. Даунинг и Ф. Локк рассматривают типы предложения, имеющие эквипотентный и неэквипотентный характер. В первом случае отношения характеризуются как паратаксические, во втором – гипотаксические, самостоятельно осложненное предложение они не рассматривают, однако в структуре сложного и простого предложения они усматривают некоторые синтаксические единицы как промежуточные [68].

В своем исследовании на материале французского языка Е. Повэ анализирует обособленные конструкции и в рамках этих единиц, она усматривает эти конструкции как усложняющие структуру предложения, но в самостоятельную или независимую единицу как осложненное предложение не выделяет [69].

Л. Фрейзер, Ч. Клифтон, Ж. Рэндол, анализируя структуру предложения с зависимыми конструкциями приходят к мысли, что структура любого предложения имеют сложный характер, которые могут осложняться зависимыми структурами в рамках высказывания [70].

Так, некоторые исследователи считают, что предложение – это группа слов, которые имеют в своей основе субъект и предикат, и выражают законченную мысль [47;58;71].

В своей работе исследователь французского языка А.М. Алдуа рассматривает простое предложение с точки зрения структурной и трансформационной грамматики, выделяя базовую структуру и скрытые, которые можно обнаружить при деривации предложения.

Таким образом, имея простую структуру на поверхностном уровне, простое предложение, оказывается, имеет сложную предикативную природу, способность выражать скрытые языковые и мыслительные единицы в компрессивных структурах, создавая предложение осложненного типа [72].

М.Дж. Батт в диссертационном исследовании, проведенном на материале языка урду, приходит к мысли о том, что, несмотря на простую структуру, простое предложение имеет сложную иерархию внутрисистемных связей, выраженных предикативными отношениями в рамках лексико-функциональной грамматики [73].

Представители трансформационной грамматики свидетельствуют, что любое предложение рассматривается с позиции поверхностной и глубиной структуры и каждая синтаксическая единица рассматривается как сложная иерархическая система [74;75;76; Stanley, Richie, 1973].

Несмотря на то, что логика мышления сходна у носителей различных языков, элементарные ситуации, отраженные в мышлении и передаваемые средствами языка, будут разниться в средствах выражения.

Многие исследователи приходят к мысли, что любое предложение имеет сложную природу. В этой связи необходимо отметить, что осложненное предложение как самостоятельная категория синтаксиса по своим функциям и значениям сближается с другими типами предложения, и хотя каждая из них характеризуется самостоятельностью, между ними наблюдается взаимосвязанность и взаимообусловленность,

Осложненное предложение состоит из ведущего, матричного предложения и дополнительного, полупредикативного по сути, которое представляет добавочный, дополнительный элемент и определяет с разных сторон содержание основного высказывания.

Список литературы

1 Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 511 с.

2 Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.-1. – М.: «Наука», 1959.

3 Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – М., «УРСС», 2001. – 624 с.

4 Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – 623с.

5 Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М., 1959. – 198 с.

6 Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1955. – 612 с.

7 Дмитриева Л.К. Осложненное предложение на шкале переходности// Сложное предложение в системе других синтаксических категорий. – Л., 1984. – С.39 – 37.

8 Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис (осложненное предложение). – М., 1981. – 270 с.

9 Прияткина А.Ф. Осложненное простое предложение. – Владивосток, 1983. – 95 с.

10 Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц. Ч.2. / Под. Ред. Е.И. Дибровой. – М., «Академия», 2001. – 703 с.

11 Абдурахманов Г.А. Изучение синтаксиса тюркских языков//Сов. Тюркология. – 1970. – №1. – С.45-49.

12 Абдурахманов Г.А. Синтаксис осложненного предложения: К некоторым спорным вопросам синтаксиса тюркских языков. // Структура и история тюркских языков: Сб. ст. – М.: «Наука», 1971. – С. 138 – 147.

13 Тыбыкова А.Т., Черемисина М.И. Осложненное предложение в алтайском языке. – Новосибирск, 2009.

14 Жиенбаев С. Грамматика казахского языка. Алма-Ата, 1941.

15 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1969. – 383 с.

16 Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.; Л; «Изд-во АН СССР», 1962. – 276 с.

17 Есенов Х.М. Синтаксис предложений с зависимыми конструкциями в казахском языке: Автореф. дис. …д-ра филол. наук. Алма-Ата, 1975. – 64 с.

18 Кононов А.Н. Актуальные проблемы тюркского языкознания // Вопросы языкознания – 1984. – №6. – С. 3 – 13.

19 Сафаев А.С. Семантико-синтаксическое членение предложения в узбекском языке. - Ташкент: Изд-во «ФАН», 1977. - 142с.

20 Кязимова С.И. Расширение простого предложения однородными членами в современном азербайджанском языке. – Автореферат. канд. филол. наук. Баку, 1984. – 24 с.

21 Кенесбаев С.К. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы, 1935.

22 Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қыска курсы. Алматы, 1941. – 134 б.

23 Балакаев М.Б. Современный казахский язык. Синтаксис. – Алма-Ата, 1959. – 369 с.

24 Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М.: «Наука», 2004.

25 Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. – Алма-Ата: «Наука», 1974. – 171 с.

26 Тыныстанов К. Синтаксис киргизского языка. – М., 1936.

27 Сартбаев К.К. Турк тилдеринин салыштырма грамматикасы: кыргыз, казак, озбек, тилдери боюнча. – Фрунзе: Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын басмасы. Т. 1 – 1962. - 427 с.

28 Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. Учебн. для вузов. – Бишкек; «Мектеп», 1992. – Ч 1. – 428 с.

29 Жапаров А. Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков. Учебн. Для вузов. – Бишкек, 2007. – 408 с.

30 Мусаев С.Ж. Текст, грамматика, структура. – Бишкек, 2000.

31 Тойчубеков Б. Односоставные предложения в киргизском литературном языке. – Автореферат дисс. канд. филол. наук. Бишкек, 1994. – 26 с.

32 Акеш И. Кыргыз тили (Синтаксис).: Автореф. дис. …доктор. филол. наук. – Бишкек, 1994. – 44с.

33 Чонбашев К.С. Сопоставительная грамматика русского и киргизского языков: [Учебн. пособие для филол. ф-тов вузов]. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 188с.

34 Бекбалаев А.А. Вопросы истории и теории синтаксической номинации – Бишкек: Илим, 1991. – 162 с.

35 Скирдов В.Д. Сопоставительный синтаксис русского и киргизского языков. (структура сложных предложений). – Фрунзе: «Мектеп», 1970.

36 Давлетов М. Структурные типы простого осложненного предложения в современном каракалпакском языке: Дисс. …д-ра филол. наук. – Ташкент, 1989. – 326 с.

37 Галямов Ф.Г. Структурно-семантическое осложнение простого предложения в татарском языке: Автореф. Дис. …д-ра филол. наук. – Казань, 2006. –43с.

38 Байрамова Л.К. Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. Казань, «Дело», 1997. – 166 с.

39 Закиев М.З. Татарская грамматика. – Казань, 1992. Т.1 -3.

40 Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: «Изд-во МГУ», 1984.

41 Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. – М., 1971. – 293 с.

42 Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981. – 183 с.

43 Бархударов Л.С. К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения. // Вопр. языкознания, 1979, №3, С. 50 – 61.

44 Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. Учебник. – М.: «Воениздат», 1973. – 280 с.

45 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., «Высшая школа», 1973. – 350 с.

46 Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., «УРСС», 2001. – 368 с.

47 Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. Изд. 4-е – М., 2004. – 238 с.

48 Вафеев Р.А., Саурбаев Р.Ж. Осложненное предложение как самостоятельная единица синтаксиса (на материале совр. англ. и тат. яз.) // Исследование различных типов и жанров текста. Межвуз. сб. научн. статей. – Сургут, 1999. – С. 57–66.

49 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., «УРСС», 2002. –384 с.

50 Ломтев Т.П. Структура предложения в русском языке. – М., 1979. – 198 с.

51 Колесников В.Д. Синтаксис эвенкийского языка. – М.,- Л.: «Наука», 1966. – 246 с.

52 Кормилицына М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи. – М.: «УРСС», 2003. – 151 с.

53 Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М., 2001. – 560 с.

54 Руднев А.Г. Вводный член предложения и вводные предложения, их функции и грамматическое выражение в художественных произведениях А.С. Пушкина.//Уч.зап. ЛГПИ им. А.И. Герцена. Т 79, 1959.

55 Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М., 1959. – 198 с.

56 Абдурахманов Г.А. Синтаксис осложненного предложения: К некоторым спорным вопросам синтаксиса тюркских языков. // Структура и история тюркских языков: Сб. ст. – М.: «Наука», 1971. – С. 138 – 147.

57 Дмитриева Л.К. Осложненное предложение на шкале переходности// Сложное предложение в системе других синтаксических категорий. – Л., 1984. – С.39 – 37.

58 Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис (осложненное предложение). – М., 1981. – 270 с.

59 Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М., «УРСС», 2003. – 144 с.

60 А.Г. Швец. Формально-синтаксическое осложнение предложения (на материале русского и английского языков): Автореф. дис. …канд. филол. Наук. – Саратов 2006. – 24 с.

61 Газилов М.Г. Осложненное предложение в аварском языке в сопоставлении с французским: Автореф. дис. …д-ра филол. наук. – М., 2003. – 39 с.

62 Kruisinga E. 1962, A Handbook of Present-Day English. P.2. vol. 3, Groningen, P. – 658p.

63 Fodor J.A., Garette M.F. 1967. Some Syntactical Determinants of Sentential Complexity. Percept. Psychologys, # 2. pp: 289-296.

64 Brington J. L., 2000. The Structure of Modern English. A Linguistic Introduction. John Benjamins Publishing Company. Philadelphia-Amsterdam. pp: 311.

65 Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvic J. 1982. A University Grammar of English. Moscow. “Vysshaya Shkola”, pp: 391.

66 Drazdauskas G., Mikaeljan G., 1973. An Outline of English Syntax.

67 Ilyish B. 1971. The Structure of Modern English. “Prosveschenye” Moscow, pp: 365.

68 Downing A., Locke F.A. 1992. A University Course in English Grammar. Prentice Hall. International.

69 Pavey E. 2001. Information Structure in Acadian French. A thesis for Degree of MA. Grand Forks, North Dakota.

70 Fraiser L., Clifton Ch., Randall J. 1983. Filling Gaps: Decision Principles and Structure in Sentence Comprehension. Cognition. #13. pp: 187-222.

71 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М., «УРСС», 2002. – 384 с.

72 Alduais A. M. C., 2012. Sentence Analysis from the Point of View of Traditional, Structural and Transformational Grammas. Informational Journal of Academic Research in Business and Social Sciences. Vol. 2 #12, pp: 214-219.

73 Butt M.J., 1993. The Structure of Complex Predicates in Urdu. Dissertation for the Degree PhD. Stanford Univ. pp: 250.

74 Jackendoff R., 1972. Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge. M.A. MIT Press.

75 LaPalombara L.E. 1976. Introduction to Grammar: Traditional. Structural, Transformational. Cambridge, Massachusetts: Winthrop Publishers. – 235 p.

76 Jeffries L., 2006. The Structure of Modern English. Palgrave. Palgrave Macmillan.

77 Johnson K., 2004. Introduction to Transformational Grammar. University of Massachusetts at Amherst. pp: 355.

78 Stanley P., and R.W. Richie 1973. On the Generative Power of Transformational Grammars. Informational Sciences. #6. pp: 49-83.

Мақалада зерттелетін бірліктерге қатысты отандық және шетелдік тілшілердің әртүрлі көзқарастары зерделенеді. Күрделенген сөйлемдердің синтаксисі бойынша жұмыстарға ретроспективтік талдау жасалады. Синтаксистік теорияның одан әрі даму міндеттері мен тілдің синтаксистік құрылымының дамуына әсер ететін белсенді үдерістерге байланысты синтаксистік бірліктердің жартылай предикативті құрылымдарын құрылымдық-семантикалық, функционалды-коммуникативтік тұрғыдан зерделеу қажеттілігі зерттеуөзектілігі болып табылады.

The notion of a semi-composite sentence is controversial in the general theory of syntax. There are different viewpoints on the nature of the semi-composite sentence, there are a number of special studies devoted to this problem, but this syntactical phenomenon still of interest to many contemporary linguists. In this article various positions of domestic and foreign linguists on this syntactical units study are considered. The topicality of the study is determined by the need to study the structural-semantic, functional-communicative properties of semi-predicative constructions as syntactic unit evoked by active processes in the development of the syntactic structure of languages as well as tasks of further development of syntax theory.

УДК 82-1

Е.В. Сабиева, А.У. Какпанова
СКГУ им. М. Козыбаева
Петропавловск, Казахстан
Sabieva1969@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ ТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ (НА ПРИМЕРЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье рассматриваются топонимы Северо-Казахстанской области в лингвокультурологическом аспекте.

Ключевые слова: топонимика, оним, апеллятив, топоним, этнотопоним, гидротопоним, окойним.

Лингвистика XXI в. активно разрабатывает направление, в котором язык рассматривается как культурный код нации, а не просто как орудие коммуникации и познания. Фундаментальные основы такого подхода были заложены трудами В.Гумбольдта, А.А. Потебни и других ученых. Например, В. Гумбольдт утверждал: «Границы языка моей нации означают границы моего мировоззрения».

Изучая лингвокультурологический аспект тюркских топонимов, мы соглашаемся с мнением В. А. Масловой, которая утверждает, что «язык не только отражает реальность, но интерпретирует ее, создавая особую реальность, в которой живет человек. Именно поэтому философия рубежа тысячелетий развивается на базе использования языка». [1, 35] Культура формирует и организует мышление языковой личности. Отсюда и одна из фундаментальных функций языка - быть орудием создания, развития, хранения и трансляции культуры.

А. М. Хайдеггер, выдающийся мыслитель нашего времени, назвал язык «домом бытия». Поэтому и ***лингвистика,*** *наука о языке,* ***занимает авангардные методологические позиции в системе всякого гуманитарного знания*** и обойтись без ее помощи при изучении культуры невозможно.

Отзвуки давно минувших лет, сохраняются сегодня в топонимах Северо-Казахстанской области.

Невозможно представить себе жизнь современного общества без географических названий. Они сопровождают наше мышление с раннего детства. Топонимика сравнительно молодая наука, изучающая географические названия.

С обретением независимости и становлением нового суверенного государства ономастическое пространство Казахстана стало динамично развиваться в связи с увеличением и расширением объема казахских онимических единиц и их активным функционированием в международных документах, в устной речи как официальной, так и неофициальной.

Тесное взаимодействие языка и культуры в культурно-национальном самосознании и его языковой презентации, взаимовлияния и взаимосвязи данных явлений находятся в центре внимания лингвокультурологии. С этой точки зрения, язык, как специфичное и уникальное явление, представляется нам системой концептов, отражающих представления о мире, совокупность которых составляет языковую картину мира.

Имена собственные как средства выражения являются ценным источником культуры народа, его менталитета, сохраняя культурно-историческую информацию, которая содержится в ономастиконе.

Топонимика, являясь разделом ономастики, исследует географические наименования, их значение и функционирование. Топонимы - собственные названия любых, от крупных до небольших, естественно-природных или искусственно созданных человеком объектов на сухопутной или водной территории Земли, формирующие исторически, социально и культурно обусловленную часть лексики.

Слово топонимика образовано от двух греческих слов topos место, местность и onoma имя.

Топоним – это имя собственное, относящееся к любому географическому объекту. В зависимости от характера именуемых объектов принято выделять: названия гидрографических объектов – гидронимы (река Ишим, озеро Бесколь); названия орографических объектов– оронимы (горы Имантау); названия подземных объектов – спелеонимы (Красная пещера); названия мелких объектов – микротопонимы; названия населенных мест – ойконимы (город Петропавловск, деревня Красный Яр); названия внутригородских объектов – урбанонимы (улица Абая, магазин «Апорт», кафе «Антарес).

В целом, ономастика дает ценнейший материал для истории, устанавливая места поселений и пути миграций часто исчезнувших народов, характеризуя местные мифы, давая представления о типе поселений, об общественных и семейных отношениях. Топонимика (особенно гидронимика) – это уникальный источник информации об исчезнувших языках и народах.

Топонимии любого региона тесно связана с историей края. Каждый топоним исторически обусловлен. Приметы времени заключены в самой семантике и структуре названия. Поэтому непосредственно лингвистическому анализу топосистемы предшествует анализ источников топонимического исследования. Так, А. И. Попов писал: «…источники же топонимического исследования необходимо изучать, если мы хотим добиться отчетливого понимания всех фактов, касающихся географических названий того или другого края, области, района или даже более мелкого объекта... настоятельно рекомендуем интересоваться письменными источниками» [2, 175].

Топонимы в зависимости от характера и происхождения топоосновы делятся на два больших класса: наименования географических объектов, образованные от имен нарицательных (апеллятивов), и наименования географических объектов, образованные от

имен собственных (онимов). Такая классификация способствует более полной характеристике лексико-семантических типов топонимов. Лингвистический анализ топонимов онимического и апеллятивного происхождения сопровождается статистическими подсчетами, призванными показать распространенность лексико-семантических типов. [3]

Топонимы апеллятивного и онимического происхождения по своей семантике подразделяются на два больших класса:

-наименования географических объектов, определяющим признаком образования, которых являются естественно-географические особенности объектов,

-названия географических объектов, мотивирующим признаком которых является результат духовной и материально-культурной деятельности человека.

В свою очередь апеллятивные топонимы подразделяются на наименования географических объектов, представляющие собой апеллятив в чистом виде (нп. Майдан - майдан «площадь» нп. Булак - булак «источник», аул Бактар «пастбище», аул Аксу, озеро Алка, местность Арал, аул Кыстау, нп. Кудук, аул Джайлау), и топонимы, один из компонентов которых является топонимическим термином (нп. Жана Конус «новое селение», озеро Узункуль, где узун «длинное» и куль «озеро», гора Каратау, где кара «черное» и тау «гора», микротопоним Койтас, где кой «овца», тас «камень», озеро Кишкенеколь, где кишкене «маленькое» и коль «озеро»). Топонимические термины могут обозначать крупные объекты, поселения, которые в свою очередь могут быть либо оседлыми (аул), либо сезонными (кыстау «зимовка» - нп. Кара-Кыстау; жайлау «летовка» - нп. Джайлау), и отдельные части селения (майдан «площадь» - нп. Майдан), различные постройки и жилища (юрт «дом» - нп. Шокат юрт-ата, уй «жилище, дом, юрта» - нп. Уй-Кескен-Сай), которые также могут носить временный и постоянный характер. Среди топонимов апеллятивного происхождения мы выделяем названия географических объектов, отражающие природно-климатические особенности региона. Среди них выделяем следующие семантические группы:

Топонимы, отражающие характер рельефа. Например: оз. Кунды-Куль «песчаная (с песчаным берегом и дном) озеро», микротоп. Терен-Сай «глубокий овраг», нп. Кызыл Жар («обрыв с глиной красного цвета»), нп. Кишкене Оба «маленький курган», нп. Улькун-Оба «Большой курган», нп. Киялы (кия «возвышенность с крутыми каменистыми склонами»), нп. Терен-Сай «глубокий овраг», местность Чулак-Узек «короткая ложбина», нп. Бастау «верхняя часть горы», нп. Бестобе «пять холмов», речка Бугун-Сай речка в овраге (ложбине)», микротоп. Айыркум «развилистая песчаная отмель», озеро Аякколь «нижнее озеро», озеро Басколь «верхнее озеро», местность Бастомар «верхнее болото», местность Донгелек Алка «круглая поляна», гора Каратау «черная гора», местность Каратас «черный камень», ороним Кишкенеоба «маленький курган», ороним Кособа «парный курган», ороним Сарыоба «желтый холм», местность Сулышок «лесок у воды», местность Теренсай «глубокий овраг», местность Ульгеноба «большой курган, холм», гора Шайтантобе «чертова гора», топь Шайтантомар «чертово болото», местность Шайтанозек «чертова лощина»,нп. Актас отражает характер местности (урочище), т.е. возвышенность с голыми (чистыми, светлыми) обнажениями твердых горных пород; нп. Кумды-Куль «песчаное (с песчаным берегом и дном) озеро, нп. Кызыл Жар («обрыв с глиной красного цвета»), нп. Кишкене Оба «маленький курган», нп. Улькун-Оба «Большой курган», нп. Киялы (кия «возвышенность с крутыми каменистыми склонами»), нп. Терен-Сай «глубокий овраг», нп. Чулак-Узек «короткая ложбина», нп. Бастау «верхняя часть горы», нп. Бестобе «пять холмов», нп. Бугун-Сай речка в овраге (ложбине)».

Топонимы, в которых прослеживается связь с водными объектами. Например: нп. Бесколь «пять озер», нп. Бескудук «пять колодцев» нп. Бесколь «пять озер», нп. Бескудук «пять колодцев», нп. Карасу «старица», нп. Каратомар «черное болото», нп. Кос-Куль «пара озер», нп. Кудай-Кудук «божий источник», Озек «небольшая речка», нп. Сары-Томар «большое болото», нп. Сулы «многоводный», нп. Сары-Куль «просторное озеро»,

нп.Узун-Куль «длинное озеро», нп. Узун-Карасу «длинная старица», нп. Чигень от шеген «колодезный сруб», нп. Булак «родник», нп. Джарма «речка» и мн. другие.[4]

Топонимы, образованные от названий флоры. Например: нп. Карагай «сосновый лес (бор)», оз. Каракамыс «место в густых зарослях тростника», местность Арлагаш «островной лес», нп. Кара-Мойыл «место, где растет плохая черная ягода», микротопоним Карагай «сосновый лес (бор) », нп. Каракамыс «место в густых зарослях тростника», нп. Каратал «место в зарослях черного тала», речка Кара-Чилик «место в густых зарослях мелкой ивы», нп. Карагаш «карагач, вяз», нп. Кок-Терек «место, где растет серый тополь», аналогично: нп. Актерек (ак-«белый»), нп. Кызылагаш «ольха», нп. Саумал-Куль «озеро, возле которого растет кисличник», нп. Талды «место в зарослях ивы», нп. Уш-Шок «три леска», нп. Кара-Чилик «черная ива» и др.

Топонимы, отражающие особенности животного мира. Например: оз. Курту-Куль «червивое озеро», нп. Каргалы, где карга-«ворона», Вороний остров нп. Курту-Куль «червивое озеро», нп. Балыкты, где балык «рыба», нп. Кара-Бура «черный верблюд-самец», нп. Алабие «пестрая кобыла», озеро Каргалы, где карга «ворона», местность Ак-козы «белый ягненок», озеро Куртай «червивый», нп. Таишпа «телок-двухлеток», местность Тай-Сай, где тай-годовалый жеребенок-стригун и др.

Топонимы, образованные от названий почвы и полезных ископаемых (гора Акташ «кварц», озеро Жамантуз «соленое, почти высохшее озеро,где добывается соль», местн. Ашилы-Сай «соленый сай (овраг)» и др. [4]

Помимо топонимов, образованных от апеллятивов, отражающих естественно-географические особенности реалий, нами выделяются наименования географических объектов, в основу которых положены апеллятивы, выражающие абстрактные понятия. Данный вид топонимов появился после революции. Это так называемые неотопонимы. Они образуются метафорическим путем, т.е. переносом названия с абстрактных понятий идеологического плана на наименование географического объекта. Это топонимы со значением пожелания, выражением идейно-эстетических ценностей (нп. Алга «вперед», нп. Енбек «труд», Бирлик «единство», нп. Талапкер «инициативный», нп. Ундирис «индустрия», нп. Орталык «центральный», нп. Мадиниет «культура», нп. Бостандык «свобода», нп. Жаналык «новизна» и др. [4]

Топонимами онимического происхождения мы называем наименования географических объектов, образованные от имен собственных (онимов). Все топонимы онимического происхождения можно подразделить на три группы:

- топонимы, образованные от антропонимов;
- топонимы, образованные от этнонимов (этнотопонимы);
- топонимы, образованные от других топонимов (оронимов (оротопонимы), гидронимов (гидротопонимы), ойконимов, микротопонимов).

Класс топонимов, образованных от личных имен, широко представлен в топонимии Северо-Казахстанской области. В основу антропонимических топонимов положены имена и фамилии представителей народа, населявшего регион. Основу онимов, образованных от антропонимов, могут составлять как полные имена: Бижан, Калдаман, Жамбыл, Амангельды, Алтыбай, Бекбай Даумбай, Айтуар, Тугульбай, Темирбай, Толубай, Аманжол, Аманбай, Ахметжан, Аймжан, Даженбай, Джазылбай, Джандубай, Калимбет, Кинетбай, Кожеберген, Кусаин, Кудайберды, Косбулат, Молдабай, Мурзагул, Ногайбай, Чурубай, Ольджибай, Самамбет, Таксатбай, Тамамбай, Шигамбай, Элимбай, Эндыбай, так и сокращенные: Ибрай - полное имя Ибрагим, Дюсеке - полное имя Дюсембай и др.

Мотивы таких номинаций могут быть самыми разными. Топоним может указывать на первопоселенца населенного пункта, его владельца, он может быть посвящен другому лицу. Так, нп. Ернозар назван по имени старейшины Ернозара. Основу топонимов, образованных от антропонимов могут составлять как полные имена (Амангельды), так и сокращенные (нп. Ибрай - от антропонима Ибрагим). Некоторые топонимы антропонимического характера восходят к прозвищам (нп. Тулебай назван по прозвищу

старейшины аула «тулебай», названному так за скаредность и жадность, прозвище происходит от «туле», что означает «плати» (данные архива СКО). Среди топонимов Северо-Казахстанской области, восходящих к антропонимам, выделяется группа наименований, в которых антропоним восходит к этнониму. Например, нп. Данияр Садыр, где «*садыр*» этноним **найманов**, аул Алтыбай, где «*алтыбай*» этноним **аргынов**, аул Темирбай, где «*темирбай*» этноним **кипчаков**, аул Аккозы, где «*аккозы*» родовое подразделение **аргынов**, аул Ногайбай, где «*ногайбай*» этноним **аргынов**, аул Тлеубай, где «*тлеубай*» этноним **аргынов**, аул Токобай, где «*токобай*» этноним **аргынов**, аул Толебай, где «*толебай*» этноним **кипчаков**, аул Аманбай, где «*аманбай*» эноним **кипчаков**, аул Есенкельды, где «*есенкельды*» этноним **кипчаков.**

На территории Северного Казахстана обнаружены топонимы и антропонимы тюркского, арабского, персидского происхождения, а также наименования географических объектов смешанного типа: персо-арабского, тюрко-персидского, тюрко-арабского.

Северное Приишимье всегда было местом активной хозяйственной деятельности человека. Этой деятельности соответствовали процессы этнографического, социального и политического развития конгломерата племен, главным образом тюркского происхождения. Этнотопонимы, наряду с антропотопонимами, занимают заметное место в топонимии Северо-Казахстанской области. Кочевой и полукочевой образ жизни способствовали сохранению патриархального образа жизни и родоплеменной градации казахского населения. Этим объясняется обилие названий этого класса онимов в данном регионе. Этнотопонимы помогают проследить характер расселения племенных и родовых групп в регионе. В основе топонимов региона наряду с казахскими этнонимами встречаются наименования других тюркских народностей (нп. Ногайбай - от этнонима **ногай**, нп. Мангул - от этнонима **монгол).** Наличие данных онимов доказывает существование активных этнокультурных, политических контактов казахов с ногайцами, чувашами (нп.Чуваши), татарами (нп.Татарка), башкирами (нп.Истык) и другими народностями.

Топонимы одного класса могут переходить в топонимы другого. В зависимости от того, какой вид топонима (гидроним, ороним, микротопоним, ойконим) дал имя новому топониму, можно выделить гидротопонимы, оротопонимы, топонимы, образованные от микротопонимов, топонимы, образованные от ойконимов. [5]

Гидротопонимы являются самым многочисленным классом. Все гидротопонимы можно разделить на две группы:

- топонимы, название которых совпадают с названием гидронимов (нп. Карасу «старица»);

- топонимы, один из компонентов которых - гидроним (нп. Алатай-Балыкты - от реки Балыкты).

В названиях географических объектов, нашли отражение разные в семантическом плане названия гидронимических терминов Казахстана, а именно: ***куль, суат, аксу, карасу, томар, узек, су, булак.*** Например: местность Акбулак, аул Аккудук, аул Аксу, аул Аксуат, местность Алтынбулак, аул Булак, аул Аякколь, аул Басколь, аул Бастомар, аул Косколь, аул Кумдыкуль, аул Кайранколь, местность Жаксы Жарколь, местность Жаманбулак, местность Жарколь, аул Карабулак, местность Каратомар, аул Кишкенеколь, озеро Кояндыколь, местность Кызылбулак, местность Сарыбулак, аул Сарыколь, аул Сарытомар, речка Талдыкарасу, аул Карасу, местность Томарлы кезен, аул Узунколь, аул Теренколь, местность Шайтантомар.

Названия географических объектов, в основу которых положено наименование горных объектов (гор, скал, холмов, возвышенностей и т.д.) называются оротопонимами. Семантический спектр орографической терминологии, нашедшей отражение в топонимии Северо-Казахстанской области, также достаточно широк: ***тау, тай, тас, бас,тобе, оба, жар.*** Оротопонимы в количественном плане уступают гидротопонимам, что свидетельствует о степном характере региона и наличии в больших

количествах гидрографических объектов: озер, рек, болот, ручьев. Например: местность Кызыл Жар, аул Акбас, местность Актас, аул Актобе, аул Аютас, местность Жаксы-Жангызтау, местность Жарыкбас, местность Каратас, аул Караоба, Кара-оба монастырь, местность Каратау, местность Койтас, местность Кособа, местность Сарыоба, местность Улькеноба, местность Шайтантобе.

Многочисленными являются и топонимы, образованные от микротопонимов. На территории Северо-Казахстанской области были обнаружены следующие термины микротопонимии: ***сай, агаш, кудук, арал,*** а также названия летовок, кочевий, зимовок - ***конган, кон, конус, кыстау, жайлау, уй.*** Например: аул Аккудук, аул Арал, аул Аралагаш, местность Аюлыагаш, аул Бесагаш, аул Жанаконус, аул Кара-Кыстау, аул Конырагаш, аул Кызылагаш, аул Кызылсай, аул Саяагаш, аул Теренсай. [4]

Тип топонимов, образованных от других топонимов, мало распространен на территории Северо-Казахстанской области. Они образуются в результате прибавления к уже существующим названиям нового компонента, который обычно несет информацию определенного характера о новом названии. Информация может указывать на размер географического объекта, а также на время возникновения поселения. На территории Северо-Казахстанской области удалось обнаружить следующие коррелятивные пары атрибутивов, принимающие участие в образовании новых топонимов: улькун «большой»-кишкене «маленький» (нп. Улькун-Оба - нп. Кишкене- Оба), узун «длинный» - чулак «короткий» (нп.Узун-Куль, нп.Узун-Карасу, нп. Узун-Томар, местность Узунсор, аул Чулак-Узек), еске «старый» (нп. Еске-Кон, местность Ескесай) - жана «новый» (нп. Жана Конус, аул Жана Жол). Не все топонимы, имевшие в свое время оппозиционные пары, смогли сохранить их. Это, в первую очередь, связано с политикой укрупнения населенных пунктов, проводимой в Советском Союзе в 50-е - 60-е годы, в результате чего отдельные небольшие деревни были расформированы. [6]

Топосистема тюркского происхождения Северо-Казахстанской области имеет свои специфические особенности:

- большинство топонимов Северо-Казахстанской области образованы от апеллятивов, отражающих природно-климатические реалии данного региона, специфика этих слов зависит от восприятия окружающего мира местным населением. В топонимической системе области имеет место онимизация (переход нарицательных слов в топонимы) и транстопонимизация (переход топонимов одного класса в другой);
- большинство названий географических терминов, входящих в состав топонимов, встречается на всей территории Казахстана ***(куль, озек, су, томар, оба, тай, тау, булак, кудук, сай, жар, тас,бас, тобе, арал*** **и др.);**
- характерной особенностью топонимии области является одноименность географических объектов (нп. Шуда-Сай, речка Шуда-Сай, ручей Шуда - Сай, лог Шуда-Сай), нередко они имеют разные написания - нп.Тай-Сай и лог, по которому назван населенный пункт, - Той-Сай. [4]

Анализ топонимического материала Северо-Казахстанской области, охватывающего период с начала колонизации территории Северного Казахстана Россией до конца 20 века, сопоставление архивных данных, различных картографических, статистических и других материалов позволили восстановить утраченные наименования, выявить изменения в онимах, установить этапы формирования топонимов, их развитие и функционирование на протяжении почти трехсот лет. Это дало возможность представить лингвистический анализ ономастической лексики.

Список литературы

1 Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001.

2 Попов А.И. Следы времен минувших. Из истории географических названий Ленинградской, Псковской и Новгородской областей. – Л.: Наука, 1981. – 206 с.

3 Жанузаков Т.С. Тюркская ономастика. – Алматы, 1990.
4 Сабиева Е.В. Ойконимическая система Северо-Казахстанской области. – Петропавловск, 2000.
5 Сабиева Е.В. Типологические классификации ономастической лексики. – Петропавловск, 2012.
6 Нурмухаметов К. Е. Основные типы топонимов Северного Казахстана. – Костанай: Вед. КДУ, 1997.

Ұсынылған мақалада Солтүстік- Қазақстан облысының топонимдері лингвокультурологиялық аспектісінде қарастырылады.

In the article toponyms of the North-Kazakhstan

УДК 81’373.2(574.25)

Г.С. Суюнова, О.К. Андрющенко
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан
Suynova_Gulya@mail.ru

К ВОПРОСУ О ВЗАИМОСВЯЗИ УРБОНИМИКОНА И ГОРОДСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ, ИЛИ В ПОИСКАХ НОВОГО ПОВОРОТА ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье ставится новая лингвистическая проблема взаимосвязи урбонимов и городской идентичности. Автором статьи выдвигается тезис о том, городская идентичность может быть представлена и в урбонимиконе. Подобный взгляд можно считать новым для казахстанской лингвистики, в которой лингвистическая урбанистика чаще рассматривается лишь как раздел ономастики. Городская идентичность также не выступает объектом системных исследований, равно как не исследуются вопросы ее взаимосвязи с урбонимической системой какого-либо города.

Ключевые слова: урбоним, урбонимикон, идентичность, презентация, взаимосвязь

Идентичность места – это компонент социальной идентичности, отражающий чувство территориальной принадлежности и осознание жителями уникальных черт, истории, символов и признаков города. Идентичность выражается не только во внутренних ментальных образах, но и во внешних координатах (названия улиц, вывески, памятники, символы и т.д.). Урбонимикон как одна из внешних координат города отражает диалектику развития его идентичности и представляет собой форму ее предъявления внешнему наблюдателю через ряд знаковых презентаций, становится стилем, формой самоподачи города и его брендом.

Анализ казахстанских научных источников по типологии идентичностей позволяет нам утверждать, что на сегодняшний день в республике нет сколько-нибудь значимых работ по городской идентичности и связанного с этим понятийного аппарата. Мы стоим перед необходимостью увязать явления, понятия и термины ряда научных областей, что позволит представить более широкий оценочный взгляд на урбонимы, которые были объектом нашего предшествующего проектного исследования. Новый поворот в работе с ними объясняется необходимостью «в программе работы с урбонимами устанавливать и транслировать свойства городской идентичности» [1, 191].

Высокий лингвокоммуникативный и социокультурный потенциал лингвоурбанистических исследований привлек и привлекает наше внимание, так как «в

урбанонимии больше, чем в какой-либо другой топонимической категории проявляется сознательный процесс номинации с ярко выраженной социальной тенденцией» [2, 124]. Итак, совокупность номинаций внутригородских объектов образует так называемый урбонимикон, элементарной единицей которого является урбоним. А.М. Мезенко пишет о том, что «*урбанонимия* – это самый подвижный и изменяющийся пласт топонимической лексики, являющийся зеркалом национальной культуры, содержащий информацию о традициях и устоях, характеризующий то или иное языковое общество» [3, 389]. Иначе говоря, в урбонимиконе можно найти отражение прошлого и настоящего города, по нему можно судить о типичности/уникальности Павлодара, то есть делать определенные выводы о состоянии его городской идентичности.

Мы считаем необходимым обратиться к новому ракурсу рассмотрения урбонимикона Павлодара. Т.В. Шмелева пишет о том, что «с конца с 1980-х гг. ономастикон современного города не только претерпел существенные изменения, но и, ввиду произошедших в общественном сознании перемен, чрезвычайно обогатился» [цит. по 4, 170]. Эти изменения отражаются в урбонимической системе города.

Уникальность проекта заключается в новом подходе к традиционному, на первый взгляд, объекту, согласно которому урбонимикон Павлодара будет рассматриваться в тесной связи с концепцией его идентичности через обращение к семиотике городского пространства. Он отражает представления жителей о городе, которые во многом формируются характером городской среды. Со временем отдельные элементы восприятия города укрепляются, передаются следующим поколениям, становятся накопленной коллективной памятью, традицией, идеями, смыслами города, его символическим капиталом. Иначе говоря, такие элементы, отраженные и в урбонимиконе города, формируют городскую идентичность. Последняя представляет собой восприятие города, так называемый взгляд изнутри, тогда как взгляд на город со стороны определяется как его имидж. Городская идентичность и имидж города активно влияют друг на друга и совместно обусловливают становление бренда города. Исследования урбонимикона в ракурсе идентичности города позволят нам получить представление о ее модальности и влиянии последней на бренд и имидж города.

Урбонимикон активно исследуется в зарубежной науке с разных позиций, среди которых нас непосредственно привлекает лингвистический аспект проблемы. С этой точки зрения нужно отметить глубину разработанности российской лингвистической урбанистики. Сегодня кроме Москвы, урбанистика развивается в Великом Новгороде, Саратове, Перми, Екатеринбурге, Челябинске, Омске, Томске, Красноярске и других городах. Русская урбанонимия находится в центре внимания ученых, ведущих междисциплинарные исследования: работы Н.А. Дубовой об антропологических аспектах урбанизации; О.Р. Будиной и М.Н. Шмелевой о значении города в интеграции бытовой культуры; Т.П. Егоровой о названиях улиц в семиотическом аспекте общности стилей; размышления В.Н. Топорова об улицах как о символах, отражающих различные типы культур; Ю.М. Лотмана об улицах как о диахронических семиотических кодах и текстах; А.М. Мезенко о проблеме соотношении человека как социосубъекта и процессов номинации внутригородских объектов; М.В. Горбаневского о лингвокультурологических методах изучения городской топонимии и др.

Работы А.В. Суперанской, Н.В. Подольской, М.В. Горбаневского, Э.М. Мурзаева, В.А.Никонова, Е.А. Яковлевой конца XX столетия представляют собой опыт теоретического обоснования предмета исследования урбанонимики, попытку поставить результаты большого количества наблюдений за русскими внутригородскими наименованиями на прочный научный фундамент.

Достижения казахстанской урбанистики на сегодня гораздо скромнее, фактически она находится в стадии становления. Так, одна из первых урбанистических конференций в республике состоялась в 2009 году и была посвящена различным аспектам исследования новой столицы Казахстана Астаны (Культурный текст Астаны //Вторая международная

научно-практическая конференция. Астана, 2009). Более всего речь шла о истории города, его культурном развитии, вопросах ландшафта и дизайна города. Лингвистический аспект был представлен на этом научном форуме докладами проф. Жаркынбековой К. («Лингвистическое градоведение в Казахстане: проблемы, задачи и перспективы»), Журавлевой Е.А. («Образ Астаны в рекламном тексте»), Нуртазиной М.Б. («Особенности использования публичных деректив в Астане»), Котляровой Т. Г. («Лингвистическое изучение города в эпоху глобализации и интеграции»). Г.Б. Мадиева, системно работающая в сфере ономастики, отмечает «невысокую интенсивность ономастических исследований, а также хронологический и тематический дисбаланс исследований имен собственных в ономастическом пространстве Казахстана» [5, 159]. В данный момент, по ее мнению, казахстанская ономастика находится на 3-м этапе своего развития, который исследователи датируют с 1995 г. по настоящее время. Для него характерны «появление новых объектом ономастических исследований, развитие сопоставительного направления в ономастике; поиск новых научных методик и направлений в изучении ономастики Казахстана» [5, 166].

Изучение казахстанских диссертационных работ по ономастике за последние 10-15 лет позволяет нам говорить об усилении ее общетеоретической базы, о стремлении ученых анализировать ономастические явления в русле новых научных принципов языкознания, с использованием современной методологии и терминологии. Нынешнее поколение казахских ономатологов обращается к когнитивным, лингвокультурным, прагматическим, коммуникативным и др. аспектам функционирования казахской ономастики [6].

Что касается лингвистической урбанистики, то можно утверждать, что системные исследования в этой области в республике пока ведутся лишь относительно ономастического пространства Астаны (Мадиева Г.Б., Жаркынбекова Ш.К., Супрун В.И., Котлярова Т.Т.).

Особо следует сказать о, пожалуй, первом отечественном опыте последовательного научного анализа годонимов как разновидности онимов Астаны в рамках научного проекта «Разработка принципов научно обоснованной номинативной политики г. Астаны в контексте формирования казахстанского ономастического пространства» (2015-2017 гг.) под руководством д.ф.н., проф. Жаркынбековой Ш.К. Цель проекта - выявить основные принципы формирования урбанонимической системы г. Астаны на примере годонимов. Результаты представлены в ряде публикаций [7].

Особенность нашего Проекта, как отмечалось ранее, заключается в новом подходе к традиционному урбанистическому материалу, при котором увязываются вопросы функционирования урбонимикона Павлодара, особенностей формирования его нейминга и бренда, состояния городской идентичности. Как показывают результаты изучения научной литературы, в Казахстане вообще и Павлодаре в частности отсутствуют системные исследования городской идентичности, в то время как в глобализированном мире ее элементы (локальные артефакты, паттерны и диалекты) становятся элементом стратегии выживания, частью образа города, его бренда. По этой же причине фактически отсутствуют связанные с исследованием городской идентичности работы по проблемам брендирования и имиджирования казахстанских регионов. Анализ казахстанских научных источников выявил, что основным объектом рассмотрения казахстанских ученых является так называемая этническая идентичность, вопросы ее формирования на толерантной основе.

Фактически не подвергается серьезному и систематическому исследованию научная проблема эффективного нейминга урбонимов. Общие требования к названию известны: это точность, емкость, краткость, эмоциональность и благозвучие, а также уникальность и легкость идентификации. Однако системных исследований по анализу соответствия урбонимов этим требованиям в тех или иных казахстанских городах нет, рассматриваются отдельные виды урбонимов. Например, номинации заведений питания (Иманбердиева С.К.), создание прагмонимов (Кошпанова Ж.Б.), влияние языковой ситуации на номинации торговых центров Алматы (Анарбекова У.У. и нек.др. [8]. Мы же ставим одной из задач рассмотрение особенностей нейминга урбонимов Павлодара при составлении ономастических карт его улиц.

Таким образом, заявляемое исследование имеет сложный комплексный характер. В нем рассматриваются актуальные многоаспектные и масштабные теоретические и практические вопросы ряда научных областей. Особенностью же проекта является стремление представить их во взаимосвязи.

Обращение к урбонимикону Павлодара с точки зрения отражения в нем городской идентичности вписывается в новые современные аспекты урбанистики, представляющие собой крупноформатный подход к лингвоурбанистическим исследованиям, при котором они должны включаться в более масштабный, стратегический процесс, описываемый терминами «стратегическая программа развития», «позиционирование», «имидж города» и «брендирование». Представляется социально важным предположение исследователей о том, что позитивная городская идентичность способствует росту доверия в городском сообществе и является предпосылкой формирования гражданского общества.

Следует особо подчеркнуть теснейшую связь ономастических процессов с жизнью общества. Так, в качестве одной из важных проблем современного казахстанского языкознания ученые называют «формирование ономастического пространства независимого Казахстана и определение его национального выражения» [7, 4]. Например: «…халықтың тәуелсіз мемлекет құру туралы ғасырлар бойғы арман-тілегі Астана годонимдерінің мазмұнынан айқын көрініс берді» [7, 31-42]. Мы согласны с тем, «что «коммуникативная эффективность «региональных» онимов заключается уже в том, что они способствуют развитию языковой политики в плане сохранения культурно-исторических символов, а значит, и подъема престижа своего города… среди носителей языка и общества в целом» [10, 87]. Фактически это одно из центральных положений нашего проекта. Более того, онимы, отражающие региональную идентичность, можно с полной уверенностью отнести к символам национальной культуры [9, 88]. Тесная связь с предыдущим нашим исследованием заключается в том, культурный ландшафт, который мы рассматривали при этом, есть место осуществления городской идентификации. Это прежде всего отражается в символике города, в которую можно смело включить онимы с региональной семантикой.

Итак, ученые отмечают: «Ономастическое пространство любого региона многослойно не только с позиции отражения культурных концептов, но также и с позиции воплощения региональной идентичности. Любые имена собственные (в данном случае — эргонимы) обладают диахронной многослойностью, основанной на смене культурных представлений, на способности оставлять след ушедшего лингвовосприятия и по-новому отражаться в концептосфере современника» [10, 42].

Помимо сказанного наш Проект имеет большое социальное значение, заключающееся в формировании казахстанского патриотизма через обращение в ходе реализации Проекта к истории и культуре своего региона. Это особенно важно для будущей социальной и профессиональной деятельности студентов педагогического вуза.

Результаты наших исследований в новом русле могут стать ответом на некоторые научные нужды, существующие на сегодня. Среди них:

- В республике, как отмечалось выше, лингвистическая урбанистика делает первые шаги и потому сегодня существует необходимость системного изучения состояния урбонимических пространств городов, в нашем случае - Павлодара;

- Представляется нужным рассмотреть вопросы научной организации урбонимикона, которые не являются пока объектом специального научного изучения в республике .

- отсутствие научных исследований по городской идентичности препятствует разработке брендинга территорий; научно обоснованных рекомендаций по продвижению имиджа и бренда городов Казахстана. Важность исследования городской идентичности заключается и в ее влиянии на улучшение имиджа города, развитие его бренда, популяризации и узнаваемости конкретного населенного пункта, а следовательно, привлечение инвесторов и повышение конкурентоспособности. Например, для Павлодара и региона актуальна проблема создания привлекательного туристического бренда, а исследования элементов городской идентичности могут стать научной основой для его

разработки. Брендинг — процесс, нацеленный на создание и позиционирование уникального «лица» города, его промышленности, культуры и сфер досуга. Конечная цель брендинга — создание бренда, обеспечение его узнаваемости, повышающий престиж и притягательности территории. Для нас важно выявить, насколько урбонимикон Павлодара задействован в этом процессе

Изучение языковой грамотности оформления текстов городской среды является научной частью важной работы по совершенствованию современной государственной ономастики, которую следует проводить «на основе нормативно-правовой документации» и которая должна совершенствоваться вместе с развитием общества» [7, 8].

Изучение степени отражения городской идентичности в урбонимиконе способно оказать определенное влияние на развитие науки и дать научный и социальный эффект, а именно:

Рассмотрение урбонимикона Павлодара в контексте городской этничности углубит и дополнит теоретическую базу лингвоурбанистических исследований в республике. Речь идет об анализе годонимической системы Павлодара с точки зрения качества урбонимического дизайна города. Голомидова М. В., введшая этот термин, говорит о наиболее значимых принципах работы с городским топонимиконом: сбалансированность и соразмерность, функциональность и ориентирующая способность, образная гармоничность и ясность. Здесь можно опираться на первый опыт научной группы под руководством проф. Ш.К.Жаркынбековой, предпринявшей попытку выявить, «по каким принципам строится система годонимов г. Астаны и насколько они последовательно воплощают характер города, насколько ясно транслируют смыслы его исторической ценности и черты социокультурной уникальности» [7, 65]. При этом справедливо указание исследователей на то, что урбодизайн связан с идеями формирования и продвижения имиджа города.

Введение в научный обиход относительно нового объекта исследований, а именно городской идентичности, который при этом будет рассматриваться в новом, лингвистическом ракурсе, через обращение к урбонимикону Павлодара, станет вкладом группы в научную типологию идентичностей, изучаемых казахстанскими гуманитариями;

Также новым словом в урбанистике станет научный продукт проекта – ономастическая карта города, что послужит дальнейшему развитию теоретической и прикладной урбанистики. При этом в ходе составления такой карты будут рассмотрены вопросы павлодарского нейминга, что также является относительно новым направлением в казахстанской урбанистике. Речь фактически идет о направлении исследовательской работы при проведении грамотной языковой политики в области городских наименований разных типов.

Развитию сопоставительных исследований будет способствовать анализ языковой, в том числе и переводческой грамотности текстов павлодарской среды, что весьма важно для языкового планирования и языковой политики, которые должны стать органичной частью общей политики, направленной на улучшение социальной, экономической и культурной ситуации в городе. Ученые подчеркивают: «Ономастическое пространство Казахстана – наиболее проницаемая и подвижная сфера, в которой наглядно отражаются результаты взаимодействия казахского и русского языков» [8, 18].

Углублению прикладного аспекта лингвоурбанистических исследований послужит вовлечение в сферу научного исследования нового ономастического материала. Одновременно это означает и развитие прикладного аспекта нашего предыдущего проекта.

Итак, сочетание нового объекта исследования, новых ракурсов его рассмотрения, разных исследовательских принципов и подходов к системе урбонимов Павлодара могут стать новым поворотом в лингвистической урбанистике.

Список литературы

1 Голомидова М. В. Урбанонимический дизайн: к вопросу о названиях внутригородских объектов// Вопросы ономастики. – 2015. – № 1 (18). – С. 186-196.

2 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

3 Мезенко А.М. «Урбанонимия как язык культуры» / Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского – серия «Филология. Социальная коммуникация» - Том 24 (63). 2011 г. №2. Часть 1. стр. 388-392.

4 Душечкина Е.В. Ономастическое пространство, или что, как и почему мы называем// Рец. на: Шмелева Т. В. Ономастика: учеб. пособие. – Славянск-на-Кубани: 2013. 157 с. // Вопросы ономастики: УФУ, Екатеринбург. 2014, №1 (16) с. 170-173.

5 Мадиева Г.Б. Ономастические исследования в Казахстане // Вопросы ономастики. 2010 г., № 8. Екатеринбург: изд-во УФУ. С.157-167.

6 Иманбердиева С. Қ. Каладағы тагамхана атаулары: автореф. дис. на соиск. … канд. филол. наук. Алматы, 2001.; Кошпанова Ж.Б. Номинация в прагмонимии// Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия филол. 2004, № 6(78). С. 187-189.; Анарбекова У.У. Влияние языковой ситуации на наименование торговых центров города Алматы // Городской ономастикон // Материалы Межд. научно-теорет. онлайн-семинара молодых исследователей. Волгоград Издательство ВГСПУ «Перемена» 2015. с. 31- 36.

7 а) Жарқынбекова Ш.Қ., Қоңыратбаева Ж.М и др. Годонимдер тарихи-мәдени дереккөз ретінде // Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2015, Астана, № 5 (108). 71-77б.**;** б) Абдуали К., Жаркынбекова Ш.К. и др. Нормативно-правовые основы казахской ономастики //Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. 2015, № 5 (157) с. 4-9.; в) Жаркынбекова Ш.К., Каирова М.К., Маукара А. Принципы номинативной политики урбанонимической системы городского пространства (на примере г. Астаны) // Вестник ЕНУ им. Л.Гумилева. № 5 (114), 2016. С. 65-72; г) Жарқынбекова Ш.Қ., Әбдуәлиұлы Б. и др. Годонимдер жүйесі: көше атаулары қалай аталуы тиіс? // Вестник ЕНУ им. Л.Гумилева. № 1 (116), 2017. с. .31-42.

8 Акшолакова А.Ж. Языковая политика и топонимика Казахстана // Городской ономастикон// Материалы Межд. онлайн-семинара молодых исследователей. Волгоград Издательство ВГСПУ «Перемена» 2015. С. 17- 30.

9 Федотова В. Репрезентация региональной идентичности в эргонимическом поле Кубани // Политическая лингвистика. № 6 (60), 2016. - с. 85- 92.

10 Вепрева И. Т. Человек в коммуникативном пространстве Екатеринбурга. - Томск, 2006. С. 42—51.

Мақалада урбонимдер мен қалаға сәйкестіктің өзара байланысының жаңа тіл білімдік (лингвистикалық) сипаты қозғалады. Автор тарапынан қалаға сәйкестік урбономиконмен де көрінетіні туралы мәселе көтеріледі. Тіл білімдік урбонистика ономастиканың тек бір тармағы болып қаралатын қазақстандық тіл білімі үшін мұндай көзқарасты тыңнан қозғалып отырған мәселе деп санауға болады. Сондай-ақ қандай да бір қаланың урбонимикалық жүйесінің қалаға сәйкестікпен өзара байланысы қаралмағанындай, қалаға сәйкестік мәселесі де қазақстандық тіл білімінде жүйелі зерттеу нысаны болып алына бермейді.

In the article, a new linguistic problem of the interrelation between Urbanites and urban identity is posed. Article the author puts forward the thesis that the urban identity can be represented in urbonimikone. Such a view can be considered new for Kazakh linguistics, in which linguistic urbanistics is more often considered only as a division of onomastics. Urban identity is also not an object of systemic research, nor is it explored questions of its relationship with the urban system of a city.

ӘОЖ 81`42

Г.О. Сыздықова, М.И. Кадеева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
go.syzdykova@mail.ru; kadmi_ru@mail.ru

ТІЛ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ[7]

Құқық тілі лингвистика мен заң ғылымын байланыстырушы нысан ретінде, екі бағыттағы зерттелу сипатымен ерекшеленеді. Лингвистикада құқық тілі әдеби норма тұрғысынан сараланады. Ал заң саласында тіл, ең алдымен, заңды реттеудің нысаны ретінде жұмсалады. Тілдің бұл бағыттағы қызметі түрлі заң мәтіндерінде көрініс табады.

Мақалада тіл мен құқықтың арақатынасы, құқық тілінің стильдік ерекшеліктері, заң мәтіндеріндегі сөздер мен сөз тіркестері, қысқарған сөздер мен тұрақты тіркестердің мағынасы мен жұмсалымы қарастырылады.

Түйін сөздер: тіл, құқық, құқықтық-философиялық, әдеби тіл, ресми-іскери стиль.

Тіл мен құқықтың арасындағы қарым-қатынастың құқықтық- философиялық және тілдік алғышарттары Платон, Аристотель, Фома Аквинский, Гоббс, Юм, Монтескье, Руссо, Кант, Фихте, Гегель және тағы басқа да философтардың тіл мен шешендік өнер туралы алғашқы еңбектерінде қалыптасса, тіл мен құқықтың өзара қарым-қатынасын зерттеуге бағытталған заң лингистикасының теориялық негіздері XX ғасырдың соңынан бастап жүзеге асырыла бастады.

Құқық тілі – ұлттық әдеби тілдің негізінде пайда болған, адамның қоғамдағы құқықтық әрекеттерін реттейтін кәсіби тіл.

Әдеби тіл – халықтық не ұлттық мәдениеттің белгілі бір көрінісі, ол әрбір халықтың өзі жасап отырған дәуіріндегі қоғамдық-экономикалық, саяси-шаруашылық өмірімен тікелей байланысты. Сонымен бірге ол өзінің ішкі даму заңы бойынша да өрістейді. Әдеби тіл әрдайым өзгеріп отырады [1, 23].

Ғалым Д.Әлкебаева ресми-іскери стильдің төрт түрлі жанрын бөліп көрсетеді. Атап айтқанда, 1. Заңнамалық: заң, қаулы, нормативті акт, ереже т.б. 2. Құқықтық: сот ережелері, айыптау хаттамалары, тінту т.б. 3. Әкімшілік: ереже, бұйрық, нұсқау, қызметтік хаттар. 4. Дипломатиялық: келісім шарт, нота, конвенсия, коммюнике т.б. [2, 83].

Әдеби тілдің ресми-іскери стилінің бір тармағы ретінде заң тіліне құқықтық актілер мен заңнамалар, сот өндірісі түрлерінің, заң саласындағы ғылыми еңбектер – монографиялар, оқулықтар, ғылыми зерттеулер, БАҚ-тағы заң туралы жарияланымдардың тілі жатады. Құқық тілінің құқық нормаларымен тікелей байланысы оның заң саласының маңызды элементі ретіндегі қызметімен айқындалады.

Заң мәтіндеріндегі тілдік бірліктердің (сөз, сөйлем, грамматикалық формалар, синтаксистік құрылымдар) дұрыс ұйымдастырылуы құқықтық нормалар арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан ол үшін қажет құқық нормаларын қалыптастыру үдерісінде мынадай мәселелерге баса назар аударылады: - өзара бір-біріне бағынышты жалпы және арнаулы құқықтық ұғымдарды нақты белгілеу; заң шығармашылығының белгілі бір кезеңінде алынған нәтижелерді материалдық тұрғыдан бекіту; - заңнамалық еркіндікті анықтау [3, 73]. Неміс ғалымы Вальтер Оттоның тұжырымы бойынша, заң тілінің тілдік қабаттары бір-

[7] Мақала ҚР БжҒМ-ның 2015-2017 жылдардағы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру негізіндегі «Қазақстан Республикасындағы кәсіби білімді жаңғырту контексінде студенттердің лингвистикалық құзыреттілігін қалыптастырудың әдіснамасы мен ғылыми-әдістемелік негіздерін әзірлеу» атты жобаны жүзеге асыру аясында дайындалды.

бірінен дәлдік, нақтылық және арнаулы ұғымдардың мазмұндық деңгейі жағынан ерекшеленеді

Құқық пен тілдің арақатынасындағы байланыс құқықтық мәтіндердің мазмұндық жағынан дұрыс құрылуы, заң мәтіндерін құрастыруда тілдік заңдылықтар мен нормалардың сақталуы тәрізді мәселелермен анықталады. Құқықтық актілер мәтінін құрастыру барысында мынадай талаптар негізге алынады: 1) тілдік, яғни лексикалық, грамматикалық және стилистикалық тілдік нормаларды сақтау; 2) логикалық, формалды логиканың заңдарын (жеке басты куәландыру, қарама-қайшылықтың болмауы, дәйекті негіздеме т.б.) пайдалану; 3) құрылымдық, яғни құқықтық акт мәтінінің құрылымындағы элементтер мен сол құрылым бөліктерін пайдалану ережелерін сақтау.

Егер құқықтық актілер тіліне қойылатын талаптар сақталып, құрылымы нақты белгіленсе және құқықтық акт мәтіні ресми түрде жарияланса, онда құқықтық коммуникация актісін толық аяқталған деп санауға болады.

Ресми тілдің стильдік бір тармағы ретінде құқық тілі бірнеше субстильге бөлінеді. Атап айтқанда, *заңнама тілі, заңішілік құқықтық тіл, заң ғылымы мен заң журналистикасының тілі.*

Құқық тілі лингвистика мен заң ғылымын байланыстырушы нысан ретінде, екі бағыттағы зерттелу сипатымен ерекшеленеді. Лингвистикада құқық тілі әдеби норма тұрғысынан талданып, сараланса, заң саласында тіл, біріншіден, заңды реттеудің нысаны ретінде жұмсалады. Тілдің бұл бағыттағы қызметі түрлі заң мәтіндерінде көрініс табады. Екіншіден, тіл – заңнамалық қызмет құралы. Үшіншіден, тіл – заңдар мен басқа да заң мәтіндерінің, сот шешімдері мен хаттамаларының, сот саласы қызметкерлерінің сөйлеу құралы. Төртіншіден, тіл – заң ғылымының құралы.

Тіл мен құқық арасындағы байланыс сала мамандарының тілді қабылдау деңгейімен де айрықшаланады. Лингвист үшін тіл – зерттеу нысаны. Ал заңгер үшін тіл – ең алдымен, заңгердің еркі мен ойын жүзеге асыру құралы. Бұндай көзқарастың туындауына тілдің ойлау құралы ретіндегі қызметі негіз болады.

Жазба тілдің пайда болуы құқық саласына да тың өзгерістер әкелді. Қарапайым жазылмаған дала заңының орнына жазбаша заңдар келді. Соның негізінде құқық тарихы тіл тарихынан да көрініс тапты. Бұл байланыс екі жақты. Себебі құқық та өз кезегінде тілдің дамуына ықпал етеді.

Құқықтану үшін лингвистика іргелі ғылым – құқық грамматикасы ретінде қарастырылады [4].

Бұл жағдайда лингвистика құқықтану үшін қолданбалы және шеткергі ғылымдар қатарынан іргелі ғылымдар қатарына ауысады.

Құқық тілінің жұмсалымы туралы мәселеде, біріншіден, заң мәтіндерінің ерекше модустары, екіншіден, заң тілінде қолданылатын тілдік бірліктердің семантикалық сипаты баса назарға алынады. Заң мәтіндерінің ерекшелігі жөнінде ғалым Г.А.Золотованың тұжырымына сүйенсек: «Сөйлеуші (заң шығарушының ұжымдық бейнесі) мен тыңдаушының арасындағы қарым-қатынас – Заңдағы екі тараптың арасындағы қарым-қатынас: сөйлеуші – мемлекет, тыңдаушы – Заңды орындаушы, азамат» [5, 348].

Құқық тілінің әдеби тілдің стильдік бір тармағы ретіндегі сипаты заң мәтіндерінің жазылуы және түсіндірілуінен де көрінеді. Бұл бағытта лингвистикалық тұрғыдан мынадай екі мәселеге баса назар аударылады:

1. Заң мәтіндері әдеби тілмен жазылып, ол жалпыға бірдей түсінікті болуы керек.

2. Заң заң саласына қатысты, соған сәйкес білімі бар адамдар тарапынан түсіндірілуі қажет.

Заң мәтіндері салалық терминдерден, жалпыхалықтық сөздер мен грамматикалық тұлғалардан құралады. Оның ішінде құқық тілінің жалпыға түсінікті болуы заң мәтіндеріндегі жалпыхалықтық сөздер мен грамматикалық тұлғаларға тікелей байланысты. Заң немесе нормативтік құқықтық актілер тілі тілдің заң немесе нормативтік құқықтық актілердің мәтінін қалыптастыруға негіз болатын лексикалық, грамматикалық және

стилистикалық құралдарының бірлігінен тұрады. Сондықтан құқық тілі, әдеби тілдің бір тармағы ретінде сол тілде қалыптасқан тілдік норма ережелеріне толық жауап береді.

Тіл мен құқық арасындағы байланыста тіл, біріншіден, құқықты реттеу құралы қызметімен, екіншіден, тілдік бірліктердің құқықты ғылыми негізделген бағытта білдіру үшін қолданылу аспектілерімен сипатталады.

Мәселен, қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде мемлекеттік-құқықтық актілер, оның ішінде жалпы сот өндірісі мен сот саласындағы іс жүргізу процесінің тілі болып табылады.

Құқық тіліне қойылатын басты талаптардың бірі – анық және жалпыға түсінікті болуы. Бұл, әсіресе, жалпы сипаттағы құқықтық актілер үшін аса маңызды. Құқықтық актілер тілінің нақтылығы, ғылымилығы мен айқындылығы тілдік заңдылықтардың, оның лексика-грамматикалық және стилистикалық нормалары мен заң терминдерінің талапқа сай сақталуы арқылы іске асырылады.

Құқық тіліне тән тағы бір белгі – стиль мен тілдік тұлғалардың белгілі бір қалыптарының сақталуы. Мысалы: *Осы заңға сәйкес; осы баптың ... тармағында көзделген жағдайда; заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда; ...мыналар болып табылады; ...заң актілерімен реттеледі; құқылы т.б.*

Құқық стилі – нормативтік құжаттарда құқық нормаларының ықпалын қамтамасыз ететін тілдік бірліктердің мақсатты түрде қолданысы. Құқықтық актілер тілін қалыптандыру құжатқа заңдық күш беретін коммуникативтік тепе-теңдік дәрежесін қамтамасыз етеді. Құқықтық материалдардағы кез келген сөйлем тек бір ғана мағынада беріліп, бір жақты түсіндірілуі қажет. Мұндай дәлдікке заң саласына қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің, ұғымдар мен терминдердің қайталануы арқылы қол жеткізіледі.

Сонымен қатар заң құжаттарындағы ақпараттар тек мәтіндік үзінді ғана емес, оның барлық реквизиттерімен, атап айтқанда, жалпы сипаттағы ресімделуімен де сипатталады. Реквизиттер сан жағынан әртүрлі және құжаттардың түрі мен мазмұнына сәйкес болады. Құқық стиліне тән мұндай белгілер оны ресми-іскери стильдің басқа түрлерінен ерекшелендіреді.

Тіл мен құқық арасындағы байланыс құқықтық актілер мен заң мәтіндеріндегі қысқарған сөздер немесе аббревиатуралар арқылы да айқындалады. Сөз ойды жеткізудің кез келген түрінде, оның ішінде заң мәтіндерінде де маңызды болып танылады. Құқық тілінде сөз әрі ұғым, әрі термин ретінде қолданылады. Құқықтық аббревиатуралар заң саласындағы құжаттардың ажырамас бір бөлігі болып саналады. Тілдік үнем заңдылығын сақтаудың бір жолы – құқық саласындағы қысқарған сөздер.

Қалыптасу сипатына қарай құқықтық аббревиатуралардың мынадай екі тобы анықталады: 1. Жеке құқықтық аббревиатуралар: ҚР ҚК – Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі, ҚР АК – Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, ҚР АПК – Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі, ҚР СІМ – Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі т.б.; 2. Басқа салалардан алынған аббревиатуралар: ЖОО – Жоғарғы оқу орны, БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары, КО – Кеден одағы, ТҚ – Техникалық қауіпсіздік т.б.

Құқықтық аббревиатуралар қолданылу сипатына қарай үш түрге бөлінеді: 1. Жалпы қолданыстағы: ҚР – Қазақстан Республикасы, БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы, ҚР ІІМ – Қазақстан Республикасының Ішкі Істер Министрлігі; 2. Арнаулы: ҚР АК – Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, ҚР ҚК – Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі; 3. Жеке: АЕК – Айлық есептік көрсеткіш, ІӨ – Ішкі өнім т.б.

Заң шығармашылығында құқықтық аббревитураларды құрастыру және пайдалану лингвистикалық заңдармен қатар заң техникасының да соған сәйкес тәсілдерін білуді қажет етеді. Мұндай жағдайда, заң мәтіндері мен құқықтық актілерде қысқарған сөздер, әсіресе жалпыға түсініксіз, мәтіннің басында олардың бастапқы толық түсіндірмесімен берілуі керек. Мысалы: *ҚР-ның **Азаматтық кодексінің** (бұдан әрі – **АК-нің**) 141, 143-баптарымен, ҚР-ның **Азаматтық процестік кодексінің** (бұдан әрі – **АПК**) 23 және 150-баптарымен көзделген тәртіпте және негіздер бойынша қозғалған азаматтық істерді қарағанда*

соттар мынадай жағдайларды толық анықтау керек (ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы. 18.12.1992. №6). Сондай-ақ олардың дыбысталуы мен сыртқы тұлғасының эстетикалық жағына да баса назар аударылады.

Құқық тілінің тағы бір ерекшелігі сөз тіркестері, оның ішінде құқықтық актілердегі тұрақты тіркестердің қолданысынан көрінеді.

Мәтінде дайын тілдік бірлік ретінде қолданылатын фразеологиялық оралымдар құқықтық актілерде де жиі кездеседі. Мысалы: *заңның кері күші, қамауға алу, жала жабу, күш қолдану, айыппұл салу* т.б. тәрізді тіркестер құрамы жағынан тұрақты және тіркес құрамындағы сөздердің орын тәртібі сақталады. Құқық тіліндегі фразеологизмдердің мағынасына қарай мынадай топтарын анықтауға болады: 1) Жалпы құқықтық фразеологизмдер: *құқықтық мәртебе, заңда көзделген, ережелерді бұзу, заңсыз пайдалану;* 2) Салааралық фразеологизмдер: *сот шешімін орындау, меншік нысаны, заңды тұлға, жеке тұлға, валюталық операциялар*; 3) Салалық фразеологизмдер: *сот сараптамасы, қылмыстық іздестіру, экономикалық қылмыс, тауар белгісі* т.б. Фразеологиялық оралымдардың құқық тіліндегі қолданысында олардың құқықтық нормалардағы дәлдігіне, нақтылығына, ең бастысы, мағыналық тұрақтылығына баса назар аударылады.

Жалпы алғанда, сөз, сөз тіркестері мен сөйлемдер құқық тілінде түрлі мағыналық сипатта қолданылып, өзіндік стильдік қызметімен ерекшеленеді. Құқық тілі үшін сөздер, терминдер мен ұғымдар құқық тілінің негізгі сөйлеу формасы болып саналады. Құқық тілі үнемі даму үстінде болады. Сондықтан заң мәтіндеріндегі, түрлі құқықтық актілер мен нормативтік құжаттардағы құқықтық терминдерді зерттеу өзінің өзектілігін жоймайды.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы: Ел-Шежіре, 2014.

2 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы, 2013

3 Алимов В.В. Юридический перевод: практ. курс. Английский язык. – М.: КомКнига, 2005.

4 Александров А.С. Юридическая техника – судебная лингвистика – грамматика права // Проблемы юридической техники. – Нижний Новгород, 2000.

5 Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.

Язык права, как связывающая форма лингвистики и права, отличается от характера исследования в обоих направлениях. В лингвистике язык права анализируется в контексте литературной нормы, а в области права в качестве одной из форм правового регулирования. Функции языка в этом направлении отражаются в различных правовых текстах.

В статье рассматриваются отношение языка и права, стилистические особенности правового языка, значения и функции слов и словосочетании, сокращенных слов и устойчивых сочетании в текстах закона.

Language is right, as the connecting form of linguistics and law, differs from the nature of research in both directions. In linguistics, the language of law is analyzed in the context of the literary norm, and in the field of law as a form of legal regulation. Functions of language in this direction are reflected in various legal texts.

The article deals with the relationship of language and law, the stylistic features of the legal language, the meanings and functions of words and phrases, abbreviated words and a consistent combination in the texts of the law.

UDK 81.24.35

B.A. Sopieva
Kazakh Abylaikhan University of International Relations and World Languages.
Almaty, Kazakhstan
bayan.sopieva@mail.ru

CONCEPTUAL ANALYSIS OF MEDIADISCOURSE

This article is about the conceptual analysis of mediadiscourse of the western and Kazakhstani's mediadiscourse. In the article is given the key points of mediadiscourse by M. G.M. McLuhan. McLuhan's undiluted media determinism results in an image of society as entirely defined by its means of communication. The medial space of Kazakhstan in recent years, especially official media, demonstrates the obvious Kazakhstani's media is described by magazine "Expert Kazakhstan".

Keywords: media discourse, the medial space, cognitive space, medial theory, theory of discourse, media discourse analysis

Nowadays, at least two approaches to the definition of a media discourse are existed. According to the first approach , the media discourse is a specific type of speech-activity, which is characteristic of exclusively for the information field of the mass media. In this sense, it is necessary to distinguish between a media discourse and other independent types of discourse, such as political, religious, scientific, etc. Differences between them are determined by modifications of various parameters of discourse - different language practices, different communicative situations of their realization, although the statements of these discourses can refer to a common thematic field. According to the second approach, the media discourse is conceived as any kind of discourse, realized in the field of mass communication, made by the media. So, we can talk about the political, religious, educational and other media discourse, meaning that for the realization these types of institutional discourse assume a relatively stable set of production practices, translation and interpretation of the media. We tend to stick to the last view, interpreting the media discourse as a thematically focused, due to sociocultural activity in the mass media space. The principal difference of this type of discourse is that, in addition to producing certain knowledge, evaluating objects and their images as a result of speech-activity, it creates an idea of how knowledge is complicated. In other words, the central subject of the media discourse is not so much political processes as, for example, how to describe and transfer knowledge about them. In this respect, the media discourse is highly mediocre activity. In the media discourse, information is converted into meaning (the construction of knowledge), the transfer of knowledge from one level (for example, institutional) to another (for example, everyday), the fusion of information of various types (for example, political and entertainment, event and advertising) or creating special knowledge , Which relates only to media reality. Let us note the relative nature of this kind of knowledge: its "truthfulness" or "significance" is determined by the linguo-social, sociocultural and - more broadly - historical and civilizational contexts, which are also necessary for the description of the media discourse [1, 12].

The analysis of the media discourse is most often based on the following assumptions: knowledge and ideas about the world are the result of classifying reality through categories; "The picture of the world" and the ways of its creation are conditioned by the historical and cultural context; Knowledge arises not only in the process of "pure" perception and logical cognition, but also in the process of social interaction (which in the modern information world is the dominant condition for the "production of knowledge"); Social interaction has a discursive character and involves real social and cultural consequences [2, 4].

Media professionals in general are able to write or speak in authoritative ways about the world, making claims to know what other people feel or what is really happening which few others in society could get away with. They do so to the extent that they drawn the authoritative discourses

of journalism and other media practices. Discourse analysts also propose that these kinds of powerful ideas do not precede particular media texts, but are made and renewed through each

instance of language use. Each text is potentially important and valuable to study. Media discourse analysis is not alone in making claims about the centrality of language in social life. There is a large and rapidly expanding body of research on discourse across the academic disciplines, which is drawn upon throughout the book. Discourse analysis is often an interdisciplinary activity, so that we find important analyses of media language tucked inside arguments about quite different problems. For example, van Dijk's [3.60] persuasive model of how the news works by calling up mental models arises partly out of a project on racism in society. This is both discourse analysis's strength – it allows us to study media discourse in ways that show the media's connection to other parts of social and cultural life – but it also makes discourse analysis sometimes appear a 'large and rather messy' hotchpotch [4, 35].

It is known that the United States occupies one of the leading places in the world to popularize media education. Since the development of media competence, of course, involves studying and developing the skills of assessing media content, the relationship between the media and their audience, it seems relevant to consider the possibilities of synthesizing media education and media criticism in the United States.

A new line of conceptualization is associated with the works of the Canadian school - G. Innis, G.M. McLuhan. Ideas of GM. McLuhan, thanks to the popularity of the presentation, demonstrate a key vector in the evolution of the theory and methodology of scientific humanitarian knowledge of the 20th century. The scientist, having connected the stages of the development of society with the peculiarities of the technical means of communication serving him, practically exalted the role of information to the absolute communication [5, 45].

The fundamental shift from McLuhan's original perspective on mass media to that of his later, more central, work results from a rejection of question of content and value, in favour of a structural analysis. That is, from McLuhan's perspective, media create technological environments – the nature and extent of which should override any concern with the apparent effect of their specific content, or particular message. While the McLuhan of The Mechanical Bride evaluated the impact of media technologies from the surety of accumulated cultural values, the later McLuhan sees such values as entirely determined by media technologies. This raises an immediate question as to the suitability and appropriateness of interrogating the nature of media-induced cultural shifts with approaches and perspectives that have been undermined and made outdated by those same media. In the face of this situation, McLuhan turned his attention to the history of such shifts in perspective. He investigated the relationship between the cultural superstructure, and its technomedial infrastructure.

McLuhan argued that the predominant medium or media defined the nature of knowledge in any given epoch, and that these mediatically determined cultures in turn dictated the form that 'man' would take within them. Thus, according to McLuhan, preliterate tribal cultures were characterized by an 'acoustic' space, within which the human mouth and ear were the main organs of communication, serving as transmitter and receiver respectively. This acoustic space is continuous – in it, individual elements and their background are never truly separate; they rise out of and return to a single aural dimension from which they are only partially differentiated. Moreover, the designation of this space of communication as aural/oral is largely for convenience, in truth, mouth and ear are mere points within a multi-sensory field of discourse in which gesture, intonation and location constituted integral components in communication. The preliterate word was 'signifying' – a co-participant in a complex 'speech' act in which the body was as articulate as the voice. Its tactility, immediate sensuousness, and omnipresence meant that acoustic space was effectively coterminous with the collective space of tribal life. The nature of the individual was in turn prescribed by the primary medium of communication; indeed McLuhan argues that acoustic space did not support the kind of individuated subject that we now take for granted. In preliterate culture the individual and collective are intertwined to such a degree as to be effectively interchangeable. There is minimal distance between the responses of the individual and those of the

collective, and McLuhan depicts the affective life of the oral society in terms that recall the fearful tremulousness of a flock of birds and a herd of gazelles: 'Terror is the normal state of any oral society, for in it everything affects everything all the time2 '[5, 32].

Understanding Media begins programmatically. 'The medium is the message' announces McLuhan's best-known slogan, and the basic principle of his media theory. As noted previously, McLuhan's thesis is that the real import of media technology is not their apparent content (the narratives, stories, genres, cultural forms and personalities they present for our consumption), but rather their material presence, as discrete technologies, and more importantly, the reticulated networks of production and consumption they create. McLuhan's undiluted media determinism results in an image of society as entirely defined by its means of communication.

In modern Kazakhstan Media discourse, as well as in the last century, relative to all of its manifestations the most in the following cognitive model is obvious - anthropocentrism of interpretation, which in many respects ensure fast acceptance ,solutions, memories and reconstruction, evaluation.

The medial space of Kazakhstan in recent years, especially official media, demonstrates the obvious. This is best described as the consequence of manipulating public opinion. I have analyzed editorial block of articles of the magazine «Expert of Kazakhstan» (January 2016- January 2017).This magazine is considered as one of the important magazines in the press of Kazakhstan. It includes the following parts : *Politics and economics , Business and Finance, Science and technology, People and events. This magazine includes the following rubrics and in the diagram we can see the results of analyses of editorial block articles.*

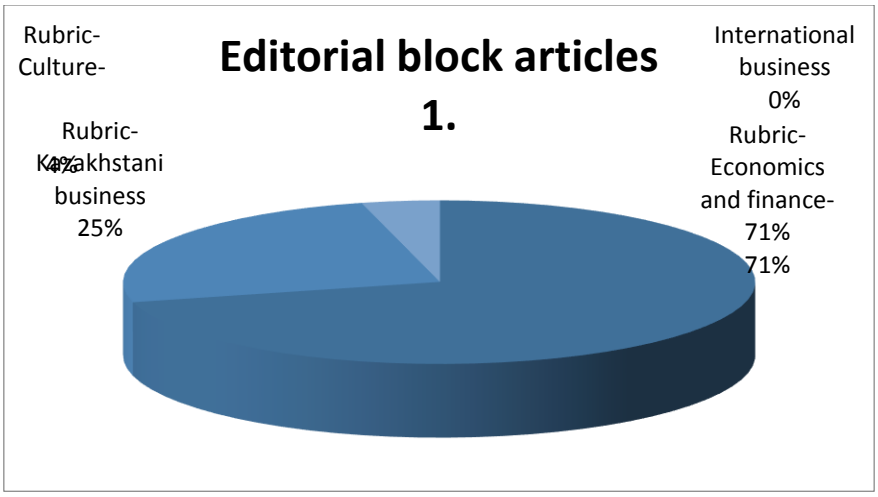

1.Rubric- Economics and finance- 71%
2.Rubric- Kazakhstani business- 25%
3.Rubric-Culture- 4%
4.International business- 0%

The table with the titles of articles:

№ of the magazine	The title of the editorial block article	Rubric
1	1.Nation-building In the RK, a nation is built of ethnic and civilian components	Kazakhstani business
2	Status of households	Economics and finance
3	President's Message. Time to make a technical review Why is the new presidential message formed mainly from old theses?	Kazakhstani business
4	Corruption. Under the anti-corruption flag	Kazakhstani business

	As the transit of power approaches, it is more difficult to distinguish the anti-corruption campaign from the clash of political groups	
5.	On the way to poverty	Economics and finance
6.	Pension assets by increasing their volume are not subject to economic and political decision-making	Economics and finance
7.	7.Export The threat in the middlegame	Economics and finance
8	Culture in market conditions	Culture
9.	Land reform	Economics and finance
10	Fintech Blok chain crept unnoticed	Economics and finance
11	The economy needs new investment incentives	Economics and finance
12	The model of relations between the center and the regions, formed in the years of abundance, has exhausted itself	Economics and finance
13	Cleaning mechanism Effective work with stressful assets in banks is not yet possible. Including because of the reluctance of the latter to sacrifice their income	Economics and finance
14	Symbiosis is preferable The best option for the development of the financial market will be joining efforts of the IFC and KASE	Economics and finance
15	The National Trust is not spent on the development of the national economy, and for patching holes in the budget and the replacement of bank loans	Economics and finance
16	Education Reforms. Kazakhstan's education has lost its humanistic significance, but to say that it is regulated by the market is also difficult	Economics and finance
17	Transformation of Samruk-Kazyna	Economics and finance
18	Economic policy. The government will sooner or later have to make radical changes in the economy	Economics and finance
19	Compensation for deposits. The program of compensation of exchange rate differences on household deposits went past the economy	Economics and finance
20	Law enforcement authorities The trajectory of police service reforms is properly built, but it does not give results	Kazakhstani business
21	Productivity of labor. The growth of labor productivity is the main goal, around which it would be possible to build a program for the growth of the national economy	Economics and finance
22	Local government The political system of the RK does not allow the creation of independent public authorities	Kazakhstani business
23	25th Anniversary of Independence of Kazakhstan. The results and key trends of 1991-2016, which will affect Kazakhstan in 2017-2041 y	Kazakhstani business
24	Five years after the December events of 2011, we have to admit that the main problems of the single-industry city could not be solved	Economics and finance

As the results of analyses the most of the articles are devoted to economics than politics and culture. Journalists are aware of economical events than political and international issues.

In conclusion I would like to say media professionals in general are able to write or speak in authoritative ways about the world, making claims to know what other people feel or what is really happening which few others in society could get away with. Ideology of solidarity, present in the Kazakh media discourse. The medial space of Kazakhstan reflects the real speech and social

situation of our time. Everything mixed up in it was very mosaic: from archaic and Soviet stereotypes to modern postmodern examples. To date, one can assume that the post-Soviet mythological reconstructions of the distant and relatively recent past have an effective and not always positive impact on the consciousness of the emerging Kazakhstani society.

Reference:

1 Critical Theories of Mass Media: Then and Now. Paul A. Taylor and Jan LI. Harris Open University Press, 208

2 Matheson D., Media discourses . 2005.Open University Press,McGraw-Hill Education

3 van Dijk, T. *News as Discourse*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum. 1988

4 Cook, G. *The Discourse of Advertising*. London: Routledge. 1992

5 McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. London: Routledge, 1995.

6 Expert of Kazakhstan .(magazine, 2016)

Бұл мақала Қазақстандық және батыс медиадискурс концептуалды талдауына арналған. Аталған мақалада Г.М. Маклюэннің медиадискур жайлы қағидалары берілген. Г.М. Маклюэннің теориясы бойынша БАҚы қоғамның айқын бейнесін анықтайды. Соңғы жылдардағы Қазақстандағы медиалық кеңістік, әсіресе ресми ақпараттық құралдары, отандық ақпараттық құралдарының ерекшеліктерін көрсетеді. «Қазақстан Эксперт Казахстан» журналында ұсынылған мағалаларға талдау жасалады.

Эта статья посвящена концептуальному анализу западного и казахстанского медиадискурса. В статье приводятся основные моменты медиадискурса М. Г.М. Маклюэн. Детерминизм средств массовой информации Маклюэна приводит к тому, что образ общества полностью определяется его средствами коммуникации. Медиальное пространство Казахстана в последние годы, особенно официальные СМИ, демонстрирует особенности казахстанского СМИ. В статье дается анализ журнала «Эксперт Казахстан».

УДК 811 512.122'1:39

У.О. Тайжанов, Н.Ә. Ильясова
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы, Қазақстан
ulan.tayzhanov@mail.ru

БАҒАЛАУДЫҢ ЭТНОСЕМАНТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ. («ЖЫЛҚЫ, КӨКБӨРІ, БӘЙТЕРЕК» ҰҒЫМДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

-

Мақалада құндылық және бағалау ұғымына түсінік беріледі. Құндылық және бағалау мәселесіне қатысты зерттеулердегі ғылыми көзқарастар сараланып, зерттелу бағыттарына талдау жасалынады. Автор бағалауыштық ұғымдардың қалыптасуына, этносемантикадан туатын құндылықтық қатынастардың негізінде бағалауда шығарылған норма-ережелердің табиғатына тоқталады. Құндылықты, оның ішінде бағалауды айқындайтын бірқатар ұғымдық қолданыстар (бөрі, бәйтерек, ат) келтіріледі. Олардың мәні ғылыми түрде түсіндіріледі.

Кілт сөздер: аксиология, құндылық, бағалау, этносемантика, категория.

Халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани-мәдени болмысы, байлығы, дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-санасы т.б. ұлттық ортада қалыптасып, сол ұлт тілінде

сақталады. Алайда олардың тікелей бейнесі емес, ол адамның немесе ұлттың дүниені тануы мен күнделікті тұрмыс пен еңбек тәжірибесі барысындағы тілдік санада, тілдік шығармашылық үрдіс нәтижесінде туған бейнесі.

Тілімізде ұлттық мәдениеттің өзегін құрайтын, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан қастерлі ұғымдар бар. («бөрі», «жылқы», «бәйтерек» т.б.с.с.). Сол ұғымдардың мәніне, бағасына, құндылығына, символдық қасиеттеріне тереңдеп, індете зерттеу, қазіргі қоғамдық сана мен мәдениеттің деңгейіне сабақтас мәдени семантикасын анықтау – көкейтесті мәселелердің қатарына жатады. Осыған орай мақалада дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық мәдени ерекшеліктер мен өз мазмұнындағы мәдени мәнділіктерді айқындау және оларды тілдік субьектінің когнитивтік санасымен тығыз байланыста қарастыру көзделеді.

«Өткен ғасырдың басты үш идеологиясы – коммунизм, фашизм және либерализм – біздің көз алдымызда күйреді. Бүгінде радикалды идеологиялар келмеске кетті. Енді айқын, түсінікті және болашаққа жіті көз тіккен бағдарлар ғана дамудың көгіне темірқазық бола алады», - деген мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың тұжырымы тарихи ақиқаттан туындаған. Мысалы, «қанатты пырақ», «бәйтерек», «бөрі» ұғымдары фольклор шеңберінде ғана көрініс тауып, материалистік ойлауға жат құбылыстар деп танылғаны белгілі. Қазіргі кезде бұл сөздер тұрмыстық және қоғамдық қолданысқа қайта оралып отыр. Ендігі жерде олардың бастапқы этимологиялық болмысынан бүгінгі күнге дейінгі аралықтағы семантикалық-тарихи жолын аксиологиялық лингвистика тұрғысынан зерттеп, зерделеу маңызды. Бұл ұғымдар нақты, заттық-натуралды атаудан символдық мәнге ие болуға дейінгі жолдан өтті. Олардың семантикалық жүктемелерінің динамикасын қарастыру тіл келешегі үшін де өзекті болып табылады.

Сонымен бірге тілдегі құндылық, бағалау және символдық құбылыстарды зерттеп, жариялап отыру, түптеп келгенде, ұлттың менталитетін сақтап, тұтастырып, рухын кемелдендіру қадам-қамы болып табылатын маңызды іс екенін де айту керек болады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының идеялары аясында рухани қазынамыздың өзегі болып табылатын қазақ тілін сақтау және дамыту міндеттері ұлт кодын құраушы ретінде бағаланбақ.

Осы орайда бүгінгі күні қазақ тілінің рухани-мәдени болмысын аксиологиялық лингвистика тұрғысынан байырғы тілдік құндылықтар мен қазіргі тіліміздің бай мұраларын жаңғыртып, тілдік қорымызды кеңейтіп, байытатын зерттеулер жүргізу қажеттілігі мақала тақырыбының өзектілігін айқындайды. Сондықтан мақалада бүгіндері әлеуметтік-символдық мәртебеде қолданылатын, ұлттық код көрсеткіштерінің байрағындай қабылданылатын «жылқы», «бөрі», «бәйтерек» ұғымдарын дүниетанымдық, семантикалық, сөзжасамдық, лексикалық сипатта қарастыру көзделеді. Қазақ тілі де басқа халықтардың тілі сияқты өзінің қолданыстығымен біртұтас өмір сүреді. Тіл ғылымы да оларды ұлттық құндылықтардың аясында өзара бірлікте қарастырады. Бұл – тілді халық руханиятының бір саласы, халық менталитетінің көрінісі ретінде тануға мүмкіндік береді.

Тілді оның адам, қоғам өмірімен, халықтың дүниетанымымен байланыстылығы арқылы зерттеу – тілдің даму тарихындағы пайда болатын бағалаудағы өзгерістерді, олардың құндылықтық және символдық қасиеттерге ие болу құбылыстарын анықтауға теориялық негіз бола алады.

Адам баласының ойлау, тану, сөйлеу, әлеуметтік қарым-қатынас жүйелерінде белсенді қатысатын тілдік категориялардың ішінде бағалау құбылысының орны айрықша. «Бағалаудың мағынасы өмірмен және адам психологиясымен тығыз байланысты» [1, 4].

Бағалау – адамның қажеттілік әрекетінен туындайтын құндылықтық қатынасын білдіретіні және сол құндылықтық қатынастан бөлек көрінбейтіні ғылымда қалыптасқан аксиомалық тұжырым болып саналады. М.С. Каган зерттеуінде құндылықтық қатынас туындау үшін адам әрекетінің төрт құрылымдық жүйелі тұтастықта жүруі шарт: біріншіден, әрекеттің мақсаттылығы; екіншіден, тиісті обьект әлемін тануы; үшіншіден, мақсатына, мұқтаждығын, қалауына сәйкестігі; төртіншіден, субьекттердің рухани және практикалық

өзара қарым-қатынасы [2, 67]. Осылардың жиынынан болмыс обьектісінің субьект үшін маңыздылығын білдіретін құндылықтық сана қалыптасады.

Бұл жерде құндылықтық – зат та емес, қасиеттік белгі де емес, сапа да емес екенін айту керек. «Құндылық – обьектінің субьект үшін маңызын білдіретін игілік, жақсылық, әсемдік сияқты санадағы құбылыс. Ал бағалау – субьектінің осы маңыздылықты түйсінген эмоционалдық-интеллектуалдық күйі, игілікті сезінуі, ар-ождан үкімі, талғамның пайда болуы т.б. [3, 45].

Демек, құндылық түсінігінің обьектпен, ал бағалау түсінігінің субьектпен байланысты екені айқын мәселе. Осы орайда бағалаудың екі жақты көрінетінін айту керек. Бір жағынан, субьект өз санасында пайда болған белгілі бір құндылықтың негізінде сол обьектіні құндылық ретінде таниды және оның өзі сол социумда қоғам таныған критерилерге, нормаларға, мұраттарға бағдарланған болады; екінші жағынан, субьект өзі үшін берілген обьектінің мәнін нақты білетіні көрініп тұрады. Құндылық мәні обьектінің субьект үшін маңыздылығы деп түсініледі. Сондықтан обьект өз бетінше мәнге ие емес, ол субьектінің қол жеткізуінен және бағалауынан барып пайда болады. Сонымен бірге обьектінің құндылық мәні жеке субьектіден тәуелді емес екені де ескеріледі.

Құндылық – адам болмысына, тұрмыстық әрекеттеріне және рухани-мәдени негіздеріне тән категория. Сондықтан құндылықтық сана адам қызметінің жобалау-мақсаттау, коммуникативтік сияқты негізгі құраушыларының бірі мәртебесіне ие. Ол тұтастай алғанда, жақсы – жаман, қайырымдылық – жауыздық, қасиетті – қасиетсіз, әділеттік – әділетсіздік, ақылдылық – ақымақтық, сұлулық – сұрықсыздық т.б. түсініктердің қалыптасуына негіз болады.

Субьект пен құндылықтың, субьект пен бағалаудың бөлінбес бір тұтастығы адамзат қоғамының дамуымен де бірге жүреді. Қоғамның дамуы барысында құндылық пен бағалау ұғымдары да өзгерістерге ұшырайды. Белгілі бір сөздегі құндылық мәнінің өзгеріске ұшырау құбылысына мысалы ретінде «Ұмай» сөзінің бойындағы мағыналық өзгерістерді келтіруге болады. Ғалым Е. Тұрсынов «Ертүрік фольклоры: бастау көздері мен қалыптасуы» атты зерттеуінде ертедегі түрік қағанатының ыдырауына байланысты оның мифтік қаһарман-кейіпкерлерінің де мәртебесіндегі өзгерістер болғандығын айтады [4, 23]. Егер ертедегі түріктерде «Ұмай» сөзі тәңірлік қуатқа ие болса, яғни әлемдегі барлық тіршіліктің қамқоршысы бейнесінде қолданылса, М.Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түркі» атты еңбегінде «Ұмай» ұғымының бастапқы мағынасы тарылып, қазіргі түрік халықтарының түсінігінде тек әйелдердің қамқоршысы деген мазмұнымен шектеліп қалғаны аңғарылады. Қалыңдықтың күйеу үйінің табалдырығын алғаш аттаған кезде айтылатын «От ана жарылқа, Ұмай ана жарылқа!» деген тіркестері соған дәлел [5, 187].

В.М. Пиваев көне дәуірлердегі адам ойлауының салаланбаған, сараланбаған кездерінде құндылықтар «жақсы-жаман» деген категориялармен ғана шектелген [6, 66]. М.С. Каган да құндылықтық қатынастардың жеке түрлерге жіктеліп, бөлінуін антропомәдени генезис барысымен байланыстырады. Бұл айтылғандар бағалаудың логико-семантикалық тұрғыдан қарастыруға негіз береді.

Логикалық категория ретіндегі бағалауды адам ойының обьективтік әлемді түсінікермен, талқылармен, ой тұжырымдарымен т.б. тіл арқылы көрсетуі деп қарастыруға болады. Адам таным иесі субьект ретінде заттарды, құбылыстарды, әлемді өзіне қатыстылығына қарай қабылдап, оларға оң-теріс қасиеттерді теліп, қоршаған ортаның құндылығын анықтап, тіл арқылы білдіреді. Сөйтіп, құндылық обьектіге – табиғатынан емес, олардың қоғамдық болмысқа, адамның практикалық әрекетінің нәтижелеріне қарай пайда болады. Сондықтан да құндылық құбылысы әлеуметтік сипатқа ие. Ал бағалау эмоционалдық-интеллектуалдық акт ретінде адам санасы саласына жатады, ол адамның бет-бейнесін де көрсете алады. Бұлар тіл арқылы көрінетіндіктен, бағалау тілдің категориясына да енеді. Бағалау талқысы логикалық заңдылықтарды ұстанады. Ойлау логикасы сөйлеумен танылады. Тіл табиғаты логикалық және грамматиклық құрамдағы қорытпа іспетті. Бұл семантикалық, грамматикалық бірліктер тіл категориялары ретінде белгілі бір тілдің

ерекшеліктерін танытады. Ол тілдің ұлттық сипатын және логикалық құбылыстарын да көрсетеді. М.А. Алексеев және Г.В. Колшанскийдың айтуынша, тіл адам санасының бар байлығын, түсінілген эмоциялар мен ерік актілерін қамтиды [7, 5]. Солай болса да адамның бағалау қабілеті тілден тыс та пайда бола алатынын да ескерте өткен жөн. Бағалау тілдік формадан басқа вербалды емес жолдармен де жүруі мүмкін: ым, ишара, көңіл-күй дыбыстары т.б.

Бағалау тілі тілдік категория ретінде қарастырылады [3]. Бағалау сана категориясы қалпында өмір сүре отырып, негізі тіл арқылы сыртқа шығады. Тілде көрініс тапқанға дейін бағалау сана аумағында болады. Ал олардың тілде көрінуі семантикалық және тұлғалық ерекшеліктер арқылы жүзеге асады: сөзжасам, лексико-фразелогиялық тіркестер, грамматикалық тұлғалар т.б.

Бағалау сөзінің мағынасына, негізінен, бір ғана мән жүктеледі: бұл баға берудің нақтылығына қол жеткізеді. Мұндай мәнділік экпрессивті-эмоционаллдық мағыналарға ие. Бағалау – логикалық түсінікке негізделетін семантикалық категория ретіндегі экспрессивтік-семантикалық сапа болып саналады. Ол белгілі бір бағаға өзіндік бір тұлғалық-мағыналық жолдармен үстеме сапа қосып тұрады, ал эмоционалдық-обьект бағалауына көңіл-күй қатынасын көрсетеді. Е.М. Галкина – Федоруктың «Экпррессивтік – мәнерлеудің, көркемдеудің күшейтілуінің, айтылғанның әсер күшінің арттырылуының, сөйлеуді неғұрлым өткірлейтіннің, күшті ықпал ететіннің бәрі – тіл экпрессиві» [8, 107], - деген анықтамасы ойға қонымды. Көп жағдайда экпрессивтік пен эмоционалдық біртұтас қолданылады. Солай болса да оларды тілдік сапа ретінде бөлек қарастыру дұрыс. Өйткені, тілдегі эмоционалдықтың көрінуі әрқашан экпрессивті сипатта жүргенімен, экпрессивті сананың барлығы эмоционалды бола бермейді. Экпрессивтік сонымен бірге бағалаудың түрлі деңгейлерінде де көрінбеуі немесе қатыспауы мүмкін.

Бағалау – көп деңгейлі тілдік құбылыс. А.А. Ивиннің айтуынша бағалау деңгейі айтылып отырған нәрсенің қалыпты жағдайына, яғни стандартына, қатыстылығына байланысты [9, 43]. Тілдік бағалау деңгейі өзінің сапалық ерекшеліктерінің болуымен байланысты нәрсенің табиғи болмысындағы қалпына емес, қоршаған әлемнің идеалдық күйіне қатысты қолданылады. Ол – адам әрекетінің барысында болмысты танымдық-практикалық меңгеруімен пайда болатын субьектінің субьектіге қатынасын көрсететін құбылыс.

Бағалау адам санасының интеллектуалдық-психикалық іс-әрекеті. Осыған орай бағалаудың модальдық мағыналылғы байқалады. Модальдық деп сөйлеуші ой-пікірінің қайсыбір көзқарасымен обьективті байланысы деп түсінеміз. Модальдық – мағынаның қажеттілігін, мүмкіндіктігін, міндеттілігін, ақиқаттылығын, жалғандығын, оң және теріс екендігін білдіре алады. Басқаша айтқанда, ол сөйлеушінің айтылатын ой-пікірге қалай қарайтынын білдіреді және лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдермен жасалады. Бағалаудың сезіну-талғамдық, психологиялық, эмоциялық, эстетикалық сипаттары болуы ықтимал.

Бағалауға субьект, бағалаушының көзқарасы, обьект қатысады. Бағалаудың субьектісіне жеке сөйлеуші адамды немесе адамдар тобын жатқызуға болады. Белгілі бір адам немесе адамдар тобы тарапынан қоршаған орта, қоғамдағы құбылыстар бағаланады: адамдар, заттар, сапа, қасиет, қалып-күйлер, идеялар, түсініктер ұғымдар, теориялар, оқиғалар мен деректер. Бұлар бағалаудың обьектілері. Бағалау обьектісін таңдау кеңістікпен, уақытпен, түсінік аймақтарымен шектелмейді. Бағалау субьект пен обьектің әр түрлі факторларға байланысы өзара қатыстылық әрекетінің нәтижесінен туындайды.

Қазіргі философияда, әлеуметтануда құндылық ұғымының адам әрекетімен байланысы шексіз деуге болады. Бұл орайда Е.М. Вольф «Ешбір бағалаусыз обьектілік атауды табудың өзі қиын»- дейді [10, 16]. Құндылықтық қатынас обьектісі қабілетіне ие болу ол заттың я құбылыстың адамның рухани-практикалық әрекетінің қамтылуына тікелей байланысты. Құндылықтық қатынасқа ие обьектілер туралы түсіндірмелердің болуы сол затқа я құбылысқа субьектінің белгілі бір қатыстылығы бар екенін білдіреді. Ал ондай құндылықтық

қатынас тек сол зат я құбылысты адамдардың танымдық-практикалық жағынан меңгеру барысында пайда болады. Осы тұрғыдан келгенде, А.А. Василенко субъектімен өзара қатыстылығы жоқ немесе өте әлсіз обьектілер болуы мүмкін, оларды құндылықтық жағынан бейтарап немесе нөлдік деуге болатынын айтқан. Алайда бұның өзі ситуативтік жағдайға байланысты екенін ескеру керек, өйткені сол бейтарап я нөлдік құндылық қатынастағы обьектіге бір кездерде адам әрекеті бағытталатын болса, онда ол обьект белгілі бір құндылықтық қатынасқа ие болып шыға келеді. Демек бейтарап немесе нөлдік құндылық қатынастың болу шартты екенін ескереміз.

Обьектілерді бағалау таксономиясының негізіне олардың онтологиялық, сапалық белгілері алынады: материалдық құндылығы, рухани құндылығы, табиғи құндылығы, әлеуметтік құндылығы өмірлік мәні, көркемөнерлік иллюзиялығы т.б. [2, 86]. Бұл құндылықтық таксономия обьектінің заттық, абстарктілік, оқиғалық сияқты түрлерінде болуына байланысты адамның физикалық әлеміндегі немесе менталдық ішкі дүниесіндегі маңыздылығына қарай бағалауға ие болады. Құндылықтық обьектілердің заттық түрлеріне адамға қатысты антропонимдік атаулар, жануарларға қатысты фаунонимдік атаулар, табиғаттық заттар жатады. Ал абстрактілік бейнеленулерді заттық емес құндылықтық обьектілер деп таниды. Олар мифтік, философиялық, менталдық т.б. сипаттарда көрініс табуы мүмкін.

Табиғаттық заттар деп адам әрекетінің өнімі я жемісі болып табылмайтын нәрселерді атайды. Олардың құндылығы адамның рухани-практикалық әрекеті арқылы танылады. Ағаш, топырақ, су, жануар, аң т.б. табиғи заттар адам баласының практикалық түрде пайдалану обьектісі болумен бірге, олардың этикалық, эстетикалық әлемде де құндылықтық маңызы үлкен. «Кез келген ұлттың рухани әлемі қоршаған табиғатпен тығыз байланысты» екені даусыз ақиқат [11, 112].

Олар тілде көрініс тауып, құндылықтық бағасы тіл арқылы, тұжырымдар арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп жатады. Тіл арқылы көрінетін көптеген бағалаулардың негізіне табиғат құбылыстары, жануарлар, құстар туралы архетиптік түсініктер жатады. Мысалы: «бөрі», «бәйтерек» ұғымдарының алғашқы бастаукөздері архайстік ойлаудан туындағыны анық. Табиғи заттарға олардың пайдалылығына, жарамдылығына қарай көбінесе утилитарлық немесе эстетикалық бағалау жасалады. Ол көне уақыттарда адамның табиғатқа қатыстығына қалыптасқан санада сақталып жеткен. Мысалы «жылқы» ұғымының символдық мәнге айналу негізі осы заңдылықта жатыр. Утилитарлық бағалауда субьектінің обьектісі қатынасында адамның практикалық мақсатқа қолы жеткендігі көрініс табады.

Табиғатқа эстетикалық қатынас тіл әлемінде ұлттық ерекшеліктер сипатында өмір сүреді. Қазақ халқының жылқыға қатысты эстетикалық жоғары баға беруі оның ұлт тіршілігіндегі маңыздылығынан туындап жатады.

Эстетикалық бағалау обьектіге субьектінің сүйсінуін, қасиетті деп санауын, адамның сеніммен қабылдауын білдіреді. Сөйтіп обьектінің табиғи қалпы, қабылдану эмоциясы мен оның образы өзара байланыста біртұтастыққа айналады. Егер утилитарлық бағалауда обьектінің пайдалылығы негіз болса, эстетикалық бағалауда обьект риясыз бағаланады. Бұл бағалау «Бәйтерек» сөзінің бағалау дәрежесінде аңғарылады.

Ертедегі бабалар санасында дүниені мифологиялық меңгеру басым болған дәуірде бүгінгі ақиқат болмыс өткендермен бөлінбес бірлікте қабылданады. Өткендегілер адам санасында бүгінгі болып қатар өмір сүреді. Бұл, әсіресе тотемдер туралы түсініктерде айқын байқалады. Бұл дәуірдегі түрік халқы санасындағы ең қуатты тотем «бөрі» болғаны белгілі. Түркілер бөріні әрі әруақ, әрі замандас деп ұқты. Бөріні тәңір тұтушылар оны тегіміз дей отырып, өздерін де бөрі ұрпағымыз деп санады. V ғасырларда хұн тайпасының ішінде бес жүз түтіндей әр түрлі рулардан құрылған Ашина есімді көсемге бағынатын тайпа бар еді. Қытайлар осы тайпаны «Ту-кю» яғни түркі деп атаған. Бұл сөздің мағынасы «күшті», «мықты» деген ұғымды білдіреді. Түркі тайпасының басшысы аталған «Ашина» сөзінің түбіріндегі «шина» термині монғол тілінде «қасқыр», «бөрі» деген ұғымда қолданылған. Сөз аяғындағы «А» әрпі қытай тілінде «қадірлі», «текті» деген ұғым. Сонда «Ашина» сөзі «текті

бөрі» деген түсінік береді. Сондай-ақ «Ашина» сөзінің түбірінде транскрипциялық, тәржімелік өзгерістерге ұшыраған «алшын» сөзі немесе қазақтың бір атауы (этнонимі) «алаш-чин» (алаш ер) түріндегі сөзі де жатуы мүмкін. Ал, «Алаш-чин» сөз тіркесіндегі «алаш» термині көне түркі тілінде «мықты», «күшті» деген ұғым береді және бұл қытайдың «ту-кю» сөзінің мағынасымен бірдей мәнге ие, екеуінің мағынасы да «күшті»», ал «чин» сөзі қытайша «еркек», «ер» деген ұғым [12, 22-23]. Міне, бұл пікірге сүйенсек түркілердің яғни қазақ халқының тегі «Ашинамен» байланысты болып шығады: жоғарыда көрсетілгендей, «ашина» - моңғолша «текті бөрі», қытайша «мықты ер», түркі тілінде «күшті». Айналып келгенде бұлар қазіргі қазақ тіліндегі «алаш» сөзінің этнонимін сипаттай алатын мағынаға ие. Дәлірек айтқанда, «бөрі» ұғымы қазақ халқының культ санайтын ұлттық сенімінен «алаш» ұғымы туындаған деген тұжырымға келеді.

Түркілердің аңызы бойынша түркі жұртын құтқарып, аман алып қалқан қасқыр болатын [12, 22-23]. Бұл аңыз бөрінің қазақ танымында культтік мәнге ие деген ойды бекіте түседі. Ал түркі тілі түркі тайпаларының бірігіп, үлкен мемлекетке айналғанға дейін пайда болған. «Түркі тілі, оның ішінде қазақ тілі де әлемдегі ең көне, тұрақты, консервантты тіл. Осы тіл өзіне атау берген түркі этнонимінен әлдеқайда бұрын қалыптасқан» [12, 22-23] деген пікірде қайшылық көрініп тұрған жоқ. Демек «бөрі» сөзінің ерте замандардың өзінде-ақ бабаларымыздың тіліне еніп, орныгып, келе-келе культтік мәннің шеңберінен шығып, халқымыздың тұрмыс-салтында да көрініс тапқан.

Жыраулар дәуірінде, Ноғайлы дәуірінде Шалкиіз жыраудың «бөрі» сөзімен мағыналас «арлан» сөзін елдің осы тозған жағдайын жеткізу үшін қолданғанын көреміз.

Он сан ноғай бүлген күн

Жез қарғылы құба арлан [12, 44]. Мұндағы «арлан» сөзі «бөрі» ұғымы құндылығының төмендегенін көреміз. «Бөрі» тектес «арлан» өзінің алғырлығынан тайып, «төбетке» айналып тұр. «Бөрі» ұғымының ұясындағы мұндай өзгерістерді тарихи-әлеуметтік жағдайлардың ықпалы деп түсінеміз. Демек, аксиологиялық лингвистикадағы «баға» категориясының өзгерістері сол кезеңдегі тарихи-әлеуметтік шарттармен байланысты болғанын аңғарамыз.

«Бөрі» сөзі – қасқырдың мифологиялық бағалаудан туындаған балама көркемдеуіш сөз. Қасқырдың тотемдік және культтік маңызы ежелгі түркілерде айқын байқалады. Адам мен қаншық қасқырдың ұйығуынан түркі ұрпақтарының пайда болып, көбеюі туралы ежелгі үйсіндердің мифі б.з.д. II ғасырда пайда болды [13]. Ю.А. Зуевтың пікірі бойынша, қаншық қасқыр алғашқы түркілердің анасы ғана емес, кейінгі түркі қағандарының да арғы тегі болған [14]. Қ. Өміралиев «Бөрілі байрақ астында» дейтін еңбегінде түркілер Оғыз қаған заманында салтқа енген «Бөрілі туды» алтыннан құйып, қайта жасады [15, 140]. Сол замандарда бөрілі тулы жұртқа жужандар өз тілінде «Шоно» деп ат қойды. («Шоно» «бөрі, қасқыр» деген сөз) Қытайлар жужандарды «Ашина» (А÷шоно – ізгі, қадірлі қасқыр) деп атап, жазба қалдырды. Бұл түркілердің ұраны «бөрі» болды.

Алалық жай (садақ), тағы қалқан,

Көк бөрі болсын ұран, - деп жорыққа аттанды [16, 52]. Осы ұраны көк бөріні ежелгі түркілер туға айналдырды, сөйтіп соңынан өздерін осы «көк бөріден» шығаратын аңыздар туғызды. VI ғасырларда түркілердің ұраны, туы «бөрі» болған. Осы салт кейінге дейін сақталып келді. Оған әйгілі Сүйінбай Аронұлының:

Бөрі басы – ұраным,

Бөрілі менің байрағым.

Бөрілі байрақ көтерсе, - деп жырлаған бұған дәлел [17, 23]. Ә.Х. Марғұланның деректері бойынша ат спорты ойыны «Көкпар» арасында тілдік (көк – бөрі = көкпар), әрі мағыналық байланыс аңғарылады. Көкпаршылар лақты жерден іліп, алып қашады, қарсы ойыншы оны қуып жетіп, тартысады. Бұл көрініс қасқырдың қойға шауып, қозыны арқасына салып қашуын елестетеді [18].

Халық ұғымында қасқыр өзінің батылдығымен бағаланған. Батыр адамдарды қасқырмен салыстырып, «нағыз бөрі», «көкжал» деп атаған. XVIII ғасырда Абылай хан заманында өмір сүрген Барақ сұлтанды батылдығы үшін «Көкжал Барақ» деп кеткен.

Қасқырдың қайсыбір мүшелерінің магиялық қасиеті бар деп түсінген. Қасқырдың жүрегі мен бауырын қасқырдай батыл болсын деп, балаларға пісіріп берген. Тіл-көзден сақтау үшін терісін үйге іліп, тісін балалардың киіміне тігіп қойған. Жерік аналар бөрінің өтін жесе, өжет ұл туады деп сенген. Қасқырдың атын атамай, «қасқыр» сөзінің орнына «ұлыма», «иткұс», «теріс азу», ,көкшулан» т.б. сөздерді қолданған.

«Бөрі» сөзі көне дәуірлерден жеткен жәдігерлерде көрініс береді. Ә.Х. Марғұлан өзінің зерттеулерінде Оғыздың ордасына түскен күн сәулесінің ішінен көк бөрінің пайда болуына назар аударады. Ескі қазақ жырында «бөрінің басы» күштің, биліктің белгісі ретінде көрсетіледі [18, 45]. Ә. Марғұланның айтуынша, көкпар тарту салты бұрын «Көк бөрі» тарту салты болып аталған.

«Бөрі» ұғымының ежелгі халық санасында культтік дәрежеде болумен бірге тұрмыс-салтқа да енгенін көне дәуір жырларының бірі «Қамбарұлы баласы Берік» жырынан аңғаруға болады. Мұндағы бас кейіпкердің екінші аты Байбөрі болуы және болашақ жары Бану Шешекпен «Қыз бөрі» ойыны арқылы танысуы [18, 27]. Демек «бөрі» сөзінің қолданылу аясы халықтың тұрмыс-салтында кеңи түскен деген тұжырым туындайды. «Қорқыт ата» кітабында да «бөрі» ұғымы әр мағынада кездеседі. Мысалы, Оғыз заманындағы Ұсун қожа деген кісі екі ұлы жауларын жеңіп келгенде, «күмбір, күмбір дауылдар естілді, алтын түкті бөрілер ұлыды» деген көркемделіп келтірілген күрделі метафоралық қызметтегі бейнелеуіш сөздерден домбыра мен қобыз сарынын көреміз. Сөйтіп өздерін «көк бөрінің ұрпағымыз» деп білетін қауым бөріні ерекше құрметтеген. Өздері тудырған аңыздарда қиналған, жапа шеккен жандарға бөрі тосыннан жолығып, құтқарып отырған. Балаларына «Арлан», «Сырттан», «Бөрі», (ұлға) «Құртқа», «Бөрте» (қызға) т.б. осы сияқты бөрімен байланыстырып есім берген. Мұндағы ой – бөрінің киесі қорғап жүрсін деген ниеттен туған.

Бөрінің культі кейінге дейін сақталып келеді. XVIII – XIX ғасырларда ерлігімен даңқтары шыққан Сұраншы батыр, Бұғыбай батыр сияқты ел қаһармандары найзаларының ұшында бөрінің басы құймаланып бейнеленген [19, 5].

XIX ғасырдың көрнекті ақыны М. Өтемісұлының

... Мен, мен, мен едім,

Исатайдың барында,

Екі тарлан бөрі едім, - деген жырында кездесетін «бөрі» сөзінің семантикасы батырлық, ерлік имволы дәрежесіне ие.

Ежелгі дәуірлердегі халық түсінігінде жылқы ең киелі жануар саналған. Оны қадірлеп, қасиет тұтқан. Осыған байланысты жылқыға деген құндылықтық қатынас жоғары болып, символ дәрежесінде бағаланған. Жылқы – мінсе көлік, ішсе – сусын, жесе – тамақ, кисе – киім. Ол адамдардың әлеуметтік қоғамдағы орнын белгілейтін атрибуттық байлық, елдің мақтанышы, жорықтарда – ердің қанаты, салтанаттарда – мәртебе, иесі үшін – рухани мерей, сұлулық пен шаттық нышаны.

Жылқы малы, әсіресе қазақы жылқы туралы белгілі этнограф Жағда Бабалықұлы былай дейді: «Жылқының қасиетін айтып тауыса алмайсың. Адамға сүйіспеншілікпен қарайды. Адамды қорғайды. Жердің бедерін біледі. Жарыста алға ұмтылады. Жақтырмаған адамынан, жерден, өңірден қашады. Жылқы жануарының адам баласына сіңірген еңбегіне баға жетпейді. Қазақ жылқыны «желден жаралған ер қанаты» деп бағалайды. Ертеде ата-бабаларымыз астындағы атына сүйеніп, елін-жерін қорғады» [20, 56]. Ерте заман тарихшысы Мухаммед Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашидди» кітабында жылқының қазақ халқы үшін маңызды екендігін айтады. Ол өзінің еңбегінде Қасым ханның сөздерін келіреді: «Біз сахаралық адамбыз. Бұл жерде асыл бұйым, қымбат дүние болмайды. Біздің асыл дүниеміз – бір ғана жылқымыз, ляззат алатын асымыз – ет, сүйетін шәрбәтіміз – қымыз... Біз бір ғана жылқының күшімен өмір сүреміз [18, 72]. Жылқы мәдениетінің қалыптасып дамуында адамзат тарихында ортақ белгілер көптеп саналады. Аттың арқасында Еуропаны жаулап, дүр сілкіндірген Еділ (Атилла) герман эпосында жақсылық әкелуші, қайырымды әділ король Этцель болып көрініс тапты. Ер-тоқым, ат әбзелдері, садақ сияқтылар әлемге көшпелі

халықтардың ат мәдениетінен келді [20, 6]. Демек, «ат» сөзінің аксиологиялық мәнділігі көптеген халықтарға ортақ құндылық деген тұжырым туындайды.

Түркі халықтарының эпосындағы жылқылар батырдың өзімен бірдей құндылыққа ие. Оған «Қобыланды батырдағы» «Тайбурыл», «Алпамыс батырдағы» «Байшұбар» дәлел. Жылқыға арналған ақын-жазушылардың шығармалары да аз емес. І. Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасы, Қ. Жұмаділовтың «Сәйгүлік» повесі, Абайдың «Аттың сыны», С. Сейфуллиннің «Қызыл ат» поэмасы, О. Сүлейменовтың «Арғымақ» өлеңі т.б. шығармаларындағы жылқы бейнесі бұған айғақ.

И. Айбаршаның зерттеуінде фразеологизмдердің бейнелік негізі орыс тілінде көбінесе, «аю», «түлкі» болса, қытай тілінде – «балық», «құс», ал қазақ тілінде «жылқы», «бөрі» т.б. сөздер символдық мәнге ие [21]. Жылқы сөзіне байланысты құндылық қатынастардан туындаған өзімен мағыналас нұсқаларына қазақ тілі өте бай. Мысалы, бір ғана І. Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасында жылқыға байланысты бағалаудың көп түрі берілген. Олардың кейбіреулерін төменде келтірілген үзінділерден бағамдауға болады.

Бәйгені шапқан сайын қаққан бала.

Құланың құлағында ойнап өскен,

Серіге сенімді боп жаққан бала.

Құлагер аттың үнемі бәйге алып жүрген бағасы айтыла келіп, «Құла» деп сүйініп экпрессивті мағынада атауы атқа деген сезімін оятатын бағалау болып табылады.

Көрінді ат, келе жатыр Көк ат алда,

Қамшылап шырылдайды бала зорға.

Төпелеп басқа, көзге тұйғын келді.

Шайқалып шарқ аяқтап түсті жарға.

Мұнда бәйгеде Көк аттың бағасын Тұйғын сөзі беріп тұр. Тұйғын – саяткерлік құс. Аттың ерен жүйріктігін көрсету үшін оны өте жылдам ұшатын тұйғын деп ерекшелейді.

Алуан ат – торы осында, қара осында,

Не саңлақ, сәйгүліктің бәрі осында.

Күңірентіп кең даланы дүбірлетіп,

Төгілді ат Ерейменнің саласына – деп автор жүйрік аттардың бағасын «саңлақ», «сәйгүлік» деген атаулармен берген.

Күңірентті ойды-қырды өңшең күлік,

Арқаны дүбірлетті дүбір қылып, - деп атқа «күлік» деп баға береді.

Адақтап барған сайын шықты жүйрік,

Төртеудің мың үш жүзден мойны озып,

Құлагер келе жатты тістей құйрық,- мұндағы «жүйрік» сөзі жылқыға берген жоғары бағасы.

«Шынайы жел жүйріктер қырға біткен».... мұндағы «жел жүйрік» «жүйрікке» берілген бағадан да жоғары болып тұр.

«Төрт тұлпар соқты желдей мыңнан озған», - деп ақын жылқы бағасын одан да асыра түсіп «тұлпар» деп бағамдайды.

Сақа аттар, сар кідірлер, сары тісті,

Дәмелі дөнен де бар, жүйрік бесті, - дегендегі «дөнен», «бесті», «сар кідірлер», «сақа аттар» сияқты сөздер «ат» ұғымының түрлі деңгейін білдіреді. Жоғарыда берілген үзінділерден көріп тұрғанымыздай атқа (Құлагерге) берілген бағаның аса жоғары екені, ол бағаның құндылықтық нақтылық атаудан өтіп, символдық образға айналған құбылысы байқалады. Одан әріде Құлагердің символдық сипаты күшейе түсіп, «бәйтерек», «пырақ» бейнесінде абстрактілік әлемге өтеді:

Суалдың сорлы иеңнің бұлағы едің...

Тірегі көңілімнің бәйтерегім,

Бұл жерге қалайынша құлап едің?!

Барғанда ақыретке пырағым бол,

Қызығын көре алмадым бұл жалғанның.

І. Жансүгіров дастанының бұл шумақтарында жылқыға «пырақ» деген мифтік баға берілген. Дастан кейіпкері Ақан ұғымында ендігі жерде Құлагер ақыретте пырағы болуы тиіс деген ниет бар. Сондай-ақ «көңілімнің бәйтерегі» деген тіркесте «бәйтерек» сөзі жылқының құндылықтық қатынасының, бағасының аса жоғары екендігін білдіріп тұр. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «пырақ» сөзіне мынадай түсініктеме берілген: Пырақ – 1. Фольклор. Киял-ғажайып ертегілерде, эпостарда кездесетін қанатты тұлпар. Шілтендер мінер пырағын (Мухаббат-наме). 2. Жүйрік ат, сәйгүлік, арғымақ. Жануар, ақ арғымақ – пырақ қой (Ә. Нұрпейісов. Сергелдең). Жердің көркі – бұлақ, көлдің көркі – құрақ, ердің көркі пырақ (С. Мәуленов. Алыс кет). Қазақта жүйріктің синнимі көп: тұлпар, пырақ, сәйгүлік, тарлан, күлік т.б. (М.Әлімбаев) [22] жоғарыда көрсетілген мысалдарда «пырақ» сөзі ауыспалы мағынада да, өзіндік мифологиялық мағынада да көрініп тұрғанын аңғару қиын емес.

Қазақ мақалдарында «жылқы» ұғымына қатысты мақал-мәтелдер де аз емес. Жылқы малының ең бір ұнамды қасиеті оның жершіл болуы. «Ат айналып қазығын табады», «Ат қалғып кеткенде түсіне туған жері кіреді» деген мәтелдерден жылқының бұл ерекшелігін көреміз. Қазақы жылқы тек сақтайды: енесіне, өзінен туған байталға шаппайды. Қазақ халқының жеті атаға дейін қыз алыспайтын салтын осы жылқы мінезімен байланыстырып: «Қазақ жылқы тектес», - деп айтады.

Жылқыға сөзінің ұясынан музыкалық шығармалардың атаулары да алынып отырған. Мысалы, халық әндерінің атаулары: «Екі жирен», «Маңмаңгер», «Ақбақай» т.б. Сондай-ақ күй атаулары: «Салкүрең», «Қара жорға», «Алшаңкер», «Майдажал» т.б.

Жылқы атауының адам атына берілуі қазақ халқының ол түлікті аса құрметтеп бағалауынан деген тұжырым әділ болмақ. Мысалы, Жылқыбай, Құнанбай, Дөненбай, Құлыншақ, Жиренше т.б. Ә. Марғұлан «Жиренше» есімінің ұлттың әйгілі шешені Жиреншеге (XV- XVI ғ.) берілуі туралы пікірі бұл тұжырымды бекіте түседі. «Жиренше туралы айтылғанда, бір көңіл бөлетін нәрсе – оның аты. «Жиренше» деген сөз түу баста Жиренше данаға бала күнінен қойылған ат емес. Ол оның лақап аты. Жиреншенің «Жиренше» аталуының бір себебі – ерте заманда жыраулардың ылғи жирен ат мініп жүргенінен олуға тиісті... «Жиренше» деп аталуы – ылғи жирен атқа мініп, ел аралап жүруінен болған» [18. 89].

Көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқының тұрмысында, мәдениетінде, әдебиетінде «Жылқы», «бөрі» ұғымдары сияқты «бәйтерек» ұғымы да символдық мәнге ие. Жас ұрпақтың бойына өмірге деген сенімді нығайту үшін мәңгілік символы етіп «бәйтерек» ұғымын аңыз-ертегілерінде, тұрмыс-салт жырларында үнемі кіргізіп отырған.

«Бәйтерек» сөзінің негізгі мағынасы «мәңгілік» ұғымын бейннелейді. Түркі халықтарының аңыз-ертегілерінде бәйтерек, самұрық құс пен айдahар туралы сюжеттер әр түрлі нұсқаларда кездеседі. Осы аңыздарда бәйтерек аспанмен таласқан алып терек ретінде суреттеледі. Алайда мұндағы басты идея – теректің үлкендігі емес, өмірдің мәңгілігі. Мәңгілік алдында жауыз күштер жеңіліс таппақ, әділет жеңбек.

Қазақтың дүниетанымындағы әлемдік дарақтың нағыз айқын үлгісінің бірі – қазақтың кіші әлемі киіз үйдің бақаны болып табылады. Мұндай байланыстың барлығы ғалым Е. Тұрсынов зерттеуінде де айтылады. Ол қазақтың шамандық мифологиясындағы әлемдік ағаш пен зират басындағы тәуіптің аса таяғы мен қаралы найзаның арасында семантикалық байланыс бар екендігін айтады [20].

Сондай-ақ Ә.Т. Төлеубаев зерттеуінде де бұл туралы ұтымды пікірі бар. «Дарақ ағаштың протоүлгілері мен микроүлгілерінің нышандары (проекциялары) символдық мәнде де пайдаланылады. Киіз үйдің басты атрибуты – бақан дарақ ағаштың доминанты орнында қызмет атқарған. Бақан көшпелілердің мемлекеттік саясатынан бастап отбасылық, жауынгерлік тіптен, мал емдеу ғұрпында да феномендік қызмет атқарған [23].

Зерттеуші А. Галиевтың пікірінше, тернарлық ғарыштың ең бір кең тараған түрі – Әлемдік тау түсінігі өте зәулім ағаш әлем дарағымен астасып жатады және бір-бірін толықтырады [24].

Қазақ тілінде адамның да бағалануында ұлттық психологиялық ұлттық сана аясында «пырақ» (жылқы), «бөрі», «бәйтерек» сөздері қолданыс тапқан. Жалпы мұндай бағалау үрдісінде адам субьект те, обьект те бола алады. Ю.Д. Апресян зерттеуінде адам бейнесі ұлттық әлемнің бір бөлшегі ретінде сегіз сала бойынша қалыптасатыны көрсетілген: физикалық қабылдау, адамның физиологиялық қалпы, әр түрлі сыртқы және ішкі әсерлерге физиологиялық жауабы, физикалық әрекеттері, көңіл қалаулары, ақыл-ой әрекеті, эмоциялары және тілі [25].

Ал Г.А. Золотова пікірі бойынша адам әрекеттерін мынадай түрлерге топтастырып қарауға болады: 1) адам белгілі бір кеңістікте, уақытта, табиғатта, қоғамда өмір сүреді, соларға лайық оның қасиеттері болады; 2) физикалық, психикалық жағдайы мен көңіл-күйі болады; 3) адам кеңістікте болады; 4) әрекет етеді (физикалық әрекеттер, ойлау әркеттері); 5) өзге адамдармен әлеуметтік және психологиялық қатынаста болады [26, 35-36].

Адамның тілде бағаланулары оның сыртқы белгілерінен (дене қалпы) және ішкі әлемінен (қалыпы түрі, адамгершілігі, ақыл-ой сапалары, кәсібі, мінез-құлқы, тілі т.б.) құрылады. Бұлар адамға жалпы аксиологиялық мінездемелік баға беруде негізге алынды. Адамды бағалаудың белгілері оның адамгершілік, психикалық т.б. сапаларына қарай пайда болады. Мысалы, адамгершілікті, ерлікті, қайсарлықты, тектілікті қазақ халқы «бөрі» атауын эстетикалық мағыналық түрлендіру арқылы бағалап жатады. Ойға бай, тілге жүйрік кісіні «тұлпар» деп, айналасына тірек, қамқор, пана болған азаматты «бәйтерек» деп мәртебе берудің тамырында бағалау жатады.

Қорыта айтқанда, мифологиялық, философиялық тұрғыдан ерекше бейнелері сомдалған, қазақ халқы үшін культтік мәні қалыптасып тұрақталған «жылқы», «бөрі», «бәйтерек» ұғымдарының символдық негіздері тарихымыздың тереңінен бастау алып, келе-келе кеңіп, тігінен де (әлеуметтік-қоғамдық санадағы наным-сенім сатылары), көлденеңінен де (тілдегі қолданыс кеңістіктері) дамып, құндылықтық қатынас тұрғысынан бағалаудың биік деңгейіне көтерілген. Бұл әлеуметтік, танымдық мотив арқылы дүниетанымның негізінен туындап, антропоцентристік сипатта өрістеген. Бағалау субьектінің обьектіге құндылықтық қатынастан туындайды. Құндылықтар жүйесі әлемнің құндылықтар бейнесін құрайды. Ал әлемнің құндылықтар бейнесі, ұлттық тұрғыдан қарағанда, өзіндік ерекшеліктерімен танылады. Сөйтіп ол белгілі бір этностың мәдени-тарихи дамуының көрінітерін бейнелей алады.

Бағалаудың когнитивтік негіздері ментальдық формада туындайды. Оның мазмұндық құрылымы ақиқат болмысты ұлттық сана тұрғысындағы бағалаулардан тұрады. Бағалау обьектісі – ақиқат болмыстың бөлшектері. Олар: табиғи тектегі заттар, адамның өзі, оқиға, фактілер, құбылыстар т.б. Тілдік тұжырымдамаларда бағалауға ие обьектілер семантикалық жағынан заттық және заттық емес болып жіктелінеді.

Ақиқат болмыстың көрінісі ретіндегі обьект нақты бір мәдени-тарихи және ұлттық ерекшеліктер әлемінде өмір сүреді. Сөйтіп оның тілдік, тұжырымдамалық мазмұнында ұлттық-мәдени дүниетаным мен қабылдау ерекшеліктері бейнеленеді. Бұл обьектіні бағалаудың қазақ тілндегі көріністерін анықтауға негіз береді. Олар қазақ халқының эстетикалық, утилитарлық, семантикалық, прагматикалық бағалау ерекшеліктерінен түзіледі, тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады.

Бұл тұжырымдар «бөрі», «жылқы», «бәйтерек» сөздерінің бағалау үрдісіндегі этносемантикалық қалыптарынан да байқалады. Мұндағы бағалау бөріге, жылқыға, бәйтерекке прагматикалық құндылықтық қатынас негізінде түрлі деңгейде туындап отырады, сөйтіп өзара мағыналас сөздер ұясын түзеді. Ол ұядағы сөздердің барлығы да негізгі сөзбен ортақ мағынаны білдіреді, тек айтылу қырлары жағынан ғана ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука. 1988. – 183 б.

2 Каган М.С. Философская теория ценностей. – СПБ, 1997. – 205 б.

3 Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в русском языке: Монография. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 1999. – 272 с.

4 Тұрсынов Е. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 172 с.

5 Құрышжанов Ә. М.Қашқари еңбегінің зерттелу тарихынан (қысқаша шолу) // Қазақ Ғылым академиясы Тіл білімі институтының еңбектері. – Алматы, 1963. – Т. 3. – Б. 182–189.

6 Пиваев В.М. Миф в системе культуры. – Петраза-Gofek, 1991. – 197 б.

7 Алексеев М.А., Колшанскийдың Г.В. О соотношении логических и грамматических категорий. Вопросы языкознания. – 1955. – № 5.

8 Галкина – Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке. // Сб статей по языкознанию. – М., 1958. – 111 с.

9 Ивин А.А. Основания логики оценок. – М., 1970. – 230 б.

10 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М., 1985. – 229 б.

11 Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие. 1997. – 283 с.

12 Жалғасбаев Е. Қазақтың арғы атасы: Номадтар, сақтар, ғұндар, түркілер және қазақтар. – Алматы: Білім, 2009. – 280 б.

13 Кереева-Канфиева. Дореволюционная русская печать о Казахстане: из истории русско-казахских литературных связей. – Алма-Ата.: Казгосиздат, 1963 – 303 с.

14 Зуев Ю.А. Рнние тюрки: очеркии, истории и идеологии. – Алматы, 2002. – 104 б.

15 Өміралиев Қ. Бөрілі байрақ астында \\ Наурыз. Жаңғырған салт-дәстүрлер. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 181 б.

16 Щербак А.М. Огузнаме. Мухаббет-наме. – М; 1959. – 155 б.

17 Ақатаев С.Н. Күн мен көлеңке. – Алматы, 1990. – 175 б.

18 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: - Алатау, 2012. – XIV т. – 512 б

19 «Ұлан» газеті, №10, 16 наурыз 2015 жыл.

20 Жылқы, жылқы, жылқылар. \\ Бегманов Қ. Халқы мықтының – салты мықты. – Алматы: «Өлке» 2010. – 480 б.

21 Айбарша И. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Ф.ғ.д. автореф..ү. 10.02.02. – Алматы. 2004, - 48 б.

22 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2010. 12-том. – 752 б.

23 Төлеубаев Ә. Т. Қазақ халқы этнографиясының мәселелері. – Т. 2. - 2013. – 494 б.

24 Галиев А.А. Традиционное мировозрение казахов. – Алматы: Фонд Евразии. 1997. – 145 б.

25 Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и системная ликсикография. // Избр.труды. – Т. 2. – М, 1995. – С. 355 – 356.

26 Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – 202 б.

В статье дается определение понятий оценка и ценность. Отбираются взгляды, касающиеся оценки и ценности, обсуждаются направления исследования. Также автор останавливается на формировании оценочных понятий и на природе норм-правил, выведенных на основе этносемантических оценочных отношений. Научно обьясняется смысл употребляемых понятий (волк, байтерек, лошадь). Через эти понятия определяется ценность, в том числе и оценка.

The article provides a definition of assessment and value. Selected views concerning evaluation and values and discusses research directions. Also, the author dwells on the formation of evaluative concepts and the nature of rules deduced on the basis of ethnosemantics estimated relations. The scientific explanation for the meaning of the terms (wolf, Baiterek, the horse). Through these concepts to determine the value of including assessment.

УДК 81’373.2(574.25)

Л.Е. Токатова, Г.С. Суюнова
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан
TokatovaL@mail.ru, Suynova_Gulya@mail.ru

НОМИНАЦИИ АПТЕК ГОРОДА ПАВЛОДАРА: МОТИВАЦИОННЫЙ, ЛЕКСИЧЕСКИЙ, ГРАММАТИЧЕСКИЙ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТЫ

В статье рассмотрены номинации аптек города Павлодара. Авторами статьи была сделана попытка проанализировать данные номинации с учетом мотивационного, лексического, грамматического и функционального аспектов. Обращение к мотивационному аспекту предполагал анализ семантики мотивирующих основ, и с этой точки зрения авторы выделили два основных типа номинаций - мотивированные и немотивированные. Лексический критерий анализа позволил авторам распределить исследуемый материал по следующим тематическим группам: названия антропонимического характера, названия, зависимые от рода занятий, и названия культурно-исторического характера. Грамматический и функциональный критерии также имеют свою классификацию.

Ключевые слова: номинация, урбоним, оним, мотивационный аспект, лексический аспект, грамматический аспект, функциональный аспект.

Система номинаций внутригородских объектов в совокупности формирует так называемую урбонимию (в другой терминологии – урбанонимию). А.М. Мезенко пишет: «Урбанонимия – это самый подвижный и изменяющийся пласт топонимической лексики, являющийся зеркалом национальной культуры, содержащий информацию о традициях и устоях, характеризующий то или иное языковое общество» [1, 389].

Объектом лингвистической урбанистики, в русле которой написана эта статья, является урбоним. Нужно заметить, что термин урбоним используется крайне неоднозначно. Так, Н.В. Подольская в авторитетном словаре русской ономастической терминологии определяет данный термин следующим образом: «Урбоним, или урбаноним, – это вид топонима. Собственное имя любого топографического объекта» [2, 12]. Мы считаем нужным подчеркнуть: не любого топографического объекта, а функционирующего именно в городе (urbos - лат. город).

Также под урбонимом понимают названия городов, как это делают многие ученые «классического» направления ономастики при обозначении номинации города (Кривозубова Г.А., Вохрышева В.И.), в другом случае – названия внутригородских объектов. Р.В. Попов вообще считает урбонимами «неофициальные, «народные» названия микрорайонов, улиц, площадей, парков, заводов, домов магазинов, ресторанов, памятников и т.д.» [3, 74]. Субботина Т.С., напротив, указывает, что урбанонимы большей частью официально узаконены [4, 112].

Эта путаница с принадлежащими разным исследователям обозначениями внутригородских объектов привела к тому, что в синонимическом ряду оказываются такие термины, как топоним, микротопоним, городской топоним, урбоним, урбаноним, городские географические названия, видовые дефиниции, названия улиц, площадей, кварталов и т.п.

В своих исследованиях онимов Павлодара мы используем термин урбоним, обозначая им названия всех возможных видов городских онимов, включая и номинации аптек, о которых речь пойдет ниже. Также заметим: для названия самих номинаций городов существует известный термин астионим, например, Астана, Алматы, Павлодар и т.д.

Таким образом, номинации любых внутригородских объектов следует, по нашему мнению, называть обобщающим термином урбоним, который имеет две крупнейшие разновидности: годонимы (названия линейных городских объектов) и эргонимы (номинации

деловых заведений). И первые, и вторые имеют много разновидностей, которые описываются в лингвистической урбанистике. Номинации аптек включаются в группу эргонимов.

Итак, в качестве основного объекта лингвистической урбанистики выступает такая разновидность онимов, как урбоним. В данной статье рассматривается один вид урбонимов – номинации аптек города Павлодара с целью проанализировать их с учетом мотивационного, лексического, грамматического и функционального аспектов. Всего анализу подвергнуты 232 наименования аптек г. Павлодара. Перейдем к рассмотрению фактического материала с учетом вышеназванных аспектов.

Обращение к мотивационному аспекту предполагает анализ семантики мотивирующих основ, и с этой точки зрения выделяются два основных типа номинаций: мотивированные и немотивированные.

Вслед за исследователем М.В. Китайгородской, мотивированными мы будем называть такие наименования, при создании которых используются различные типы метонимических замен [5]. Особо отметим, что при подготовки статьи большую научно-методологическую помощь оказали работы М.В.Бобровой «Топонимия с.Троельга Кунгурского района Пермского края: лексико-семантический аспект», «Эргонимы г. Перми с нумеративными компонентами: формально-грамматический аспект», «Принципы образования современных эргонимов г. Перми».

В анализируемом нами материале мотивированные номинации представлены следующими разновидностями:

1. Мотивированные номинации

1.1 Прямая номинация информативного типа.

Урбонимы этого типа содержат информацию о назначении объекта и носит номенклатурный характер «Аптека». Эта группа включает 63 номинации из 232 (27%).

Таким образом, данная группа является самой многочисленной, что может свидетельствовать о тенденции к информативному насыщению, так как сообщает о типе объекта, его специализации. Показательно, что в последнее время эта тенденция обнаруживаются в городской коммуникации.

1.2. Мотивационно комбинированная и относящаяся к медицинской сфере номинация.

Этот тип представлен 13-ю объектами, номинации которых также содержат прямые указания на сферу деятельности заведений, что является положительным качеством урбонима: *«Медвит ТОО», «Фито Мед Фарм ТОО», «Лонгивит ТОО», «Медфарм», «Алвит», «Стофарм ТОО ПФ», «Вивафарм», «Аквит», «Медсервис Павлодар», «Вита фарм», «Агро-вет-защита», «Дивита ТОО», «Астма-Центр», «Евромед», «Биосфера».*

1.3.«Непрямая» номинация ассоциативного типа, или номинация, мотивированная ассоциативно.

Нами выявлены 9 номинаций, которые отражают индивидуальность объекта на основе ассоциаций с сферой медицинских услуг: *«Визит»* (визит к врачу), *«Долголет»* (долголетие), *«Здравушка», «Здоровье», «Денсаулык»* (здоровье), «*36,6»* (номинаторы апеллируют к общеизвестным сведениям о нормальной температуре тела здорового человека), *«Панацея»* (лечебное средство), «*Целитель»* и «*Авиценна»* (номинаторы апеллируют к широко известным носителям основ медицины).

1.4. Метафорически мотивированная номинация.

Указанная разновидность представлена4 объектами - *«Дом оптики», «Мир здоровья», «Парк здоровья», «Дарыдармек».*

1.5. Метонимически мотивированная номинация.

Эта группа представлена 2 объектами: *«Семейная»* и *«Формат».*

1.6. Названия, ориентирующиеся на пространственный критерий (по месту расположения объекта).

Данная группа включает всего 2 номинации - *«Квазар»* и *«Барыс плюс»* (аптеки находятся в одноименных известных торговых домах).

1.7. Названия, ориентирующиеся на временной критерий (сведения о режиме работы).

Этот тип включает лишь 1 номинацию - *«24 часа»*.

1.8. Номинация стилизованного характера.

Указанная группа представлена также одним, но весьма интересным объектом - *«Аптекарский приказ»*. Отметим, что первое упоминание о приказах датируется XVI веком. В первоначальном своем значении приказы - это праобразы министерств. В данном случае можно говорить о том, что имядатель не владеет полным и точным знанием значения слова, ориентируясь лишь на лексему «аптекарский». Его цель - привлечь внимание потенциальных клиентов.

Итак, рассмотрение номинаций аптек г. Павлодара с точки зрения их мотивации обнаруживает следующее. Из 232 названий 95 мы отнесли к мотивированным, что составляет более 40% от всего количества номинаций аптек.

2. Немотивированные номинации

Анализ фактического материала показал также наличие условно мотивированных, или немотивированных наименований. Учитывая презумпцию мотивированности наименований, в данную группу можно отнести номинации, мотивировка которых затемнена, остается скрытой для потребителя, как следствие, не позволяет обнаружить каких-либо мотивированных ассоциативных связей с объектом наименования. С точки зрения М.В. Китайгородской, выбор наименования в подобных случаях определяется лишь «произволом автора», модой, традицией.

К немотивированным мотивациям аптек мы отнесли следующие 5 типов.

2.1. Номинации, которые имеют необычное для обывателя или красивое звучание, но с точки зрения мотивированности таковой не обладают (25 слов): *«Жасмин ТОО», «Арт + ТОО», «Изида ТОО», «Эмитиритэйл ТОО», «Хазар ТОО», «Данас мед ТОО», «Джанина Павлодар ИП», «Арника», «Алидиа», «Агида», «Веста», «Силена фарм», «Влади Фарм», «Глория», «Польфарма», «АТК Фарма ТОО», «Интекс ТОО», «Мега плюс», «Глория фарм ТОО», «Алмер ПВ»,«Алк-Фарм», «Лайф ЛТД», «Сакос», «Лером ТОО», «Прек АО».*

По мнению имядателей, такие номинации своим красивым и необычным звучанием должны привлекать внимание потребителей.

2.2. Второе место по частотности (29 примеров, 12%) занимают номинации объектов, указывающих на номинатора или собственника объекта (аптеки), его родственников (по регистрации): *«Лером ТОО», «Данагуль ТОО», «Алмас ПВ», «Мухамединина ИП», «Арлан ПВ», «Протасова ИП, «Айтуар ТОО, «Болатфарм ТОО», «ТОО Дюкова», «ИП Кузнецова», «ИП Нагима и К», «Фатеева ИП», «Иванова ИП», «Кочеткова ИП», «Кузмичева ИП», «Буркунова ИП», «Лером ТОО», «Яковлева ИП», «Таранцева», «Шуленбаева ИП», «Комарова ИП», «Рамин ТОО», «Макатова ИП», «Борисенкова ИП», «Аптека ИП Долматова», «Мухамет ИП», «Мухаметжанов ИП», «Лаура», «Айтуар».*

Эта группа номинаций антропонимического характера иллюстрирует весьма распространенную в павлодарском нейминге тенденцию к выдвижению на первый план позиции адресанта — собственника, такая особенность присуща главным образом эмпоронимам (названиям магазинов).

2.3. Номинации, выражающие национальный колорит*: «Одак ТОО», «Арасанфирма ТОО», «А.С.Е.Шакар», «Ромат ПФЗ», «Аптека Шабыс»*.

2.4. Номинации, выражающие «географические названия», которые содержат отсылку к своему, родному или чужому, экзотическому: *«Керейфарм», «Улытау», «Павлодар Арт фармлайн».*

2.5. Номинации, которые содержат положительную семантику, не связанную собственно с фармацией: *«Весна», «Вербная*».

Рассматривая мотивационный критерий, специально подчеркнем, что разводим классификации номинаций аптек с мотивационной точки зрения (семантика мотивирующих основ) и с точки зрения происхождения онимов (семантика образующих основ), которые обычно смешивают.

Основные лексико-семантические особенности собранных номинаций павлодарских аптек включают в себя три пласта: славянский (русский), тюркский, латинский. Семантика образующих основ большинства номинаций аптек позволяет распределить исследуемый материал по следующим тематическим группам: названия антропонимического характера, названия, зависимые от рода занятий, и названия культурно-исторического характера.

Названия-антропонимы: «*Яковлева», «Алмас», «Борисенкова», «Данагуль», «Алидиа»*.

Названия, образованные от историко-культурных антропонимов и апеллятивов: «*Веста», «Авиценна», «Улытау», «Аптекарский приказ», «Панацея», «Вита плюс», «Вербная».*

Названия, зависимые от рода занятия: *«Целитель»*.

С учетом происхождения можно выделить такие номинации павлодарских аптек:

1. Собственно русские по происхождению: «*Целитель», «Аптекарский приказ», «Здоровье», «Здравушка», «Мир здоровья», «Долголет».*

2. Заимствованные по происхождению, среди которых выделяем:

2.1. Варваризмы, переданные средствами русской графики: «*Вита фарм», «Эмитиритэйл», «Лайф ЛТД», «Мега плюс», «Лангвит», «Аквит», «Фита Мед Фарм», «Медвит».*

2.3. Экзотизмы: «*Улытау», «Денсаулык», «Керейфарм», «Дары дармек», «Арасан фирма», «Жасмин», «Ромат».*

3. Комбинированные с точки зрения происхождения: «*Мега плюс», «Болатфарм», «Данас мед».*

4. Номинации с точки зрения активности употребления производящих лексем.

4.1. Активные лексемы: «*Аптека», «Здоровье»*.

4.2. Устаревшие слова: «*Целитель»*.

4.3. Неологизмы: «*Арт+»*

5. Номинации с точки зрения экспрессивной окраски.

5.1. Экспрессивно окрашенные.

5.1.1. Посредством лексических средств (разговорных, устаревших и др.): «*Панацея», «Авиценна».*

5.1.2. Посредством грамматических средств: «*Мега плюс»*.

5.2. Экспрессивно неокрашенные: «*Весна», «Вербная»*.

Номинации с точки зрения словообразовательных особенностей имеют следующую классификацию.

1. Непроизводные: «*Здоровье»*

2. Производные.

2.1. Номинации, образованные приставочным способом: «*Дивита», «Биосфера», «Евромед»*. Иностранные приставки, призваны указать на превосходство товаров, на их конкурентность, на их зарубежное производство.

2.2. Номинации, образованные суффиксальным способом: «*Здравушка», «Целитель»*.

Использование уменьшительно-ласкательного, разговорного суффикса -ушк- направлено на актуализацию неофициальности, а суффикса -тель- на актуализацию объекта либо на субъекта предлагаемой услуги.

2.3. Номинации, образованные способом сложения основ, в том числе путем нанизывания основ по образцу аналитических языков: «*Медсервис», «Алвит», «Аквит», «Агро-вет-защита», «Павлодар Арт фармлайн».*

2.4. Номинации, образованные способом усечения: «*Долголет»*.

2.5. Номинации, образованные способом аббревиации: «*Лайф ЛТД», «АТК Фарма», «А.С.Е. Шакар».*

Классификация номинаций с точки зрения грамматических особенностей может быть представлена в следующем виде.

1. Однословные.

1.1. С точки зрения частеречной принадлежности.

1.1.1. Субстантивы: «*Здоровье», «Аптека», «Формат», «Целитель», «Улытау», «Яковлева ИП», «Визит», «Денсаулык».*

1.1.2. Атрибутивы: «*Семейная», «Вербная».*

1.1.3. Числительные: «*36,6», «24 часа», «Стофарм».*

1.1.4. Местоимения: «*Всё для здоровья».*

1.2. С точки зрения грамматической формы.

1.2.1. В начальной форме даны все номинации.

2. Словосочетания.

2.1. Простые словосочетания.

2.1.1. Построенные по типу согласования: *«Аптекарский приказ».*

2.1.2. Построенные по типу управления: *«Всё для здоровья», «Мир здоровья».*

2.1.3. Построенные по типу примыкания отсутствуют.

2.2. Сложные словосочетания отсутствуют.

3. Предложения отсутствуют.

Номинации с точки зрения функциональных особенностей отвечают следующей классификации.

1. Номинации с точки зрения ведущей функции.

1.1. Информативные (номинации, которые содержат необходимую для потребителя информацию: а) о владельце или объекте (местонахождения, род деятельности и др.), б) товар или услуги (вид, производитель, место производства), в) целевой потребитель (профессия, возраст, пол, образование и др.).

1.1.1. Номинации, содержащие именование владельца, его родственников, др.: *«Лаура»,* «*Болатфарм», «Нагима и К», «Айтуар».*

1.1.2. Номинации, называющие вид организации: «*Аптека».*

1.1.3. Номинации, указывающие на место нахождения организации: «*Квазар», «Дом оптики», «Барыс плюс».*

1.1.4. Номинации, называющие потребителя: «*Семейная».*

1.2. Рекламные (номинации, которые выполняют экспрессивную функцию, не содержат актуальной для потребителя информации, но воздействуют на его эмоциональную сферу).

1.2.1. Номинации, называющие позитивные эмоции, имеющие позитивные ассоциации: «*Весна», «Здоровье», «Мир здоровья», «Дары дармек», «Здравушка», «Долголет», «Парк здоровь»я, «Денсаулык».*

1.2.2. Номинации, позиционирующие какую-либо организацию, ее членов: «*Стофарм», «Панацея».*

1.2.3. Номинации, позиционирующие престижность организации: «*Аптекарский приказ».*

1.2.4. Номинации, позиционирующие высокий уровень услуг (качество и соответствие европейским стандартами др.): «*Евромед», «Визит», «Целитель», «Авиценна».*

1.2.5. Номинации, воздействующие звуковым комплексом: «*Агида», «Арт+»*

2. Номинации с точки зрения отражения коммуникативной ситуации.

2.1. Номинации, указывающие на род деятельности организации: *«Дом оптики», «Агро-вет-защита», «Медсервис», «Астма-Центр».*

2.2. Номинации, указывающие на товар: *«Формат».*

2.3. Номинации, указывающие на объект-потребителя: *«Семейный».*

2.4. Номинации, указывающие на объемы услуг или на большой выбор: *«Дом оптики», «Парк здоровья», «Мир здоровья».*

2.5. Номинации, указывающие на приоритеты организации: *«Целитель».*

2.6. Коммуникативно нейтральные (абсолютное большинство).

3. Номинации с точки зрения принципов номинации (ономасиологических принципов).

3.1. Номинации, образованные путем онимизации (перехода общеупотребительных слов, имен нарицательных в имена собственные): *«Жасмин», «Визит», «Весна», «Вербная», «Здоровье».*

3.2. Номинации, образованные путем трансонимизации (из имен собственных других разрядов): *«Веста», «Авиценна».*

Думается, представленная классификация, безусловно, требующая уточнений, демонстрирует многообразие принципов образования номинаций. Показательно, что на основе проведенного анализа можно выделить приоритетные и типичные номинации в павлодарском ономастическом пространстве. Это существительное в кириллической графике, называющее вид организации, либо его номинатора, либо имеющее необычное для обывателя красивое звучание, собственно русское или варваризм, переданный средствами русской графики, из активного словаря, информативного типа, коммуникативно-нейтральное, онимизированное, рекламно-информативное.

Список литературы

1 Мезенко А.М. Урбанонимия как язык культуры // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». - Т. 24 (63). - 2011. - № 2. - Часть 1. - С.388-392.

2 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии / Отв.ред. А.В.Суперанская. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

3 Попов Р.В. Урбонимия как специфический объект городской лексикографии // Научная серия «Современная русистика: направления и идеи». - Том YII. Русская лексикография вчера, сегодня завтра. / Научная редакция Аллы Камаловой. - Ольштын (Польша), 2015. - 226 с.

4 Субботина Т.В. Локус, топос, урбоним, микротопоним: к вопросу о содержании пространственных понятий // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». - Вып. 57. - 2011. - № 24 (239). - С. 111-113.

5 Китайгородская М.В. Активные социолингвистические процессы в сфере городских наименований: московские вывески // Современный русский язык: Социальная и функциональная дифференциация. - М.: Языки славянской культуры, 2003. - С.126-150.

Мақалада Павлодар қаласындағы дәріханалардың атаулары қарастырылған. Мақала авторлары тарапынан аталмыш атауларға уәждемелік, лексикалық, грамматикалық және функционалдық аспект түрлері тұрғысынан талдау жасауға талпыныс жасалған. Уәждемелік аспект тұрғысынан уәжделетін негіздердің семантикасының талдануы болжалданған, осы көзқарас тұрғысынан авторлар аталымның уәжделген және уәжделмеген екі түрін бөліп көрсетеді. Талдаудың лексикалық өлшемі авторларға келесі тақырыптық топтар бойынша зерттеу материалдарын бөлуге мүмкіндік берді: антропонимдік сипаттағы атаулар, кәсіп түріне байланысты атаулар мен мәдени-тарихи сипаттағы атаулар. Грамматикалық және функционалдық өлшемдер де өзіндік жіктелістерге ие болып табылады.

The article focuses on nominations of Pavlodar city`s pharmacies. Authors attempted to analyze specific nominations by pointing out motivational, lexical, grammatical and functional aspects of them. Bringing up a motivational aspect is supposed to have analysis of motivational basics, from this point of you authors highlighted two nominations – motivational and not motivational. Lexical criteria of analysis allowed authors to sort information out into 3 topical groups: anthroponomastics, the names that depend on occupation and the names based on culture and history. Grammatical and functional criteria also have their own classifications.

УДК 378: 316.6

Е.А. Журавлева, К.Ш. Ибатуллина
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
zhuravleva_ea@enu.kz, kamillya_i@mail.ru

КОНЦЕПТ «РОДИНА» В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ РУССКИХ И ТАТАР КАЗАХСТАНА И РОССИИ

Статья посвящена проблеме изучения стереотипного восприятия концепта «родина» представителями русского и татарского этносов, проживающих на территории Казахстана и России. Данный концепт является одним из самых важных в процессе формирования идентичности личности, рассмотрение его через призму поликультурного общества является в настоящее время весьма актуальным. В статье представлен анализ некоторых данных проведенного социолингвистического анкетирования русских и татар, проживающих на исконной территории распространения этноса, а также на территории иного государства.

Ключевые слова: родина, концепт, анкетирование, респонденты-русские, респонденты-татары, патриотизм.

В евразийском пространстве национальная принадлежность становится важным средством межгруппового взаимоотношения, а стереотипы способствуют идентификации личности и восприятию друг друга представителями различных этносов. Происходит так называемый процесс «объективации», когда индивид, принадлежащий к определенной группе, создает упрощенно-схематическое представление об индивиде, принадлежащем к другой группе. Этот авторский термин, введённый С.А. Мурадяном [1], подчеркивает гносеологическую природу стереотипа – упрощенные представления закрепляются в сознании как бесспорные и единственно допустимые.

В полинациональных странах, в частности, Казахстане и России, длительный период живут вместе представители многих этносов, что позволяет наглядно увидеть условия их взаимодействия и взаимовлияния, а также выявить стереотипное представление о родине, которое нашло свое отражение в семантике языковых единиц разных уровней.

Среди представителей русского и татарского этноса – граждан Казахстана (100 респондентов-русских и 100 респондентов-татар) и граждан России (60 респондентов-русских и 60 респондентов-татар) был проведен свободный ассоциативный эксперимент. Каждая из групп в процессе анализа полученных данных была разделена на три возрастные категории: 1) 16-30 лет, 2) 31-45 лет, 3) старше 45-ти лет.

В Казахстане эти этнические группы являются наиболее многочисленными после коренного этноса – казахов. По результатам переписи населения 2016 года русские занимают второе место (20,61%) по численности среди народов Казахстана, а татары – шестое место (1, 15%) [2].

В России русские составляют основную часть населения (80,90%), а татары занимают второе по численности место (3, 87%) по результатам переписи 2010 года [3].

Респондентам нужно было ответить на предложенные слова-стимулы *родина, дом и семейный очаг, добро, зло, родной язык, гостеприимство*, первыми пришедшими в голову ассоциациями. Статистическая обработка материалов ассоциативного эксперимента

осуществлена с помощью программы SPSS. В ходе обработки результатов письменного опроса (анкетирования) респондентов-русских и респондентов-татар, представителей Казахстана и России, были получены различные реакции. В данной статье будут рассмотрены результаты по слову-стимулу *родина*.

В лексической системе русского языка есть два основных значения слова «родина»: «1. Отечество, родная страна; 2. Место рождения, происхождения кого-нибудь, чего-нибудь, возникновения чего-нибудь. И как дополнительное значение: вторая родина – место, давшее кому-нибудь приют, ставшее родным» [4].

Работа с толковыми словарями, словарями тезаурусов, словарями синонимов позволила определить особые лексические единицы, языковые репрезентанты концепта, образующие одноименное лексико-семантическое поле, а его центр – лексему *родина*.

Изучаемое поле имеет четкую структуру: есть выделенное ядро, которое включает лексемы, соответствующие содержанию концепта *родина,* они характеризуются высокой частотностью, а также практически не зависят от контекста (малая родина, отечество, страна, Россия, Казахстан).

Изучение лексем, составляющих лексико-семантическое поле «родина», который проведен при помощи компонентного анализа, позволяет установить следующие общие признаки, релевантные для нашего исследования: 1. Малая родина – место рождения человека; 2. Родина – место жительства человека; 3. Историческая родина – место происхождения народа; 4. Дом – место, где живет семья и сам индивид; 5. Место жительства – место, где человек живет на протяжении долгого времени и считает его своим домом; 6. Страна, в которой проживает индивид, со своей историей, культурными традициями и т.п.; 7. Родина-мать – устойчивая эмоциональная привязанность.

Помимо представленных единиц слово-стимул «родина» репрезентируется в языке многообразными пословицами, которые содержат в своей структуре предъявленные репрезентанты концепта. Многие из них представлены противопоставлением «своего» «чужому». Например: «*Родина – мать, чужбина – мачеха», «Своя земля и в горсти мила», «У чужой еды и вкус чужой», «На чужой сторонушке рад своей воронушке», «Родное селение только на чужбине оценишь»* [5] и т.д.

Другие актуализируют определенное место, где какой-либо объект имеет уникальные качества или способности, которые у него не проявляются в другом месте. Например: «*Дома и стены помогают», «В своем болоте и лягушка поет», «Где выросла сосна, там она и красна», «У своего гнезда и ворон орла бьет»* [5] и т.д.

Отдельную категорию составляют пословицы, в которых у субъекта выражается устойчивая эмоциональная привязанность. Например: «*Родина – мать, умей за нее постоять», «Глупа та птица, которой свое гнездо не мило», «Где хорошо, там и родина», «Своя земля и в горсти мила»* [5] и т.д.

Эти суждения создают специфическое типовое поведение, культурные установки, которые, в свою очередь, формируют нормы поведения человека, являющегося носителем определенной культуры.

Родина – это место, где человек счастлив, родиной он гордится, защищает ее, осознает значимость «родных мест». Человек может покинуть свою «историческую родину» и может потерять с ней связь. Может вернуться, чувствовать защищенность и свою значимость: «*Дома и стены помогают»* [5]. Индивид способен привязать себя к новому месту и ассоциировать себя с ним, с изначально «чужим» и чувствовать к нему устойчивое положительное отношение: *«Где хорошо, там и родина»* [5]. Тем самым он обретает «новую» Родину.

Таким образом, слово-стимул «родина» является особой психической единицей, которая имеет сложную структуру, отражающую систему общественных отношений, к которой принадлежит индивид. Эта единица определяет конструирование «своего» в сознании представителя того или иного этноса и способствует его самоидентификации в любой конкретной ситуации. «Родина» актуализируется в его сознании в зависимости от его

социальной роли: является ли он членом семьи, гражданином какой-либо страны, жителем города, села и др.

«Родина» в национальной картине мира является ключевым понятием, определяет отношение человека к окружающей действительности и, безусловно, имеет уникальную специфическую структуру.

Рассмотрим реакции респондентов-русских, проживающих в Казахстане, на стимул «**Родина**» (Таблица 1). Ядерной реакцией на стимул «Родина» является слово «*Казахстан*» (56), что характеризует ярко выраженную гражданскую идентичность респондентов всех возрастных групп. Все реакции положительные.

Таблица 1 – Ассоциации на стимул «родина» респондентов-русских Казахстана.

Первая возрастная группа	Вторая возрастная группа	Третья возрастная группа
Казахстан (20), земля (14), мать (3), Астана, береза, страна; где живу.	Казахстан (19), земля (4), мать (6), страна (2), родное село (2), патриотизм, отчизна.	Казахстан (17), мать (5), Астана, честь, дом.

Всего выделено 12 лексических единиц: с высокой частотностью употребление (*Казахстан, земля, мать*), с низкой частотностью употребления (*страна, родное село*) и единичные лексемы.

Ядерной реакцией на стимул «*Родина*» является слово «*Казахстан*» (56), следующими по частотности реакциями являются: «*земля*» (18) и «*мать*» (14). Остальные реакции имеют единичный характер, в частности, отмечается место проживания: «*Астана*», «*страна*», «*родное село*», «*где живу*» и др. Все реакции только положительные.

Как видим, в языковой картине мира русских, проживающих в Казахстане, стереотипное представление о родине связано, прежде всего, с территорией, на которой длительный период живут респонденты. Ассоциаций, представляющих «историческую родину» – Россию, не наблюдается. Респондентами всех трех групп были обозначены общие, не персональные признаки, которые могут относиться ко всем народам, проживающим на данной территории: *Казахстан, земля*. Это говорит о том, что восприятие «родины» ориентировано на контекст исторического единства не только государства, но и всего общества. Единичной ассоциацией на стимул «родина» в первой группе респондентов является «береза». Эта ассоциация представляет, на наш взгляд, особый интерес, так как концепт «береза» является одним из основных культурных концептов русского этноса.

Важно отметить, что «береза» в русской культуре является своеобразной духовной ценностью, символом России, «страны березового ситца». В этом проявляется связь с исторической родиной. Патриотическое отношение к родине, в данном случае, к Казахстану, выражено такими единицами, как: *патриотизм, честь, отчизна.*

Рассмотрим реакции респондентов-татар, проживающих в Казахстане, на стимул «**Родина**» (Таблица 2). Ядерной реакцией на стимул «Родина» является слово «*Казахстан*» (31), чем подтверждается гражданская идентичность респондентов.

Второе место по частотности занимает реакция: «*мать*» (12), она отмечена всеми возрастными группами респондентов. Остальные реакции имеют единичный характер. Все реакции положительные.

Таблица 2 – Ассоциации на стимул «родина» респондентов-татар Казахстана

Первая возрастная группа	Вторая возрастная группа	Третья возрастная группа
Казахстан (13), мать (3), дом (3), туган як (2), страна, луга, природа.	Казахстан (10), мать (7), Отчизна (2), страна (2), СССР, Татарстан, Россия, степь, Молоко, родные места, семья, преданность, дом, Алма-Ата, песня Атамекен, там, где твой дом, гордость, туган жер.	Казахстан (8), земля предков (3), семья (2), Татарстан (2), мать (2), место рождения; там, где нас нет; корни, Отчизна, СССР, родные края, дружба, Кадымурт; там, где родился; дети, родной дом.

Ассоциативный ряд представлен 31-й лексической единицей. В картине мире татар, проживающих в Казахстане, стереотипное представление о родине также связано с территорией, на которой проживают респонденты: это *Казахстан, страна*.

Однако четко выражена связь с «исторической родиной» – *Россией, Татарстаном* (как субъектом Российской Федерации), *СССР* (страна рождения респондентов второй и третьей возрастных групп). Стереотипное представление о родине у представителей татарского этноса в Казахстане – это не только государство, где они живут в настоящее время, но и трепетно сохраняется память об «исторических корнях» народа: *Татарстан, Россия, корни, земля предков*; а также в единичном варианте представлена ироничная формулировка: *«там, где нас нет»*. Персональное восприятие «своего пространства», родины, выражено такими же лексическими единицами, как и у респондентов-русских: *дом, город (Алма-Ата), место рождения.*

Отметим, что практически все ассоциации являются тематическими, однако в этом ряду наблюдается единица, которая относится к синтагматическим ассоциациям, где подчинительное сочетание со стимулом выражено в словосочетании *«молоко «Родина»»*. Речь идет о реалиях Казахстана, в частности, о молочной продукции известной в стране и за рубежом агрофирме «Родина».

Восприятие родины как географического пространства, особенностей природы выражено таким лексическим единицами, как: *луга, природа и степь (как основной регион Центральной Азии)*. Речь идет о стереотипном восприятии Казахстана: Казахстанская степь, Великая степь. Встречается также и упомянутый ранее архетип *«родина-мать»,* причем во всех возрастных группах.

Особую группу ассоциаций составляют словосочетания на родном (татарском) языке: *туган як*, что в переводе с татарского означает «родной край», и *туган жер* – родная земля. Все это свидетельствует как о сохранении родной культуры и языка, так и о тесных контактах с исторической родиной. В ассоциативном ряду ответов респондентов-татар нравственные идеалы, патриотическое отношение к родине выражено такими единицами, как: *преданность, гордость, дружба, отчизна.*

Проведенное исследование позволяет проанализировать реакции на стимул «**Родина**» респондентов-русских и респондентов-татар, проживающих в России на своей исторической родине.

Рассмотрим реакции респондентов-русских, проживающих в России (Таблица 3). Ядерной реакцией на стимул «Родина» для респондентов первой и второй возрастных групп является слово «*Россия*» (36), для третьей возрастной группы, самой старшей по возрасту, «родина» ассоциируется прежде всего со страной, в которой человек родился, «*СССР*» (11) и только потом со страной, в которой респондент живет в настоящее время, «*Россия*» (2).

Таблица 3 – Ассоциации на стимул «родина» респондентов-русских России.

Первая возрастная группа	Вторая возрастная группа	Третья возрастная группа
Россия (17), дом (7), леса (5), реки (4), родина-мать (3), традиции (2), обычаи (2), место рождения (2), трава (2), любовь (2), теплота, березы, зеленый цвет, луга, края, долины, горы, поля, родные, патриотизм, отчизна, семья, гордость, отвага, СССР.	Россия (19), патриотизм (7), березы, дом (6), детство (5), история, место рождения (4), природа (3), гордость (2), долг, ответственность, война, голод, культура, родные края, Земля, воспоминания, государство («ненавижу»), окружение, мать, род, родная земля, поле, СССР, колосья, река, труд, героизм.	СССР (11), Россия (2), героизм (2), место рождения, место жительства, культура, близкие люди.

Ассоциативный ряд представлен 51-й лексической единицей. На первом месте по частоте употребления стоит территориальное восприятие родины. Респонденты трех групп, прежде всего, идентифицируют себя как граждан России, то есть страны, гражданами которой они являются. Существование такого геополитического образования, как СССР (а далее его распад), послужило возникновению особой группы, коллектива, который был скреплен не только общей территорией и межличностными связями, но и общей идеологией. И даже после распада этого огромного государства в исторической памяти народов, являвшихся его частью, до сих пор сохранилось сознание уже несуществующего государства родиной. Возможно, по этой причине архетип родина-мать представлен не так явно, а вместо него появляются такие репрезентанты концепта, как *отвага, героизм, история, культура, традиции*, которые также выражают высокую духовную связь с родиной.

Личностное восприятие родины ассоциируется теми же лексическими единицами, что и у представителей из Казахстана. Это: *место рождения, место проживания, родная земля,* а также появляется новая лексема «род». Снова появляется универсальное противопоставление «свои-чужие». Оно проявляется принадлежностью индивида к определенному роду, который составляет один из кругов социальной принадлежности.

Более разнообразной представлена картина природного своеобразия родины в сознании коренного этноса России. Концепт воспринимается как географическое пространство: *луга, края, долины, трава, леса, реки, поля, колосья, березы и появляется осознание родины как общей для всех планеты – Земля.*

Устойчивая эмоциональная связь представлена большим разнообразием единиц, чем у предыдущих респондентов. Помимо *дома*, появляются еще и такие реакции, как: *любовь, родные люди, семья, близкие люди, теплота, детство, воспоминание, окружение*. Респонденты считают себя частью не только страны, но и указывают социальную принадлежность сначала более маленьких групп: семьи, общего круга знакомых, рода и т.п.

Появляется и осознание ответственности перед родиной, чувство долга, отваги, это мы относим в группу особых нравственных идеалов, присущих гражданам полиэтнического государства с многовековой и героической истории. Образ исторически сложившегося политического пространства, граждане которого объединены общей историей, языком и т.д. выражается и в негативных категориях: голод, война, государство (с негативной коннотацией).

Реакции респондентов-татар, проживающих в России, на стимул «**Родина**» несколько иные (Таблица 4). Ядерной реакцией на стимул «Родина» для первой возрастной группы (младшей) является «*России*» (15), для третьей возрастной группы – это «*Татарстан*» (13), хотя и являющийся субъектом Российской Федерации, но все же имеющий собственный республиканский статус. Вторая возрастная группа не соотносит родину с государственным

образованием, что, скорее всего, связано с теми преобразованиями СССР, в период которых формировалась личность респондентов.

Таблица 4 – Ассоциации на стимул «родина» респондентов-татар России

Первая возрастная группа	Вторая возрастная группа	Третья возрастная группа
Россия (15), дом (6), мама (3), место рождения (2), флаг РФ, поля, горы, ЛЮБЭ, патриотизм, предательство, родная страна, Татарстан, любовь, папа, семья, родные края.	Дом (5), родной край (4), леса (4), патриотизм (3), родители, друзья, природа, труд, река, место рождения, героизм.	Татарстан (13), дом (4), место рождения (3), СССР (2), Россия (2), труд (2), место, где вырос (2), благо.

Выявлено 27 лексических единиц. Наиболее частая ассоциация со словом-стимулом – это идентификация себя как гражданина своей страны. Но если в случае с русскими-россиянами это была Россия, то в ответах респондентов-татар родина ассоциируется с Татарстаном – субъектом Российской Федерации. Также активно выражено персональное восприятие родины, как и в предыдущих случаях: место рождения, родной край; место, где вырос. Ярко представлена личная эмоциональная привязанность: любовь, мама, папа, семья, дом, родители, друзья, благо. Выделяются четкие родственные связи, которые и формируют концептосферу родины в языковой картине мира респондентов-татар. Стоит отметить, что в отличие от татар Казахстана, татары России не отреагировали на стимул лексическими единицами родного языка (татарского), что связано, скорее всего, с его государственным статусом на территории Татарстана и отсутствием необходимости его особенным образом сохранять. Появляется в этой группе и ассоциация «труд», ее указывают, преимущественно, респонденты третьей возрастной группы. Возможно, это связано с общей исторической судьбой государства, идеологией («Мир, труд, май» и т.п.). Негативную интерпретацию концепта составляет лексема «предательство».

Концепт родина является сложным ментальным образованием, который включает все компоненты: понятийный, образный, ценностный и имеет широкую периферию и пересекается с другими значимыми и основополагающими культурными концептами: дом, семья, семейный очаг, страна, патриотизм и др.

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что понятие и ощущение родины формируется у представителей разных национальностей не только в связи с этническими корнями и родственными связями, но и с той землей, которая его взрастила, на которой он родился и которая сформировала его личность. В условиях полиэтничных государств у гражданина страны формируется чувство родины, связанное не только с исторической родиной (территорией исконного распространения того или иного этноса), а с местом рождения или длительного проживания. Этническая идентичность очень тесно переплетается с гражданской идентичностью и для респондентов «родина» объединяет в себе отношение и к исторической родине, и к месту проживания, и к месту рождения.

Список литературы

1 Мурадян С.А. Гносеологический анализ проблем стереотипа: автореф. … канд. филос. наук. – Ереван, 1977. – 24 с.

2 Численность населения республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2016 года // Электронный ресурс [Режим доступа]: http://www.stat.gov.kz/

3 Федеральное агентство по техническому регулированию и метрологии. // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.gost.ru/wps/portal/

4 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1984. – С. 556.

5 Словарь русских пословиц и поговорок // Электронный ресурс [Режим доступа]: http://slovarick.ru/category/a/

Мақала Қазақстан мен Ресей аумағында тұратын орыс және татар этникалық топтары өкілдерінің «Отан» ұғымының стереотипті қабылдау мәселесін зерттеуге арналған. Бұл тұжырымдама адамның жеке басын қалыптастыру үдерісіндегі маңызды факторлардың бірі, қазіргі уақытта оны көп мәдениетті қоғамның призмасы арқылы қарастыру өте өзекті болып табылады. Мақалада этностың бірегей таралу аумағында, сондай-ақ басқа мемлекет аумағында тұратын орыстар мен татарлардың әлеуметтік-тілдік сауалнамасының кейбір деректерін талдау қарастырылған.

The article deals with the problem of studying the stereotyped perception of the concept "homeland" by representatives of Russian and Tatar ethnic groups living on the territory of Kazakhstan and Russia. This concept is one of the most important in the process of forming the identity of a person. Considering this concept through the prism of a multicultural society is now very relevant. The article presents an analysis of some data of the sociolinguistic survey of Russians and Tatars living in the original territory of the spread of the ethnos, as well as in the territory of other states.

УДК 80/81.54

Б.В. Крамаренко
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
krambv55@mail.ru

КОНСТРУКТНЫЙ ПОДХОД В ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ВРЕМЯ

*В статье представлены результаты сопоставительных этимологических исследований на основе выявления «конструктов» - структурно общих частей слов одинаковой семантики из разных языков. В частности, раскрывается этимология слов «**время», «рано», «скоро».***

Ключевые слова: конструкт, этимология, смысл, время, рано, скоро

Слова, обозначающие такие понятия как ***время***, ***рано, скоро, эра, период, пора*** и т.д**.** заинтересовали нас потому, что мы увидели внутреннюю связь между этими словами и конструктом ***лоно***/***айа*** (ая) [1].

Конструкт – это общая часть родственных слов, находящихся в разных языках, но имеющих одинаковую или близкую семантику. При этом к выявлению конструкта мы подходили с позиций релятивизма, учитывая такие процессы, как ротацизм – замену ***л (L)*** на ***р(R)*** и обратный ему процесс; изменение качества гласных; изменение качества сонорного и переход ***Н*** в ***М***, а также процессы метатезы – перестановки звуков и слогов.

Два варианта конструкта имеют массу разновидностей:

1) славянский (европейский) вариант – ***лоно*** может быть представлен в виде*: роно, ромо, норо, моро, лн, рн, лм, рм, мр, нр* и т.п.

2) тюркский (восточный) вариант ***айа (ая)*** часто можно увидеть, как***:*** *ала, ара, ере, еле, ер, ел, ле, ре* и т.п.

Варианты конструкта: ***лоно*** и ***айа*** (ая) семантически идентичны, они обозначают в русс., казах. и др. языках примерно одно и то же. Наши предки были уверены, что,

похоронив человека особым образом: в позе «эмбриона» или «лягушки», они помогают ему родиться вновь. Поэтому женское лоно нашло метафорическое отражение сначала в рисунке неправильной окружности, который был истолкован в том числе и как могила, а далее в еще более объемном понятии – Матери-сырой земле.

Являясь «зерном смысла» многих слов, конструкты настолько «вросли» в них, что не рассматриваются лингвистами, а тем более носителями языков как самостоятельные семантические единицы.

Объем статьи не позволяет рассмотреть все слова со значением времени. Мы остановимся только на четырех: ***время, рано, скоро, хвилина*** (на *укр.яз.* -минута), потому что они, на наш взгляд, являются наиболее значимыми в понимании такого сложного абстрактного понятия как время и наиболее зримо содержат конструкт ***лоно-ая.***

Приведенные в статье примеры с конструктами из разных языков, взяты нами на сайтах Google Переводчик и Яндекс Переводчик.

Этимология слова «время». В этом слове заключено понятие, ставшее важнейшей характеристикой философского понимания материи. Этимология слова ***время*** должна, по нашему мнению, содержать ответ на вопросы: как наши предки пришли к такому сложному понятию? Что явилось для этого точкой отсчета? Как происходила метафоризация такого абстрактного понятия? Связаны ли «временные» слова ***одного языка*** друг с другом?

Этимология слова ***время*** по М. Фасмеру: *«...***вре́мя** заимств. из цслав. вместо ****веремя***, ср. укр**. *ве́ремє*** *(вёдро, погода),* блр**. *ве́реме***, др.-русск**. *веремя***, ст.-слав**. *врѣмꙗ καιρός, χρόνος* ....** Родственно др.-инд**. *vártma*** ср. р. *(колея, рытвина, дорога, желоб),* сюда же ***верте́ть****;...* Менее вероятно сравнение с др.-инд. ***variman-*** *(размер, объем)… или с* ***верени́ца, вери́га...*** Неприемлема этимология ***вре́мя*** как ***жаркое время*** *от* ***вреть*** *(кипеть)* [2].

М. Фасмер приводит несколько точек зрения, но выделяет: « Родственно др.-инд**. *vártma*** *ср. р. (колея, рытвина, дорога, желоб)* сюда же ***верте́ть****...»* То есть созвучие др. инд**. *várt****m****a* и русского слова ***верт****еть* стало основой его этимологии слова ***время.***

Более определенно и с показом фонетических превращений говорят об этимологии ***время*** Н.М. Шанский и Т.А. Боброва: *«...**Время.*** Заимств. из ст.-сл. яз. Суф. Производн. (суф. ***-men*** > ***-мя)*** от той же основы, что и ***вертеть:*** в ****vertmen*** произошло упрощение групп согласных и выпало ***t, er*** между согласными, в ст.-сл. яз. дало ***ре*** (через «ять»), изменившееся затем в др.-рус. в ***ре, ę*** < ***en*** дало позднее в др.-рус. ***'а.*** Исходное значение сущ**. *время*** — *возвращение, чередование дня и ночи* [3].

В последней цитате видна некоторая натяжка: текст строится так, что можно подумать будто форма **vertmen* чуть ли не зафиксирована в памятниках старославянского языка. Нет, это всего лишь предполагаемая авторами форма праязыка, которую они сконструировали исходя из ***вертеть*** и др. инд. ***vártma.*** Подчеркнем, в обоих словарях исходное значение слова ***время – вертеть или возвращение (****дня и ночи****).***

М.Фасмер не объяснил, в чем заключается родство др.инд. формы ***vártma*** – *колея, рытвина, дорога, желоб* и слова ***время.*** А ведь др.индийское ***vártma –*** уникально. Чисто внешне оно близко русскому ***время***. Разница только в наличие лишнего слога ***то/а*** **(*to*/*a*).** Удивительным образом слово ***vártma***, которое семантически никак не связано со смыслом ***время,*** все же, по всей видимости, сыграло в обозначении времени какую-то важную роль. Если посмотреть на многие современные формы слова ***время*** в разных языках, то можно подумать, что др. инд. слово ***vártma (****на славянском, очевидно, варатама****)*** подверглось расщеплению. В одних языках первая часть слова ***vár+(a?)*** обозначило ***время:*** маратхи - **v***ēḷa;* панджаби - **v***āra,* тайск. - **w***elā,* греч. - ***φορά [f****orá] [4;5].*

А в др. языках уже вторая часть ***t+(a?) +ma*** тоже стала обозначать… ***время***: англ. – ***tim****e*; исланд. – ***tím****i*; итальян.– ***tem****po* каталан. – **tem**ps. *[4;5]*.

Это, видимо, было своеобразным этапом метафоризации одного из значений этого слова или того слова, к которому оно восходит.

Обращает внимание созвучие части санскритского слова **t(a)ma** (и образованных от неё слов со смыслом ***время***) со словами из ряда языков, обозначающих могилу, гробницу: англ.-***tom****b,* ирланд –***tuam****a,* испан. – ***tum****ba;* итал. – ***tom****ba;* португал. – ***túm****ulo;* фран. – ***tom****be. [4;5]*

Но еще более удивительно, что указанные словоформы на ***t (m)*** близки казахским словам: ***там (tam),*** имеющим значение:1) *дом, изба 2)* ***гробница, могила*** и ***таму – копать.*** *[6,767]*

Подобные совпадения не могут быть случайностью. Выходит, что др. инд. слово ***vártma***, обозначающее: ***колею, рытвину, дорогу, желоб,*** все же связано с понятием ***время***, и через романскую группу языков и понятие ***могила*** оказалось близко казахским словам ***там / таму – могила/рыть.***

Считаем, что слово ***время***, относительно легко этимологизируется на основе конструктного подхода. Во многих языках конструкт в слове ***время*** легко обнаруживается, причем в двух вариантах.

1. Славянский вариант конструкта ***лоно (****лоно, ломо, роно, ромо****,*** и с его обратным прочтением – *моло, моро*): греч. – ***χρόν***ος (*ch****rón***os)**;** валийск. – ***am*****ser;** лтш. – *va****lan****d*a (час); македон., серб. – ***врем***е; ; нидерлан**.** – ***maal***; тамильск – தேரம் – *nē****ram***; телугу – కాలంలోని – kā***lanlōni***; хорват. – v***rij****e***me** *[4]*.

Тюркский вариант конструкта ***айа*** *(ала, ара, оло, оро* и т.п.): греч. – ***φορά*** – (***forá-****пора*); итал. – sec***olo(****века)***; кхоса - ngekh***ulu*** (*века*), латынь – saec***ulo*** (*века*)**,** малаялам – കാലം – ***ālam****;* маратхи - वेळ – *vē****ḷa*****;** панджаби – ਵਾਰ – *vā****ra***; португал. – séc***ulo*** (века) [4]; санскрит **–** ka***ala*** [7]**;** синигальск. - කාලය - *kā****la****ya*; тайск. – เวลา – ***welā***; яванск. – *k****olo****[4]**,;* санскрит **–** v`***ela***a (*срок*) [7].

Но выявить конструкт в слове – это еще часть дела. Сложнее определить значение слова, его семантику. Для этого рассмотрим внимательно словоформы со значением ***время*** в разных языках.

В ряде языков они начинаются на согласный звук ***К*** или ***Х,*** который можно истолковать, во-первых, как предлог-приставку ***к(ко)-х(хо)***, испытавшую процесс стяжения гласных звуков: греч. – ***χρόν***ος (*ch****rón***os); сингальск. – *kā****la****ya;* яванск. – *k****olo.*** (в некот. яз., например, санскрите – *ka****ala***[7].; телугу – *kā****lanlōn***i [4] – приставка сохранилась, изменив качество гласного звука: о >а) [4].

В латыне, итал. и португал. (saec***ulo,*** sec***olo***se, séc***ulo*** **-** *века)* слог ***sa***/ ***sé***, стоящий перед согласным ([***k***]+ конструкт ***оло-уло***), имеет указательное значение ***се –сё*** в значении ***это,*** который прибавлен к уже готовому слову **c*u*/*o lo.** Поэтому эти примеры можно включить в группу языков с приставкой ***ко*** [4].

Во-вторых, можно расшифровывать согласный звук ***к*** как остаток фонетически измененного слова ***га(о)***, которое еще со времен санскрита имело значение ***идущий***. И тогда слова приобретают значения: в первом случае – ***к(о)+земля*** или во втором случае – ***идущий+лоно****-роно*/ ***айа****-ала* (скорее всего в значении ***земля***). Два варианта, как видим, согласуются между собой.

Еще в одной, выделенной нами, условной группе языков, в слове ***время***, включая русс. яз., первым (или в последнем слоге) стоит согласный ***в***(*v,* **w***)* или ***ф*** (f) как измененный звук ***в***(***v****)*: маратхи **-v***ēḷa;* панджаби – **v***āra,* серб**.** - ***в****реме,* тайск**.** –**w***elā; греч. – **φ**орά - [4;5]; санскрит – **v**`*elaa* [7].

Такое начало (реже конец) слов можно истолковать как наличие предлогов ***в*** или (***во***), ставших позднее приставками**.** Об этом же свидетельствуют слова с таким же значением еще в целом ряде языков, где конструкта нет. Например, – азербайдж. – ***va****xt*; араб. – ***waqt***, гавайск. – *mana****wa***, индонез.,судан. – ***wa****ktu*, казах. – ***уа****қыт*(**w**aqıt), киргиз. – ***у****бакыт* (***u****bakıt*), малагас.– ***fo***toana; маори – ***wā,*** сомалийск. – ***wa****qtiga*, суахили – ***wa****kati*, татар - ***ва***кытта; узбек – ***va****qt*, чева – *ntha****wi,*** шона – *ngu****va***, шотланд. – ***ù***ine; яванск.–***we***ktu, лтш. – ***va***landa(*час*)[4,5].

В эту группу были также включены слова с приставкой-предлогом ***у,*** являющимся изменнным аналогом приставки ***в.*** Об этом свидетельствует транслитерация казахского слова ***время - уақыт - waqıt*** на сайте Google Переводчик [4].

Это говорит лишь об одном, что ни о каком ***верчении*** или ***возвращении*** как смыслой основы слова ***время*** не может быть и речи. В этом слове согласный ***в(о)*** исторически не является частью корня. Предлог-приставка, по крайней мере в русс. яз., говорит о размещении чего/кого-то внутри чего-то.

Учитывая, что одно из значений конструкта ***лоно/айа – могила***, перед нами, скорее всего, иносказание древнего времени, связанное с обрядом похорон, которое тогда воспринималось как необходимость перехода в иной мир. Не зря слово ***время*** и имя бога подземного царства *Хроноса* на греческом языке звучат практически одинаково.

Еще одно значение коструктa ***лоно*** – *земля.* [1]. Поэтому слово ***время*** – констатация того, что кому-то уже нужно «***уходить» в землю***. То есть ***время*** буквально означает: ***в+ремя > в +земля.***

Откупщиков Ю.В. толкует ***рамень(е)*** как родственное лит. ***armiõ*** - *пашня*, лат. ***armen-tum*** – *рабочий скот* (используемый на пашне) , и.-е. производные на ***-men-*** от основы др.-русск. ***орати***, лит. ***árti*** – *пахать*, ср. знач. русск. ***рама*** – *край пашни у леса*. [8,194]. Таким образом ***реме**нь* могло быть изначально *узкой полоской земли у леса* и восходить к словам ***рама, раме**нье.* А ***реме**нь (в значении **земля**) и **время**, особенно в слове безв**ременье**,* полностью совпадают и фонетически, и по смыслу, что подтверждает правильность нашей версии решения этимологической задачи.

Способ метафоризации значения традиционный: изменение слова до неузнаваемости, благодаря чему произшли и смысловые метамарфозы: ***во+лоно> во+роно> во+ромо> въ+ремя> в+ремя.***

В ряде языков решили «подсластить пилюлю» и слово ***земля*** заменили словом ***счастье,*** которое, видимо, когда-то значило ***земля,*** в смысле ***место комфортного обитания.***

Таблица 1 Слова ***счастье*** и ***время*** на трех тюркских языках

Языки/ слова	Казах.	Киргиз.	Татар.
Счастье	***бақыт***	***бакыт***	***бәхет (удача)***
Время	***уақыт***	***у+бакыт***	***вакытта.***

Ключ к пониманию слова ***время*** на тюркских и многих других языках дает киргизское слово с таким же значеним. Оно меньше других изменило часть, следующую после приставки ***у***: ***у+бакыт.***

Поэтому ***время*** на многих языках: азербайджан. – ***vaxt***; араб. – ***waqt***; индонезийск. – **waktu;** казах. – ***уа***қыт (waqıt); киргиз. – *убакыт (ubakıt)*; сомалийск. – ***wa***qtiga; суахили – ***wa***kati; судан. – ***wa***ktu; татар ***ва***кытта.узбек. – ***va***qt – означает, по нашему мнению, буквально: ***в счастье (в удачу)*** *[4;5]*.

Еще одним подтверждением связи ***земли*** (***могилы***) и ***времени*** является украинское слово ***хвилина.***

Этимология слова «хвилина». На украинском языке ***минута*** – это ***хвилина***. Смысл этого слова со структурно-семантической позиции понятен:

Х – это остаток фонетически измененного слова ***га***(***о***), обозначающего ***идти, идущий, движение.*** Оно существует еще со времен санскрита. В результате фрикативного произношения в укр. яз. звук ***г*** превратился в ***х.***

Ви - второй слог в слове (изменение предлога ***во)***, сросшийся после метатезы с предыдущим глаголом и последующим существительным.

Лина – это фонетически измененное слово ***лоно*** (в значении земля). Все вместе части слова означают: ***идущий во лоно*** (в землю).

Выходит, что это слово-дублер для русского слова ***время***, возникшее в одном из диалектов славянского языка. Оно лишний раз подтверждает, что погребение, уход, как считали предки, в мир иной стали основой, точкой отсчета: времени, хвилины, поры, эры.

- Пришла его хвилина, - говорили предки украинцев о человеке, которого погребали, что означало: пришел его уход в землю.

Этимология слова «рано». Позиция М. Фасмера: «…Трудно поддаётся этимологии. Пытаются установить родство первонач. исходного ****rāi-*** с лит. ***rýtas,*** лтш. ***rîts*** *(утро)*… С др. стороны, считают исходным ****vrōdno-*** и сближают с греч. ***ὄρθρος*** *(раннее утро),* ***ὄρθριος,*** ***ὀρθρῑνός*** *(ранний),* лакон. ***βορθαγορίσκεα˙ χοίρεια κρέα*** (Гесихий), др.-инд. ***várdhatē*** ***(****поднимает, заставляет расти),* ***ūrdhvás*** *(высокий, выдающийся),* слав. ***rodъ*** (см. *род)…*»[2].

Рано в этимологическом словаре П. Крылова: «… Общепринятой этимологии не имеет. Возможно, восходит к ***radno (prdno),*** состоящего из суффикса ***no (но)*** и основы той же, что в слове ***родъ (род).*** Изначально – *время рождения*»[9].

Как видно из словарей, наиболее предпочтительной является этимология, восходящая к слову ***рождение*** (*солнца*).

Наша позиция. В санскрите, например, слово ***t`aruNa*** [*таруна*]означает: 1) *юный, молодой*; 2) *только что взошедший (о солнце)*; 3) *растущий, прибавляющийся (о месяце)* [7].

Если учесть санскрито-русские соответствия, то слово хорошо читается по-русски: ***то рано> торано***. Смыслы слова своеобразны. С одной стороны, перед нами явно вторичные значения. Особенно: ***юный, молодой***. С другой, изначально их смысл явно связан с астрономическими явлениями. Не может не возникнуть вопрос: а для какого еще процесса слово ***то рано*** служит своеобразной точкой отсчета. Для чего может быть рано или поздно?

На наш взгляд, изначально слово ***рано*** тоже было как-то связано с обрядом похорон. Реконструкция слова проста: ***лоно> роно> рано.*** Перед нами два процесса: ротацизма и изменения качества первого гласного, что является частичным отрицанием смысла. Если ***роно*** – это ***могила (земля)***, то ***рано*** – это еще ***не могила.*** То есть, все к похоронам готово, нужно только чуть-чуть подождать…Но, что?

Ритуал похорон тогда не включал в себя множество деталей. Но все же какие-то особенности были. Например, нельзя было хоронить в темноте.... Восходящее солнце делало землю живой, поэтому считалось: хоронить нужно при взошедшем солнце, чтобы сила (энергия) оживления всего вокруг касалась и покойника. Именно в этом состоит смысл второго значения санскритского слова t`aruNa – *только что взошедшее Солнце.*

Третье значение слова связано с лунным календарем, который был у многих народов, в том числе у предков индоевропейцев. Поэтому у некоторых народов есть обычай поминать умерших на 7 день, столько растет месяц.

Позднее слово ***рано*** оторвалось от обряда и его использовали сначала для обозначения периода восхода солнца, а потом перед всеми действиями, которые должны были начаться в определенный период. В некоторых языках это слово стало основой слова ***утро – ранок (****укр.****), ранци (****белорус.****)*** [4].

М. Фасмер и другие справедливо пытались связать ***рано*** со словом ***рождение***. У них единый конструкт: ***лоно-роно.***

Подтверждают нашу позицию словоформы ***рано*** в разных языках, где в них есть конструкт: томильск. – ஆரம்ப – ā***ram***pa; румын. – dev***rem***e (рано) *[4]*.

Мы показали, что слово ***время*** – буквально значило: ***в землю*** (***в могилу***). А румынское слово обозначает период, предшествующий этой команде. По-русски это слово имеет прозрачный смысл: dev***rem***e означает ***до времени, преждевременно***, то есть ***рано,*** но буквально – ***до… в землю.***

Похоже по конструкции слово ***рано*** в каталанск. яз. – ***d'hora*** [4]. Учитывая, что ***время*** на этом языке имеет форму ***hora***, легко сделать вывод, что буквально ***d'hora*** означает: ***до времени.*** Здесь конструкт ***оро*** тоже в значении ***земля.*** Таким образом, и ***d'hora*** буквально значит: ***до… к земле.***

Португальское слово ***рано*** в форме – ***cedo*** демонстрирует иной способ метафоризации[4]. Слово буквально значит: ***сё+до*** или ***это до.*** А вот что происходит ***до*** какого-то срока? Почему здесь используется фигура умолчания, своеобразное табу на произнесение самого действа? Считаем, что мы ответили на этот вопрос. Изначально подразумевалось ***до погребения.***

Удивительно, но в казах. яз. сохранилось слово, имеющее временно*е* значение и согласный ***д*** перед конструктом: это – ***дерey*** [6,223]. Но оно имеет значение ***моментально, немедленно, тотчас.***

Семантико-морфологическая структура слова понятна: ***д*** – приставка в значении ***до,*** потом следует ***ере*** – конструкт в значении ***земля***, далее ***у*** – формант глагола. Казалось бы, по смыслу оно должно значить: ***до (того как) «землить»*** (поместить в землю, засыпать землей и т.д.). То есть, как и все указанные конструкции в других языках: ***de****vreme,* ***d'****hora,* ***ce****do* с согласным ***д*** (+е/о), слово должно иметь значение ***рано*** с буквальным смыслом ***до… земли.*** Но по какой-то причине произошел семантический сдвиг. Может быть потому, что слово ***рано*** в казах. яз. имеет еще одну словоформу? Имеется ввиду, слово бұ***рын*** – 1) *раньше, до…, тому назад 2) прежде* [6,182]. В нем есть конструкт ***роно*** > ***рон*** > ***рын***. Видимо, поэтому значение слова ***дерey*** сместилось с ***рано*** в сторону ***быстро, немедленно.***

Приведем ряд словоформ ***рано*** (***раньше***) из языков, где в них есть конструкт: албан. - në fil***lim***; греч. – ***νωρ***ίς – ***нор***ís; исланд. – bу***rjun***; индонезийск. – sebe***lum*** (раньше); испан. – temp***rano***, казах. – бұ***рын*** (раньше). каннада - ಆರಂಭಿಕ - ā***ram***bhika; телугу - ప్రారంభ prā***ram***bha; сингал. - මුල- ***mul***a; малаялам – നേരത്തെയുള്ള - ***nēra***ttey***uḷḷa***; эстон. – v***ara***kult, яванск. – sadu***run***ge (раньше)[4]. Обилие примеров свидетельствует о тесной взаимосвязи слова ***рано*** на разных языках со смыслом ***лоно – земля.***

К группе слов, характеризующих временны*е* отношения, относятся слова ***скоро, скорый***. Позиция М. Фасмера по поводу их этимологии такова:

«**Ско́рый,** ***скор, скора́, ско́ро,*** укр. ***ско́рий,*** др.-русск., ст.-слав. ***скоръ ταχύς, ὀξύς*** (Супр.), болг. ***ско́ро*** *(скоро, быстро),* сербохорв. ***скòро*** *(недавно),* словен. ***skòr, skórọ, skôraj*** *(скоро, почти)*…Родственно лит. ***skẹ́rỹs*** *(саранча),* ***Skara*** *(река Преголя),* ***Skarupẹ*** – название реки, также лит. ****Skẹ́ra*** в польск. ***Szczara*** – левый приток Немана…, лтш. ***šķiȓgata, šķirgālis, šķirzaka, šķirzata*** *(ящерица)* … греч. ***σκαίρω*** *(прыгаю),* ***σκαρίς,*** род. п. ***-ίδος*** ж. *(прыгающий червь),* ***σκιρτάω*** *(прыгаю),* др.-исл. ***skári*** м. *(молодая чайка)*» [2].

Скорый в этимологическом словаре П. Крылова: «***Скорый***. Общеславянское слово индоевропейской природы: в греческом находим ***skairo*** *(прыгаю),* в немецком ***scheren*** – *спешить.* Вероятно, к той же основе восходит и *ящерица.»* [9].

Слово ***скоро*** содержит конструкт во многих языках: венгр. – h***amar***; галисийск., испан. – p***ron***to; грузин - მალე - ***male***; датск., норвег., швед. – s***nar***t; румын. – cu***rân***d; примыкает нем. – vie***lm***ehr (скорее). Как видим, в русс. яз. конструкт представлен в его восточном, тюркском варианте а***йа-ала-ара,*** но в славянской интерпретации – ***оро.***

У слова ***скоро*** много синонимов и при переводе можно легко ошибиться, поэтому мы взяли близкое по смыслу слово, но переводимое однозначно.

Термин ***скорость*** в языках, где есть конструкт: азерб. - s***ürə***t; англ. – v***elo***city; араб. – سرعة - s***ure***a; армян. – արագություն - ***ara***gut'yun; валлийск. – cyf***lym***der; галисийск., латин.– v***elo***cidade; ирланд. – ***lua***s; лтш. – āt***rum***s; малайск. – k***ela***juan; маори – t***ere***; нем. – sch***nel***le; нидерланд – s***nel***heid; норвеж. – f***ar***t; сесото – leb***elo***; сомалийск. – xawa***ara***ha; таджик. – с***уръа***т; узбек. – t***ezli***k; филиппин. – b***ili***s: франц. – ***allu***re (алюр, скорость), c***élé***rité – быстрота, скорость, v***élo***cité – скорость, быстрота; эстон. – ki***iru***s. Как видим, конструкт имеется более чем в 25 языках, что подтверждает нашу версию.

Скоро буквально значит: ***с к земле***. В слове явное «нагромождение» приставок, что в духе того времени. Такая же конструкция, например, у слова *скл**он***, со значением с+ ***к+ земле*** (***лон*** *–земля,* сравн. - *Барсе**лона***).

Словообразование тех лет использовало уже готовые конструкции. Например, семантико-морфологическая структура слова ***клонить*** такова: ***к*** (предлог в значении: ***приблизить***) + ***лон*** (в значении земля) + ***и*** (окончание)+ ***ть*** (формант инфинитива). Но это несовершенный вид, поэтому появилось слово ***склонить***. А уже от него возникло ***склон***. То же самое можно сказать и о слове ***скорый***, сначала появилось слово ***к оро***> ***коро*** > ***к+ земле*** (ближе).

Социальный контекст появления слова можно только предположить. На наш взгляд, он связано с ритуалом похорон, который был «расписан» до мелочей. Возможно, что перед погребением известного в народе человека (вождя, легендарного воина и т.д.) его располагали возле могилы для последнего прощания с ним, тем самым приближали его к земле. Со временем в силу подражания все погребения происходили только ***с к оро***.

Возможно, ***с к оро*** – означало «укладывание» умершего в позу «эмбриона», «лягушки», что в принципе значило, что церемония завершается, что она ***скоро*** закончится. Предки не знали слов «эмбрион», «поза», поэтому они представили ситуацию размещения описательно: ***с к земле*** – (***к оро***).

Погребальная поза в виде «лягушки» очень напоминает позу человека, вставшего ***четвереньки,*** то есть на четыре конечности. Такое расположение тела в народе и сегодня называют ***корачками (****к+****ора****+чк+ами****).*** В слове налицо присутствие конструкта в виде ***ора.*** А его смысл близкий к слову ***с к оро – к земле.***

В нашей статье [1] мы указывали, что все слова, обозначавшие части тела (соматизмы), которые при погребении касались земли, обязательно включали в свой состав конструкт ***лоно-ая***: *колени, голень, фаланги, ладони* (до метатезы *долони*) и т.д. Так что расположение тела на *корачках,* то есть прижатое ***к земле***, было, по всей видимости, обязательным ритуалом при погребении и, наверное, не самым легким Поэтому близость тела умершего ***к земле***, его прикосновение ***к оро*** стало основой для появления группы слов: ***с к оро, к ора*** *чки,* ***к оря*** *читься,* ***к ара*** *катица, в рас* ***к оря*** *ку,* ***к оря*** *га.*

В каз. яз. слово ***скоро – таяу*** содержит классический тюркский (восточный) конструкт *т+****айа****+у.* Но в нем конструкт ***айа*** очень замаскирован. Слово имеет значение как временн*о*е, так и пространственное: 1) ск***оро*** и близко; 2) прис***лон***ять, подпирать, ставить близко, прис***лон***яя [6,780].

Структура слова т+***айа***+у: значение начального согласного ***т*** еще предстоит выяснить, возможно – это оглушение предлога ***до***; конструкт ***айа*** в этом слове явно имеет значение ***земля***, и тоже, по всей видимости, относится к ритуалу похорон; конечный ***у*** – формант глагола, действия**.** Буквально слово значит: ***до…земля*** (***землить***).

Значения слова т***ая***у, становится более понятными после знакомства с этимологией русской словоформы *ск****оро***.

Подведем итоги поиска этимологий слов ***время, рано,*** *ск****оро,*** *хвилина*.

1. Конструктный подход, на наш взгляд, еще раз доказал свою продуктивность, несмотря на то, что результаты рассмотренных нами этимологий конкретных слов противоречат уже известным позициям, выдвинутым много десятилетий назад известными лингвистами, прежде всего, М. Фасмером. Но все наши этимологии конкретных слов подтверждаются большим количеством примеров из родственных и неродственных языков, содержащих слова, которые в своей структуре имеют конструкты ***лоно/ая***.

2. Группа слов, рассмотренных в статье, появилась благодаря распространенности одного из первых верований людей в рождающую силу земли. Все слова этой группы, а также не рассмотренные нами ***пора, эра, период, срок***, содержат конструкт ***лоно/ая*** и связаны с ритуалом похорон, воспринимаемым нашими предками как подготовка к новому рождению.

3. Удивительно и в чем-то символично, что во многих языках ***пространство*** и ***время,*** мир реальный и мир мифологический, настоящее и будущее, живое и мертвое, рождающее и умершее, примитивно-бытийное и абстрактно-философское сошлись лингвистически в одной точке, являющейся словом, которым названо лоно Матери-сырой земли.

4. Слова: 1) ***время, 2) рано, 3) скоро на*** многих языках буквально значат: ***1) в лоно(землю), 2)*** *еще* ***не лоно(земля), 3) с к лону (земле)*** для нового рождения. Люди давно забыли их первоначальные значения и воспринимают их метафорически. Эти примеры показывают, что переход от семантических примитивов к абстрактному отображению действительности связан не с созданием новых лингвистических конструкций, новых понятий, а с наполнением старых понятий новым содержанием, закреплением такого содержания с помощью изменения фонетического облика слова. Еще одним подтверждением правоты нашей позиции считаем наличие единой смысловой взаимосвязи большинства слов из группы, обозначающих время. Это единство определяется присутствием в них одного конструкта, что позволило нам не «привязывать» их этимологию к случайным созвучиям и пытаться, например, выводить этимологию *ск**оро*** из *скакать*, названия *речки, ящерицы, чайки…*

5. Группа слов, обозначающих время и содержащих конструкты, является очень древней, так как эти слова находятся в языках разных языковых семей и языковых групп, расположенных в далеких друг от друга ареалах обитания их носителей. Это служит еще одним подтверждением единства происхождения большинства современных языков.

6. В русском и других языках, в словах, обозначающих ***время,*** происходит смешение двух вариантов конструкта: ***лоно*** и ***ая***(***айа***). Например, ***время***, ***рано***, ***хвилина*** имеют славянский конструкт, но он присутствует и в казахском бұ***рын*** – ***рано***. В свою очередь в русских словах ск***оро***, п***ора, эра*** представлены тюркские (восточные) конструкты, восходящие к ***айа>ала, ара, оро***. Подобное смешение - свидетельство теснейшего общения и культурно-хозяйственного взаимодействия европейцев и тюрков, разных народов в древнейший период.

7. Не все *временн**ые*** слова русского языка, содержащие конструкт, имеют свои аналоги в казахском языке. В частности, слово ***время*** в казахском языке не имеет конструкта, что говорит о том, что к моменту его появления возникли альтернативные пути лингвистического развития, либо не связанные с поддержанием одного из первых верований человечества: веры в сырую Мать-землю, либо связанные с процессом глубокого табуирования в отражении этой самой веры через другие, маскирующие слова.

Список литературы

1 Крамаренко Б.В. К вопросу о понятии «конструкт» в языкознании // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова, Серия филологическая, Кокшетау. №2., 2016, стр. 67-78

2 М. Р. Фасмер Этимологический словарь русского языка. — М.: Прогресс 1964—1973 http://enc-dic.com/fasmer/

3 Н. М. Шанский, Т. А. Боброва Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов. — М.: Дрофа 2004. http://enc-dic.com/rusethy/

4 Google Переводчик. Сайт автоматического перевода https://translate.google.kz/

5 Яндекс Переводчик. Сайт автоматического перевода – https://translate.yandex.kz/

6 Казахско-русский словарь: около 50000 слов /Под ред Р.Г. Сыздыковой К.Ш. ,Хусаина. – Алматы: Дайк-Пресс. 2008. – 960 с

7 Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь в кн. Учебник санскрита. Филология, 1994. – 336 с. http://www.daolao.ru/Sanskrit/kocherg_uchebnik_sanskr.htm

8 Откупщиков Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования, СПб. Филфак СПбГУ, 2005

9 Крылов П.А. Этимологический словарь русского языка. СПб: Полиграфуслуги, 2005, 432 - http://enc-dic.com/krylov/

Әр түрлі тілдерде бірдей семантикасы құрылымдық бөліктері ортақ сөздер - мақала «конструктлары» анықтау арқылы салыстырмалы этимологиялық зерттеулердің

нәтижелері ұсынылған. Атап айтқанда, «көп ұзамай», «ерте», деген сөз «уақыт» этимологиясын ашады

The article presents the results of comparative etymological studies on the basis of identifying "constructs" - structurally common parts of words of the same semantics from different languages. In particular, the etymology of the words "time", "early", "soon"

УДК 82-1

Л.А. Крылова, А.А. Капарова
СКГУ им. М. Козыбаева
Петропавловск, Казахстан
Sms0405@mail.ru

АКСИОЛОГИЯ СЕРДЦА В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

В статье рассматривается ценностно-смысловая наполняемость понятия сердца, его символика в русской и казахской ментальности в контексте диалога культур. Параллельно освещается символика этого понятия в христианстве и исламе.

Ключевые слова: аксиология, сердце, ментальность, символ, картина мира, культура.

Русский философ Н.А. Бердяев убедительно раскрыл сущностную доминанту культуры, которая «никогда не была и не будет отвлеченно-человеческой, она всегда конкретно-человеческая, т.е. национальная, индивидуально-народная и лишь в этом своем качестве восходящая к общечеловеческой» [1, 95]. Принадлежность к национальной культуре никому не гарантирована автоматически, в силу текущей в нас крови. Национальный по крови и национальный по культуре – это разные люди. Нельзя причислить себя к русской культуре только на основании своего происхождения. Точно также нельзя отлучить от русской культуры только из-за того, что человек принадлежит к другой национальности.

В аксиологической интерпретации культура есть мир ценностей. Русский социолог П.А. Сорокин отмечал, что «именно ценность служит основой и фундаментом всякой культуры», она есть «мир понятий, застывших в определенной форме и в определенных видах» [2, 34]. Символическую природу культуры отмечали такие ученые, как М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман, В.С. Библер, чей подход основывается на идее диалога культур. Рассматривая культуру как «память», Ю.М. Лотман выделяет в ней определенное количество унаследованных текстов и символов. Символ является тем средством реализации ценностей и смыслов культуры, которые наиболее доступны для непосредственного изучения.

В ходе истории все народы сблизились, но в ядре своем каждый остается сам собой до тех пор, пока сохраняется особенный климат, пейзаж, этнический тип, язык, ибо они питают и воспроизводят национальный склад бытия и мышления. Выдающийся деятель и поэт Индии Рабиндранат Тагор отмечал, что «каждая нация обязана выявить перед миром свою национальную сущность. Нация обязана сделать всеобщим достоянием то лучшее, что у неё есть… Преодолевая собственные узкие интересы, отправляя миру приглашение принять участие в её духовной культуре» [3, 146].

Историк и культуролог XX века Лев Гумилёв определял ландшафт как «колыбель этноса» [4, 76]. Не случайно В.О. Ключевский свой «Курс русской истории» начинает с анализа русской природы и ее влияния на ментальность народа. Именно здесь закладывались начала национального менталитета и характера русских. В этой связи

хотелось бы напомнить пушкинское определение народности: «Климат, образ правления, вера дают каждому народу особую физиономию», – писал великий поэт [5, 238]. Знаменательно, что в этом определении «климат» стоит на первом месте. Если образ правления и вера есть исторически подвижные черты народной физиономии, то климат, ландшафт накладывают на нее родовой отпечаток.

Войти в общечеловеческое, минуя национальное, невозможно. Природа, среди которой народ вырастает и совершает свою историю, определяет его лицо. Географический фактор в человеческой истории имеет первостепенное значение. Природу можно «читать» духовно, а духовные явления осмысливать в контексте природы. Впервые такой подход осуществил культуролог Георгий Гачев, исследуя национальные образы мира как органические явления, обусловленные глубокими материальными и духовными причинами, автор выделяет три первостепенные: природа (Космос), в которую погружен народ, склад его души (Психея) и логика его ума (Логос). Перед нами свернутая формула национальной картины мира [6,12]. Известно, что национальный образ мира складывается в пантеонах, космогониях, просвечивается в наборе основных архетипов-символов в искусстве, литературе и философии.

Русская равнина и ее почва, лес и степь, река и поле, овраги и летучие пески – все это формировало мировидение и менталитет русского народа, тип хозяйственной деятельности и государственности. В.О. Ключевский отмечал, что «лес и особенно степь действовали на русского человека двусмысленно» [5, 85]. С одной стороны, «лес служил самым надежным убежищем от внешних врагов, придал особый характер северо-русскому пустынножительству, с другой стороны, он всегда был тяжел для русского человека. Не случайно древнерусский человек населил лес всевозможными страхами и зловещей нечистью. Степь воспитывал в древнерусском южанине чувство шири и дали, представление о просторном горизонте, окоеме, как говорили в старину» [,5 84]. С одной стороны, степь символизировала волю, разгул и широту, не ограниченную никакими запретами, а с другой – это самое опасное пространство, ибо оно заселено кочевниками и разбойниками.

Особенно любима была русским человеком река, и жил он с ней душа в душу. «Она – соседка и кормилица, водная и ледяная дорога. Река воспитывала «в русском человеке чувство порядка, привычку к артельному труду, прививала чувство общительности» [5, 85]. Противоположное действие оказывала на русского человека бескрайняя равнина, отличающаяся пустынностью и однообразием. «Все отличается мягкостью, неуловимостью очертаний, нечувствительностью переходов, скромностью, даже робостью тонов и красок, все оставляет неопределенное, спокойно-неясное впечатление», – так определил историк В.О. Ключевский культурную семантику равнины [5, 86]. Отечественные философы-космисты отмечали, что равнина формировала ключевые свойства русской духовности: душевную мягкость и скромность, невозмутимое спокойствие и тягостное уныние, аскетизм пустынножительства.

Многие черты русского национального характера связаны с гигантской ширью, безмерностью российских просторов. Бескрайние дали рек, лесов, степей, царство воды и земли, солнца и воздуха формировали у наших предков «пейзажное мышление», что выливалось в понятия и представления, которых нет в других языках. Для русского народа природа всегда была волей, привольем. Он рано дошёл до понимания того, что красота природы дана не только для праздного взгляда и чувственного удовольствия, но и для духовного общения. Давно замечено, что смысловая амбивалентность русского слова «воля» не переводится на другие европейские языки. Оно отражает, с одной стороны, активное начало, склонное преодолевать все внешние пределы и границы, а с другой стороны, с этим словом у русского человека связано чувство братского сопереживания, беспредельного простора, влекущей дали горизонтов. Чем же отличается русское понятие «воли» от европейского «свобода»? Исчерпывающий ответ на этот вопрос дал академик Д.С. Лихачев: «Тем, что воля-вольная – это свобода, соединенная с простором, с ничем не прегражденным пространством» [7, 51]. Не случайно в русском понимании «притеснять человека» – это,

прежде всего, лишить его пространства.

В казахской картине мира доминантной ценностью является Великая степь. Она вбирала такие ценностно-смысловые значения как степь-время, степь-сердце, степь-мир, степь-вселенная, степь-память. Степь учила кочевника видеть и слушать мир глазами и ушами сердца, ибо только сердце наполнено чувствознанием. В этой плоскости степь становится для кочевника понятием сакральным. Свою степь русские наполнили иным содержанием. Степь символизирует волю и сообразна широте русской души. Это символ бескрайности.

Понятие «сердца» занимает особое место в поэзии и религии народов мира, в аксиологической картине мира. Рассмотрим понятие *сердца* в русской и казахской ментальности. В христианстве и исламе принято считать сердце органом духовной жизни, ибо в нем таится то, что человек считает сокровенным и праведным. В исламе сердце есть центр существа, «глаз сердца» - это духовный центр, абсолютный разум, это просветление и озарение. В Библии сердце выражает не только чувства, но и свойства сознания. Оно может мыслить. Исследователь Б. Вышеславцев отмечает, что «говорить в сердце» - значит, на библейском языке – думать» [8]. Сердце выступает доминантой жизни и выявляет мир «внутреннего человека».

Исследователь В.П. Владимиров отмечал, что русская «народно-поэтическая кардиология» является прототипом и аналогом кардиологии научной – это система первичных представлений о сердце и их выражений в обряде, тексте, слове» [9]. Сердце в народном понимании символизировало душу, которая и сама является символом жизни. Витийными свойствами обладает и сердце, содержащее в себе главный жизненный сок, именуемый кровью. В народном толковании русских в сердце помещается не только душа, но и совесть. Следовательно, сердце может «смущаться» и «печалиться», «сокрушаться» и «скорбить».

Этимология русского слова «сердце» идёт от общеславянского слова *сьрдь* и связано с понятием *середина*. Оба слова являются однокоренными. Они соотносятся со словами *сердцевина* и *глубина* в индоевропейских языках. «Глубина – это символ тайного, нераскрытого и непроявленного. Другое название глубины – бездна, которая влечет к познанию великой тайны познания мира. Сакральное значение глубины – это центр, сосредоточение всех истин, абсолютная ценность, подлинна красота», - констатировала исследователь М.А. Пименова [10,54].

В «Словаре русской ментальности» даётся следующее определение категории сердца: « середина, средоточие, источник и символ нравственных (духовных) качеств человека – любви, воли, страсти, а также чувств, переживаний, настроений, составляющих его душевный мир [11, 235]. Проявление духовного и нравственного начал находит у русских выражение в кластере разнообразных чувств от сострадания до гнева. Сострадание сердца проявляет себя в сердечности, милосердии, и сердоболии. Остановимся на толковании каждого из перечисленных чувств.

Сердечность – это сочетание душевных качеств, а именно: чувства любви и сочувствия, возникающих как жалость. Слово образовано от прилагательного «сердечный», человек, имеющий сердце. Оно сближается по значению со словом задушевность.

Сердоболие является сердечным состраданием, болью сердца, которая становится деятельной силой любви с желанием помочь содействием душевной боли. Это импульс сердца. Милосердие (мягкосердие) – душевное сострадание, вызывающее желание помочь и спасти. Это бескорыстная защита, нравственное чувство, обогащающее личность.

Русское сердце может гневаться (*сказал в сердцах*) и негодовать (скрепя сердцем) до ожесточения (сердитость, жестокосердие*, бессердечность).* Проявляется сердце себя в пристрастиях (сердцеед) и предпочтениях (*что к сердцу ближе – то больнее», «рад бы сердцем, да душа не принимает»).*

Отечественные писатели, философы, историки разных времен исследовали феномен русского сердца и оставили о нем свои многочисленные высказывания. Так, выдающийся

ученый-физиолог А.А. Ухтомский констатировал, что доминанта национального кода вбирает три ключевые ценности: « сердце», « интуиция» и «совесть». Это «самое дальнозоркое, что есть у нас, что уже не наш личный опыт, но опыт поколений, донесенный до нас» [11]. Философ-славянофил Сергей Трубецкой писал: « Сердце – высшее его сокровище, и только это сокровище он должен отдать родине. Остальное – второстепенное» [11].

Философ Н.А. Бердяев отмечал, что «у русского человека сердце преобладает над умом и волей» [11]. Историк В. Кавелин, вторя ему, подчёркивал, что «в этом смысл «сердца – вещуна»: оно безотчетно видит то, чего не видит и не знает ум» [11]. Далее С.Н. Трубецкой отмечал, что сердце - «самое точное в человеке человека. Если оно может тайно говорить, то может и смеяться» [11]. Такова природа видящего сердца.

Философ В.В. Розанов считал, «что успокоить одно встревоженное сердце, утолить что-нибудь тому, кто в этом нуждается – это больше и важнее, нежели сделать самое блестящее открытие или удивить мир ненужным подвигом» [11]. Русское сердце – всегда огненное, всегда любящее, всегда удалая жизнь – молодецкая. Все перечисленные высказывания свидетельствуют о мощном духовном потенциале данной категории, которая определяет бытие русского человека .

Духовное восхождение восточного человека идет путем сердца. В казахской ментальности сердце является мерой всему. В «Четырнадцатом Слове» Абай как национальный поэт и философ определяет ценностно-смысловую наполняемость категории сердца. Великий мыслитель даёт самое лаконичное определение этой ценности: «Самое дорогое у человека – это его сердце». Он отмечает, что от слова «сердце» в казахском языке образовались ещё два понятия, а именно «мужество» и «трусость». Мужество живет в тепле сердца, трусость поселяется там, где отсутствует сердце. Все лучшие человеческие качества рождаются только в теплоте сердца.

В народе батыра с настоящим сердцем называют «жүректі», труса - «жүрексіз», т.е. человека, у которого отсутствует сердце. У автора обладателем настоящего сердца является батыр – «человек мужественный и стойкий, не волчьим сердцем в груди, а с трепетным, человеческим» [12,29]. Он «верен своему слову», а попав в тяжелые ситуации, способен вывести всех «на верный путь» [12,29]. Такой «сумеет не склонить головы перед несправедливостью» [12, 29]. Абай корит тех, кто, совершив подлое и злое, пытается оправдать себя тем, что сделал это «по недоразумению». Причину грязных дел и поступков человека Абай-философ видит в слабоволии и пренебрежении человека честью.

В «Семнадцатом слове» автор продолжает расширять ценностно-смысловую наполняемость понятия «сердце». Перед читателем глубокий аксиологический диалог-спор Силы, Разума и Сердца о том, кто из них нужнее человеку. Не придя к согласию, они обратились за помощью к Науке. Аргументы Силы в защиту своего первенства в этом споре основывались на том, что «без упорного труда нельзя достичь ни мастерства, ни богатства»[12,33]. Только Она оберегает человека «от легкомыслия, от позора мелочных, не достойных дел, от стремления к лёгкой наживе» [12,33]. Выслушав Силу, Наука отметила, что её ценность для жизни человека не оспорима, но Её твёрдая хватка, когда Она на стороне неправды приносит беду человеку.

Разум представил Науке свои достоинства, обеспечивающие ему победу в споре. Только Ему дано определять, что полезно и что пагубно для человека. Люди поступают по его велению. Следовательно, он знает цену человеческой силе и понимает язык науки. Возможности Разума в познании тайн бытия не ограничены, но Он плодит множество пороков таких, как хитрость и коварство.

Защита Сердца была самая эмоциональная и убедительная: «Я – царь жизни! Я гоню кровь по жилам, но во мне обитает душа, потому и нет без меня жизни… Я – справедливость, удовлетворение, совесть, благодарность и милосердие» [12,34].

Наука повелителем для всех рекомендовала только Сердце и обосновала свой выбор тем, что Разум многогранен и разнолик, а Сердце не будет следовать всем Его решениям.

Хорошие решения Она одобрит и с величайшей радостью подчинится ему. Плохое не примет, скорее отречётся от Его. Крутой Силе Сердце не будет давать воли. Объединившись под руководство Сердца в одном человеке, который станет праведником.

Для древнерусской культуры центром внутреннего мира человека было сердце. В XIX веке сердце как центр чувств человека уступает душе, сердце уже не ассоциируется с умом, а выражает дух народа. В исламе сердце и по сей день не утратило изначальную свою сакральную наполняемость.

Сегодня среди современных подростков и старшеклассников наблюдается дефицит культуры сердца, который приводит к обесцениванию вечных ценностей и пустоте существования. Аксиологический опыт в диалоге культур даёт возможность погрузить школьников в ценностно-смысловой мир сердца и наполнить его нравственными и духовными силами.

Список литературы

1 Бердяев Н.А. Душа России - Л., 1990.
2 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество - М., 1992.
3 Рабиндранат Тагор В мире мудрых мыслей – М., 1985
4 Гумилёв Л.Н. эволюция и биосфера Земли – Л., 1989.
5 Ключевский В.О. Курс русской истории. Т. 1. – М., 1987.
6 Гачев Г.Г. Национальные образы мира – М., 1992.
7 Лихачёв Д.С. Земля родная. – М., 1983.
8 Вышеславцев Б. Значение сердца в религии – М.,2006.
9 Владимиров В.П. К типологии мотивов сердца в фольклоре и этнографии
10 Пименова М.А. Методология концептуальных исследований
11 Колесов В.В. Словарь русской ментальности Т. 2. - СПБ, 2014.
12 Абай Слова Назидания – Алма-Ата, 1970.

Ұсынылған мақалада жүректің құндылық-семантикалық мазмұны орыс және қазақ ділдік мағынада түсіндіріледі. Сонымен қатар оның Христиан мен Ислам дініндегі символикасымен қамтылған

The article deals with the valued-semantic filling of concept "heart" in the Russian and Kazakh mentality. Concurrently the symbolism of this concept in Christianity and Islam is highlighted.

ӘОЖ 80.81.42

Г. Сағидолда[1], Э. Абдукамалова[2]
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті[1]
ҚР Ұлттық музейі қызметкері[2]
Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНДЕГІ БЕЛГІСІЗДІК, БОЛЫМСЫЗДЫҚ ЕСІМДІКТЕРІНІҢ ЛЕКСИКА-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада қазақ және татар тілдеріндегі белгісіздік, болымсыздық есімдіктерінің лексика-морфологиялық ерекшеліктері сипатталады. Бұл тілдердегі белгісіздік, болымсыздық есімдіктерінің септелуі кестеде беріледі.

Түйін сөздер: қазақ тілі, татар тілі, белгісіздік есімдіктері, болымсыздық есімдіктері, лексика-морфологиялық ерекшелік.

Қазіргі түркі тілдеріндегі лексика-морфологиялық ұқсастықтарды анықтау олардың арасындағы ортақ белгілерді, туыстық байланыстарды айқындауға, сондай-ақ түркі тілдерінің даму тарихы мен қалыптасуына қатысты зерттеулерді тереңдете түсуге ықпал етері сөзсіз. Осындай мақсатпен мақалада қазақ және татар тілдеріндегі белгісіздік, болымсыздық есімдіктері салыстырыла сипатталады.

Белгісіздік есімдіктері (билгесезлек алмашлыклары).

Заттар мен құбылыстарды нақты білдірмей, белгісіз етіп, жорамалдап, тұспалдап айтатын сөздер белгісіздік есімдіктері деп аталады.

Қазақ тіліндегі белгісіздік есімдіктерінің жасалуына *бір, әр, әлде* сөздері ұйтқы болады [1, 219]: *біреу, кейбіреу, кейбір, қайбір, қайсыбір, әрбір, бірнеше, бірдеме, біраз, бір, әр, әркім, әрне, әрқайсы, әрқалай, әрқашан, әлдекім, әлдене, әлдеқайда, әлдеқайдан, әлденеше, әлдеқалай, әлдеқашан, кімде-кім.*

Қазақ тіліндегі белгісіздік есімдіктерінің төрт ерекшелігін ғалым С.Исаев былай деп көрсетеді [2, 232]: 1) *әлде, әр, кей, қай, бір* сөздері екінші есімдіктермен (*біреу, кім, не, бір, қашан, қалай, қайда, аз*) тіркескенде, бірге жазылады да, басқа сөз таптарымен (мысалы, зат есімдермен) тіркескенде бөлек жазылады; 2) *біреу, кейбіреу, қайсыбіреу, бірдеме, әрне, кімде-кім, әлдекім, әркім, әлдене* тәрізді белгісіздік есімдіктер зат есім орнына жұмсала отырып, көптік, септік, тәуелдік жалғауларын қабылдайды; 3) *қайсыбір, кейбір, әр, әрбір, қайбір* деген белгісіздік есімдіктер сын есім орнына жұмсалып, *әлденеше, бірнеше, біраз* деген белгісіздік есімдіктер сан есім орнына қолданылады; 4) *әрқашан, әрқалай, әлдеқашан, әлдеқалай, әлдеқайда, әлдеқайдан* деген белгісіздік есімдіктері үстеу мәнінде мезгіл, мекен мағыналарын білдіреді.

Татар тіліндегі белгісіздік есімдіктерінің барлығы да түрлі жолдармен жасалған есімдіктер және есімдіктердің бұл түрін тілдің дамуы барысында кейіннен пайда болған деп ойлауға негіз бар. Олар екі түрлі жолмен жасалады [3, 199]:

а) сұрау есімдіктеріне белгісіздікті білдіретін *-дыр/-дер* қосымшасы жалғанады: *кемдер* (әлдекім, біреу), *нәрсәдер* (әлдене, бірдеңе), *нидер*(әлдене), *ниндидер* (әлдеқандай), *каядыр* (әлдеқайда), *кайчандыр* (әлдеқашан), т.б.

ә) сұрау есімдіктері алдынан *әллә* сөзі келеді: *әллә кем* (әлдекім), *әллә нәрсә* (әлденәрсе), *әллә кая* (әлдеқайда), *әллә ни* (әлдене), *әллә кайчан* (әлдеқашан), т.б.

Белгісіздік есімдіктерінің бір тобы зат есіммен қатысты, яғни олар зат есімді немесе түрлі нәрселерді білдіреді және зат есімше түрленеді: *әллә кем* (әлдекім), *әллә кемнәр* (әлдекімдер), *әллә кемгә* (әлдекімге), *әллә кемең* (әлдекімің), *кемеңдер* (кімің), *кемгәдер* (кімге), *нәрсәдер* (әлдене), т.б.

Әдетте, *-дыр/-дер* қосымшасы септік, тәуелдік, көптік қосымшаларынан кейін жалғанады [3, 200]: *Хәлим аңлап бетерә алмады:* ***кемнәрдер*** *туптан атып,* ***ниндидер*** *пароходны батырганнар...* (И.Гази) – Хәлим аңдап, түсіне алмады: **әлдекімдер** зеңбіректен атып, **әлдеқандай** пароходты батырғандарын... ***Нәрсәдәндер*** *күз еленгән, Һәм тәмам баскан йокы...* (Г.Тукай) – **Әлденеден** көз ілінген және тәмамдалған ұйқы...***Кемгәдер*** *яшьлеге кайтты,* ***кемнеңдер*** *заяга узган гомере күз алдыннан кичте* (Ә.Еники) – **Әлдекімнің** жастығы қайтты, **әлдекімні**ң зая кеткен гомері көз алдынан кетті. *Федько чыннан да* ***нидер*** *хәтерләргә тырышкандай, кашларын ќыерып, уйланып торды* (Ә.Еники) – Федько, шынында да, **әлденені** есіне түсіруге тырысқандай, қастарын жиырып, ойланып тұрды. ***Әллә нәрсә*** *генә йөрәкне чеметеп алды...* (Г.Бәширов) – **Әлдене** ғана жүректі шымырлатып жіберді...

Ничектер (қалайша), *әллә ничек* (әлдеқалай), *кайдадыр* (әлдеқайда), *ниндидер*(әлдеқандай), *кайчандыр*(әлдеқашан),т.б. белгісіздік есімдіктері *сын есім* мен *үстеуге* қатысты болып келеді. Олар, әдетте, нәрсенің белгісін немесе іс-әрекеттің орнын, уақытын, себебін, т.б. көрсетеді. Мәселен [3, 200]: *Ерактан,* ***әллә кайдан****, ишетелә күк*

күкрәгән аваз (Г.Тукай) – Алыстан, **әлдеқайдан**, аспанның күркіреген дауысы естіледі. ***Кайчандыр*** *икебез бер ишеккә сыеп үскән балалар бит без!* (Г.Насрый) – **Бір кездері** екеуміз бір есекке сыйып өскен балалармыз ғой. *Бүген* ***никтер*** *борчылып торам* (И.Гази) – Бүгін **неліктен** тынышсызданып тұрмын. *Бөтен болын өстенә, күз күреме ќирне чуарлап,* ***әллә никадәр*** *печәнче сибелгән*(Г.Бәширов) – Бүтін шабандық үстінде көз көрер жерді шұбарлап, **әлденеше** пішенші себілген. *Кошлар* ***әллә кая*** *китеп югалды* (И.Гази) – Құстар **әлдеқайда** кетіп, жоғалды.

Белгісіздік есімдігі мағынасында сан есімнің түрлі топтары – *бер*(бір), *бер-бер*(бір-бір), *берәү*(біреу) сөздері қолданылады [3, 200]: *Дөньяны ќимерердәй* ***бер*** *көч,* ***бер*** *дәһшәт белән күк күкрәде* (Г.Әпсәләмов) – Дүниені төңкерердей бір күш, бір сұмдықпен аспан күркіреді. *Югары очтан* ***берәү*** *килә, Иңбашында урагы...* (жыр) – Жоғарғы жақтан біреу келеді, Иығында орағы... *Тегермәннәр* ***берәр*** *тавыш тыңлаган шикелле туктап калган иделәр* (Ш.Камал) – Диірмендер **қандай да бір** дауыс естігендей тоқтап қалған еді. *Әгәр басса сине* ***бер-бер*** *заманны Еламый йомшамас хәсрәт вә кайгы...* (Г.Тукай) – Егер қинаса сені **әлдеқандай** уақытта, Жыламай жұмсармас қасірет пен қайғы...

Белгісіздік есімдіктері септелуінің салыстырмалы кестесі:

Септік	Қазақ тілінде	Татартілінде	
Атау с.	*біреу, әлдекім*	Баш килеш	*кемдер, әллә кем*
Ілік	*біреудің, әлдекімнің*	Иялек килеше	*кемнеңдер, әллә кемнең*
Барыс	*біреуге, әлдекімге*	Юнәлеш килеше	*кемгәдер, әллә кемгә*
Табыс	*біреуді, әлдекімді*	Төшем килеше	*кемнедер, әллә кемне*
Жатыс.	*біреуде, әлдекімде*	Урын-вакыт килеше	*кемдәдер, әллә кемдә*
Шығыс	*біреуден, әлдекімнен*	Чыгыш килеше	*кемнәңдер, әллә кемнән*
Көмектес	*біреумен, әлдекіммен*	-	-

Болымсыздық есімдіктері (юклык алмашлыклары).

Болымсыздық есімдіктері қазақ тілінде е*ш* деген сөзбен негізінен *кім, қашан, қандай, қайдан, қайда, қайсы* тәрізді есімдіктерінің бірігуі арқылы жасалады да, бірге жазылады. Қазақ тілінде *еш, ешкім, ештеме, ештеңе, ешбір, ешқашан, ешқандай, ешқайсы, дәнеңе, дәнеме* тәрізді сөздерболымсыздық есімдіктері болып табылады.

Қазақ тіліндегі *ешкім, ешқайсы, ештеңе, дәнеңе* зат есімнің орнына; *ешқандай, ешбір* сын есімнің орнына; *ешқашан, ешқайдан* үстеу немесе мезгілдік, мекендік мағынаны білдіретін сөздердің орнына қолданылады [2, 231].

Татар тілінде болымсыздық есімдіктері [4, 227]: *һичкем* (ешкім), *беркем* (ешкім), *һичберкем* (бірде-бір), *һичнәрсә* (ешнәрсе), *бернәрсә* (ешнәрсе), *һичбернәрсә* (ешбір нәрсе), *берни* (дым, ештеңе), *һични* (ешәрсе) – зат есім есімдіктері, *һичнинди* (ешқандай), *бернинди* (ешқандай) – сын есім есімдіктері, *һичничек* (ешбір), *берничек* (ешбір), *һичкая* (ешқайда), *беркая* (ешқайда), һичкайчан (ешқашан), беркайчан (ешқашан), һичкайда (ешқайда), беркайда (ешқайда) – үстеу есімдіктері.

Болымсыздық есімдіктерінің семантикасы жайлы В.Н. Хангилдин былай дейді [5, 158]: Нәрселердің немесе олардың белгілерінің, не болмаса іс-амалмен байланысты жай-күйлерінің (орын, уақыт, себеп, т.б.) бүтіндей табылмауын, жоқтығын білдіретін есімдіктер болымсыздық есімдіктер тобына кіреді ” . Болымсыздық есімдіктері тіл дамуының соңғы кезеңдерінде пайда болып, қалыптасқан. Лексикалық құрамы бойынша олардың барлығы да туынды, сұрау есімдіктері негізінде пайда болған. Бұл есімдіктердің екі құрылымдық типі бар. Олар сұрау есімдіктеріне *бер*және *һич* сөздерінің қосылуы арқылы жасалады [3, 201]:

а) *беркем, берни, бернәрсә, бернинди, беркая*, т.б.;

ә) *һичкем, һичнәрсә, һичкайчан, һичкая*, т.б.

Сөйлемде *бер, һич* сөздері жеке өздері ғана да, болымсыздық мағынасында да қолданылуы мүмкін. Мәселен:***Бер*** *сүз дә әйтмәде* (сөйл.т.) – **Бір** сөз де айтпады. *Барча байлыкны ќыячаклар, имеш,* ***Һич*** *һөнәрсез бай булачаклар, имеш* (Г.Тукай) – Барша байлықты жинап алады-мыс, **еш** өнерсіз бай болады-мыс. *Кычкырасым килә ќиргә минем:* ***Һич*** *туймадым синдә яшәп, дип...* (С.Хәким) – Айқайлағым келеді жерге менің: **еш** тоймадым сенде жасап, деп...

Һичкем (ешкім), *берни* (ештеңе, ешнәрсе), *бернәрсә* (ешнәрсе) сынды зат есіммен байланысатын және *һичнинди* (ешқандай), *бернинди* (ешқандай) сияқты сын есімді алмастыратын есімдіктер заттану арқылы зат есімдер сияқты септік формаларын қабылдай алады, тәуелдікпен түрленеді [3, 201]. Мәселен: *Моңа* ***беркем*** *дә гаќәпләнми Дошманнан нәрсә көтәргә мөмкин соң?* (Н.Дәүли) – Бұған **ешкім** де таңданбайды, бұдан соң дұшпаннан не күтуге болады? *Күрдем хәзер: эшкә* ***һичнәрсә*** *тиң түгел* (И.Гази) – Қазір көрдім: іске **ешнәрсе** тең емес. ***Һичнигә*** *карамый, яңа хуќалар үзләренчә ќан-фәрман тырышкан булалар* (А.Алиш) – **Ешнәрсеге** қарамай, жаңа қожайындар өздерінше жан-пәрмен тырысқан болуда. *Көннәремнең* ***һичберен*** *дә чөнки Ак ди алмадым* (Г.Тукай) – Күндерімнің **ешбірін** де сондықтан Ақ дей алмадым.

Беркайчан(ешқашан), *һичкая*(ешқайда), *һичничек*(ешбір),т.б. сияқты үстеуге қатысты есімдіктер, әдетте, түрленбейді, сөйлемде көбіне етістікті айқындап, амал қызметін атқарады [3, 201]. Мәселен: *Әмма ләкин бер генә теләген ул* ***һичничек*** *тә ќиңә алмады...* (Ә.Еники) – Алайда бір ғана тілеген ұл **ешбір** жеңе алмады.... ***Беркайчан*** *әйтмә син авыр сүз, Йөрәк бит болай да яралы...* (жыр) – **Ешқашан** айтпа сен ауыр сөз, Жүрек онсыз да жаралы ғой...

Татар ауызекі сөйлеу тілінде және сирегірек әдеби тілінде болысыздық есімдігі *кем де* сөзімен, яғни сұрау есімдігі және күшейткіш демеулігімен берілуі мүмкін [3, 201]: *Мин урынымнан торганда, бакчада* ***кем дә*** *калмаган иде* (Ш.Камал) – Мен орнымнан тұрғанда, бақшада **ешкім де** қалмаған еді. ***Кем дә*** *белми,* ***кем дә*** *әйтми: Уңгаракмы, сулгарак? Исә ќилләр, кая иссә, Шунда китә бу кораб* (Р.Рахман) – **Ешкімде** білмейді, **ешкімде** айтпайды: Оңға таман ба, солға таман ба? Жел қайда қарай ессе, Сонда кетеді бұл кеме. Татар тілінде есімдіктің *-нукы/-неке* қосымшасы жалғану арқылы жасалатын түрі бар екенін айта кеткен жөн: *минеке* (менікі), *синеке* (сенікі), *безнеке* (біздікі), *сезнеке* (сіздікі), *монукы* (мұнікі), *узенеке* (өзінікі), *әллә кемнеке*(әлдекімдікі), т.б.

Мұндай сөздерді Н.К. Дмитриев өзінің «Башқұрт тілі грамматикасында» тәуелдік есімдіктері деп санайды [6, 109]. Бұл қосымша туралы ғалымдардың пікірі түрлі. Қазіргі грамматикалық зерттеулерде, сондай-ақ мектеп грамматикаларында да *-нукы/-неке* қосымшасы *сөзжасамдық қосымша* деп беріледі. В.Н. Хангилдин бұл қосымшаның тәуелділікке жақын болуын көрсете отырып, оларды "есімдіктің тәуелдікпен түрленуінің екінші варианты" деп санайды [5, 140]. Ал соңғы уақыттағы ғылыми зерттеулерде оны септік қосымшасы, яғни ілік септігінің екінші формасы деп түсіндіру бар [7]. Ал Ф.М. Хисамова бұл есімдіктің затты иесіне қатысты айтылатынын ескере отырып, қатыстық есімдіктері деп атауды ұсынады [3].

Татар тілінде осы есімдіктерді жасайтын қосымшаның тек сонор *-н* дыбысымен айтылатын *-нукы/-неке (шунукы, минеке)* варианты қолданылады.

Қазақ тілінде сингармонизм заңдылығына бағынбайтын, жіңішке дауыстылармен жасалған нұсқада *(-нікі*) қолданылатын бұл қосымшаның татар тіліндегі жуан *(-нукы*) варианты *-і~-ы* сәйкестігін, сондай-ақ жіңішке (*-нікі ~ -неке*) варианттары арасында *-і ~ -е* сәйкестігін көреміз.

Сонымен, қазақ және татар тілдеріндегі **белгісіздік есімдіктерінің (билгесезлек алмашлыклары)** көпшілігі бірігу, тіркесу тәсілдері арқылы жасалады. Екі тілде де белгісіздік есімдіктерінің «әлде» («әллә») сөзімен жасалуы олардың арасындағы морфологиялық ұқсастықты көрсетеді: қаз. *әлдекім* – тат. *әллә кем,* қаз. *әлдеқайда* – тат. *әллә кая,* қаз. *әлдеқашан* – тат. *әллә кайчан;* қаз. *әлдене* – тат. *әллә ни,* т.б.

Қазақ тілінде *әр, кей, қай* сөздерінің сұрау есімдіктерімен және *бір* сөзімен бірігіп (*әркім, әрбір, әрқайсы, әрқалай, кейбір, қайбір*) затты, сындық белгіні, сан-мөлшерді

тұспалдап көрсетсе, татар тілінде мұндай мәнді білдіретін белгісіздік есімдіктердің бірқатары сұрау есімдіктеріне *-дер, -дыр* қосымшаларының жалғануы арқылы жасалады (*кемдер, нәрсәдер, нидер, ниндидер, каядыр, кайчандыр*).

Қазақ және татар тілдеріндегі **болымсыздық есімдіктерінің (юклык алмашлыклары)** де бірігу арқылы жасалатынын көреміз.

Қазақ тілінде болымсыздық есімдіктерінің жасалуына негіз болатын *еш* сөзі (*еш, ешкім, ештеме, ешбір, ешқашан, ешқандай, ешқайсы*) сияқты татар тілінде де болымсыздық есімдіктерінің барлығы дерлік *һич* (еш) сөзімен және *бер* сөзі арқылы жасалатынын байқаймыз: *һичкем ~ беркем* (ешкім), *һичнәрсә ~ бернәрсә* (ешнәрсе), *һични ~ берни* (ештеңе), *һичнинди ~ бернинди* (ешқандай), *һичничек ~ берничек* (ешбір), *һичкая ~ беркая* (ешқайда), *һичкайчан ~ беркайчан* (ешқашан), *һичкайда ~ беркайда* (ешқайда).

Әдебиеттер

1 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991.

2 Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007.

3 Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казань, 2006.

4 Сафиуллина Ф.С., Закиев М.З. Хәзерге татар әдәби теле. – Казань, 1994. – Б. 227.

5 Хангильдин В.Н. Татар теле грамматикасы. – Казань, 1954. – Б. 158.

6 Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – С.109

7 Ирисов Н.И. Генитив в современном татарском литературном языке. –Казань, 1983.

В статье сравниваются неопределенные и отрицательные местоимения казахского и татарского языков. Описываются их лексико-морфологические особенности. Представлены сравнительные таблицы склонения неопределенных и отрицательных местоимений этих языков.

The article compares Indefinite and negative pronouns of the Kazakh and Tatar languages. Their lexical-morphological features are described. There are presented the comparative tables of declination of Indefinite and negative pronouns of these languages.

УДК 801.561:72:801. 8: 821.111

Р.Ж. Саурбаев, А. Д. Амренов, Н.Р. Омаров, К.Х.Текжанов, Р.А. Вафеев
Павлодарский государственный педагогический институт
Павлодар, Казахстан
rishat_1062@mail.ru

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ И СВЯЗОЧНЫХ ГЛАГОЛОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ (на материале английского и тюркских языков)

В настоящем исследовании рассматриваются вспомогательные и связочные глаголы в английском языке и их соответствия в тюркских языках. Авторами статьи выдвигается идея о том, что служебные глаголы в аналитических формах и близких к ним сочетаниях достаточно широко используются в сопоставляемых языках. Исходный материал для служебных глаголов в сопоставляемых языках во многих случаях близок по семантике, но по-разному происходит обобщение, грамматикализация этих глаголов и распределение их в грамматической системе. Определенное сходство имеют по грамматическому значению некоторые формы: времена продолженного вида в английском языке и тюркские видовременные формы.

Ключевые слова: вспомогательные глаголы, связочные глаголы, разносистемные языки, сопоставление, грамматикализация, аналитизм, аналитическая форма, служебный глагол, тюркские языки, татарский язык, чулымско-татарский язык, шорский язык

Сопоставление грамматических форм в неродственных языках, помимо практического значения, дает нам возможность определить то общее, что лежит в плоскости абстрагирования, грамматикализации лексических форм, а также выделить различия в способах грамматикализации, обусловленные спецификой сопоставляемых языков.

В качестве материала для анализа мы привлекаем аналитические формы и конструкции, в которых используются вспомогательные и связочные глаголы. Сопоставляя языки различных типов: английский (флективный тип), с одной стороны, и тюркские (татарский, казахский, шорский, киргизский – агглютинативный тип), с другой стороны. По мнению ряда ученых, необходимо учитывать то обстоятельство, что в ряде случаев не существует строго очерченных границ аналитических форм ни для английского языка [1,5-6], ни для тюркских языков [2,5-39]. Последнее обстоятельство понятно, поскольку «аналитическое формообразование имеет характер процессуальный с переходными случаями большей или меньшей грамматикализации» [3, 12].

В английском языке вспомогательные глаголы *be* «быть» и *have* «иметь» пронизывают всю систему глагола, образуя видовременные формы: продолженные (с глаголом *be*), основное назначение которых – показ действия в его протекании, в процессе, перфектные формы (с глаголом *have*), соотносящие действие или результат с другим действием (моментом), перфектно-продолженные (с участием того или иного глагола), показывающее действие в его течении и соотнесенное с другим действием. Эти формы используются в сфере прошедшего, настоящего и будущего времени (форма будущего времени образуется с помощью вспомогательных глаголов shall, will):

Продолженные формы: *I was (am, shall be) working*.

Перфектные формы: *I had (have, shall have) come*.

Перфектно-продолженные формы: *I had been (have been, shall have been) coming*.

В системе видовременных форм и в системе наклонения используются также глаголы *should, would, may, might, can, must, do*.

Глагол be часто используется в качестве связочного в глагольных сочетаниях, выступающих в предложениях в функции составного именного сказуемого (*he is a student, he is pale, she was troubled*). Основная функция связки состоит в том, что она выражает грамматическое значение лица, числа, времени, вида, наклонения. Предикатив именного сказуемого может быть выражен существительным, инфинитивом, герундием, прилагательным, причастием, предложными сочетаниями. В связочной функции довольно часто выступают также глаголы become «становиться», grow «расти», turn «поворачиваться, повертывать -(ся)», remain – «оставаться», *keep* - «держаться, сохраняться, оставаться (известном состоянии, положении)», *stay* «оставаться, задерживаться, оставаться неизменным», *get* «становиться, делаться». Общим значением подобных глаголов является приобретение нового или сохранение прежнего качества (состояния) (*became cold, grew older, turned red, became famous, got married*) [4, 23].

Использование таких глаголов в качестве связочных связано с аналитизмом английского языка, характерным проявлением которого является вовлечение в число служебных многих глаголов с «широкой» семантикой. Грамматикализации подвергаются обычно глаголы следующих семантических групп:

1) Движения: *go* «иди, ходить», *come* «приходить», *rise* «подниматься», *fall* «падать», *fall* «падать», run «бежать», *fly* «летать», *ride* «ехать верхом», return «возвращаться» (*went mad, fell asleep, dropped asleep, returned tired*);

2) Положение в пространстве: stand «стоять», *lie* «лежать», *sit* «сидеть», hang «висеть» (*stood still, was lying dead, hung wet*);

3) Состояния: live «жить», die «умирать» (died an old man, lived a hero);

4) Проявление физических свойств: *feel* «чувствовать», *look* «выглядеть, казаться», *sound* «звучать», *ring* «звенеть», *smell* «пахнуть», *taste* «иметь вкус, привкус», (*felt ashamed, looked irritated, sounds great, tastes bad, smelled sweet*);

5) Кажимости, видимости: seem «казаться», appear«казаться, выглядеть» (*seemed strange, looked worried*).

Эти глаголы могут показывать длительное пребывание в каком-либо состоянии или показывают перемену состояния, завершение этого перехода в новое состояние и в определенной степени приближают все глагольное сочетание к аналитической форме вида. Эти глаголы варьируют по степени утраты лексического значения от наиболее грамматикализованных (*grow, become, get*) до знаменательных, но в любом случае выражают значения времени, лица, числа, наклонения по отношению ко всему сочетанию.

Сущность «ослабления» семантики глагола заключается в том, что из нее берется одна сторона – характеристика существования действия, качества или явления [3,76].

Служебную функцию выполняют глаголы также в сочетаниях, известных в грамматиках английского языка под названием составное глагольное сказуемое [5,68] (личная форма глагола +неличная форма глагола – инфинитив, герундий, причастие I), которое выражает видовую пространственную или модальную характеристику действия: *he finished working, he stood laughing, came riding, he can go*.

Видовое содержание вносят глаголы со значением начинать (*begin* «начинать», *commence* «начинать», *start* (приступить, начать, *burst out* «разразиться»), продолжения (*continue* «продолжать», *go on* «продолжать» *keep on* «продолжать делать»); завершенности (*finish* «кончить», *stop* «прекратить», *quit* «оставить, прекратить», *leave off* «перестать делать, бросать привычку»).

Пространственную характеристику действия дают глаголы *sit, stand, lie, hang* (*sat reading a newspaper, stood listening intently*).

Для сопоставления с тюркскими языками необходимо особо отметить глаголы движения (come, go), которые в соединении с причастием I придают сочетанию обобщенное значение направления действия (come – движение, направленное к говорящему, «сюда», ср. приставку в русском языке при-; go – движение, направленное в сторону говорящего, «отсюда», ср. приставки русского языка от-, у-), например: *They would then come running* «прибежали бы»; come crawling «приползли бы»; came hurrying «спешили сюда»; went spinning down the half dozen steps «покатились бы вниз по лестнице».

В ряде случаев глаголы движения полностью теряют свое лексическое значение, но в целом ослабление лексического значения носит ограничительный характер. Сильной грамматикализации подвергаются глаголы со значением положения в пространстве *stand, sit, lay (stood regarding the room* «стоял, оглядывая комнату», *sits listening to the concert* «сидит, слушая концерт»). Все сочетание приближается к значению длительного вида.

Обратимся теперь к использованию вспомогательных глаголов в тюркских языках. Отметим, прежде всего, различие в оформлении аналитических образований между английскими и тюркскими языками. В английском языке служебная часть располагается в препозиции (*has come, is coming, will work*), тюркских в постпозиции, после знаменательной части (татарском языке: *барган идем* «ходил», в казахском: в киргизском: шорском: *сен парчатырзынг* «ты оказывается идешь»). Ударение в английском языке падает на служебную часть (чул.-татарском: *тур йаткан* «стоял», *йа:т салды* «он лег»). Служебные глаголы в английском языке сочетаются с инфинитивом (*shall/will work*), причастиями I, II (*has come, is coming, has done*), герундием (*stop talking*), (в составе именного сказуемого – существительным, прилагательным и др.). В тюркских языках знаменательная часть выражается деепричастием на –п, деепричастием на –а, причастием (шорском *парыбысты)* «он отправился», *тӱже перди* «выпал», татарском *барган иде* «он раньше ходил». Аналитические временные формы с глаголом э/и «быть» в знаменательной части имеют причастие, деепричастие (***алган*** *идем,* ***ала*** *идем,* ***ала*** *торган идем,* ***барар*** *идем*). По

структуре эти аналитические формы совпадают с моделью именного сказуемого (глагол бытия+имя). Исторически часть этих форм действительно восходит к формам именного сказуемого.

Особое место в системе аналитических форм занимают глаголы бытия *тур* «стоять», «встать», *отур* «сидеть», «садиться», *йат* «лежать», «лечь»; *йор*/*чор* «идти», «пойти», придающие временным формам значение процессуальности, постоянности, длительности. В составе видовременных форм в шорском языке регулярно используется все четыре глагола, в чулымско-татарском – глаголы *тур, отур, йат.* Так, для чулымско-татарского языка характерно использование глагола йат для образования формы настоящего времени – *мэн пра па:рйэдим* «иду и иду», *ца:рйэдим* «завертываю (сейчас)», прошедшего времени данного момента – па:рйаткам «как раз шел долго», *йаг йакан уак йамгур* «шел мелкий дождь»; будущего времени данного момента – *сэн йа:ткаларзынг кэзэрге о:дун, мэн па:р йадарым ӱгэ* «ты останешься резать (пилить) дрова, а я (в это время) поеду домой». Формы, образованные с помощью этого глагола можно сопоставить с длительным (продолженным) видом в английском языке: *йамгур йагйэдь* «дождь идет» - в английском *it was raining.*

Для образования форм настоящего и прошедшего времени используются также глаголы *тур* «стоять» и глагол *отыр* «сидеть»: *мэн па:ртырым* (настоящее время данного момента) «иду, собираюсь идти», ср. в английском *I am leaving*; *he is going there*; *па:рвотим* (форма настоящего времени с глаголом *от*(*ыр*) «иду помаленьку».

В шорском языке глагол чат «лежать» образует форму прошедшего длительного времени – *палыктапчыткам* «я рыбачил». Сочетание глаголов *чат* и *тур* дает форму настоящего сложного времени со значением действия, которое совершается в момент речи, о котором говорящий узнает, например: *турчаттырым* «я оказывается стою». Глагол *тур* (в форме *тур-тыр-тир*) входит в сочетание с деепричастием на ***–п*** и дает форму прошедшего сложного со значением очевидности – *ур узуптырбыс* «мы, оказывается, долго спали». Глагол *одур* «сидеть» и *чор* «ходить» в шорском языке образуют форму настоящего времени со значением действия длительного, незаконченного: *апшый чолба парып одур* «старик идет по дороге», *мен пара чорум* «я иду (начал иди и не дошел, вот-вот дойду»).

В татарском языке указанные глаголы для образования временных форм не используются, но в системе прошедших времен употребляется вспомогательный глагол и «быть» в форме прошедшего времени: бара идем «я ходил», «я шел», «хаживал», барган идем «я ходил» (давно, раньше, до определенного момента, действия в прошлом); ала торган идем «брал давно многократно до определенного момента» (форма прошедшего, многократного действия). Первые две формы бара идем (прошедшее незаконченное) и барган идем (преждепрошедшее) можно сравнивать соответственно с английским прошедшим длительным (was going) и прошедшим перфектным (предпрошедшим) – had gone.

Приведем примеры: *The master was dozing*. «Учитель…дремал…»; *Уктучы… **йоеымсрый** иде…*; *At the end of half an hour they **were wading** through the tall grass of the graveyard* они пробирались… *Э ярты сэгать утугэ алар инде зиратнынг озын куе улэннэре эченнэн **баралар иде***; Tom ***had furnished*** these titles from his favourite literature взял...*Бу кушамашларны Том узе яратып укыган романнардан **алган иде.***

Кроме рассмотренных, существует ряд глаголов, которые входят в сочетания с деепричастиями и придают аналитическим формам значения динамичности действия, показывают развитие действия, его законченность, результативность. В чулымско-тюркском отмечены глагол ***сал*** «положить», «поставить», ***пер*** «давать», ***кал*** «оставаться», которые передают законченность, завершенность действия (*па:р **сал вэрген*** «ушел», *сэн ме:нг удзун **полжу вэргэнг*** «ты за меня заступился», ***пилвин йат калга:выс*** *цыг парган кун гарагы* «не заметил как зашло солнце»). В шорском отмечены еще глаголы ***шык*** «выйти» (вносит значение однократности, законченности: *иш кайнап шыкты* «закипела работа») ***туш*** «падать», «спускаться вниз» (обозначает законченность, а также показывает направление действия вниз: кар чаг тушти «пошел снег»), ***эрт*** «проходить», «миновать» (указывает на

законченность действия, а также показывает направление вниз: *тенъис-талай толкуп эртти* «море взволновалось»), ***кӧр*** «смотреть», «видеть» (выражает пробу действия, попытку что-либо сделать, просьбу сделать: *кес, кӧр* «попробуй-ка надеть»). Как показано Ф.А. Ганиевым [6, 133], в татарском языке используется около 30 вспомогательных глаголов для выражения действия, обозначенного знаменательной частью. Они привносят в глагольное сочетание следующие значения:

1) начинательности: ***жибэр*** «послать», «посылать», ***башла*** «начинать, начать», ***кит*** «уйти, уходить» (*полякча* ***сойлэп жибэрде*** «заговорил по-польски», *карлар* ***эри башлады*** «снег начал таить», *зал кинэт* ***якгрып китэ*** «зал вдруг освещается»);

2) направленности: ***кит*** «приходить, прибывать», ***кит*** «пойти, уходить», ***чык*** «выходить, выйти», ***кер*** «входить, войти»;

3) длительности: ***ят*** «лежать», ***утыр*** «сидеть», ***йор*** «ходить», ***тор*** «стоять», ***бар*** «идти, пойти», ***кил*** «приходить, прийти», ***чык*** «выходить, выйти»;

4) мгновенности: ***жибэр*** «посылать, послать», ***кит*** «уходить, уйти», ***ташла*** «кидать, кинуть», ***куй*** «ставить, поставить», ***ал*** «брать, взять»;

5) многократности: ***кил*** «прийти», ***бар*** «идти, пойти», ***тор*** «стоять, находиться»;

6) частичного развития действия: ***тош*** «спускаться, спуститься», ***яз*** «лишаться» (*егыла язды* «чуть не упал»);

7) результативности и завершенности действия: ***ал*** «брать», ***бир*** «давать, дать», ***бет*** «кончаться, кончиться», ***кал*** «оставаться», ***кит, куй, чык, чыгар*** «выносить, вынести», ***ут, уз*** «проходить, пройти», ***жит*** «достигать, достичь».

Как можно видеть из обзора вспомогательных тюркских глаголов, по своей семантике они близко подходят к английским, обозначая движение (***кел, кит, бар, чык***, ср. англ. ***some, go, run***), положение в пространстве (***тор, ят, утыр***, ср. англ. ***stand, sit, lie, hang***). Правда, тюркские языки используют гораздо более богатый набор глаголов для обозначения различных моментов, связанных с характером, способом, скоростью, направленностью действия. С другой стороны, английские служебные (связочные, видовые) глаголы вносят в характеристику существования действия, состояния, семантические оттенки, не свойственные тюркским глаголам вспомогательного характера (проявление физических свойств, кажимости, видимости).

В ряде случаев между сопоставляемыми языками можно обнаружить соответствия в служебных глаголах с видовыми оттенками, например:

Англ. ***He turned red*** татар. ***кызарып китте*** «покраснел»; They ***continued to whisper*** for some time татар. *Алар тагы бераз* ***пышылдашып ятылар*** «продолжали перешептываться некоторое время». Англ. ***began to steal glances*** at the girl татар. малай…***караргa тотынды*** «начал бросать украдкой взгляды».

Но в целом сколько-нибудь регулярных соответствий не отмечается. Обычно английские глаголы не имеют специального обозначения оттенков, связанных с совершением действия, пребыванием в определенном состоянии там, где тюркские глаголы уточняются вспомогательными глаголами, например:

A peach ***lay*** *before her* в татарском *бер персик* ***ята иде*** «лежал»;

He ***whispered*** в татарском: *ул* ***пышылдап куйды*** «прошептал»;

The cat ***meowed*** в татарском ***мяулап куйды*** «промяукал»;

Wept over him в татарском примере: ***кычкрып елап жибэрдэ*** «заплакала».

В ряде случаев на месте тюркских вспомогательных глаголов английский язык использует послелоги: *come down* в татарском *килеп* ***тоште*** «опустился»; *sneaked off* в татарском: *читке китеп* ***барды*** «исчез, ускользнул».

К аналитическим формам примыкают перифрастические (описательные формы – сочетание глагола ***бол***) ***бул*** «быть» с глагольными именами, инфинитивом, чаще всего с причастиями прошедшего времени. Известны многочисленные образования такого рода в татарском языке [7, 432] (***чыккан булган*** «вышел», ***чыккан була*** «вышел», ***килэ торган булганнар*** «приходили», ***китэргэ булды*** «решил уехать» и др.). Глагол ***бул*** при этом

привносит в различный временной план значение основного глагола, а также привносит модальный оттенок желания, намерения, необходимости: ***барган булыр*** «уже поедет (к тому времени)»; барырга булды «намеревался поехать», ***барасы булды*** «необходимо было ехать».

Глагол пол «быть» в шорском языке, сочетаясь с причастиями основного глагола, придает значение «когда-то было, прежде было»: ***нанган полгам*** «я тогда возвращался», ***нанчан полган*** «я тогда должен был возвращаться», ***нанчан полтрым*** «я, оказывается, тогда вернуться должен был». Сочетание инфинитива с глаголом ***бол*** в тюркских языках можно сопоставить с английским сочетанием подобного типа: чулымско-татарском ***келерге поптурум***, в татарском: ***барырга булдым***, сравнить с английским: *I am to go, I was to go*. (мне нужно (я намерен) ехать; мне нужно было ехать). Вспомогательные глаголы в тюркских языках имеют тенденцию (особенно глаголы бытия) к слиянию с основным глаголом, в результате усечения составных частей аналитической формы и подчинения гармонии гласных в вспомогательных глаголах вокализму основного глагола. Этому способствует расположение служебного глагола после основного и ударение на служебном глаголе (в результате ослабляются и редуцируются серединные слоги). Служебный глагол при этом превращается в служебную морфему, аффикс.

Этот процесс наглядно выступает при сравнении соседних языков и говоров одного языка: ср. шорский парып одурым, чулымско-татарский: ***парвотим*** «иду», шорский: ***сурапчадым***, ***сурапчам*** «я спрашиваю», ***парчазынг***, ***парчен***, ***парсын*** «ты идешь», ***сурапчаабыс***, ***сурапчаарыс*** «спрашиваем». С течением времени происхождение таких аффиксов становится неясным: чулымско-татарский: ***турублум*** «я стою»; ***саллугум*** «положу». Таким образом, в тюркских языках представлены как аналитическая тенденция (использование и превращение слов в части слова, аффиксы). Поэтому мнение о том, что в языках доминирует тенденция к аналитизму, характерное для некоторых зарубежных лингвистов, является несостоятельным [8].

Проведенное нами рассмотрение служебных глаголов в аналитических формах и близких к ним сочетаниях позволяет сделать вывод, что они достаточно широко используются в данных разносистемных языках. Исходный материал для служебных глаголов в сопоставляемых языках во многих случаях близок по семантике, но по-разному происходит обобщение, грамматикализация этих глаголов и распределение их в грамматической системе.

Определенное сходство имеют по грамматическому значению некоторые формы: времена продолженного вида в английском языке и тюркские видовременные формы с глаголами ***тур***, ***чат***, ***отур***; формы английского видового глагольного сказуемого, а также именного сказуемого и тюркские формы с вспомогательными глаголами видового характера; сочетания модального характера английского глагола ***to be*** и тюркские сочетания с глаголом ***бол*** «быть», татарская форма преждепрошедшего времени с глаголами ***иде*** и английская форма прошедшего перфекта (***had come***).

Список литературы

1 Ярцева В.Н. Исторический синтаксис английского языка. – М.: «Наука», 1965.

2 Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – М., 1975.

3 Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях. //Сб. «Аналитические конструкции в языках различных типов». – М, 1965.

4 Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. Изд. 4-е. – М., 2004. – 238 с.

5 Саурбаев Р.Ж., Вафеев Р.А. Структурно-семантическое осложнение предложения полупредикативными определительными конструкциями (на материале английского и татарского языков). Вестник Сургутского государственного педагогического университета. 2012. №1 (16). – С. 26-32.

6 Ганиев Ф.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка. – Казань, 1963.

7 Saurbayev R.Z. The tagseme as a component of structural-semantic sentence complexification. – Middle East Journal of Scientific Research. 2013. T.16.№3. – p. 432-436.

8 Wojciech Sosnowski (2011) Analitic tendencies in modern Polish and Russian. Cognitive Studies| Estudes cognitives. #11. Warsaw. – p. 97-108.

Бұл зерттеуде ағылшын тіліндегі көмекші және байланыстырушы етістіктер және олардың түркі тілдеріндегі сәйкестіктері қарастырылады. Мақала авторлары аналитикалық формалар мен оларға ұқсас тіркесімдерде көмекші етістіктер салғастырмалы тілдерде кеңінен қолданылатыны туралы пікірді ұсынады. Салғастырмалы тілдерде көптеген жағдайда көмекші етістіктер үшін алынған материалдардың семантикасы жуық, бірақ бұл етістіктердің жалпылануы, грамматикалануы мен грамматикалық жүйеде орналасуы түрліше болады. Кейбір формалар грамматикалық мағынасына қарай ұқсас болып келеді: ағылшын тіліндегі жалғастырмалы шақ пен түркі тілдеріндегі түрлік-шақтық формалар.

Current study examines the auxiliary and link verbs in English and their equivalents in Turkic languages. The authors of the article put forward the idea that auxiliary verbs in analytical forms and close to them combinations are broadly used in the compared languages. The source material for the auxiliary verbs of the compared languages is in many respects similar in semantics, but the generalization, grammaticalization of these verbs and their distribution in the grammatical system take place differently.

ӘОЖ 398.2(=512.1)

Ж.Ә. Аймұхамбет, Г.С. Сағынадин
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
a_zhanat@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ АҢЫЗДЫҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Түркі фольклортануында күні бүгінге дейін фольклорлық проза жанрларын анықтау үшін жалпыға бірдей қабылданған критерийлер болмай келеді. Мәтіндер жарияланымында және ғылыми-зерттеу жұмыстарында терминдердің араласуы, синонимдердің қолданысы жиі кездеседі. Сондықтан түркі халықтарында ертегілік емес проза жанрларының классификациясы түрлі сипатқа ие. Бұл мақалада аталған мәселе аясындағы ғылыми шешімдерге ықпал ету мақсатында түркі халықтарының аңыздық проза жанрларының жіктелу, жүйелену принциптерінде, терминология мәселесіндегі ұқсастықтармен қатар айырмашылықтар сараланған.

Кілт сөздер: түркі фольклоры, аңыздық проза, жанрлық классификация, аңыз, әпсана, хикая

Жанрлық ерекшелікті, жанрлық дифференциацияны айқындау – фольклортанушылар алдында тұрған маңызды міндет. Алайда, көптеген түркі халықтары фольклорындағы кейбір жанрлар үшін бұл – шешімі қиын мәселе болып табылады. Бұл, әсіресе, фольклорлық проза туындыларына қатысты келеді. Ғалым В.Я. Пропп өз еңбегінде: «Жанровый состав фольклора одного народа не может быть механически перенесен на состав фольклора другого народа» дейді [1]. Бұл пікірмен башқұрт ғалымы Н.Т. Зариповтың да тұжырымы үндес: «Жанровая классификация фольклорных произведений разных народов не может быть одинаковой, в полном смысле идентичной» [2]. Бұдан көретініміз, кез келген халықтың фольклорына тән спецификалық ерекшелік сол халықтың өмірі мен тұрмысына, оның қоғамдық және мәдени дамуына негізделеді. Сондықтан түркі халықтары фольклорының жанрлары семантикалық және терминологиялық жағынан көп жағдайда сәйкес келе бермейді. Бұл түркі елдерінің ертегілік емес проза немесе аңыздық прозасына да тікелей байланысты.

Ертегіден тыс прозаға қатысты түркі халықтарының: қазақ (М. Ғабдуллин, М. Әуезов, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Е. Костюхин, Ш. Ыбраев), қарақалпақ (Н. Баскаков, Қ. Мақсетов, Н. Дәуқараев, Н. Жапақов, К. Айымбетов, И. Алламбергенова), қырғыз (А. Эркебаев, К. Мифтаков, К. Байжігітов, Б. Кебекова, Ж. Шериев, Н. Нарынбаева, т.б.), түрікмен (А. Баймырадов), өзбек (К. Имомов, У. Жұманазаров, Н. Хатамов, Б. Сарымсақов, М. Мұрадов, М. Жураев), қарашай-балқар (Ф. Гулиева, Т. Хаджиева, Ф. Алиева), түрік (П. Боратав, С. Сақаоғлы, М. Эргун, Х. Өздемир, М. Өндер), әзірбайжан (Т. Фарзалиев, М. Ахмедов, В. Велиев, П. Эфендиев, С. Пашаев), чуваш (Г. Комиссаров, И. Одюков, В. Родионов, Г. Ильина), башқұрт (А. Сулейманов, Б. Ахметшин, Ф. Надршина, Г. Исхакова, Г. Ахметшина), татар (Н. Ибрагимов, Г. Рахим, М. Васильев, С. Гилязутдинов), хакас (М. Унгвицкая, В. Майногашева, В. Бутанаев, В. Миндибекова), алтай (С. Суразаков, С. Каташ, К. Яданова), якут (Г. Эргис, И. Пухов, В. Никифоров, Л. Герасимова), ұйғыр (М. Әлиева, А.

Рахман) классификациялары мен ғылыми терминологиясын қарастыруда ұтымды ой, білім мен білік айқын көрінеді. Индивидуалды таным мен ұстаным да тірек болған. Бұл жанрлық классификацияларды екшеп, сараптау нәтижесінде бір қатар мәселелердің басы ашылады.

Түркі халықтарында ертегіден тыс жанрлар саласы түрлі атауға ие боп келеді. Мәселен, қазақ фольклортануында *аңыздық проза, ертегілік емес проза (С. Қасқабасов)*, қарақалпақтарда – *эпикалық жанрлар (Қ. Мақсетов), тарихи эпикалық жанрлар (Н.Баскаков),* қырғыздарда – *қара сөз (А. Эркебаев, Н. Нарынбаева)*, түрікмендерде – *эртеки хасиетсіз фольклор прозасы (А. Баймырадов),* чуваштарда – *халап (В.Г. Родионов, Г.Г. Ильина)*, алтайлықтарда – *куучын (С.С. Суразаков, С.С. Каташ)*, хакастарда – *кип-чоох, тарихи фольклор* (*В. Бутанаев*), якуттарда – *кэпсээн (Л.П. Герасимова)*, т.б. Тіпті, XX ғ. басында башқұрттың мерзімді басылым беттерінде ертегілік емес проза жанрлары «қисса», «вәкает» (шежіре), «карһүз» (ескі әңгіме), «риүәйәт» (аңыз), «тарих» секілді терминдермен берілді.

Бұл ретте ғылыми терминологиямен қатар халықтық терминологияның да болғанын ескеру қажет. Мәселен, чуваштағы *халап*, алтайлықтардағы *куучын/куучун*, хакастағы *кип-чоох* терминдері. В. Бутанаев өз еңбегінде хакас фольклорлық прозасындағы халықтық терминологияға қатысты бірнеше түсініктерді келтіреді: *«иргі чоох»* (батырлар, басшылар және маңызды тарихи оқиғалар туралы аңыздар), *«ибеке чоох»* (шежірелік аңыздар), *«чайзан-чоох»* («романтикалық чайзан-батыр» сынды басты кейіпкер болатын әпсаналар), *«хара-чоох»* (ауызша әңгіме немесе хикаялар) [3, с. 6-7].

Ертегіден тыс прозаның жанрлық жіктемесі де түрлі аспекті аясында жасалғанын көреміз. Сондықтан да олардың өзара қабысатын және алшақ кететін тұстары бар.

Шындық негізге құралатын *аңыз* – барлық түркі халықтарында кездесетін және мол әрі терең зерттелген жанр. Академик С.Қасқабасов алғашқы болып қазақ халық прозасы жанрларын классификациялаудың басты шарттарын нақтылап, ертегіден тыс проза жанрларын *миф, хикая, әпсана, хикаят* және *аңыз* деп жіктеген еді [4, 28-34 б.]. Ш. Ыбраев, С. Бахадырова, Б. Рахымов құрастырған «Түркі халықтары фольклоры» (2009) кітабында *аңыз әңгімелер* деп көрсетіледі [5]. Өзге түркі халықтарында: қарақалпақтарда – *рәуаят*, қырғыздарда – *уламыш, окуя жомок*, өзбектерде – *ривоят*, түрікмендерде – *роваят*, әзірбайжандарда – *раваят*, түріктерде – *efsane*, башқұрттарда – *риүәйәт*, татарларда – *риваять*, чуваштарда – *халап, халапесем, эпикалық проза*, хакастарда – *кип-чоох, полған нимедеңер кип-чоохтар,* алтайлықтарда – *кеп-куучын, албатынын куучындары*, якуттарда – *кэпсээн*, ұйғырларда – *ривайәт* т.б. атауларға ие.

Ескеретін тұсы: жоғарыда сөз болғандай, аталған терминдердің кейбірі ертегілік емес прозаның жалпы атауы ретінде пайдаланылады. Ол хакастардағы – *кип-чоох*, якуттардағы – *кэпсээн* терминдеріне қатысты. Сондай-ақ түркі фольклорында аңыз жанры кейде *әпсана* деген атаумен жұмсалған не оған синоним ретінде қолданылған. Бұл қарақалпақ (К. Мақсетов, Н. Дәуқараев, Н. Жапақов), қырғыз (Т. Танаев), татар (Г. Рахим, М.А. Васильев), әзірбайжан (Фарзалиев) фольклортануындағы ғылыми тұжырымдардан кездестіреміз. Хакастағы халық терминологиясы бойынша әпсаналар мен аңыздар «полған нимедеңер кип-чоохтар (болған оқиға туралы әңгімелер)» деген атаумен бір топта қарастырылады [6].

Қазақ, башқұрт фольклортану тарихында халық прозасын жанрға сараламай, түгелімен «ертегі» деп ұғу қалыптасқан болатын. Қырғыз фольклорында ертегілік емес прозаға тән миф, әпсана, аңыз жанрларын ертегі немесе эпостық туындылар қатарында қарастырылды. Соған сәйкес қазақ халық прозасында аңыз жанры алғашқыда ертегілер қатарында қарастырылып, *аңыз-әңгіме* (М. Ғабдуллин), *аңыз ертегілер, аңыз әңгімелер* (М. Әуезов) деген атауларға ие болды. Қырғыз халқында аңыз терминінің астарында хикаяға тән жанрлық түсінік жататын жіктеме үлгілері (А. Эркебаев, Н. Нарынбаева) де ұшырасады.

Түркі халықтарында аңыздың ішкі жанрлық түрлері, тақырыптық топтары туралы ғылыми тұжырымдар, пайымдаулар жетерлік. Олардың өзіндік ерекшеліктері мен тоғысатын тұстары да бар. Мәселен, аңыздардың *тарихи, топонимикалық* түрлері түркі елдерінің барлығында дерлік қарастырылған. *Мифологиялық аңыздар* жайы түрік (М. Ергун), чуваш (Г.

Ильина), якут (В. Никифоров), ұйғыр (А. Рахман) аңыздық прозасында қозғалады. *Діни* (әзірбайжан, түрік) және *тұрмыстық* (татар, башқұрт, алтай, якут) аңыздардың да жиілілігін байқауға болады.

Бұл ретте әр халықтың ұлттық болмысы мен тарихи дамуына, мәдени-рухани ерекшелігіне сәйкес ғылыми айналымға енген аңыз түрлеріне де назар аудару керек. Дәлірек айтсақ, *тарихи аңыздардың* тақырыптық түрлері, *дербес тарихи аңыздар* (башқұрт), *этнонимикалық* (қарақалпақ, өзбек) немесе *этногенетикалық* (түрікмен), *этнографиялық* (қарашай-балқар) аңыздардың орын алуы осы мәселені дәйектей алады. Сонымен қатар қазақ халқында *күй аңызының* қалыптасуы, қарақалпақ халқында *некронимдік аңыздардың* дараланууы, т.б. мысал болады.

Әпсана терминіне қатысты да түрлі қарама-қайшы тұжырымдар болғаны рас. *Афсона* (өзбек), *афсана* (әзірбайжан), *эфсане* (түрікмен), *әпсәнә* (ұйғыр), *менкибе* (түрік), *легенда* (татар, башқұрт, чуваш, т.б), *икая жомок, аңгеме жомок* (қырғыз) сияқты атауларға ие. Бұл жанр түркі фольклорында ертегілік емес прозаның жалпы атауы ретінде қолданылған немесе ертегіден тыс жалғыз жанр болып көрсетілгенін аңғардық. Мысалы, өткен ғасырдың 30-ж. бастап башқұрттың шындыққа негізделген халық әңгімелері *«легенда»* деген бірізді атауға ие болды. Айтып өткеніміздей, аңызбен синоним болып қарастырылған дәйектер де бар. Якуттарда *әпсаналық аңыздар* (В. Никифоров) башқұрттарда *«риүәйәт-легенда»*, яғни *аңыз-әпсана* (Ф. Надршина) деген жанрлық түрдің орын алғанына көз жеткіздік. Ертегімен қатар қойылған қағидалар да бар. Мәселен, қарақалпақ фольклорына байланысты фольклортанушы К. Айымбетов: «Халық ертегілерінің бір түрі – *әпсана* деп аталады. *Әпсана* – тарихпен байланысты ертегі-әңгімелер» дейді [7]. Н. Жапақов өз еңбегінде *«ертегі-аңыз»* ұғымын пайдаланып, жақша ішінде *«легенда»* деп көрсетеді [8]. Қарашай-балқар фольклорында *әпсаналар* мен *мисал (притча)* бір топта қарастырылады. Сонымен қатар *миф* түсінігін беретіндігі туралы тұжырым (Қ.Мақсетов) да жоқ емес. Чуваш ғалымы В.Г. Родионов *мифологиялық прозаны* атай отырып, оған космогониялық, этиологиялық, демонологиялық сипаттағы әңгіме-мифтерді жатқызады. Ал терминдік тұрғыдан алсақ, ғалымның анықтамасындағы *мифологиялық проза – легенда*, яғни, *әпсана* деген атауға ие [9].

Ғалым С.Гилязутдинов татар халқының ертегілік емес прозасында өзіндік жанрлық сипатымен аңыздарға жақын ауызша әңгімелер – легенда (әпсана) туралы сөз қозғайды да, ондағы фантастикалық қиялдың 1) ежелгі наным-сенімдерге негізделген түрде; 2) кітаби және құран сюжеттері мен мотивтеріне негізделген діни түрде болатынын айтады [10]. Әпсананың бұлайша діни тақырыпты қамтуы барлық түркі халықтарында тұжырымдалады, көп жағдайда *«діни әпсана»* деген ішкі жанрлық түр ретінде көрсетіледі. Қазақ фольклортануында *«әпсана-хикаят»* термині (С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов) қалыптасты. Мұнда қосарланған *хикаят* сөзін ғалым С.Қасқабасов әпсананың діни сипатын танытуға бағыттаған еді. Алайда, кейінгі жылдары ғалым діни тақырыптағы жанр ретінде *хикаятты* жеке қарастырады [4, 32 б.]. *Хикаят* терминін *хикая* жанрына қолданған пайымдаулар да кездеседі.

Демонологиялық мақұлықтар жайлы ел сенімі мен нанымынан ақпарат беретін *хикая* жанры жеке жанрлық түр ретінде кеш қалыптасты. Аңыз, әпсаналар құрамында қарастырылып келді. Түркі халықтарында оған берілген терминдік атаудың өзі әр қилы: *хикая* (қазақ), *окуя жомок, аңгеме* (қырғыз), *болмуш* (ұйғыр), *хөрәфәти хикәя* (башқұрт), *тешмеш халапесем* (чуваш), *хара-чоох* (хакас), *мифологиялық хикәят* немесе *әңгіме* (татар). Қырғыз ертегілік емес прозасында хикаяға қатысты «*аңыз»* терминінің қолданылғаны жоғарыда айтылған. Сондай-ақ ұйғыр халқындағы *«болмуш»* (М. Әлиева) термині қырғыз фольклорында хикаядан өзгеше сипатта, яғни орыс халқындағы *«сказ»* немесе *«байки»* (Н. Нарынбаева) формасына сәйкес пайдаланылады. Аталмыш жанр аясындағы мұндай терминологиялық айырмашылық – халықтар арасындағы ғана емес, бір халықтың өз ішінде даулы мәселе екенін де байқадық. Мәселен, чуваш аңыздық прозасында *«хикая»* термині төмендегідей атауларға ие: *«пулмаш»* (Г.И. Федоров), *«курнаске»* (В.П. Станьял), *«тешмеш халапе»* (И.С. Тукташ), *«тен-тешмеш халапе»* (Н.И. Егоров), *«телентермеш»* (В.Г.

Родионов), т.б. [11, с. 32]. Бұл, әрине, кейбір түркі елдерінің халық прозасындағы жанрлық классификация мәселесінің әлі де жан-жақты зерделеуді талап ететін өзекті зерттеу нысаны екенін көрсетеді. *«Быличка»* немесе *«бывальщина»* сынды орыс терминдерін ұстану мысалдары (қарақалпақ) да бар. Кейбір түркі халықтарында (қырғыз, хакас) *хикая* мен *ауызша әңгіме-естеліктер* функциялық мақсаты ортақ, жанрлық бір түр ретінде қабылданады. Мұнымен қоса аталған *әңгіме-естеліктердің* жеке терминмен қарастырылған үлгілері де кездеседі. Мысалы, қырғыз фольклорында *«меморат оозеки аңгеме»* (А. Эркебаев), башқұрт фольклорында *«хәтирә»* (Ф. Надршина), татар халық прозасында *«сөйләкләр»* (Р. Мухамедзянов, С. Гилязутдинов) *Ауызша әңгімелер* қарашай-балқар фольклорында да дербес жанр түрінде орын тепкен.

Түркі халықтарында жанрлық дифференциациясы айқын – миф болып табылады. «Миф» сөзі ортақ қолданысқа ие. Бірақ жекелей этникалық тұрғыда *санжыра* (қырғыз), *мит* (түрік) деген атаулар кездеседі. Хакас халықтық терминологиясында мифтер *«пурунгы кип-чоохтар»* (ежелгі әңгімелер) деп беріледі. Қарақалпақ, чуваш фольклортануында *миф* анықтамасын *әпсана* терминімен беру принципі жайын жоғарыда атап өттік.

Түркі халықтарындағы ертегілік проза классификациялары бұдан да бөлек жанрларды қамтиды. Әсіресе, кейбір ғалымдар тарапынан жанрлардың өзара бірігу, кірігу негізі басшылыққа алынып, жанраралық классификациялық топ ретінде ұсынылған аралас терминдер көрініс тапқан. Мысалы, башқұрттарда *ән-аңыз, ән-әпсана, аңыз-әпсана* (Ф. Надршина), якуттарда *әпсаналық аңыз* (В. Никифоров). *Ән-өлең* мен *аңыз* арасындағы байланыс хакас халық прозасында да орын алған. Мұндай жанрлық құрылым хақында М. Унгвицкая, Г. Сыченко салмақты пікір білдіреді. Аталған аралас тип түрлері генезис, эволюция мәселесінде өзектілік сипатын танытады. Сондықтан зерттеу бағытында өміршең нысан болатыны сөзсіз.

Сонымен қатар түркі ертегілік емес прозасы саласында *тұс пен тұс жоруға қатысты әңгімелер, мисал, анекдот* секілді жанрлық формалар да қарастырылғаны айқындалды.

Қорыта айтсақ, түркі халықтарының аңыздық прозасындағы ғылыми классификация ұқсастықтарға да, айырмашылықтарға да ие. Бұл бір жағынан, этникалық мәселеге қатысты болса, екінші жағынан ертегілік емес проза туындыларында жанрлық және стильдік канондардың болмауымен байланысты. Жанрлардың өзара ықпалдастығы мен өзара кірігуі көбінесе олардың жанрлық қырларының бұлыңғыр тартуына әкеледі. Туындының өмір сүру уақыты, айтылу формасы мен қабылдануы – жанрлық табиғатты танудың басты көрсеткіштері болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Пропп В. Принципы классификации фольклорных жанров // В кн: Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – С. 38.

2 Зарипов Н. Научный свод башкирского фольклора // Башкирский фольклор: исследования последних лет. – Уфа, 1956. – С. 14.

3 Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Исторический фольклор хакасов. – Абакан: Хакасский гос. ун-т им. Н.П.Катанова, 2001. – 148 с.

4 Қасқабасов С. Ойөріс (фольклор туралы). - Астана: Астана полиграфия, 2009. – 304 б.

5 Ыбраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтары фольклоры. - Көкшетау, 2009. – Б. 141.

6 Миндибекова В. Жанровая специфика хакасских мифов: автореф. ... канд. филол. наук. – Новосибирск, 2004. – С. 29.

7 Айимбетов К. Народная мудрость. – Нукус: Каракалпакстан, 1988. – С. 33.

8 Жапаков Н. Вопросы реализма в каракалпакской литературе дореволюционного периода. – Нукус: Каракалпакстан, 1972. – С. 9-10.

9 Родионов В. К вопросу об уровне и характере бытования чувашского фольклора // Статистико-этнографические исследования в Чувашской АССР. – Чебоксары, 1984. – С. 118-122.

10 Гилязутдинов С.М. Татарские исторические предания и легенды и их художественные особенности: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2000. – С. 14.

11 Ильина Г.Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 228 с.

Как известно, в тюркской фольклористике до сегодняшнего дня не имеется общепринятых критериев для определения жанров фольклорной прозы. В текстовых публикациях и научно-исследовательских работах часто встречаются смешение терминов, использование синонимов. В связи с этим классификация несказочной прозы тюркских народов имеет разные черты. В данной статье, в целях влияния на научные решения именуемой проблемы, анализируются сходства и различия в терминологии и принципах классификации, систематизации несказочной прозы тюркских народов.

It is a well-known fact that in Turkic folklore studies until nowadays there are no generally accepted criteria for determining the genres of folklore prose. In text publications and research projects, we can often encounter a confusion of terms, and synonyms usage. In this regard, the classification of the non-fairy prose of the Turkic peoples has various traits. In this article, in order to impact the scientific solutions of the named issue, the affinities and discrepancies in the terminology and principles of classification, systematization of the non-fairy prose of the Turkic peoples are analyzed.

ӘОЖ 378.1. 147 (5 қ)

А.Қ. Ашкенова, А.О. Исина
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
A_ashkenova@mail.ru, kok325504@mail.ru

МӘШҺҮР-ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИМАНДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Мәшһүр Жүсіптің еңбектеріндегі – діни таным, рухани ғибрат-тәлім, адамгершілік, имандылық тақырыбындағы туындылары жайлы айтылады. Мәшһүр Жүсіп те өлең жазғанда ислам дінін үнемі жырлап, халыққа сәуле шашқанда осындай жарқын мақсат көздеген. Сондай-ақ, мақалада ақынның имандылық тақырыбындағы барлық шығармалары – діни дүмшеліктен мүлдем аулақ, халықтың көңіліне сәуле түсірер, осы дүние тіршілігіне шапағат-шуақ шашқан шығармалар екені айтылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығынан байқайтынымыз ол әділдік іздеген қалың жұрттың жоқшысы бола білген тұлға екенін көреміз.

Кілт сөздер: діни таным, рухани ғибрат, адамгершілік, имандылық, өлең, әдебиет, ақын.

Көркемөнер, нақтылап айтқанда сөз өнері адамзаттың игіліктеріне бағытталатыны белгілі. Суреткер айналасына тек пенделік түйсікпен қарай алмайды. Оның қоршаған ортадан көріп-сезетіні, түйсінетіні қаз-қалпында емес, жандана беріледі. Көркемдік таным арқылы оның дүние-жаратылыс құбылыстарына бақылау, пайымдауы өрістейді. Елінің өткенін шолып, жақсы-жаманын саралайды, ойлы, парасатты шығармалар тудырады.

Мәшһүрдің бұл тараптағы еңбегін – діни таным, рухани ғибрат-тәлім, адамгершілік, имандылық тақырыбындағы туындыларын алдымен бір сөзбен түйіндеп айтсақ, *дін түзеу тақырыбындағы,* яғни *дін түзеу арқылы ел түзеу жолындағы шығармалары* деп айтуға болар еді. Немесе бұл діни азаматтық әуен...

Мәшһүр Жүсіп те өлең жазғанда ислам дінін үнемі жырлап, халыққа сәуле шашқанда осындай жарқын мақсат көздеген. Әрине, ақынның дін, имандылық тақырыбындағы барлық шығармалары рухани-азаматтық әуенге құралған, елдің көзін ашып, ақ жолға салып, алдағы келешек жолын нұсқаған дүниелер демейміз. Олардың ішінде бізге керегі – діни дүмшеліктен мүлдем аулақ, халықтың көңіліне сәуле түсірер, осы дүние тіршілігіне шапағат-шуақ шашқан шығармалары. Бұл тұрғыдан келгенде Мәшһүр Жүсіптің «Шайқы Ысқақ», «Мәшһүрдің алпыс сегізінде сөйлегені», «Қолыма қағаз, қалам алайын да», «Бес парыз», «Қажылық, иман шарттары», « Адам екі түрлі», «Ит дүние», «Шайтанның досы», «Табылар мергенге де бұқтырушы», «Ағашсыз жапырақ», «Жәдігөйдің жыры», «Қажыларға», «Қамаралдин қазірет», «Сүлеймен мен байғыз», «Жарты нан», «Шайтанның саудасы», «Ақ қағаз, қалам, сия келді бізге», «Төрт асыл, бес береке», «Науан би», «Жалған туралы», «Адам ата мен шайтан», т.б. туындыларын осы тақырыпқа жатқызуға болады. Бұлардың кейбіреулерінің көркемдік деңгейі төмендеу болғанымен, барлығы дерлік өз кезінде халық көңілінен шыққан, ел қажетін өтеген, сондықтан бүгін де оқырманды бей-жай қалдырмас, қазақ әдебиеті қазынасына өзіндік үлес болып қосылған шығармалар.

Алдымен осы жерде атап айта кетер нәрсе – жалпы түркі әдебиетінде, оның ішінде қазақ әдебиетінде діни тақырыпты бірінші болып жырлап, үлкен жол салушы – XII ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Иассауи. Ал, оның осы ұлы жолын XIX ғасырда жаңа арнада және жақсы дамытқан ақын – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Оның төменде таразыланып, ретіне қарай алуан қырынан қарастырылатын өлеңдері бізге дейін де айтылып келген осындай байлам-ақиқатты дәлелдейтінін көреміз.

Дәстүр мәселесі - кең ұғым. Әр халықтың әдебиеті мен өнерінде әр дәуірде көптеген дәстүрлер пайда болып, өркендеп, оның озығы ілгеріге жетіп отырады. Мәшһүр Жүсіп – адамгершілікпен қатар ақындық жолда да Абайды әрқашан аға тұтқан, үлкен үлгі көрген шайыр. Оның қай қадамында да өзі бастан кешкен заман, уақыт табы барлығы – әрине, талассыз. Ол да өмірді өнер-біліммен, ағартумен, өнермен өзгертуге боларына қатты сенген. Ендеше сөзі мен ісі бір жерден шығып, ақ жолдан таймаған ақынның кейде жеке өз басын асқақтатып, қалың қазаққа қатты ықпал жасағанын айтуы да табиғи, жарасымды іс. Осы ретте оның «Мәшһүрдің өзін таныстыруы» деп тақырып қойылып берілген өлеңі де келісті көркемдігімен, кемел ой-пікірімен көзге түседі. Айтпақшы, бұл өлең кітаптың «Өзі туралы айтқандары» тарауының бетін ашып тұр.

Халық, қауым – оның өзіне айналса, өзі – халық, қауымның қайғы-қасіретін, қуаныш-қамын, озықтық-олқылығын басынан өткеріп, етене болып кетеді. Міне, оның «Бес парыз» өлеңі де – осы айтқанымызға айғақ.

Жігіттер, «Өнер алды – ғылым-білім»,
Деген жан құлағың сал, Ислам – дінің.
Өз еркің өзінде боп тұрған шақта
Күн өткен тірілікте сайра, тілім [1,138].

Атынан-ақ белгілі боп тұрғандай, ақын әрбір мұсылманның атқарар бес парызын жыр тілімен жеткізеді. Бес парызды білу, өтеу – мұсылмандықтың шынайы белгісі. Ендеше өлеңнің осыны таратып, таныстырған тұстарын алға тарта кету де бір парыз десек артық кетпейміз.

Исламның бес парызы: біреуі – *иман,*
Таппайды бұл бесеуін дүние жиған.
Ықтиқат, шын ниетпен жұмыс қылып,
Ерлерді айт Құдай үшін жанын қиған.
Екінші – *намаз* екен бізге парыз,
Айтпасаң білмегенге – бізге парыз.

Нәпсіні құрбан қылып бауыздасақ,
Құдайға жетеді екен сонда ғарыз.... [1, 139-140].

Иә, негізгі мәселе – шама келетін қарапайым адамдық шарттарын орындауда. Жағдайың болса, денсаулығың көтерсе, дүние-мүлкін болса, адам болу – адамдық парыз, міндеттерді орындау қажеттігі ешқандай дәлел тілемесе керек.

Ақындар өздерінің өлең-жырларында қазақтың қанатты сөз, нақылдарын мол кірістіру арқылы айтатын ойларының көркемдігін, мән-маңызын тереңдетіп отырған. Мәшһүр Жүсіп «Жеті жетім» деген өлеңінде – мәні терең қағидаттарды қозғап, қызық та қисынды ойлар айтқан әрлі, нәрлі туынды. Әкесі жоқ жетімді, әкесіне қоса шешесінен айырылған тас жетімді білеміз. «Тыңдамаса – сөз жетім, киілмесе – бөз жетім» екенінен де хабарымыз бар. Ал, ақынның айтары – мұндай жүйесін тапқан ой-шындықтар ғана емес, ащы ақиқаттар, алаш ойланып түсінсе, түзесе болар ақиқаттар.

Мәшһүр Жүсіп айтқандай жағдайға жетсе, елге пайдасын тигізбесе, орнымен жұмсамаса, мешіт те, дүние де жетім екендігі анық. Сонда ол айтқан басқа жетімдер – кімдер, немесе нелер? «Жаман байға кездескен жақсы қатын» да – жетім, «долы қатынға кездескен ақылды ер» де – жетім. «Көп ғалымның ішіне түскен» надан да – жетім: «Отырса сөзге түсінбей аңырайып, жетімдік не болады мұнан жаман». Керісінше көп наданның ортасына түскен ғалымның әлгі наданнан да бейшара, жетім екендігі ақиқат.

Бір үйде оқылмаса Құран – кітап,
Ол дағы жетімдікке болған қисап.

Біз осындай жеті жетімдікке ұшыраған, тап болған бұл сордан құтқарар ғұламалары жоқ, бұл апаттан алып шығар ерлері жоқ елді де жетілген ел, жетім емес ел деп қалай айтармыз?!

Кісіге анау-мынау бұрмаймын бас,
Дүние – дос, махаббатсыз – құр қара тас.
Шын жүрек махаббатлы жан табылса,
Жолына жаным – құрбан, құдайға – бас.

Махаббатпен жаратқан адамды өзі,
Махаббатсыз боп кетті дүние жүзі.
Махабатсыз жан да жоқ, тіпті иман», – деп,
Анық бар пайғамбардың хадис сөзі [1,147].

Бұл жерде де ақынның Абаймен үндестігі еске оралады. Абайдың ақындық ойының философиялық ой қорытуға дейін биіктейтіні адам мен заман, өмір мен өлім, өткіншілік пен мәңгілік туралы айтқандарынан аңғарылады. Алла ортақ, ақиқат ортақ, ой ортақ болғандықтан Мәшһүр Жүсіп те Абай ізімен «Махаббатпен жаратқан адамды өзі», «Махаббатпен өмірді, өзімізді түзейік» деп жатса таңданатын түк жоқ. «Абай дүниенің мүмкіндіктен шындыққа айналуының себебін махаббат ұғымы арқылы түсіндірген. Махаббат жаратушының құдіреті, нұры, дүниені шындыққа айналдыруының басты себебі» [2,18]. «Адам екі түрлі». Ақынның бұл өлеңде де айтары, жалау етері – жақсылық, имандылық, адамшылық. Алайда осындай жақсылығы аз жан, жылуы тапшы пенделер де бар ғой өмірде. Тіпті тікен адам, жекен жандар да өмірде жиі кездеспей ме?!

Имандылық рухани дүниенің жаңғырып, кемелденіп отыруымен өлшенеді. Ендеше оған жететін шарттар сақталып отыруы тиіс. Сонда олар – қандай шарттар? Ақын Мәшһүр Жүсіп жазбаларына үңіліп, бұларды біліп алған да артық емес. Ол бұларды қазағым, мұсылман үмбеттері біліп алсын деп өлең өзегіне түсірді емес пе?! XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі хақ жолына түсірер талап-тілек қазір де бәрімізге ортақ.

Біздер білеміз бе бұларды?:
Беріп тұр нанғаны үшін *бірлігіме,*
Таянып менің патша кеңдігіме...

Екінші – *періштелер, саған нанып,*
«Болар, – деп – сендер куә» ойына алып...

Үшінші – *кітап айтқан сөзге нанды,*
Сөзіне ғалымдардың құлақ салды...

Төртінші – *пайғамбарлар бәрін білді,*
Солардың өтіп кеткен, соңына ерді...

Шын нанған *қияметтің барлығына,*
Құдайдың анық көнген жарлығына...

Алтыншы – *дүние, малға назар салмай,*
«Болар, – деп ойламаған, – арты қандай?»...

Жетінші – кітап сөзін танып біліп,
Өлген соң тірілуді анық біліп... [1,149-150].

Ақынның дін түзету тақырыбын қаузайтын тағы бір туындысы – «Дүниеге көңілі қалғандықтан сөйлеген сөзі». Өкініштісі – оның да қағазға түскен жылы белгісіз екен. Құдайдың бергенін қанағат қылуды, өмір өткіншілігін айтудан өлең өткір сынға ұласып, қоғамға тікелей қатты тіс батырып, тобықтан қағумен жалғасады.

Ақыртып арыстандай шерді жығып,
Үстіне ойнақтап жүр түлкі шығып.
Қабанға қасқыр менен қалып тоғай,
Жатақта арыстандар қалды бұғып [1,152-153].

Өлеңнің шындығы – ащы, сыны – салмақты, ауыр. Мәшһүр Жүсіптің мұндай сынға баруы бұл туындының беріректе, аласапыран заманның ар-жақ бер-жағында жазылғанын байқатады. Гегель: «Ақындық шығармашылық табиғатты тура көшіру емес. Поэзия, терең мағынасында шынайы, киелі, асыл өнер. Ақын барша құбылыстар мен заттардың негізін ұғып, түсінетін асқақ рухтың иесі»[3,190], – дейді. М.Жүсіпұлы көрген-білгенін, жиып-тергенін қорыта айтып, көркем бейне жасауға шебер ақын.

Ақынның кезекті бір өлеңі – «Шайтанның досы» деп аталады. Ол – кім? Әрине, теріс жолға түскен адам. Сонда шайтандықтың өзі немене? Егер адам дүниені, қоршаған ортаны, қоғамды бес сезім: ақыл (сана) – бас, құлақ (есту), көз (көру), мұрын (иіс), тіл (дәм) арқылы таныр болса, мұны ақын әуелі осы өлеңінде де айтып алады, сол бесеуін дұрыс жолға бағыттап, өмірді дұрыс танып, дұрыс жүре білмесе, жеңілтектікке салынса, жалған пайым жасап, бәтуасыз істер жасаса, адамның онысы шайтанның жолына түсу болмай, не болмақ?!

Шайтан досының табар пайдасы не, өмірде шығар тұрғысы қандай?

«Құдай кешер әлі!» – деп күнә қылмақ,
Ар кетіріп, ант ішіп, жан сатылмақ.
Не жалғанда немесе ақыретте
Оңалмастай өкпеден бір атылмақ [1,162].

Өлеңнің тұла бойында да, стиль-бағдарында да Абай үлгісі, сөз саптасы, ой тастасы жатыр. Абай М.Лермонтовтың “Демон” поэмасының алғашқы екі бөлімін “Шайтан” деп атаған. Абай шайтан ұғымына терең талдау береді. “Шайтан - құдайдың қуған жаны. Шайтанның шайтан атану себебі оның теңеспейтін теңдесі жоқ құдірет мүмкіндігіне күдік келтіруі. Теңдесі жоқ нәрсе - жалғыздық. Жалғыз болу Жаратушыға тән, әрі ол жалғыздықтың сыры да Жаратушы үшін мәлім, өзгелер үшін құпия. Шайтан болуға ынталы періште осы құпияға қол созған. Сол әрекеті үшін лағнеттікке душар болған періште шайтанға айналған” [1,70].

Дүние-тезекті терген қоңыз да болмай, төрт асыл, бес берекені іздемеген доңыз да болмай, адам боламын десеңіз, Мәшһүр Жүсіптің айтар ғақлиясы, міне:

«Құдай – бір, жоқ – деп басқа» айтса тілің,
Шын білсе тіліңдегіні жаның-ділің.
Дініңмен аянбастан қылып қамал,
Пайғамбар сүннетімен өтсе күнің!
Төрт асыл – анық осы бойыңдағы,
Орнына келе берсе ойыңдағы.
Түгендеп бұл төртеуін қыла алмасаң,
Жүре бер тамағыңа тойын дағы [4,205]

Өмір сүрген соң, көзбең көресің, санаңмен сезесің, аузыңмен тамақ ішесің, құлақпен естисің, тіліңмен сөйлейсің. Ендеше көзден тиылу, тілден тиылу, тамақтан тиылу, ақылға салып, адамша жүру – нағыз бес береке осылар емес пе?! Ары қарай таратсақ, мұның өзі иманға, ынсапқа, қанағатқа, білімділікке, қайырымдылыққа саймай ма?

Сөзіңді кім тыңдамас жүйе болса,
Кім термес балбыраған шие болса.
Адамға келер мұнан мол мереке,
Екі аяқ арасына ие болса.
Қиянат, аманатқа, қастық етпей,
Карантин қылған жерден тоқталса, өтпей,
Уағда айтқан жерден сөз табылып,
Ұстаған жерден қолы тұрса кетпей [4, 205]

Бұларды істемесең, бұлар ойда болмаса, онда Құраннан хабарсыз болғаның. Ал, Құраннан хабарсыз жанда мұндай бес береке, алдында ақын айтқан төрт асыл қайдан болсын?!

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығынан байқайтынымыз, ол әділдік іздеген қалың жұрттың жоқшысы бола білген тұлға. Ескіден келе жатқан надандықпен күресуші, орыс отаршылдығына сыни көзқараспен қараған азамат ақын екеніне де шығармаларын талдау арқылы көзіміз жетеді. Әлеумет ісінде халық қамқоры болған арқалы ақын дін, діл, тіл түзеу мәселелерін дер кезінде қоя білген. Қазақ қоғамында болып жатқан ірі қоғамдық-саяси өзгерістерге өз үнін қоса отырып, қарапайым халықты дін түзеуге шақырып, өз шығармаларының алтын арқауы ете білді. Оның барша саналы ғұмыры отаршылдық қысымындағы туған халқының мұң-зарын, қайғы-қасіретін жырлау ғана емес, сол жолдағы өзінің шығармашылық тұлғасын даралайтын өзіндік сипаттарымен ерекшеленеді. Ол ұлттық әдебиетіміздің дәстүрінен нәр алып қана қоймай, озық ойлы өзге елдер әдебиетімен де сусындағанын байқаймыз. Адамзат баласын ізгілік пен қайырымдылыққа үндейтін дін тақырыбында көптеген өлең-жырлар туғызған ақын соны ел ішіне таратуға де өз үлесін қосты.

Қорыта келгенде, Жүсіп Көпейұлы – қазақтың XIX ғасырдың екінші жартысы мен өткен ғасырдың бірінші ширегінде ғұмыр кешіп, жыр қашаған үлкен ақындарының бірі. Өзгелерге ұқсамас, өмір түзету, өнер ұштау тақырыптарына қоса діни тақырыпта да талай тамаша туындылар қалдырған, қазақ әдебиетінде азаматтық әуенді Абай ізімен қатар асқақтатып, сөзімен халқына зор қызмет сіңірген үлкен суреткер шайырларымыздың бірі. Асылында ақын Жүсіп Көпейұлы десек, бір нәрсе кем болып тұратыны тағы бар. Ол – өз кезеңінде атағы дүркіреген ақын, дәлірек айтқанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.

Әдебиеттер тізімі

1 Көпейұлы М.Ж. Шығарамалары.– Павлодар, 2003. – Т. 1.
2 Есім Ғ. Абай туралы философиялық трактат. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
3 Гегель.Г.В. Работы разных лет.. – М., 1972. – Т. 1, 2.
4 Көпеев М.Ж. Өзгеше бір заман болар: Мәшһүр Жүсіп жазбаларынан. – Дауа, 1990.
5 Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Алаш, 2005.

В статье описывются темы религиоведения, духовного восптания, гуманности в трудах Машхура Жусипа. Машхур Жусип в своих стихах воспевал религию, ислам и воспевал светлое будущее для своего народа. В статье представлены произведения автора о религии, придающие тень чувствам народа, придающие свет луча всего миропонимания народа. В произведениях Машхур Жусуп представляет личность, которая всегда ичет правду, заступается за справедливость.

The article describes the themes of religious studies, spiritual cultivation, humanity in the writings of Mashhur Jusyp. Mashhur Jusyp in his poems glorified the religion of Islam and set a goal for the bright future of the people. And also in the article are given all the author's works about religion - far from religious misunderstanding, giving a shadow to the feelings of the people, giving light to the ray of the entire world outlook of the people. In the works of Mashur Zhusup we see a person who always looked for the truth, stood up for justice.

ӘОЖ 78.08:801.81

Т.К. Әлбеков
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы, Қазақстан
tokhtar58@mail.ru

КҮЙ АҢЫЗДАРЫ: ШЫҒУ ТЕГІ, МЕРЗІМДІЛІГІ, ШЕЖІРЕЛІК-ЖЫЛНАМАЛЫҚ МӘНІ

Күй аңыздардың синкереттік сипаты, оның халық мәдениетіндегі әсіресе өнеріндегі, ұрпақтан ұрпаққа жад арқылы жеткен күйлердің аңыздары мен сол мұралардың авторларының, жеткізуші-күйшілердің өмір деректері, құжаттық деректері зерттеуге ғылыми негіз болады. Күйлерге қатысты жазып алынып, сақталып қалған аңыздардың қазақ халқының тарихындағы алатын орны, идеялық маңызы, бүгінгі ұрпақты тәрбиелеудегі рөлі, бүтін ұлттың, ру-тайпалардың бірлігін, қарапайым халық пен билік тұтқасындағылардың арасындағы келісім-ынтымақты сақтаудағы маңызы, кей жағдайда реальді тұлғалардың іс-әрекеттері, нақты тарихи оқиғалар қарастырылады. Қазақстан аумағында сақталған кез-келген күйдің жеке-жеке аңызы болғандықтан, бұл шағын мақалада Ескендір Зұлқарнайын, Қорқыт, Жошы хан, Асанқайғы, Өтеген батыр, Арынғазы, Сейтек сияқты тарихи тұлғаларға байланысты күй аңыздар зерттеу нысанына алынып, тарихи оқиғалармен салыстырыла қарастырылды.

Кілт сөздер: фольклор, күй аңыздар, тарихи тұлғалар, ауызша тарих, сюжет, оқиға, эпизод, мотив, халық прозасы, тарихилық, шежіре, қобыз, домбыра, кейіпкер, аңшылық, естірту, синкрет, орындаушы, жеткізуші

Күй аңыздары – қазақ мәдениетінің бастауларымен сабақтасып жатқан біртұтас рухани құбылыс. Олардың түп-тамырына назар аударғанда, олар халықтың рухани әлемінде айырықша орны бар, ғасырлар қойнауынан бастау алатын дәстүрлі мұра екендігін аңғаруға болады. Оған Қорқыт атадан бастап бүгінгі күнге дейін үзілмей келе жатқан күй өнері, олардың шығу тарихына байланысты ауыздан ауызға тарап, кейінгі ұрпаққа жеткен аңыздар айқын дәлел бола алады. Күй аңыздар да халықтығымен қоса, синкретті сипатымен де ерекшеленеді. Бұл арада күй мен күйшінің, күй мен аңыздың, күй тарихы мен оны айтушылардың және күйді орындаушылардың арасындағы ажырамас байланыстың барлығын әрдайым есте ұстаған абзал.

Қазақтың халық прозасын іргелі түрде зерттеген академик С.А.Қасқабасов күй аңыздарының синкретті сипаттарына назар аудара келе былайша тұжырымдайды: «Ал, күй аңызына келсек, онда әр түрлі жанр тоғысқан: миф, аңыз, әпсана-хикаят, ертегі, жыр. Күй түрінде орындалатын аңызды айтар болсақ, олардың басым көпшілігі тарихи оқиғаларға байланысты болып келеді» [3, 131 б.]. Расында да күй аңыздары фольклордың өзге жанрларымен де, өзімен тектес, өзектес мекендік немесе тарихи аңыздармен де тақырыптық, сюжеттік сарындар жағынан сабақтасып жатады.

Қазақтың күй аңыздары туралы зерттеу жұмыстары кешірек қолға алынғанымен, бірқатар құнды еңбектер жарық көргені белгілі. Солардың арасында профессор А.Сейдімбектің «Күй шежіре» атты еңбегі ерекше атауға лайық. Ол күй аңыздарының туу себептері жөнінде мынандай тұжырымға тоқталады: «Қазақта неше мың күй болса, оның қосарлана айтылатын сонша аңыз-әңгімесі бар. Қобыз, домбыра, сыбызғы, жетіген, шаңқобыз, сазсырнай сияқты музыкалық аспаптарымызда тартылатын мың сан күйдің бірде-бірі себепсіз шықпаған. Бұл аңыз әңгімелер тартылатын күйдің музыкалық мән-мағынасын, әуендік ерекшелігін, иірім қағыстарын дұрыс түсінуге себепші болумен бірге халқымыздың тарихи-әлеуметтік өмірінен мол мағлұмат береді. Күй аңыздары өзінің нақтылығымен, шынайы өмірді арқау етуімен халық тарихының ең бір жанды шежіресі болып табылады» [6, 26 б.].

Ғалым күй аңыздарының пайда болу тарихын бес кезеңге бөліп қарастырады. Алғашқы кезең – жыл санауымызға дейінгі VIII-V ғасырлардан біздің заманымыздың VI ғасырына дейінгі аралықты қамтиды. Бұлар – ислам дініне дейінгі қиял-ғажайып тақырыптарға, атап айтқанда, жаугершілік кезеңдердегі жорық сарындары, атақты қолбасшылар, парасатты арулар, қанатты пырақтар, киелі жануарлар туралы күйлердің аңыздары («Қос мүйізді Ескендір», «Көк төбет», «Көкбөрі», «Аққу», «Сарын» т.б.).

Араға көп ғасырларды жалғап жеткен бұл күйлердің сарындары жолай қаншама күйшілердің жадына ауысып, сан құбылып, өзгеріске түсіп, үзіліп-толығып отырған болса, олардың шығарылу тарихын баяндап, ауыздан ауызға таралған аңыздардың да түпнұсқа күйінде сақталмағаны анық. Фольклортануда бір тарихи тұлғаның бейнесі күй аңыз бен қатар басқа да әдеби мұраларда баяндала беретіндігі – қалыпты жағдай. Мәселен, Ескендір Зұлқарнайын туралы күй шежіресінен өзге аңыз-әпсаналар да, авторлық шығармалар да («Абайдың «Ескендір поэмасы) кездесетіні белгілі.

Оның бірінде қасына Қызыр мен Ілиясты ертіп мәңгіліктің суын іздеген Ескендір Зұлматқа келеді. Әлгі суды екі жолдасы тауып ішкенмен, Ескендіріге дәм тату бақыты бұйырмайды. Екінші әңгімеде Ескендір жорықта жүріп бір ғажайып бұлаққа кез болады. Оны бойлап жүріп ұжмақтың қақпасына тап болады. Қанша күш салса да қақпа ашылмайды, бірақ іштен қолбасшыға бір қу бас жіберіледі. Қасындағы Қызыр данышпан әлгіні таразыға салып өлшегенде, оны ешнәрсемен теңшей алмайды. Сонда данышпан: «Адамның көзі дүниеге тоймайды, тек топырақ қана толтырады», – деп, басты бір уыс топырақпен көтеріп тастайды. Осы әрекеттен ғибрат алған Ескендір райынан қайтып, еліне қайтады. Кейінгі мың жылдықта осы сюжет бүкіл әлемді шарлағанмен, онда айтылған Қызырдың ғибрат сөзі әлі күнге дейін адамзат санасын жеңе алмағаны, өкініште-ақ. Себебі әр дәуірлерде тарих сахнасына шығып, әлемді жаулап алып, билік жүргізгісі келген тұлғалар аз да болса, кездесті, бірақ оған ешкімнің күш-қуаты да, ұмыры да жетпеген еді (Александр Македонский, Шыңғыс хан, Адольф Гитлер т.б. мысалында).

Ал күй аңызда ұлы қолбасшының басында қос мүйізі болғандықтан, оны кие санап, тірісінде ешкімге көрсетпеуді мақсат етеді. Сондықтан шашын алғанды өлім жазасына кесіп отырады. Маңайындағы адамдары азайып, жанашыр-жақындары да сирей бастайды. Кезек ең жақсы көретін танысына келгенде, оны аяп кеткен әмірші: ««Шарт бойынша менің мүйізімді көрген адам бұ дүниемен қоштасуға тиісті еді. Бірақ, мен саған тиіспеймін. Шашымды тек қана өзіңе алдыртып тұрамын. Тек, есіңде болсын, мүйізімнің бар екенін екінші адам білген күні басың кесіледі», – дейді. Әлгі бейшара қорыққаннан жақ ашпай жүреді. Бірақ ет пен сүйектен жаратылған пенде болғансын бұл сыр іште жатып дертке

айналады. Мұны сезген тәуіп жұрттан аулақ, дауыс естілмейтін оңаша жерге барып шер тарқатуға кеңес береді. Шаштараз айтқанды орындап, елсізде суалып қалған құдықтың аузына басын тығып: «Ескендірдің басында қос мүйіз бар!..» деп шері тарқағанша айқайлап, мауқын басып жүреді. Бірде құдық басына бір керуен тоқтап, арасында сыбызғышы жолаушы бар екен, құдық ішінде өсіп тұрған қамысты көріп, қиып алып сыбызғы істейді. Оны тарта бастаса болды, жан бітіп, Ескендірдің мүйізі бар екенін айтып сарнай жөнеледі. Ел естіп, бұл сыбыс әлемді шарлап кетеді. Мұнан құлақдар болған Ескедір сол күні жарық дүниемен қоштасады.

«Осы күй аңыз бен Ескендірдің мәңгілік суын іздейтін әпсана «қазақ еліне Низамидың «Ескендір-намасы» мен Рабғузидың «Қисса сүл-әнбиясынан», ал қу бас туралы туынды Талмуд әңгімесінің Батыс Еуропа арқылы орыс әдебиетіне, одан Абайға жеткен», – дейді академик С.Қасқабасов [4].

Ежелден келе жатқан «мүйізді кие тұту» сарыны да қазақ халық әдебиетінде сақталып қалған. Атап айтқанда, ақын-жыршы Тілеміс Есболұлы жеткізген «Жорықта» атты жырда Өтеген батырдың ерекше мүйізді болып тууын Ескендірден қалған жауынгерлік символ ретінде суреттеледі:

«...Қарасақ арғы атамыз – Үйсін қазақ,
Ұштасып таралуы өте ұзақ.
Ескендір Зұлқарнайын заманында
Алатау мекен еткен біздің дулат.

...Қыр мұрын, қара торы, қабағы тік.
Денесі өз теңінен өткен биік.
Төбеге нысаналы мүйіз бітіп,
Жаралған адам екен өзгеше қып» [1, 150 б.].

Халық аңыздарында Ескендірдің қос мүйізбен өзгеше тууы, оның адам баласында теңдесі жоқтығының, соғыс майданындағы қаһарлы айбатының, жекепе-жектегі сұсының, батырлық-батылдықтың белгісін көрсетеді және рулық дәуірдегі тотемизм дінінің тікелей әсерін білдіреді. Сол себептен де Сюжет желісінде исламға дейін және одан кейін пайда болған қиял-ғажайып мотивтер аралас қолданылып жатады. Мұндай көшпелі сарын көшпелі өмір салтын құрып, қашанда жаудың өтінде жүрген қазақ жұртының руханиятын қанағаттандырды, әрі өзінің төл туындысындай жадқа сіңісіп кетті. Тәуелсіздік жолындағы күрестерде, тарихи кезеңдерде осы мазмұндас аңыз, жырлар батырларға жауынгерлік рух беріп, ұлы мақсаттарға жетеледі.

Оғыз-қыпшақ кезеңіндегі (VI-XII ғ.ғ.) күй аңыздардың көпшілігі сол тұстағы түркі халықтарына ортақ тарихи-мәдени оқиғаларды, жекелеген тұлғалардың қоғамдағы рөлі т.б. тақырыптарды қамтыды. Олардың арасында Қорқыт ата сарындарына қатысты, сондай-ақ «Абыз толғауы», «Саймақтың Сары өзені», «Балжыңгер» сияқты күйлерге байланысты аңыздар бар. Әсіресе, Қорқыт атаға байланысты аңыз-әңгімелердің ауқымы мол.

Қорқыт ата тумысынан түркі нәсілінен, көне Тұран топырағынан жаратылып, сол жұртқа ғана қызмет еткен ғұлама ойшыл, кемел қайраткер, абыз-жырау, ұлы күйші-қобызшы, теңдесіз сәуегей-бақсы. Алайда, оның жеке туындылары, ол туралы айтылған халық әдебиеті мен жазба жәдігерлер Қорқытты әлемдік тұлға деңгейіне көтеріп, шығармалары бүкіл адамзат құндылықтарына айналды. Соның бірі – қазақ халқы сақтап, ұлттық руханият ретінде сақтап қалған Қорқыттың әдеби -мәдени мұралары. Оларды өз ішінде біреше тақырыпқа бөліп, жүйелеп қарастыруға болады. Туындылардың арасында Қорқыт айтты деген өсиет-өнеге, ақыл-нақыл, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, жыр, тоғаулар, күйлер, аңыз-әңімелер, әпсаналар, күй шежірелер т.б. кездеседі. Бұл шығармалардың идеялық негізін – әділдік, адамгершілік, ата-ананы құрметтеу, уәдеде тұру

сияқты ізгі қасиеттер құрайды. Олардың әрқайсысы жеке-жеке зерттеулер нысанасы болғандықтан, тек күй аңыздарға ғана қысқаша тоқталып өтпекпіз.

Аңыз бейнесіндегі Қорқыт мәңгілік үшін күресіп, көбіне жолаушы кейпіндегі тұлғасы суреттеледі. Абыз қарттың атқарған қызметі, ұстанған өмірлік философиясы, шығармашылық деңгейі, ол үшін жарық дүниенің мәні – бәрі-бәрі тіршіліктің соңғы мәресінде «Қайда барсаң – Қорқыттың көрі» деген бір ауыз сөзбен түйінделеді. Бірақ ұлы кемеңгер ең соңында бұл дүниеде тозбайтын, мұқалмайтын, өшпейтін, мәңгілік құдірет – бір ғана күй екендігін мойындайды. Кейінгі ұрпаққа Қорқыттың «Қорқыт» (IV нұсқа), «Аққу», «Желмая» (II нұсқа), «Елім-ай, халқым-ай», Сарын (II нұсқа), «Тарғыл тана», «Ұшардың ұлуы», «Әуппай (II нұсқа)», «Башпай», «Байлаулы киіктің зары» т.б. күйлері мен олардың аңыздары жеткен.

А.Сейдімбек жинаған «Сарын» күйінің бір нұсқасына қатысты аңызда осы оқиғаға байланысты қойылған жер-су атаулары сөз болады. Қорқыт өлімнен қашып Сырдың үстіне желмаясының жабуын жайып, күңірентіп қобызбен күй тартып отыратын кезі екен. Қобыздың дауысын Арқаның бір аулында сейілдеп жүрген қырық қыз естіп, күйдің құдіретіне елітіп, күй иесін іздеп кеткендерін өздері білмей қалады. Қыздар күн жүріп, түн жүріп шаршап-шалдығып, сусыз Бетпақта адасып, отыз тоғызы көз жұмып, біреуі ғана зорығып жүріп Қорқытты табады. Табанынан тозып, ақсақ болып қалған қызбен Қорқыт көңіл қосады. Кейін қыздарды еліктірген күйін ел-жұрт «Сарын» деп атап кетеді. «Күні бүгінге дейін Арқада, Ұлытаудың батысында, Дулығалы Жыланшық өзенінің сол жақ жағалауында «Сарын жеткен» деген шоқы бар. Жергілікті халық бұл шоқыны «Сарын тауы» деп те атайды.

Ал, Қорқыт көңіл қосқан ақсақ қыздың бейіті Қорқыт бейітінің солтүстігінде, Арқа жағында күні бүгінге дейін бар. Жергілікті халық бұл бейітті «Ақсақ қыздың мұнарасы» деп атайды.

Бұдан да өткен қызығы, Сарын тауынан шығып, Сырдың жағасындағы Қорқыт бейітіне тура жүргенде, Арыс құмының батыс жақ өкпе тұсынан «Қыз қалған» деген жерді кезіктіруге болады. Бұл жер шынында ұшқан құстың қанатын талдыратын, жүгірген аңның тұяғын тоздыратын қу медиен құла дүз», – дейді аңызды хатқа түсіруші этнограф-ғалым [2, 150 б.].

Академик Ә.Марғұланның сөзімен түйіндегенде: «Бұдан көрінетін шындық – қазақ халқы Қорқытты ғасырлар бойы өзінің пайғамбары етіп, ол туралы көптеген тарихи аңыздарды есінде сақтап келгендігі. Тарихи замандағы Қорқыт дананы зерттеп білу үшін бұл аңыздардың маңызы тіпті орасан» [5, 211 б.].

Үшінші – Ноғайлы кезеңіндегі (XII-XVII ғ.ғ.) күй аңыздар. Бұлардың қатарына «Жошы ханның жортуылы», «Әмір ақсақ», «Қамбар күйі», сонымен бірге Кетбұғаның «Ақсақ құлан», Асанқайғының «Ел айрылған», Қазтуғанның «Сағыныш» сынды күйлері туралы ел аңыздары жатқызылады.

Бұл кезеңдегі біраз күйлердің авторлары мәлім және олардың қазақ халқының қалыптасуына ықпалы болғандықтан, халық арасында кеңінен таралған, аңыздары да түрлі нұсқаларда, версияларда жеткен. Ол күйлердің дені XIII-XVII ғасырлар аралығындағы тарихи оқиғаларды баяндайды. Күйдің аңыздары да оның тарихын айғақтап отырады. Әсіресе, «Ақсақ құлан» күйінің Жошы хан мен Кетбұға жырауға қатысты екендігі қалың жұртшылыққа мәлім. «Шаджарат әл-атрак («Түрік шежіресі»), «Алтын топшы» т.б. әдеби жәдігерлерде, ауызша таралған аңыздарда Жошының өлімін Шыңғыс ханға Кетбұға жеткізгені айтылады. Қазақ ішіндегі аңыздардың көбінде Жошы аңда жүргенде жаралы құлан шайнап өлтіреді. Ал қазақ ішіндегі мына бір аңыз тарихшылардың «Жошы ханды әкесі тапсырыспен өлтірткен» деген тұжырымын айғақтайды: «...күз айларында Құланөтпес, Сарысу, Атасу өзендерінің бойында қыранның қияғы мен сұңқардың тұяғы жебедей суылдап, қылыштай жарқылдап, аспан астында қанды шайқас болып жатқандай әсер береді екен. Мұндайда Жошы хан ерекше мағұрланып: «Әкемнің жеңілуді білмейтін әскерінен гөрі менің қырандарымның соғысы қызық!» дейді екен.

...Өзін аспан астының әміршісі санайтын Шыңғыс ханға мұндай қауесет ұнамайды. ...Оның үстіне Шыңғыс хан мән-жайды әбден білгісі келіп, Жошыны бір-екі рет шақыртқанда, қызық-думанмен жүріп құлақ аса қоймайды. Жошының бұл мінезі Шыңғыс ханды біржолата ширықтырып, ашу үстінде аяусыз жазаға әмір береді ғой.

Шыңғыс әулетінің жазасы белгілі. Айыптының белін қайырып, омыртқасын үзіп өлтіру керек. Осы ниетпен Шыңғыс ханның жасырын жасағы Жошының аң аулап жүріп, оңашаланатын сәтін бағады.

«Аңдыған жау алмай қоймас» деген, күндердің бір күнінде аз ғана серігімен құлан аулап, шығандап жүрген Жошы хан аңдушылардың құрсауына тап болады. Талай қан майданда туы қисаймай шыққан Жошы хан оңайлықпен берілмейді. Бүкіл серіктері қырылған соң да жалғыз өзі жойқын ұрыс салады. Бірақ сайланып шыққан күші басым қарсыласы шыдатпайды. Алдымен бір қолын қылышпен шауып түсіреді. Осыдан кейін қансырап, ат жалын құшқан Жошының омыртқасын қайырады» [1, 156 б.].

Одан кейінгі XIV-XVII ғасырларда ірі қоғам қайраткері болған Асанқайғы мен Қазтуған жыраулардың халық жадында өлең-толғаулары мен күй сарындалы жатталып қалған. Ел ішінде сақталған әңгімелерге қарағанда, Асанқайғы ойшыл-кемеңгер, абыз-жырау ғана емес, күй өнерінен де құрыалақан болмаған. Өкінішке орай, оның «Асанқайғы», «Ел айрылған», «Желмаяның жүрісі», «Зар» секілді аздаған туындылары ғана ел есінде сақталып қалған. «Ел айрылған» күйінің сарынынан туыстас елдердің өзегін өртеген өкінішті, ауыр күйзелісті, амалсыз ата жұрттан қол үзу трагедиясын аңғаруға болады. Бұл XV ғасырдың ортасындағы қазақ-ноғай жұртының бөлінуі кезінде болған бір тарихи оқиға болса, сүйегі ноғай мырзаларынан шыққан Қазтуған жыраудың «Сағыныш» күйі де қырым-ноғай-қазақ елдерінің арасындағы босқындықтың салдарынан туындаған сияқты.

Фольклортанушы А.Сейдімбектің жүйелеуінде күй аңыздары тарихының төртінші кезеңін жоңғар шапқыншылығы (XVII-XVIII ғ.ғ.), ал бесінші кезеңінде XVIII-XIX ғасырлар мен XX ғасырдың басында дүниеге келген халыққа танымал, авторлары белгілі шығармалар қарастырылады. Сөйтіп, бұл алдыңғы кезеңдегі халық туындыларына қазақ-жоңғар соғысы тұсындағы тарихи деректілігі басым Байжігіттің күйлері, «Қаратаудың шертпесі», «Абылай ханның Майдақоңыры», «Қалмақ биі», «Қалмақтың қара жорғасы» т.б. шығармаларға қатысты аңыздар жатқызылады. Кейінгі кезеңге қазақ күй өнерінде көлемі тұрғысында да, көркемдік сипаты жағынан да аса маңызды орын алатын күйлер енгізілген.

Жоңғар шапқыншылығы кезеңін еске алғанда, сол тұстағы оқиғалардың белортасында жүрген Байжігіт, Абылай сияқты тарихи тұлғалардың дүниеге келтірген туындылардағы, халық күйлеріндегі сарындар жүздеген жылдарға созылған жоңғарлармен өткен соғыстың бар ауыртпалығын мойнымен көтеріп, ұлт ретінде жойылып кетуден аман қалған Алаш жұртының көкірегіндегі шер-мұңы сыр шертеді. Әр ғасыр қазақ халқының мойнына өз ауыртпалығын жүктеп отырды. XIX ғасыр Қоқан басқыншылығы мен Ресей отаршылдарының озбырлығымен есте қалса, XX ғасырда Кеңес империясы жымысқы әрекеттерімен жүрекке жара салды. Егер қазақ күйлерін хронологиялық жүйеге салып тыңдар болса, сөз жоқ, көз алдыда бүкіл Ұлы даланың тарихы таспадай тізбектеліп өтетіні анық. Сол баға жетпес қазынаны бүгінгі ұрпаққа жеткізген дәулескер күйшілердің қатарында жоғарыда аталғандардан өзге XIX ғасырдағы Боғда, Бейсенбай, Құрманғазы, Абыл, Дәулеткернй, Қожеке, Қайрақбай, Тоқа, Сарымалай, Байсерке, Есбай, Ықылас, Мергенбай, Шал Мырза, Қазанқап, Мәмен, Дайрабай, Өскенбай, Бәзғалам, Сыбанқұл, Дәуітбай, Соқыр Есжан, Сейтек, XX ғасырдағы Кәдірәлі, Мүкей, Әшім, Үсен төре, Түркеш, Ханым, Балбике, Жаңғара, Ыбырай, Саймақ, Наумен, Жанжігіт, Рақым, Әміре, Ақымжан, Оразбай, Мұхит Битенов, Меруерт т.б. саңлақтардың есімдерін атап өтпеу мүмкін емес.

Бұл аталған күйшілердің әрқайсысы өз заманының азаматы, ұлтының патриотты болғандықтан, халқына шамасына қарай қызмет етті, кейбіреулері жандарын да пида етіп, отаршылдар тарапынан айдалды, қамалды, жазаланды. Мәселен, «Алпыс екі Ақжелең» күйлер топтамасын толық орындайтын Боғда (лақап аты, шамамен 1765-1845) күйші еркіндікті аңсап, Исатай бастаған көтерілісті қолдаған. Атақты Құрманғазы Сағырбайұлы

(1823-1889) да осы көтерілістің басы-қасында болып, қуғындалып, алдымен Сібірге айдалып, екінші мәрте Орынбор абақтысына қамалғаны, соның салдарынан «Қайран шешем», «Ертең кетем», «Кісен ашқан», «Түрмеден қашқан», «Арба соққан» секілді күйлер шығарғаны белгілі.

Кезінде Кіші жүз ханы болғанымен, халыққа күйшілігімен танылған Арынғазы Абылғазыұлы (1785-1833) дербес хандық құру мақсатында күреске түсіп, I Николай патшаның бұйрығымен Калугаға жер аударылды. Қуғында жүріп қайтыс болған күрескердің соңында «Арынғазы» атты күйі қалды. Ал Қожеке Назарұлы(1828-1881) Алдымен Тазабек батырмен бірге Ресей билігіне қарсылық білдіріп, салдарынан руластарымен Қытайға ауған. Мұнда да қарулы қақтығыстарға араласып, қытайлар түрмеде азаптап өлтірілді.

Күйші Сейтек Оразалыұлы (1861-1933) жасынан өзінің күрескерлік идеалдары үшін Орда, Үркіт, Астрахань, Мәскеу түрмелерінде отыруға мәжбүр болған. Ол 1897 жылы жұмысшы-ревалюцияшылармен байланысты деген желеумен саяси тұтқын ретінде Сахалин аралына айдалады. Қуғын-сүргін жылдарында Сейтек «Айдау», «Түңілдім», «Арман», «Замана», «Ғазиз», «Жоқтау», «Сардала» сияқты күйлерін дүниеге келтіреді. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті қолдап, «16 жыл» атты күй шығарады. Соңғы көтеріліске қатысқан батысқазақстандық Мәмен Ерғалыұлының (1868-1931) соңында «1916 жыл», «1617 жыл» аталған күйлері қалған. Жетісулық күйші Мергенбай Ерденеұлы (1843-1929) – ел есінде ерен ерлігімен қалған даңты тұлға. Ол да 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің белортасында жүріп, кейін Кеңес өкіметіне де қарсылық танытып, қызыл шекарашылармен болған бір шайқаста оққа ұшқан. «Арман» күйі Мергенбайдың өткен күрескерлік жолын, ойлаған асар-арманын паш етеді.

Көріп отырғанымыздай, Ұлы даланың әрбір тасының, тау мен ойының, сай-саласының, өзен-көлдерінің т.б. тарихы сияқты күй өнерінің де өзіндік жылнамасы, дерекнаме-шежіресі, аңызы бар екендігіне көз жеткізуге болады. Олардың барлығы да ауызекі айтылып, жадтан жадқа аусып, бүгінгі күнге жетті. Ендігі жерде осы құндылықтарды зерттеп, тарихтың олқы тұстарын толықтырып отыру ұзақ үрдіс, замана талабы болып қалмақ. Сондықтан бұл еңбекте де осынау ұлт руханиятының бір ғана мысқалы аталып өтті демекпіз.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2010.Т. 59: Тарихи жырлар. – 400 бет.

2 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2012.Т. 84: Күй аңыздар. – 432 бет.

3 Қасқабасов С. «Ескендір» поэмасының сюжеттік негіздері // Абай тағлымы. – Алматы: Жазушы, 1986.

4 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984.

5 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми зерттеу мақалалары. Алматы. Жазушы. 1985.

6 Тарақты Ақселеу. Күй шежіре. Алматы: Жазушы, 1992.

Научной основой для настоящего исследования послужили музыкальные легенды, дошедшие до нас из поколения в поколения в своем неизменном виде благодаря творчеству народных акынов и музыкантов-исполнителей, сохранивших для народной культуры их синкретические особенности.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с местом музыкальных кюев в истории национальной культуры, их идеологическое значение, воспитательная роль современного поколения, единство казахских родов, значение в сохранении единства простого народа и правителей, в некоторых случаях о реальных действиях личностей и конкретных исторических событиях.

Поскольку каждая сохранившаяся в народе музыкальная легенда имеет свою собственную историю, то в данной небольшой статье сравнительному рассмотрению положены легенды, посвященные историческим персонажам как Искадер Зулкарнайын

(Александр Македонский), Коркут, Джучи хан, Асанкайгы, Утеген батыр, Арунгази, Сейтек.

The scientific basis for this research includes the musical legends that have reached nowadays transferring from generation to generation in their unchanged form thanks to the creativity of the people's akyns and musicians who preserved their syncretic features for the folk culture.

The article deals with the issues related to the place of musical kyu in the history of national culture, their ideological significance, the educational role of the modern generation, the unity of the Kazakh clans, the importance of preserving the unity of the common people and rulers, in some cases the real actions of individuals and specific historical events.

Since each musical legend that has preserved in the people has its own history, in this short article comparative consideration is given to the legends devoted to historical characters like Iskader Zulkarnayin (Alexander the Great), Korkut, Juchi Khan, Asan Kaygy, Utegen batyr, Arungazi, Seytek.

УДК 821 512.122.0

А.Д. Әлтай, С.Ш. Айтуғанова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
s-aituganova@mail.ru

ШАЛКИІЗ ЖЫРАУ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЕЛДІК МҰРАТТЫҢ БЕЙНЕЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Шалкиіз жырау толғауларындағы реалистік, философиялық, дидактикалық көзқарастардың тоғыса көрінуі кеңінен қарастырылады. Осы орайда жыраудың дәуір бейнесін сипаттаған шығармаларына нақты талдаулар жасала отырып, тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: лирикалық проза, психологиялық талдау, психологизм, тарихи тұлға, лиризм, композициялық құрылым, көркемдік тәсіл, автор мен кейіпкер.

Қазақтың төл әдебиетінің бастапқы дәуірінде өмір сүріп, жыраулар поэзиясының мазмұндық жағынан тереңдей өрістеуіне, дүние сырына дендей үңілу тұрғысынан кемелдене түсуіне зор ықпал еткен жырау – Шалкиіз Тіленшіұлы. Жыраудың өмір жолын зерделеген белгілі әдебиеттанушы М.Мағауин оны 1465 жылдар шамасында Жайықтың шығыс бетінде дүниеге келіп, 1560 жылдар мұғдарында дүниеден озуы ықтималдығын айтады [1, 48]. Өзге әдебиет зерттеушілері де осы пікірден бұра тартпайды.

Ал жыраудың өз туындыларына үңілсек, оның өз дәуірінде қазақ пен ноғайлы жұрттарын жайлаған елмен етене араласқаны, екі елдің де билік басындағы хандары мен билерін, батыр-бағландарын жақсы білгені, ел тағдыры сынға түскен сәттерде ақылы мен айбарын алға сала, ой-пікірін олардың қай-қайсына да еркін айта білгені аңдалады. Сондай-ақ, жыраудың жыр-толғауларында мұсылманшылық қағидаларын қажетті тұстарда ой жеткізуге ұтымды пайдаланылуы, сонымен бірге көшпелі елдің жөн-жоралғысына, дәстүр-салтына қатысты көріністердің де орайымен алға тартылып отыруы Шалкиіз жыраудың мұсылманшылық жолын да, халықтың өмір салтын да жетік білгенін көрсетеді.

Шалкиіз жырау өз заманындағы қазақ пен ноғайлы хандарының бәрімен дерлік таныстықта болғанымен, солардың ішінде ноғайлы билеушісі Би Темірмен етене жақын араласқаны, оған ой-пікірін еркін айта алатын ақылман кеңесшіге айналғаны, жорық-

жортуылдарда үзеңгілес серігі болғаны анық. Жырау толғауларының бірінде өмірінің бұл кезеңі:

«...Менім ием би Темірдің әрі өзім
Жау көрген күн жүрегінің басы едім [2, 45],
Көз үстінде қасы едім!..» – деп суреттелуінің сыры сондықтан болса керек.

Үзінді мазмұнына қарасақ, толғау айтылған тұста жыраудың Би Темірмен арасы алшақтағаны байқалады. Ал осы мазмұнды жеткізу тәсіліне зер салсақ, жыраудың ойды бейнелі жеткізуге шеберлігі танылады. Өзінің Би Темір алдында абырой-беделінің қаншалықты жоғары болғанын біле тұра, жырау онымен арасы алшақтап, қарым-қатынастарына салқындық енген кездің өзінде кешегі билеушісінің, пікірлесінің қадір-қасиетін төмендетуді жөн көрмейді, қайта, оның әрекеттерін асқақтата суреттейді:

«Бұз үстіне от жаққан,
Бұзмай бұлан пісірген,
Мен иемдің бөрлі ала тасы едім...» [2, 45] – деп өзін кішірейте көрсетеді. Бұл жәйттің өзі Шалкиіздің ішкі мәдениеті жоғары жырау болғанын айғақтайды. Би Темірді «мұз үстіне от жаққан, бұлан етін бұзбай пісірген» айбарлы да, қайратты билік иесі ретінде даңқын асыра бейнелей келіп, өзін: «Мен иемнің мөрлі ала тасы едім...» – деп көрсетуі Шалкиіз жыраудың астарлы бейне жасауға шеберлігін аңғартады.

Осы жолдардағы «мөрлі ала тас» тіркесінің мәніне зер салсақ, жыраудың Би Темір жанында көп қосшының бірі емес, түйінді уәж иесі болғанын көреміз. Яғни, Би Темір шешімінің қай-қайсы да Шалкиіз тарапынан қолдау тапқан жағдайда ғана «мөрмен бекітілген жарлықтай» маңыз иеленген. Бұл тұста жырау қолданысындағы «мөрлі ала тас» – сөз ыңғайында айтылып қалған әшекейлі тіркес емес, жыраудың ел билеушілері арасында еншілеген орнын меңзей танытатын мағыналы ұғым. Ал ноғайлы әміршісін ауызына қарату үшін сөз зерлеген ділмар болумен қатар, ой тереңіне бойлаған парасат иесі, сондай-ақ, елдің көксейтіні мен ханның көздегенін қапысыз танитын сұңғыла саясаткер болу қажеттігін ескерсек, Шалкиіз жыраудың осы талаптар үдесінен табылған тұлға болғанын пайымдаймыз.

Қараға да, ханға да уәлі сөз айта білген Шалкиіз жырлары тарих қойнауында қалып қоймай, ұрпақтан ұрпаққа ұласып, біздің дәуірге дейін жетуінің өзі оның жыр-толғауларының қазақ тағдырымен, елдің арман-мұраттарымен етене ұштасып жатқандығын айғақтайды. Бірнеше ғасырлар аралығында ел жадында жатталып, ел ауызында сақталып келген оның жыр-толғауларына XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап орыс ориенталистері де назар аудара бастады. Өйткені Шалкиіз жырларында қазақ өлеңінің көркемдік сипаттарымен бірге қазақтың халықтық болмысына тән ерекше қасиеттері де айшықтала көрінетін. Орыс ғалымдарының жырау жырларына зер салып, баспа бетінде жариялауға ұмтыла бастауының бір сыры осы жәйтке байланысты болуы да ықтимал. Қалай болғанда да, Шалкиіз туындылары XIX ғасырдың екінші жартысынан беріде хатқа түсе бастады.

Шалкиіз шығармашылығының басты сипаттарының бірі – жыраудың өмірлік жәйттерді жинақтай суреттеп, философиялық ой түйіндерін ұсынуға да, нақты құбылысты яки қаһарманды даралай бейнелеп, оның өзіндік қасиеттерін айқындай көрсетуге де аса шеберлігі. Сондай-ақ, ол қажетті тұстарда аталған тәсілдерді бірімен бірін ұштастыра, бірінен бірін өрістете қолдануға да қабілетті.

Жыраудың нақты бейнелер жасалған жыр-толғауларына зерделей зер салсақ, оның өзі тірлік кешіп, қалың оқиғаларының белортасында жүрген тарихи кезеңнің, сонымен бірге оның өзі етене араласқан тарихи тұлғалардың шынайы бейнелерін танимыз. Бұл жағдай қазақ халқының жеке ел болып, тарих сахнасына шыққан алғашқы кезеңіндегі өмір салтын, халықтың арман-мұратын, қастерлісі мен қасиеттісін, мадақтағаны мен мансұқтағанын жете танып-білуге мүмкіндік береді. Шалкиіз жыраудың мұндай туындыларының легін Орманбет биге, Ер Шобанға, Би Темірге қатысты жыр-толғаулары түзеді. Бұл қатардағы шығармалардан сол дәуірдің бейнесі көрінеді. Аталған жыр-толғауларды осы ретпен

қарастыруды көздегенде біз оқиғалардың болуы ықтимал уақытын ретімен келтіруді ойладық.

Шалкиіз туындыларында нақтылай көрсетілетін оқиғалардың бірі – Орманбет бидің дүниеден озуы. Бізге дейін сақталып, жеткен жырдың үзіндісіне қарасақ, бұл жырда суреттелген жағдайлардың екі кезеңге бөліне бейнеленгенін байқаймыз. Оның біріншісі – Орманбет бидің билік еткен тұсы, екіншісі – ол көз жұмғаннан кейінгі жылдар. Жыр құрылымының осылай түзілгенін:

Балпаң, балпаң басқан күн,
Бай ұлынан асқан күн,
.....
.....
Орманбет би өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн [2, 47], – деп келетін бөліктен-ақ аңдаймыз.

Осы орайда «Жырда көрініс тапқан нақты жылдар қай уақыттар аралығын қамтиды?» деген сұраққа жауап іздер болсақ, бірден айту абзал, бұл жылдарды нақты көрсетуде бірізділік жоқ. Әртүрлі болжамдар айтылады. Осы мәселеге арнайы назар аударған әдебиет зерттеуші Әуелбек Қоңыратбаевтың: «1380 жылы Берке тұсында Алтын Орда құлап, қазақ пен ноғай бөлінеді. Сары ноғайлар Қазан, Қырым, Қасымов хандықтарын, Сібірдегі қара ноғайлар Орманбет хандығын жасайды. Маңғыстау жеріндегі Едігеден тарайтын маңғыттар «Ноғай ордасы» деген бірлестік құрады. Олар Алтын Орда билігі бізде қалды деп, өзбек, қазақ тайпаларын өздеріне қаратуды ойлайды», – деп жаза келіп, ой бағытын: «...Бізде ноғайлының бүлінуін қай кезеңге жібереміз деген мәселе анық емес. Алтын Орданың құлау кезеңінде (1380) болған ба, әлде Тоқтамыс пен Едіге тұсында (1406-1419) болған ба? Болмаса, Әбілқайыр кезінде ме, әлде өзбек, қазақ тайпалары Еділді тастап, Сыр бойына көшкен жылдары (1496) болды ма?» – деген мәселеге бұрады да, ой қорытындысында: «...Орманбет ханның өлтірілген кезі десек, онда XVI ғасырдың аяғы болып шығады. Асылы, ноғайлы ұлысының бүлінуі 1500 жылдан бұрын басталса керек» [3, 54], – деп түйіндейді. Белгілі әдебиет тарихшысының осы пікірінің өзі аталмыш кезеңге қатысты нақтылықтың кемшіндігін танытады.

Ал, бұл мәселеге Шалкиіз шығармасы арқылы қарасақ, басы ашық жәйт – ел тірлігіне алаң жыраудың осы оқиғаға байланысты көзқарасының айқындығы. Өкініштісі, біздің ұрпаққа дейін сақталып жеткен үзіндіде Орманбет билеген жылдардағы ел өмірін бейнелейтін екі тармақ қана сақталған. Сол тармақтар мазмұнына сүйенсек, Шалкиіз бағалауында, Орманбет би кезеңі – қалың жұрттың қамсыз өмір сүрген уақыты, идеал кезең. Жыраудың өз сөзімен айтқанда: «Балпаң, балпаң басқан күн, Бай ұлынан асқан күн...». Демек, жырау түсінігіндегі идеал өмір ешкімге бас иместен, өз жеріңде еркін тірлік кешу болса, идеал билеуші – елдің бейбіт тірлігін қамтамасыз ете алған адам. Ал, жырау бағалауынша, мұндай өмір де, мұндай билеуші де Орманбет би ел тізгінін ұстаған тұста болған. Сондықтанда Шалкиіз ел өмірінің берекесі кете бастауын идеал билеуші – Орманбеттің дүниеден озуымен тікелей байланысты таниды. Сондықтанда жырау Орманбеттен кейінгі кезең көрінісін:

«...Жез қарғылы құба арлан
Жетіп, түлкі ала алмай,
Жалған аңын ала алмай,
Қорашыл төбет болған күн.
Оң қанатын теріс соғып,
Лашын құс қу ала алмай қалған күн.
Ораздының он ұлы
Ойын салып жүргенде,
Жиырлының жалғызы
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн!» [2, 45] – деп бейнелейді.

Суреттен көрініп тұрғандай, күні кеше мерейі тасып, айбыны асып, «балпаң-балпаң басқан» елдің тірлігінен береке қашқан. Күні кеше қуғанын құтқармайтын құба арлан қорашыл төбетке айналған, шүйліккенін ілетін лашын құс қанат қағудан жаңылған. Ал соңғы бес жолдың мағынасы елдің ынтымағы іріп, бірліктен береке қашқанын аңғартады.

Шалкиіз жыр-толғауларында елдің бүтіндігі, елді игілікке бастар билік, елге қорған батырлық тақырыптарының басты мән иеленуінің бір себебі де осы тұстан келіп шығады. Ортақ мұратқа ұйысқан елдің берекелі өмірін де, ұйытқысынан айырылған елдің қалай «бүлгенін» де бастан өткерген жырау шығармашылығында жоғарыда аталған мәселелердің аса маңызды болуы – заңды құбылыс.

Осыдан кейінгі жылдарда Шалкиіздің ноғайлы елінің билеушісі Би Темір маңынан табылуы да қара бастың қамын күйттеген күйкі тірліктен туған амал емес, оны ел тұтастығын сақтауға қайрат қылар тұлға ретінде бағалап, үміт артқандықтан туындаған әрекет. Жырау:

«...Алп, алп басқан, алп басқан
Арабы торым өзіңсің,
Жазылы, алтын, қол кескен
Алдаспаным өзіңсің!» – деп, Би Темірдің дәрібін асыра мадақтаса да, яки:

«...Еділден ақкан сызашық
Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді –
Телегейдей сайқалтып,
Жарқыраған беренді
Теңіз етсе, тәңірі етті!...
...Тебінгінің астынан
Ала балта суырысып,
Тепсінісіп келгенде,
Тең атаның ұлы едің –
Дәрежеңді артық етсе, тәңірі етті» [2, 38] – деп, қадала шүйлігіп тіл қатса да, түпкі көздегені – билік иесіне жағыну, яки ақкөз тентектік таныту емес, билеушіні елге қызмет қылуға бағыттау. Осыдан кейінгі тармақтарда жыраудың осы мақсаты бейнелене көрінеді. Шалкиіздің:

«...Тобылғының беpегі
Иіл болып, беріш бітсе,
Айбар болар теpегі.
Атаның ұлы жақсыға
Малыңды бер де, басың қос,
Бір күні болар кеpегі...
...Жауға кисең, беpен ки,
Егеулеген болат өте алмас;
Есендікте малыңды бер де, батыр жи,
Басыңа қыстау іс түссе,
Дұспанның қолы жете алмас!» [2, 38] – деп жырлаған кезде діттегені – жалғыз Би Темірдің қамы емес, Би Темір билігіндегі елдің қамы.

Жақсы мен жаманның парқына әбден қанық жырау ел бүтіндігін сақтау үшін ел билеушісінің іс-әрекетінің қандай болмағы абзал боларын аңғартады. Бұл тұста да Шалкиіздің жадағай ақыл, жалаң сөзді қызықтап кетпей, әр сөзіне салмақ арта, астарлай ұсынатын парасатқа бейім шеберлігі айқын танылады. Мәселен, жыраудың:

«...Жоғары қарап оқ атпа,
Жуық түсер қасыңа;
Жаманға сырыңды қосып сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда
Сол жаман айғақ болар басыңа.
Жақсы да келер бұ көпке,

Жаман да келер бұ көпке,

Түгел іс қойып болмас бір кепке...» [2, 39] – деген жолдарындағы ой мазмұнын бірнеше қырынан тануға болары анық. Алғашқы қос тармақта жырау философша толғаса, одан соңғы үш жолда көпті көрген көнекөзше ақыл қосады, ал соңғы үш тармақ түйіні философиялық ойға да, сол ойдан өріс алатын қарекетке де жетелейді. Жыраудың меңзеп тұрғаны – «Ел билігіне жақсы да келер, жаман да келер; Солардың қай-қайсы да ел тірлігіндегі түйткілдің бәрін шешіп тастамас; бірақ, қалай болғанда да, ел игілігіне қайрат жұмсау – парыз» деген ой.

Қара бастың қамынан қалың елдің амандығын артық санаған Шалкиіз жыраудың: «Адам баласы үшін елге қызмет қылудан артық бақыт та, дәреже де жоқ», – деген ойды өмірлік мұратқа айналдырғаны оның қажылық сапарына жиналған Би Темірге айтқан сөздерінен де анық танылады. Ел жөнінен де, дін жолынан да жан-жақты хабардар жыраудың бұл толғауында оның суреткерлігі де, білімдарлығы да, ойшылдығы да кеңінен көрінеді және сол сипаттардың бәрі елжандылық қасиетті асқақтатуға қызмет қылады.

Жырау қажылыққа көңілі құлаған Би Темірді ниетінен бұруды көздесе, бұл әрекеті жеке бастың қимастығы емес, ел тірлігіне алаңдаудан туып жатқан әрекет. Сондықтан да ол: «Етектеп жиған көп халқың, Сұлтан ием, кімге асмар етерсің?!» – деп ашық сауал тастайды, я болмаса: «Енді өзіңден соңратын Жұртқа бір лайық ие жоқ...» – деп алаңдайды. Толғауының бір тұсында ойландыра, бір тұсында толқыта, бір тұсында салмақ сала жырлап келетін жырау сөз түйінін:

«...Ай, хан ием, сұраймын:
Тәңірінің үйі кебені
Ибраһим Халил алла жасапты,
Ғазырейіл – жан алмаға қасап-ты,
Жығылғанды тұрғызсаң,
Жылағанды уатсаң,
Қисайғанды түзетсең,
Тәңірінің үйі бәйтолла,
Сұлтан ием, қарсы алдыңда жасапты!» [2, 41-42] – деп тұжырады.

Осы үзіндінің өзінен Шалкиіз жырау болмысы, арман-мұраты, білім кеңістігі айқын аңдалады. Діни білімімен де, өмірлік танымымен де жұртты аузына қаратқан, оның үстіне ойын іркуді білмейтін бетті мінезі бар жыраудың бұл өмірдегі ұлық арманы туған елдің бүтіндігі, туған жердің тыныштығы болғаны хақ. Бұл арман жыраудың кез келген шығармасынан айшықтала көрінеді.

Шалкиіз жыраудың нақты оқиғаны арқау ете жырлап, жыр желісінде кейіпкерлерді бірінен бірін даралай бейнелейтін бірегей туындысы – «Ер Шобан».

Жырдың жалпы мазмұнына қарасақ, жыр оқиғасы «Орманбет би өлген күн, Он сан ноғай бүлген күннен» кейінгі жылдарда, яғни біртұтас ноғайлы елі ыдыраған тұста болғанға ұқсайды. Себебі ноғайлы жұртынан шыққан Ер Шобанның қабарды жұртынан жылқы қуалап кету әрекетінің өзі ел арасында алауыздық, дүрдараздық барын аңғартады. Ал қуғыншы Биғазының Ер Шобан тізбелей атаған батырларды танып, ат тізгінін іркуі де осы жырда аталатын адамдардың бірін-бірі етене білгенін сездіреді. Бұл, әрине, жырдың туу уақытына қатысты айтылып жатқан ой. Жырдағы жырау шеберлігі жайына келсек, осы туындысында Шалкиіздің халықтық фольклорда қалыптасқан дәстүрді жетік меңгергені анық көрінеді. Жырау жыр кейіпкерлерін бейнелеу барысында эпитет, теңеу, метафоралық қолданыстарды ұтырлы пайдаланумен қатар, бейнелерді бірінен бірін асыра, олардың қасиеттерін бірінен бірін арттыра, үстемелей суреттеуге де, батырларды бірінен бірін даралай бейнелеуге де шебер екендігін танытады. Мәселен, жырау батырлардың бірін:

«Арғымақ атың аласы,
Қас игінің баласы,
Алдаспан ауыр қылыш суырған,
Ажалға қарсы жүгірген

Бұ жиынның ішінде
Исалының ұлы Жылым бар» – деп суреттесе, келесі батырды:
«Ойнай тұра күлдірген,
Жауды көрсе бүлдірген,
Атқан оғын оздырған,
Дұспанның тобын тоздырған
Бір ойында алпыс алабалта сындырған
Айсаның ару ұлы Қолай бар» [2, 49] – деп асқақтата бейнелейді.

Бұл тұста эпитет, теңеулерді термелемей-ақ, жыраудың батырларды даралау шеберлігіне ғана көңіл қойсақ та, Шалкиіздің суреткер жырау екендігін анық бағамдаймыз. Ол өзі бейнелеп отырған батырлардың әрқайсын даралай айшықтайтын сипаттарды тап баса көрсетеді. Жырау бейнелеген Жылым батыр – текті әулеттен шыққан («Қас игінің баласы»), сыртқы тұрпат-кейпі де өзгелерден ерекшелене көрінетін («Арғымақ аттың аласы»), бес қарудың ішінде қылыштасу өнерін жетік меңгерген («Алдаспан ауыр қылыш суырған»), өлімнен сескенбейтін аққөз батыр («Ажалға қарсы жүгірген»). Қолай батыр да – Жылым батыр сияқты дұшпаннан беті қайтпас жаужүрек ер («Жауды көрсе бүлдірген») бола тұра, болмысы бөлек батыр. Ол – батылдығына аққөңіл мінезі жарасқан («Ойнай тұра күлдірген»), әрі садақшы, әрі балтамен шайқасу өнеріне жетік («Атқан оғын оздырған», «Бір ойында алпыс алабалта сындырған») алапат күштің иесі. Міне, осы іспетті ерекшеліктер жырда аттары аталатын батырлардың әрқайсынан айқын көрінеді. Шалкиіз жыраудың суреткерлік бояуының қанықтығы сонша, жырдағы Жұмай, Мәмбет, Сұлтан, Қоян, Баубек, Жақсымбет, Жақан батырлардың бәрі де қайталанбас қасиеттерімен көрінеді. Шалкиіз жырына тән осы іспетті реалистік суреттеулер қазақ жырауларының көп орайда өмірлік шындыққа бейіл танытқанын көрсетеді.

Жалпы, жыраудың нақты оқиғаларды, нақты қаһармандарды арқау еткен жыр-толғауларынан анық танылатын жәйт – Шалкиіз жыраудың өз тұсындағы әрбір әрекетті, әрбір оқиғаны ел өмірімен байланыстыра танып, сол тұрғыдан бағалайтыны. Жырау жанын мазалайтын ең негізгі мәселе – ел тағдыры, ел тұтастығы, ел тыныштығы. Сондай-ақ, жыраудың өмір мәні, адамшылық мағынасы хақында ой толғайтын жыр-толғауларының түпқазығы да туған ел тағдырымен өрістесіп жатады. Мәселен, жыраудың:
«...Атайы ердің баласы
Атадан жалғыз тудым деп,
Басына қиын іс келсе,
Ісін көпке салар ма;
Атаның ұлы ерлерге
Малыңды бер де, басың қос,
Басыңды қос та, бек сыйлас,
Күндердің күні болғанда
Басың жауда қалар ма!» – деп келетін жыр жолдары, яки:
«...Белбуардан саз кешсең,
Тобығыңнан келтірмес
Қамалаған қалың туған арқасы!» [2, 46] – деген үлгідегі ой түйіндерінің қай-қайсы да ойшыл Шалкиіз үшін ел бірлігінен асар қасиетті ұғым жоқ екенін айғақтайды. Мұндай мазмұндағы ойлар Шалкиіз туындыларының әрқайсынан-ақ ұшырасып жатады. Өйткені Шалкиіз жырау дүниетанымында ерліктің де, биліктің де қадірі елге жасаған қызметімен бағаланады. Сол себепті ол ел ішінің берекелі бірлігін, ағайынның татулығын, ел арасындағы жарасымды сыйластықты үлгі ете жырлайды. Дүниенің өткіншілігін мысал ете отырып, адам баласына ізгі ниетті уағыздайды.

Шалкиіз жыр-толғауларында философиялық мағынаға ие жақсы мен жаман бейнелері салыстырмалы түрде жиі көрініс береді. Мәселен:
«...Бір жақсыға басың қосып, сөз айтсаң,
Сол жақсы жаманлығың жақсылыққа жыр етер.

Бір жаманға басың қосып, сөз айтсаң,
Сол жаман сырың сақламай,
Әрдайым дұшпаныңа әр ісіңді қор етер» [2, 39] – деген үзіндіде жақсы адамның жайсаң мінезі үлгі етілсе, сонымен қатар, жаманнан келер қатер, төнер қауіп жиі еске салынады. Осы үлгіде салыстыра көрсете отырып, жырау жақсыға жақын болуды, жаманнан бой тартуды тағлым етеді.

Тіпті бір орайда:

«...Күндердің күні болғанда
Қырға шықпас жаманның
Барынан да жоғы игі!» [2, 43] – деп, түңіле ой түйетін тұстары да бар. Зер сала үңілсек, жыраудың айтып тұрғаны – «жамандар» жойылуы керек» деген үкім емес, «жамандар жаралмай-ақ қойса етті» деген тілек екенін аңғарамыз. Мұндай мінез – гуманистік түсініктегі тұлғаларға ғана тән қасиет. Бұл тұрғыда Шалкиіз – гуманист жырау. Оның:

«...Атайы ердің тұсында
Тұлпары тұрар тарп ұрып;
Бір жаманға сөз айтсаң,
Есікті кетер сарт ұрып,
Сол жаман елден кетер деп,
Артынан жақсылар қалар шақырып...» [1, 43] – деп жырлауының себебі де сондықтан. Гуманист жырау «жаманның» қылығының өзін парасат көзімен бағалауға үндейді. Себебі ел тұтастығын ұлықтаған жырау ел ішіндегі «жаманның» өзін жат қолына телміртуді қош көрмейді.

Ал Шалкиіз жырау ұғымындағы «жақсы» кім? «Жақсыны» танытар мінездер мен іс-әрекеттер қандай болмақ? Бұл сұрақтардың жауабын да жырау туындыларынан табамыз.

Шалкиіз түсінігіндегі «жақсының» бірі – елге қорған батыр. Ендеше, батырлықты қалай түсінбек абзал? Бұл тұстағы жырау жауабы да әзір:

«...Жау жолықса жазыда,
Ерлерді өлмей тонар ма,
Ерлер ерке сақтасып,
Арқасына ауыр намыс іс түссе,
Ғазизлеген сұлтан жанын қара пұлға санар ма!» [2, 37].

Демек, батырлықтың белгісі – елге қатер төндірген жауды тойтару, ел намысын қолдан бермеу, қажет болса, ел намысы жолында «ғазизлеген сұлтан жанын» қиюға әзір болу. Елдік намысқа шабар батыр қандай болмақ керек? Бұл сұраққа да жырау жауабы әзір:

«Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма;
Жағаласса жыртылмас
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма;
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма!» [2, 36].

Демек, елге қорған батырда намысқа шабар қаһарман жүректің болуы аз, оған қоса, оның астында арғымағы, үстінде берен сауыты, жанында бес қаруы сай болуы қажет екен. Бұл – қиын-қыстау қысталаң сәттерді, сын сағаттарды бастан жиі өткерген көшпелі ел философиясы. Жырау – сол философияның жаршысы. Көшпелі елдің көсем ойының тізгінін ұстаған жырау ердің елге жасар қайратын ғана жырлаумен шектелмей, келесі кезекте елдің ерге жасар қызметін де алға тартады.

«Күпшек санды тіл жалмаған күреңді
Тілеген достан аяман!
Тілекті бірге тілеген
Малымды достан аяман!» – деп жырлаған кезде жыраудың айтып отырған «тілегі бір досы» – өзі сияқты, елге қызмет етуді мұрат тұтқан азамат екені анық. Олай болса,

жыраудың өнеге етіп отырғаны – ел намысына шабар азаматты ел болып ардақтау, оған ел болып қызмет көрсету.

Шалкиіз туындыларынан қауіп-қатерлі сәттерді бастан жиі өткерген халықтың өмір тәжірибесінен туған философиялық түйіндер жиі ұшырасады. Мәселен, жырау толғауларының бірінде:

«Туырлықсыз қара үйге
Ту байламақ не керек!
Туғаны жоқ жалғызға
Көп ішінде суырылып,
Жауға шаппақ не керек!» [2, 40] – деген ой түйінделеді.

Бүгінгі тілдік қолданыс нормасы шеңберінде қабылдасақ, кекесін, мысқыл мағынасында қолданылғандай әсер еткенімен, ойдың айтылған уақытын назарға ала қабылдасақ, бұл жолдарда тағдыр-талайы талай мәрте сынға түскен халықтың өмір шындығынан алынған аса маңызды халықтық тұжырым жатқанын танимыз.

Жырау қолданысындағы «туырлықсыз тұл үй» – ат жалына қол артар азаматы қалмаған тұл шаңырақтың символдық бейнесі. Ал ел ішінде тұл үйдің көбеюі – жақсылыққа бастар жол емес. Жаманшылыққа апарар жолды жаппақ абзал. Ол үшін әр шаңырақта ата-баба түтінін түтетер ұрпақ болмақ керек. Тауқыметті тағдырды бастан көп өткерген қазақ халқының бұл тұрғыдағы философиялық кесімді тұжырымы біреу-ақ, ол – «Қанша батыр болса да, жалғызды жауға шапқызбау», ұрпақ өсіру. Өйткені бүгінгі ұрпақ – ертеңгі ел қорғаны. Шалкиіздің алға тартып отырғаны да – осы тұжырым.

Шалкиіздің жыр-толғауларына етене сипаттардың бірі – өлең жолдарында көркем бейнелілікпен қоса, философиялық мағынаның да үстеле көрініс табуы. Мұндай ерекшелік жыраудың жоғарыда келтірілген жыр жолдарынан да молынан табылады.

Елдің ынтымақта болуын мұрат тұтқан жырау сол елге тұтқа болар тұлғалардың ел тағдырындағы ролін де назардан қағыс қалдырмайды және бұл турасындағы ойын уағыз, ұлағат үлгісінде өсиеттемей, бейнелі жеткізіп, ой түйіндеуді тыңдаушы жұрттың өз еркіне қалдырады:

«...Ау, бөрілер, бөрілер,
Бөрімін деп жүрерлер,
Һәр бірінің баласы
Алтау болар, бес болар,
Ішінде абаданы бір болар,
Абаданынан айрылса,
Олардың һәр біреуі
Һәрбір итке жем болар» [2, 43].

Үзіндіден Шалкиіз жыраудың ойшылдық қасиетімен бірге, оның символдық бейнелер туындатуға жетіктігі де танылады. Осындағы символдық бейне – «бөрілерге» қатысты бейнеленген жәйттерді адамға байланыстыра зерделер болсаңыз, жыраудың нені меңзеп, нені өсиеттеп отырғанын түсіну де қиындық келтірмейді.

Жоғарыда сөз еткеніміздей, XVI ғасырдағы қазақ жырауларының көрнекті өкілі Шалкиіз Тіленшіұлы – жыраулар поэзиясының бейнелілік тұрғысынан да, ой жеткізудегі тереңдік тұрғысынан да кемелденуіне айтулы үлес қосқан шығармашылық тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы,1991.

2 Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. /құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы, 1989.

3 Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1994.

4 Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1991.

На основе разностороннего анализа в статье рассматриваются в интеграциях реалистические, философские и дидактические мировоззрения в толгау Шалкииз. Учитывая это, был проведен фактический анализ, сделаны заключения касательно произведений, описывающих образ эпохи поэта (жырау).

On the basis of a multifaceted analysis, realistic, philosophical and didactic worldviews are considered in the integration of Shalkias in the article. Given this, an actual analysis was carried out, conclusions were made regarding works describing the image of the poet's epoch (zhyrau).

ӘОЖ 82-1/-9-7 (5Қ)

Г.С. Бөкен, Ә.Қ. Шапауов
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
asya_2309@mail.ru

ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ КОМИЗМ ТАБИҒАТЫ
(Қазақ және поляк пьесалары негізінде)

Мақалада XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ және поляк әдебиетіндегі белгілі драматургтер Садықбек Адамбеков пен Славомир Мрожек шығармашылығы қарастырылады. Қос қаламгер шығармаларында комизмнің жасалу жолдары ретінде, тілдік пародия, әсірелеу, гротеск, логикалық инверсия, логикалық нормаға қайшы келетін ерекше диалогтар мен абсурд ұғымын пайдаланады. Сонымен қатар С.Адамбеков пен С.Мрожектің комизм тудыруда белгілі бір құбылысты әсірелеп, оның түрін өзгертуі, деформацияға әкелуі, күтпеген тосын, қарама-қайшы құбылыстар мен жайттарды жасауы, үндестік пен қайшылықты өзара үйлестіре білу шеберліктері салыстырылады және талданады. Сол сияқты мақалада комедияның аллегориясы – комизмнің қалыптасуы мен дамуы туралы айтылған теориялық пікірлерге анализ жасалады.

Кілт сөздер: комизм, сатира, диалог, логикалық инверсия, тілдік пародия, әсірелеу, гротеск, абсурд.

Комедияның негізгі құралы – күлкі. Күлкінің мысқыл, әжуа, сықақ, сайқымазақ сияқты астары көп. Сол себепті зілді, ащы күлкі – сатира, жеңіл әжуа – юмор деп те ажыратылады.

Күлкінің күшті құрал екендігін дүние жүзі әдебиетінің классиктері В.Белинский, Н. Чернышевский, А. Добролюбов, Н.Гоголь, М.Горький өз еңбектерінде айқын көрсетеді. Күлкі объектісі – адам өмірінде, қоғамда кездесетін келеңсіз жайттар, өрескелдіктер. Комедияның мақсаты – өмірде кездесетін сорақылықты, жаман мінездерді әшкерелеп, оны алдын-алу болып табылады. Дүние жүзі халықтарының қайсысының болмасын тарихына көз жіберсек, комедияның дүниеге келуінің өзінде, әр ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне, психологиясының, әдет-салтының бірін-бірі қайталамайтын белгілеріне қарамастан, көптеген ұқсастықты байқау қиын емес. Ол ұқсастық қандай елдің комедиясының арғы тегіне үңілсек те, халықтың творчествосымен байланысты, халықтық дәстүрдің негізінде туғандығын аңғару қиын емес. Классикалық комедияларда жиі ұшырасатын кейбір қимыл-әрекет, сыртқы көрініс жағынан да белгілі күлкі шақыратын жағдайлар бар, олар бір адамның екінші адамға айналуы, күткен нәрсеміздің орнына екінші нәрсенің шығуы, біреуді біреу алдау үшін киімін, түсін, мінез-қылығын өзгертулері, ғажайып қызықты болмыстар, орашолақ әрекеттер, ойдың, сөздің логикасыздығы, күтпеген кездейсоқтық, алдау, алдану, еш нәрсені қабылдамайтын, ұнатпайтын кесірлік мінез, үнемі мазақтаудан мұқалмайтын, шаршамайтын типтер және т.б. атауға болады.

Ендеше, өткен ғасырдың алпысыншы-сексенінші жылдары осынау комедияның дамуына орасан үлес қосқан қазақ және поляк драматургтері Садықбек Адамбеков пен Славомир Мрожектің шығармаларын зерделеу – жанр табиғатын одан әрі меңгере түсуге орасан үлес қосары анық.

Славомир Мрожек пен Садықбек Адамбеков шығармаларындағы әзілді түсіну үшін ең алдымен, комизм теориясын зерделеуіміз қажет. 1959 жылы Польшада жарық көрген зерттеу еңбегінде зерттеуші Станислав Быстронь Пайпер мен Тшинадловский сияқты Б.Дземидоктың [1] комизмді қалыпты жағдайдан ауытқу деген теориялық пікірге сүйенеді. Яғни шындық өмірдің өзгеріске түсуі – езуімізге күлкі ұялатуы мүмкін деген. Алайда, ғылымда бұдан да басқа көзқарастар мен пікірлер бар.

Белгілі бір затты құлдыратып көрсету мәселесін – Аристотель мен Хобс; деградациялану теориясын, яғни қайсыбір лауазымды тұлғаны я істі қорлауды – Бойн, Альфред Штерн; контраст теориясын – Иммануил Кант, Спенсер және Липпс; қарама-қайшылық теориясын (мәселен, құбылыстың болмысы мен оның көрініс табуы, мақсат пен оған жетудің жолдары) – Гегель және Шопенгауэр. Ал Стефан Шуман комизмнің бастауы ретінде кез келген күтпеген идеяны немесе белгілі бір жайтты жаңаша пайымдау, жаңа белеске жету не заттарды басқаша қабылдау, ой мен қиялды реалды өлшемде таразылап, салыстыра білу қабілеттілігін көрсетеді[2].

Жоғарыдағы сан түрлі пікірлердің бірі дұрыс, екіншісі бұрыс деп дөп айта алмаймыз. Себебі, комизмді ғалымдардың бір легі қалыпты жағдайдан ауытқу не қорлау десе, келесі бір тобы комизмнің басқа да жасалу жолдары бар деген пікірге саяды.

Мрожек және Адамбеков шығармаларында комизмді тудырудың бірнеше жолдарын байқаймыз. Бұл үшін қаламгерлер жасаған құбылыстарын логикалық және психологиялық қалыптан ауытқығанын көрсетеді. Әсіресе, **логикалық инверсияны** жиі қолданады.

Мәселен, мұны Мрожектің «Полиция» драмасынан кездестіреміз.

Пьесадағы «Сіз менің көңілімді түсірдіңіз, мырза. Мен сізді өз сөзіңізге берік жан деп ойлағам. Дәл бұлай керемет өкінетініңізді елестеткен де жоқпын» [3,17],-деп полиция басшылығы тұтқынды керісінше, заңға қарсы үгіттеп, қалыпты логиканы теріске шығарады.

Сол сияқты инверсиялық түрлену автордың «Петр Охейдің азабында» да бар. Яғни:«Сіз темекі тартасыз ба? Бәлкім, мейірімділік танытып, маған бір тал темекі ұсынарсыз? Я болмаса, шәй?...» [3,46]. Бұл жерде Петр Охейге келген шенеулік әдеттегі үй иесінің жасайтын амал-әрекетін өзі жасай бастаған. Дәл осындай логикаға қайшы үрдістерді біз қазақ қаламгері С.Адамбековтің де комедияларынан да байқаймыз. «Аюбайдың ажалында» парақорлықпен күресуші Аюбай өзінің ұстанымдарына қарсы шығады. Пьесада:«Жанар(көзін тастап).Өзіңіз милиционер бола тұрып, малшылардан бір телевизор үшін жылу сұрағаныңыз қалай, Аю-аға? Аюбай (Жанарға таңдана қарап). Оның неайыбы бар, Жанаржан-ау. Біреу өлсе де – жинап аламыз, тірілсе де - жинап береміз, өкілге де, ревизорға да сол. Оған етіміз жүз процент өліп кеткен» [4, 167].

Немесе, «Алтын табақтағы жылан» сатиралық комедиясында молданың өз адал жарымен әуейі болған жас милиционерге зеку түгілі, некелі жарымен өткізген бір түнін бір атқа айырбастауы, ал кешірім жасауы үшін өз дұшпандарын ауылынан жалған айыппен шығаруын өтініп: «Мен кештім, кештім, сенің күнәңді. Қарақатынды да, Қойбағардың баласын да, Орманышының өзін де – түгел аудан орталығына айдап кет» [4,220], – деуі тіпті логикалық әрі психологиялық нормаларға қайшы келеді.

Мрожек пен Адамбеков комизм жасау мақсатында **логикалық нормаларға қайшы келетін ерекше диалогтарды** да қолданады. Мұндай диалогта адамдар ешбір коммуникацияға түспейді. Театр сыншысы Тадеуш-Бой-Желеньский айтқандай, «Әркім өзінікін мылжыңдайды, кәдімгі отбасылық өмірде сияқты»[5,21]. Мәселен, С.Мрожектің «Кароль» пьесасындағы көз дәрігерінің атаға көзін тексеруге байланысты қойған сұрақтарына, ол керісінше, өзінің ата-бабаларының атудағы ерліктерін, Каролді іздеу мәселесін айтып кетеді. Ал «Күрке тауықтағы» Лаура ақынмен бірге өткізетін саяхаттың поэтикалық түрде жеткізгісі келсе, бұған ақын прозалық негізде саяхатқа қажетті заттарды

санамалап, оларды орау қажеттілігін айтады. Тіпті өзінің әдет-дағдыларын да тілге тиек етеді. Яғни әркім өз ойын білдіріп, қасындағы адамның пікіріне құлақ аспайды.

Пьесада:«Лаура: Қол ұстасым барамыз ба?..

Ақын: Шұлығым кір жуғышта.

Лаура: Орақ ай жарқырап тұр. Қалқан...

Ақын: Барлығы емес, жыртылғандары ғана. Бірақ, мен шұлықты басқа жіппен жамағанды жеккөрем» [3, 110].

Поляк комедияларында кездесетін мұндай логикаға қайшы диалогтар С.Адамбековтің «Алтын табақтағы жылан» пьесасында да орын алған. Шығармада: «Қойбағар (кемпірінің басын сүйеп). Сорым қайнады, кемпірімнен айрылдым. Ақтайлақ (шешесіне үңіліп). Мама-ау, маған беремін деген алтын табағың қайда?»[4,211]. Немесе, «Қоянның құлағы» драмасында: «Сара. Міне қоянды қорлап отырғандар, қоянның тамағын өздері жеп, өлігін түлкіге беріп отырған түлкілер осылар. Қоспақ. Как түлкілер. Түлкінің сыры ашылмаған. Қоянды зерттеу керек...» [6,161]. Дәл осындай ой қайшылығына «Күн мен көлеңке» пьесасында тап боламыз: «Айжан әже. Балам, мына балға қарашы, менің қолымнан келсе, арманыңды орындармын. Жолға шықты ма, келе жатыр ма? Отбасы аман ба? Таңқыбай. Жақсы ұл тапқан жақсы ана, есіктегі басымды төрге сүйреп. Ақпейілдің қатарына отырсам...» [4, 257].

Комизмді тудырудағы логикалық инверсияның енді бірі бұл – **қате қорытынды мен дәлелдер ұсыну**. Мәселен, Мрожектің «Сиқырлы түн» пьесасында делегация құрамындағы екі мырза ғажайып түс көреді. Бұл түстен шошынған мырзаның бірі ойға сыйымсыз сөздер айта бастайды: «Мен келіспеймін.Сіздер менің жауапкершілігі мол қызметте жұмыс істейтінімді ұмытпаңыздар, мен Сіздердің түстеріңізге кірмеймін!» [3,232],-дейді. Яғни қоғамдық ортадағы орынның түске ықпалы бардай әсер қалдырады.

Қаламгердің комизмдік пайымын «Эмигранттар» драмасынан да байыптаймыз: «ХХ Бұдан (жертөледегі жаман иіс) ешкім әлі өлмеген, ал таза ауадан тұмау тигізуге болады. Менің әкем, иманды болсын, жертөледе тұрып-ақ, ұзақ ғұмыр кешкен.АА Ол неден көз жұмды?ХХ Таза ауадан. Мас күйінде үйге келе жатып, аязда қатып қалған» [3,98].

Садықбек Адамбеков те «Аюбайдың ажалында» өз жұбайына жеңгетайлық жасап жүрген Кәлменьчтің логикаға теріс дәлелдерін ұсынған. Яғни: «Зибаш. Қызғансаң кеше неге Аюбайдың көксарайына бармай қалдың? Неге мені өкілге қосып жібердің. Ей, намыссыз, сен менің байымсың ба, жоқ жігіттерден қолұстатар алатын жеңгемсің бе? Тіфу, арсыз, папасы сол... Кәлменьч (Мүләйімсіп). Аюбайға, өзіңнің жездеңе сенбегенде кімге сенем. Екеуміздің арамыздағы дәнекер Аюбай ғой, періштем» [4,172].

Кейіпкерлер арасындағы өзара түсініспеушілік, белгілі бір мәселені қате ой тұжырым жасау мен қисынсыз дәлелдерді келтіру арналған диалогтарды «Күн мен көлеңке» комедиясында кездестіреміз. Жастайынан еңбектен гөрі, «жатып ішерлікке» үйренген Жора өзінің кемшіліктерін көрмейді. Керісінше, оны мақтауға тұрарлық қасиетке балайды. Пьесада: «Айсұлу. Жоқ, сізді жер үсті, аспан астында бір адам сүймейді. Сіз әке-шешеңіздің соры, арамтамақсыз. Жора (ашулы). Кім әке-шешенің соры, мен, да? Вот, надан. Мен әке-шешемнің бақытына туған адаммын. Мен санаулы адамдардың бірімін. Мен бұл ғасырдың маңдайына сыймаймын. Менің ойым алдағы бес ғасырды аралап жүр»[4, 296],-дейді.

Комизмнің келесі бір жасалу жолы ретінде **пародияны** айтуға болады.

Мрожек пен Адамбеков комизмді тудыру мақсатында белгілі **құбылысты әсірелеп, оның түрін өзгертеді және деформацияға ұшыратады**. Шамадан тыс әсірелеу арқылы аңшылардың ерліктері, эмигранттардың өзара пікір-таластары (оқыған мен қара жұмысшы) баяндалады.

Мәселен, «Эмигранттар» (Мрожек) пьесасындағы қара жұмысышының «өтірігін» оқыған әсірелеп сынайды.

«...Жарайды, жарайды, сенің айтқаныңдай болсын! Я ол сендік болды. Саған беріліп, аяғыңа жығылды, қолыңды сүйіп, сенің туфлиіңде жорғалады, сені және сенің аяқ киіміңді

мақтады. Аяқ киіміңді генерал мен оның әйелі де қызықтап қарап, тіпті бас киім құрметтеді де, саған арнап отшашу да ұйымдастырды, кейін саған балмұздақ сатып әперді» [3,88].

Аталмыш тәсілді Адамбеков «Шоқбикенің шатағындағы»Тұман мен Таңқыбай диалогында шебер пайдаланған. Яғни: «Тұман. Ау, Тақа, шыныңды айтшы, осы әйел қандай өзі? Тамырын ұстап, байқадың ба? Таңқыбай. Байқағанда қандай, сен дегенде шығарда жаны басқа, еіс кетіп, елтіп жүр. Тұман. Қалай қарайсың, маған жар болуға жарай ма? Таңқыбай. О, мұндай ақылды әйел көрсем көзім шықсын. Өзі саудагер, қазір кем дегенде 50 мыңдай ақшасы бар, үй іші аузы-мұрнынан шыққан дүние» [4,319],-деп асыра сілтеп жібереді.

Негізінен, **әсірелеу** бұл – пародияның бір элементі. Ол арқылы белгілі бір құбылыс сын тезіне алынады. Мрожектің әр шығармасынан қайсыбір құбылыстарды әсірелеп көрсетуді байқаймыз: идеологиялық ұрандарды, қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынастарын, басқарудағы кемшіл тұстарды пародияның объектісіне айналдырады. Мәселен, драматург «Танго» пьесасының екінші актісінде Артур мен Евгений ағасының астыртын ойластырған жоспарларын жүзеге асыру үшін тыңшы кейпіне еліктейді.

«Артур Бұл кім?

Бейтаныс Мен

Артур Кімсіз?

Бейтаныс Сенің ағаң. Евгений [7].

Артур Құпия сөз.

Евгений Жаңару. Жауабы?

Артур Жаңғыру. Дұрыс. Кіріңіз, аға

Әсіресе, автор мұны бірактілі «Ашық теңіз» пьесасында сайлау алдындағы компанияны, сайлаудың өзі мен ондағы ұрандарды көрсетуде шебер қолданады.

Жалпы қаламгер пародияны үш түрлі позицияда айқындайды. Олар: белсенді азамат, демагог және қарапайым адам. Бұған дәлел ретінде, «Полициядағы» бүлікшіл полиция қызметкерінің өз шалбарын жолақпен безендіріп, үйінде мундирін шешпей, тіпті демалыс күндері мемлекетке қарсы бүлік шығаратын абсурдтық әрекетін айтуға болады.

Мұнымен қоса, автор делегацияның мырзаларын, эмигранттарды, пайдакүнем адамдарды («Қасапханадағы» филармония директоры) немесе «Поручиктің өліміндегі» «қиын жастарды» пародия тілімен айнытпай сипаттайды. Ал «Күрке тауық» пьесасында ақын, Рудольф, Лаура, капитан, дуана және шаруа образдары арқылы романтикалық позицияны пародиялайды. Ол гротескінің қисық айнасынан көрсетіледі. Драматург «Ашық теңізде» «кеме апатын», «Поручиктің өлімінде» «тірі өлікті», «екінші тағамда» «кәдімгі мещандық драманы» пародиялап, оны жалпы әдеби мотивтермен байланыстырады. Жалпы «Күрке тауық» пен «Поручиктің өлімі» драмаларын романтикалық туындыға жасалған құрылымдық пародия деп атауға болады. Көптеген сыншылар Мрожектің «Ойынын» Выспянскийдің «Үйлену тойына» жасалған пародия дегенімен, ол пародиядан гөрі аллюзияға келеді. Сонымен қатар драматург публицистикалық және ресми. тілдік стильдерге пародия жасайды. Оны пьесаларындағы стильдік құбылтулардан байқауға болады.

Комизмді тудырудың бұл жолын С.Адамбеков парақорлық, сыбайластық, шеттен тыс қулық жасау мәселелерін әшкерелейтін «Алтын кездік» сатиралық комедиясында шебер қолданады. Қарапайым халықты сүлікше сорған колхоз төрағасынан бастап, аудандық халық судьясы, бас есепші, агроном, бау-бақша бригадасының бригадері қосылып, ел мұңын облысқа жазған тілші Ә.Елеуовті еш жазықсыз соттап жібереді.

Тағылған айыпта «тілшінің жылқысы колхоз жүзімін жеп, елге ысырап жасады» делінеді: «Омаров. Жүзімге түскен ақиқат жылқы екені рас. Өйткені пысқырынып, осқырынып келді.../Елеуов. Пысқырынған жылқының бәрі менің атым бола ма?/Омаров. Қараңғыда қайдан білейін, бір жылқы кісінеді. Әрине, сенің атың» [8].

Немесе, «Мұсабаев. Азамат Елеуов, сіздің жеке меншігіңіздегі екі ат бір жыл бойына колхоз жеріне жайылған. Мамандардың есептеуі бойынша, 4320 сомның шөбін жеп, суын ішкен бұл қалай?/Елеуов. Жолдас, судья! Бұл маған жабылған жала, бұл жаланың сыры

терең жатыр. Менің жеке меншіктегі жалғыз атым 1958 жылы мұрат деген колхозшыдан бір құнан алған едім, оны етке өткізіп жіберді. Квитанциясы қолымда»[8],-деген айыпқа бір жағынан күлгенімізбен, екінші жағынан халықты берекесінен айырар осындай берекесіз адамдардан жиренеміз.

Ал С.Мрожектің **тілдік пародиясын** «Тестариумдағы» Регенттің тирадаларынан немесе «Ашық теңіздегі» кеме апатынан зарбап шеккендердің сайлау алды ұрандарынан айқын байқаймыз. Ойымыз дәлелді болу үшін «Ашық теңізде» пьесасынан келесі мысалдары келтіре кетсек: «Біз бұл жерге азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесімен жиналып отырмыз»,- десе, екіншісі: «Көп сөйлемеймін, солдатша қысқаша айтайын»,-дейді. Ал үшіншісі: «Сіздердің пікірлеріңізге кедергі жасамайын. Мен сауатсызбын және көп сөйлеуді ұната бермеймін» [3,125]. Әлбетте, бұл тәсілді сатирик жазушы С.Адамбеков те қолданған. Әсіресе, мұны әулиесымақ молданың («Алтын табақтағы жылан») шаласауатты Сәруарды «таңғажайып» қасиетіне сендіруінен көреміз: «Сәруар. И...аулиям..Қарақатынды жабайы шошқаға жарғыз, итке талат. Әйтеуір, сүйегі осы сексеуілдің ішінде қалсын. Молда. ...Я,раббым, Я раббым, суфит! Суфит! Суфит! (Жыланның үстіне қолын бір айналдырады. Жылан да, табақ та жоқ болады). Я, раббым, перілер алып қашты, алтын жұтқан айдahар енді Қарақатынды жаныштап, умаждап өлтіреді...» [4,239]. Кейінірек, біз ешбір таңғажайып болмағанын, Сәруардың аңғалдығын пайдаланып, алтын табақ пен жыланды Қарақатынның ала қойғанына көз жеткіземіз.

Мұнымен қоса, Мрожектің «Бақытты оқиға» пьесасында газеттегі хабарландыруларға пародия жасалған. «Күнгей жақта, теңізге қарап тұрған бөлек бөлме және Мон Блаши пайдалы бағамен жалға беріледі» [7]. Алайда аталған бөлменің күнгейде түгіл, жуынатын бөлмесі де болмайды. Тіпті бөлек бөлмесі де болмай шығады. Әрине, аты дардай хабарландырудың шындыққа жанаспауы – қосымша комизмді тудырып тұр. Немесе, оны газет хабарламасының керісінше, берілген нұсқасын да көреміз:«Ешбір жағдайы жасалмаған, ешбір әдемі тұсқа қарамаған, үй иелерімен бірге тұруға дайынмын»[7].

Комизмді тудыру келесі бір жолы ретінде Мрожек пен Адамбеков **күтпеген тосын, қарама-қайшы, әр түрлі, түрлі жоспардағы, бір-бірін жоққа шығаратын құбылыстар мен түсініктерді құрайтын әдістерді** пайдаланады. Бұған түрлі деңгейдегі сәйкестілік бен қарама-қайшылықтарды жатқызуға болады. Бұл оның стилінде, көңіл-күйінде, өзін-өзі мақтауда, тіпті киім киюде де байқалады. Мәселен, Мрожектің «Танго» драмасында Евгения әжейдің көйлекпен кроссовканы үйлестіріп, басына шабандоздың бас киімін киеді. Ал Евгенийдің қатты жағасы бар жейдемен ұзын балақ дамбалды киюі күлдіретіні анық. Сол сияқты тосыннан жасалған салыстыруларға «Тангодағы» Элеонораның тәрбиесіз Эдикті көбелекке теңеуі езуімізге күлкі ұялатады: «Ол әр кезде сондай еркін, табиғи, тура көбелек сияқты» [7,82],-десе, жаңағы «көбелек»: «Нені тұздайын?-деген қарама-қайшы ой айтады. Немесе, Стомилдің: «Мен еркін әрі семіз суретшімін» деп екі жақты сипаттама беріп, ұлынан: «Сен тағыда елші болғың келе ме? Сен шайтансың ба?» [7], немесе, «Бақытты оқиғадағы» анархисті күтушінің есімімен атау, «Сиқырлы түндегі» семіз мырзаны «торғай», «Екінші тағамдағы» көкекті «әке» деп, «Бұл құс емес, қоқыс» деуі шағын комизм құрайды. Әсіресе, Мрожек комизімді жасау мақсатында әртүрлі қисынсыз нәрселерді салғастырады. «Қасапханадағы» скрипкашының калейдоскопты бақытқа алмастырғысы келуі;көздің өткірлігі өмірдің ұзақтығына әсері бардай, «Каролдегі» көз дәрігерінің «Мен жақын қашықтықтан көргенімен, әлі де тірімін» деуі – таза комизмді байқатып тұрғаны сөзсіз. Осындай керемет салыстырулардың арасында пародоксті де аңғарамыз. Мәселен, «Стриптиздегі» мырзаның «Мен қысымның астындамын, бірақ мен еркінмін» деуі, біздіңше, ойға сыйымсыз, себебі физикалық әрі психологиялық тұрғыда қысым көрген адам еркін болуы мүмкін емес.

Бір-біріне қарама-қайшы жайттарды үйлестіру, не мағынасы қолдану аясына сәйкес келмейтін сөздерді қолдану арқылы С.Адамбеков комизмдік әсер туғызады. «Аюбайдың ажалында» Кәлменьч әйелін өзін арбап алған періште-жыланға балайды: «...Алжыған қойдың миын жеген ақымақ басым, қартайғанда жас қатын алып, не әкемнің

құны бар. Ай, Аюбай, мойнына бір ақ жыланды орады да қойды, өкіл кетсе – өзіме қайта қосады... (Күліп). Адалмын саған дейді, әйтеуір, періштем. (Тамсанып). Шіркін, жас махаббат – бір күн де болса не жетсін саған! Мойнымнан құшақтағанда буындырып өлтіре жаздайды, періштем»[4,166]. Немесе, «Алтын табақтағы жыланда» ерлі-зайыптылар берекесіз ұлдарын тасбақа не жыланға ұқсатады: «Сәруар. И, шал, мен жылан тудым. Қойбағар. Ойбай, шорым, мен тасбақа таптым»[4, 224].

Комизм түрлі стильдерді қарама-қарсы қоюмен де жүзеге асады. Мәселен, Мрожектің «Екінші тағамда» әкенің өзі туралы әңгімені шабытпен айтқысы келіп, «Қазіргі өмірімде де...»,-деп бастағанында, одан «Сенде қонжық болдыма?»-деп сұрайды. «Шекарадағы үйдегі» дипломаттардың шекарада орналасқан отбасыға келіп, өздерін сыпайы ұстап, адамгершіліктерін танытады. Ал үй иесінің әйелі болса, «Тек үйді ластамаңыздаршы, еденді жаңа сүрттім. Сосын бұл жерге жіпті де байламаңыздар» дейді. Сонымен бірге «Өзін-өзі жоғалтқан Кинолог» драмасындағы сөз қолданыс та бізді бей-жай қалдырмайды. Шебер тілмен айтылған ойының соңы қанды оқиғаға ұласады. Пьесада: «Екі жүрек бір-бірін сүйсе, әрбір оқиға бақытты аяқталады» деген романтикалық шумақты айта келе, Рудольф Лаурамен қашуын, итті өлтіруін гротескілік негізде баяндайды. «Кешікісін сарай қабырғасының қасында тұрғам. Мен жалдаған құл итті соқыр ішекпен улап, ит ессіз құлаған болатын. Сол кезде мен бақтағы қылтима арқылы сүйіктіме барғанмын»[7].Аталған шығарма романтикалық стильде жалғасын табар ма еді, капитан «ит қайда?» деген сұрағын қоймағанда? Осындай тоссынан үзілген ой мен сауалдың қоюылуы нағыз пародияны танытады.

Негізінен, белгілі бір істен ерекше әрі ғажайып нәтиже күткенде, оның орнына қарама-қайшы немесе барды жоққа шығаратын жайттардың туындауы мүмкін. Мәселен, «Тангодағы» отбасы мүшелері суретке түсу үшін бір сәтке өнегелі отбасының кейпін сомдайды. Алайда Евгения әжейдің кенеттен түшкіріп: «Ештеңе жасай алмаймын. Мұның бәрі нафталиннің кесірі» деуі барлығының суретке түсуге деген құлшынысын тарқатады. Сол сияқты драманың үшінші актісінде де комизм киім қайшылығынан туындайды. Яғни шығарманың басында классикалық үлгі түгіл, талғаммен киіне алмайтын кейіпкерлер, кульминацияда түбегейлі өзгереді. Аталған пьесадағы Артур әкесіне өзінің абыройын қорғау үшін қолына тапанша беріп, анасының бөлмесіне жұмсайды. Алайда жұбайының ашынасы Эдикті өлтіруден гөрі, Стомилге карта ойнау оңайырақ түсетінін Мрожек комизм тілімен шебер бере білген. Ал «Полициядағы» басшылықтың тұтқынның қылмыскерлік болмысын түсіну мақсатында оған жарылғыш зат беруі, оны генералға тастатуы – гротескілік эффект тудырады:«Полиция басшысы: Генерал, Сіз тірімісіз?/Генерал: Мен ақымақ емес шығармын, тығылып қалғам» [3, 42].

Дәл осындай қайшылыққа С.Адамбековтың «Күн мен көлеңке» комедиясында куә боламыз. Пьесаның басында Тұманға кейіпкерлермен бірге, біз де сенеміз: «Тұман (қарсы келе жатып)Тұманың ғой бұл. Апатайым аңсадым...Жиенжан, өрісім менің, жайлауым (ішкі қалтасынан сурет, газеттер алып). Міне, қалқам, сенің жіберген суреттерің. Апам ды айтпай танидым. Мынау әкең герой болғанда, суреті басылған «Правда». Осы «Правда» ғой бізді табыстырған...» [4, 297]. Яғни автор оқырмандарын Тұманның Ақтаевтар отбасының жоғалып кеткен мүшесі деген ойға сендіріп алады да, кейін шығарманың шарықтау шегінде оның алаяқ екеніне көз жеткіземіз:«Күн көрместен түнде жортқан қасқыр. Салқын белді шулатып, жасыл көлді лайлап, жеткен жерің осы ма? Мықты ауылда, мықтап түсіпсің қақпанға. Бұл бетіне көн жапсырған пәтшағар, менің әскердегі баламның атын жамылып жүрген алаяқ. Ырғызбайдың Тұманы. Менің баламның басқан ізінен садаға кетсін! (Тұманға). Хат қайда, газет суреттерін неге ұрладың, бәтшағар?! Қараңдаршы, осының жаны толған жалған мандат...»[4,311].

Әлемдік зерттеулерде комизм – жай (бағаламау және пайымдамау) және күрделі түрлерге бөлінеді. Бұл орайда, зерттеуші Дземидок комизмді – юморлық аққөңіл, жаман қасиеттерге қарағанда, жақсылығы көп) және юморлық емес (сенімділік ұялатпайтын) деген

жіктемесін ұсынады. Сондықтан сатира соңғы түрге жатқызылып, тиісінше ол қалыптасқан идеалдық ұстанымдарға сай, жамандықпен күресіп, оны әшкерелейді.

С.Мрожек пен С.Адамбеков – заман шындығын, қоғамның «әлсіз» тұстарын боямасыз сипаттай білген сатириктер. Сондықтан олардың көптеген пьесалары сатиралық түрде жазылған. Мәселен, Мрожектің «Сиқырлы түн» пьесасы – делегация құрамындағы мырзалардың лауазымдық әрекеттерін, «Полиция» - сержанттың қызметіне адалдығын, «Танго» - ескі авангардты немесе жастары сәйкес келмесе де, өздерін тым еркін ұстайтын жандарды әшкерелейді. Негізінен, делегация құрамындағы мырзалар түрлі қызметтік сатыда, лауазымдары жоғары не төмен болғанымен, олардың өзара достық көңілдері жарасқан. Алайда, аса құрметті әріптес мырза одан жоғары қызметтік дәрежедегі әріптес панға бағынып, қызмет етеді. Тек түсінде ғана «сөз бостандығына» ие болып, шынайы ойларын жеткізе алады. Дегенмен, оның өзінде қызметтік сатының ықпалы бар. Оны әріптес мырзаның ескертпесінен түсінеміз: «Сізге абайлаңыз дегім келеді. Себебі бұл тек сіздің түсіңіз және сол үшін сіз жауаптысыз» [3, 234].

Сол сияқты Мрожек лауазымы жоғары тұлғаларды сынай келе, билікке және «алып күш иелеріне» деген адамдардың жағымпаздығын сатира тілімен шынайы сипаттай білген. Алып қолдың қамауында қалған «Стриптиздегі» екеу оның ырқына көніп, өз дәрменсіздіктерінің құлына айналады. Шығармада: «Қымбатты қол!» Аса құрметті қол, Сіздің бізді тыңдау үшін жаралмағаныңызды білеміз, әрине, дегенмен, өзіміздің жүрекжарды лебізімізді білдіргіміз келеді» [3, 171]. Мұндағы алып күш иесінен қорыққан екеу, оған барынша жалпаңдаса, «Күрке тауықтағы» бәзбіреулер билік басындағыларға адал қызмет етуден гөрі сөз тасуды таңдап, жағымпазданады.«Әркім ханға әр түрлі қызмет етеді. Бірі – жер жыртады, екіншісі – қабырға бекітеді, ал үшіншісі – сөз жеткізеді» [3, 86].

Билікке деген адалдық пен жауапкершілік, қызметіне деген фанатизм «Полициядағы» сержантты тұтқынға айналдырса, «Петр Охейдің азабы» пьесасындағы ғалым өз болжамын дәлелдеу жолында «ақымақтың» күйіне түседі. Бұл өз алдына Мрожектің сатиралық тілімен шынайы бейнеленеді. Сонымен қатар драматург бәзбіреулердің өз көңіл-күйлерін көтеру үшін өзгелердің жанын жаралайтын эгоистік сана мен әрекеттерді де әшкерелейді. «Егерде кімде кім қорқынышты мысықпен тұрғысы келмесе, оған бір рет қарап, кетіп қалуы керек» [3, 56]. Бұл жерде адам бойындағы өзімшілдік, менмендік, ездік, әр іске деген немқұрайлылық сыналады. Сол сияқты Мрожек кейбір қарапайым көңіл-көтерудің салдары қатыгездікке әкелу мүмкіндігін де сатиралық түрде «Ойын» пьесасындағы үш жігіт әрекеті арқылы береді.

Ерлі-зайыптылар арасындағы опасыздық жасау мәселесін С.Адамбеков «Таланған жүрек» драмасында сатира тілімен шынайы жеткізеді. Пьесада: «Данажан. Бала-шағам да жоқ деген шығар. Саражан. «Өмірде жас нәресте сүймедім. Менен жазық жоқ, әйелім қасақана тумай жүр» деп зарлады. Қаражан. Өтірік. Иманың күйсін өтірік. Баяным, Аяным, Саяным тұрғанда Данажан мені тастамайды. Данажан. Жоқ. Сені босағадан аттатпаймын.Сендей опасыз әкеден аулақ өсіремін балаларды» [4, 142].

Немесе, «Ohx, жүрегім» сатиралық комедиясында Кәриманың оспадар мінезі Гүлжанмен өзара диалогқа түскенде айқындалады. Яғни Адамбеков кейіпкер бойындағы кемшіліктерді әжуа-мазақпен жеткізеді. Пьесада: «Гүлжан «Біздің апай мещанка адам. Жасы қырықтан асса да қыздай санайды өзін. Ұрысқақ, қызғаншақ.Қашаған ағай айтады, менен пара алады, қорқытады. Бір күні сізді прокурорға өзім сүйреп барамын...Ұсақ ұры ғой. Мұғалімнің тойына барғанда алтын қасық ұрлап алған дейді» [9, 354].

Комизмнің жасалу жолдарының бірі ретінде әр түрлі жағдайларда қаһарман және оның сөйлеу әрекеті арасындағы **үндестікті я қайшылықты** айтуға болады. Комедиялық кейіпкерлер комизм жағдайында көрініп, олардың сөздері орынды я орынсыз әзілмен үндестік табады. Сонымен бірге комедиялық драмадағы кейіпкерлердің тағдырында белгілі бір трагедиялық оқиғалар көрініс табады. Мұны Мрожектің «Стриптизіндегі» екеу мен «Ойындағы» үш жігіттердің іс-қимылдарынан, Адамбековтің «Аюбайдың ажалындағы»

Аюбайдың абсурд өлімі мен «Қасиетті шайтан» көліндегі жаназа» пьесасындағы «Нейтрон бомбасын жасаушылардың бос әурешілік әрекеттерінен аңғарамыз.

Мрожекпен Адамбеков комизмі ең алдымен, сөздер мен комизм жағдаятына тікелей байланысты. Қарамгерлер толық комизм тұлғасын жасамайды. Олар тек жартылай «байшыл» («дөкей»), «сараң» немесе «жалған діншіл» образдарын құрайды. Мәселен, Мрожектің «Карольдегі» атаның уақытша «мергеншілікпен» айналысып, көзі нашар көретін дәрігерді көздейді; ал дәрігер қорықпайтын жаудан қорқып (дәрігерге оған көзделген тапанша ғана үрей тудырады) күлкілі күйге түседі. Бұл жерде Мрожектің комизмдік тұлғасы тек белгілі бір жағдайды не әрекетті танытуда көрінеді.«Карольдегі» атаның негізгі мақсаты ату; «Бақытты оқиғадағы» ата – бүлік шығарушы, ол өз отбасына террор жасап, сәт сайын үрейде ұстайды, содан әлдебір ләззат алады. Немесе, «Күрке тауықтағы» капитан алаяқ; «Полициядағы» бұлікші-сержант адал қызметкер бейнесінде көрінеді. Сол сияқты кей адамдар өз тағдарларын өздері иебола алмай, біреудің жансыз «қуыршақтарына» айналуын сатирик комизм тілімен дөп бейнелей білген. Адамбековтің «Бір түндегі төрт төбелес» сатиралық комедиясындағы Майлыбас Макардың қылмыстық топты ұстау үшін уақытша малайға айналуы; «Күн мен көлеңкедегі» Тұманның Ақтаевтар отбасын тонау үшін жоғалған туыстарының атын жамылу –комизм элементтерімен шебер сипатталады.

Ендігі жерде комизм туындайтын жағдаяттарды саралайтын болсақ. Мәселен, Мрожектің «Қасапшыдағы» өзіне сенімсіз, енжар, босбелбеу скрипкашы анасынан именіп, жасы біршамаға келгенімен әйел затымен болғанын айтуға жасқанып, флейлистканы кілемге орап, жасырғысы келеді. Ал «Күрке тауықта» бәрінен баз кешкен диуананың қиындықтарға шыдай алмай, қателесіп қоғамға қайта оралады. Немесе, осы пьесадағы Лаурамен әңгімелесіп тұрған ақын романтикалық ишарат жасау мақсатында қыздың маңдайына қолын қойып, кейіннен қолы талғасын, екінші қолын ауыстыруы – тым күлкілі. Және де барлық мырзалар Лаураға өз бет орамалдарын ұсынғанда Рудольфте ол болмайды. Ал капитан болса лас шүберекті ұсынады. Мұндай комедиялық оқиғаны «Эмигранттардағы» ХХ-тың өз көршісінен (ол байқамай тұр деп) бір тал темекіні ұрлағанынан да көреміз.

Ал «Полициядағы» басшылықтың кезекті рет тұтқынға адал қызмет ету туралы шартты оқығанында, жылдар бойы қол қоймай, қарсылық білдірген тұтқынның кенеттен келісуіне – полиция басшысы таңқалады әрі керісінше, үкіметке қарсы үгіттей бастайды. Бұл әрине, шынайы комизмдік әсер қалдырады. «Сиқырлы түндегі» екі мырзаның көрші бөлмедегі біреуді құлыптың тесігінен қарауы да сатиралық әзілмен беріледі: «Қымбатты әріптес мырза, түсінемін, мектеп кездерінде... Бірақ, қазір? Сіз бір отбасының отағасысыз.../Қымбатты әріптес мырза күле бастайды/... Ол жерде не бар?» [7,222]. Алғашында Әріптес мырзаға өз наразылығын білдіргенімен, кейін ол да көрші бөлмеде не болып жатқанын көргісі келеді. Сонымен бірге әлгі мырзаның комизмдік болмысы оның өзінің жасы мен семіз қарнына қарамастан, бикештің қасына отырып, оның қолындағы сөмкені тартып алғысы келеді. Кейіннен сөмке қымбатты әріптес мырзаға тиесілі екені белгілі болады.

Бұл дәстүрді Адамбеков өзінің «Алтын кездігінде» жалғастырады. Бау-бақша бригадирінің ешбір дәлелсіз тілші Елеуовке жала жабуы да күлкі тудырады. Пьесада: «Мұсаев. Ал, Омаров, колхоздың бір түп жүзімін қиратқан азамат Елеуовтың аты екенін дәлелдеңіз. Омаров. Жүзімге түскен ақиқат жылқы екені рас. Өйткені пысқырынып, оқыранып келді... Елеуов. Пысқырған жылқының бәрі менің атым бола ма? Омаров. Қараңғыда қайдан білейін, бір жылқы кісінеді. Әрине, сенің атың»[8]. Немесе, «Күн мен көлеңкедегі» Тұманның өтірігі ашылып қалғанда, ол керісінше, бар жаланы Ақтаевтар отбасына жаба салады.

Негізінен, Мрожек пен Адамбеков комедияларын зерттеуші-ғалым Дакута Батлердің классификациясына сүйеніп талдауға болады.

Олар: 1. Жалпы комизмдік жүйеге (механизмге) құрылған сөздік әзілдер; 2. Жеке сөздердің, сөйлемдердің және фразеологизм бірліктерінің модификациясы; 3.Неологизмдерді жасау; 4.Сөздік қордың дәстүрлі элементтері бар әзілдер; 5.Абсурд комизмі[10,67].

Әрине, аталған жіктемедегі барлық элементтер қос драматург шығармашылығында кездесе бермейді. Көбінесе, жалпы комизмдік эффектісі бар сөздік әзілдер немесе сөздік қордың дәстүрлі элементтері бар әзілдер, яғни полисемия немесе омонимдер қолданылады. Дегенмен, неологизмдердің жасалуы немесе жеке сөздер мен сөз тіркестерінің модификациялары да кездеседі. Сондықтан болар қос драматургтің шығармаларында жиі ұшырасатын жалпы комиздік эффектісі бар сөз әзілдері, парадоксті салыстыру әрекеттері кездеседі.

Сөзіміздің дәлелі ретінде, Мрожектің «Қасапханасынан» келесі диалогты келтіреміз.

«-Бірақ, біз қоштастық қой.

-Мәңгілікке. Бірақ ұзаққа емес».

-Сенің ойың шедевр болатын. Тап-таза ақ жағасы бар киім. Қауіпсіздік киіміне ұқсас» [3].

Мұны Адамбековтің «Алтын кездігіндегі» Омаровтың сөзінен де кездестіреміз: «...Қараңғыда қайдан білейін, бір жылқы кісінеді. Әрине, сенің атың» [8].

Сөздің мағынасын жете түсінбеу, әлдебір мәселені толық аңғармау жайттары да біршама комизм тудырады. Мұны «Күрке тауықтағы» Рудольфтың «графоман» сөзін ұғынбай, оны мақтау (комплимент) сөзге балап, масаттануынан байқаймыз.

«Рудольф – Графоман!

Капитан – Иии, одан қандай графоман дейсің!/бір мақтау сөз айтылғандай жаратпайды» [3, 114].Дәл осындай түсініспеушілікті «Карольдегі» көз дәрігерінің атаны протоплазма леп атағанында немересінің жақтырмай, дүрсе қоя беруінен де аңғарамыз. «Сіз қателесіп тұрсыз, мырза! Сіздің атаңыз протоплазма болған шығар, бірақ менікі емес! Біздің отбасымызда ешқашан соз ауруымен науқастанған адам болған жоқ! Тек қарудың оғынан жарадар болған» [7].Белгілі бір жағдайда коммуникацияға түсушілердің бір-бірін түсінбеу де комизм тудыруы мүмкін. Мұны Адамбековтың «Қасиетті қайтан» көліндегі жаназа» пьесасында кездестіреміз: «Лиз. Сіздің Нейтрон бомбасын құшақтап жатып қайтыс болғаныңыз – әлемді бір қатерден сақтар еді. Ник Адамс. Жоқ, өлгенде сіздің суретіңізді кеудеме басып жатып өлемін, Лиз» [4, 220].

Мрожек комизм эффектісін жасауда кейіпкерлеріне кейбір сөздерді бірнеше рет қайталатады. Мәселен, «Эмигранттарда»:

«АА ...Қазір майшам өшеді.

ХХ /мазақтай/ Қазір майшам өшеді».

Немесе, «Ойында»:

«N Әкем айтты...

В Әлде бар, әлде жоқ (ойын) – Әке-пәке» [3,180]..

Драмадағы кейіпкерлердің бір-бірінің сөзін мазақтағандай қайталау үрдісі Адамбековтің «Бір түндегі төрт төбелес» комедиясында жалғасын тапқан болатын. Шығармада: «Дүрия. Мұрныңды ара шағып алды, көзіңді ағашқа соғып алдың. Макарьч. Мұрнымды ара шағып алды, көзімді ағаш жырып кетті» »[4, 250].

Кейбір зерттеулерге, гротеск бұл комизмді жасаудың бір амалы ретінде қарастырылады. Алайда ол тек күлкіні ғана тудырмайды, сонымен бірге қорқыныш пен мазасыздықты көрсетеді. «Әдебиет» пен «өнерде» гротеск әр қырынан көрінеді. Кайзер «Groteska w malarstwie i literaturze» еңбегінде «гротеск» сөзінің мағынасына және оның тарихи даму жолына анализ жасайды..

Терминнің өзі италья тілінен «grottesco», «la grottesca» /grotta – шұқыр/ jaskinia,grota/ сөзінен шыққан. Бұл атаумен біздің эрамыздың басында, ХҮ ғасырдың басындағы Рим және Итальядағы қолжазба нұсқаларында әшекейлер аталған. Бұл әшекейлерге тән белгі – олардың реалды дүниені иррационалды түрде қайта жаңғыртуында. Ғасырлар бойы метаморфозалық ерекшеліктеріне қарамастан, гротеск әрдайым үдерісте болған. ХҮII ғасырда Француз Академиясының Сөздігіне «гротеск» деген сын есім енгізілген. Яғни, ақымақ, талғампаз/ сөйлеу, киім кию, бет-бейнені күту/ мағынасында қолданылған. Кезінде П.Бруегл және И.Бош шығармалары гротеск туындысы ретінде қабылданған. Әдебиеттегі

гротеск Гете, Ленц және XIX ғасырда Э.Хофман, Э.Алланнан бастау алса, XX ғасырда А.Кубин, Г.Мейринк, Кафка, Альберти мұралары арқылы жалғасқан. Ғасырлармен өлшенетін гротеск түсінігі талай өзгеріске түскен, бүгінде оның нақты тұрақты анықтамасы жоқ. Ғалым Филипп Томсон өзінің «The Grotesque» еңбегінде гротескі бұл – «Іс пен әрекетте шешілмейтін, келісуге болмайтын қарама-қайшылылықтар»[11,27],-деп атайды.

Томсон гротескінің негізгі элементі ретінде дисгармонияны көрсеткен. Дисгармония ұғым – келіспеушілік, қайшылық, комизм әрі қауіп дүние деген мағынаны білдіреді. Яғни адам мен жансыз заттың үйлесуінен туындайды. Мәселен, «Қасапханадағы» скрипкашының ритуалды түрде өз музыкалық аспабын қасақана «өлтіруге» әрекеттенуін айтуға болады. Пьесада:«Флейлистка: Бұл маған қатысты емес, дегенмен сен скрипканы менің беліме ұқсатқансың, ол менің белдерім. Скрипканы құшақтап, мені ойлайтынсың. Егер скрипканы сындырсаң, мені де сындырғаның. Скрипкашы: А, скрипкалар. Сіз менің махаббатымсыз ба? Оның иілгені талай құштарлығымды оятқан, мойныңыз іспетті. Сіз сияқты тәтті. Бәріне рұқсат беретін... Сізге батыр жақындауым үшін бе?/.../Қазір бәрі басқаша». Сондықтан жан даусымен: «Өлтіргіш! Өлтіргіш!» [3,63],-деп ай,айлайды.

Өлімнің түрлі формасы Мрожек пен Адамбековтың көптеген шығармаларында кездеседі. Әсіресе, өз-өзіне қол жұмсау әрекеті Мрожектің «Қасапханада», «Ойында», «Эмигранттарда» көрініс табады. «Ойындағы» жігіттің өзіне қол жұмсауын қалған екеуі жүзеге асырғысы келеді. Алғашында В мен S достарын бұл сандырақ істен бас тартуға үгіттесе, кейіннен оның өлімі оларға пайда әкелетінін түсінген олар құрбандықтарын асуға дайындай бастайды. Ал «Эмигранттарда» керісінше, XX-тің өзіне қол жұмсауынан бұрын, отбасына жазған хатында: «Мен аманмын. Сіздерге де соны тілеймін» десе, Адамбековтың «Ohx, жүрегімдегі» Қашағанның өлімі, керісінше көрінеді: «...Түрме – отауым, Лагерь – жайлауым. (Қалшылдап). Қырып кетемін... Егер сіздерді қимасам (жыламсырап) өзімді-өзім атып тастаймын да, «ажалыма себепкер болған апам, жездем, менің өлу себебім солардың қорлығы» деген хат тастаймын. (Ойланып, қатланып). Жоқ, жоқ, о дүниеге сендерді жетектеп кетейін» [4, 349]. Яғни өлім гротескілік түрде салғастырылады.

Жоғарыдағы мысалдардан біз комедиялық және трагедиялық элементтердің байланысыны көреміз. Қарама-қайшылық, келіспеушілік – гротескінің басты белгілері. Мрожек тілінде гротескілік салыстырулар көптеп кездеседі. Мұны «Қасапханадағы» қасапшының салыстыруларынан аңғарамыз: «Мен абайлап тураймын, өзімді кесіп жатқандаймын және пышақты туған әкеме арнағандай қайраудамын, ал олар басқаша ырылдамайтын сияқты. Бұл ақымақ жануарлар, мырза»! [7, 67]. Енді бірде Мрожек адам болмысының қайшылықты жақтарын, яғни дөрекі, өзін қорғаудағы жабайы инстингті, өркениетті адамдардың мәдениетін салғастырады. «Ашық теңіздегі» кеме апатынан аман қалған үшеу тіршіліктерін жалғастыру үшін біреуді жеу қажеттілігін ойластырады. Бұл ретте үшейдің бірі мәдениетті тұлға ретінде, «Мырзалар, өтінемін, менен дәм татыңыздар» дейді.

Славомир Мрожек пен Садықбек Адамбеков драмалары – қайсыбір дәуір болмасын адамның өмір үшін күресін танытатын дүниелер. Мұнда адам мен болмыс, қоғам мен еркіндік, әлеумет арасындағы қарым-қатынас, билік пен халық, отбасы мен тұлға, өлім мен өмір күресі, жаратылыс пен мәдениет арасындағы қарама-қайшылық, мораль мәселелері көрініс табады. Сондықтан драмалық шығармалары арқылы қоғамдағы өзекті мәселелерді комизм талғамында, сатира өлшемінде, абсурд түсінігінде шебер бейнелей білген.

Әдебиеттер:

1 Dziemidok B. O komizmie, W-wa 1967, teorie i podzial komizmu za Dziemidokiem
2 Szuman S. O dowcipie i humorze, «Marcholt» 1936, nr 2, s.241-242
3 Mrozek S. Utwory sceniczne, t.1, Krakow 1973, s.17
4 Адамбеков С. Қожанасыр қақпасы: Әңгімелер, пьесалар . – Алматы: Жазушы, 1989. – 167

5 Tadeusz Boy-Żeleński, Z mojego dzienniczka. Akord smutku (Kraków – Warszawa 1917. s.21

6 Адамбеков С. Көсенің көзі: сатиралық әңгімелер, фельетондар, сатиралық комедия. - Алматы: Қаз.мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961.–161

7 Mrozek S. Utwory sceniczne, t.2, Krakow 1973, s.50-51

8 Адамбеков С. Алтын кездік. Үш актілі сатиралық комедия//Қазақ әдебиеті, 1959. YII.9-бет

9 Адамбеков С. Қожанасыр қуырдағы: Сатиралық әңгімелер жинағы. – Алматы: Жазушы, 1967. –354

10 Buttler D. Polski dowcip językowy. W-wa 1968.s.67

11 Thomson Ph. The Grotesque /The Critical-Idiom/, London 1972, s.27

В статье рассматривается творчество известных драматургов 1960-80 годов казахской и польской литературы Славомира Мрожека и Садыкбек Адамбекова. То есть оба автора в своих произведениях использовали понятия абсурда и особые диалоги противоречащий нормам логики, логическую инверсию, гротекс, языковую пародию, впечатление как пути создания комизма. Вместе с тем Мрожек и Адамбеков в порождение комизма использовали определенное явление, разнообразие их видов, приводит к деформации, создание неожиданных, противоречивых явлении и событии, сравнивается и анализируется мастерство соответствие гармонии и противоречии. Также в статье делается анализ теоритическим суждениям аллегории комизма – формирование комизма и и его развитие.

The article deals with the works of famous playwriters of the 1960-80s of Kazakh and Polish literature Sadykbek Adambekov and Slavomir Mrozek.That is, both authors used in their works the notions of absurdity and special dialogues that contradict the norms of logic, logical inversion, grotesque, language parody, impression as a way of creating a comic.At the same time Mrozek and Adambekov used a certain phenomenon in the creation of the comic, the variety of their forms leads to deformation, the creation of an unexpected, contradictory phenomenon and events, the skill of harmony and contradiction is compared and analyzed.The article also analyzes the theoretical judgments of the allegory of the comic - the formation of the comic and its development.

УДК 82-1

О.В. Васильева, А.В. Бучина
Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан
vasilieva_olga@list.ru

ВЗАИМОСВЯЗЬ ПОЭТИК М.Ю. ЛЕРМОНТОВА И А.С. ХОМЯКОВА В КОНТЕКСТЕ МЕЖТЕКСТОВЫХ РЕМИНИСЦЕНЦИЙ

В представленной статье рассматриваются вопросы творческого взаимовлияния поэтов М.Ю. Лермонтова и А.С. Хомякова, их творческого диалога по ключевым поэтическим темам 30-40-х годов 19-го века.

Ключевые слова: славянофильство, художественная рефлексия, поэтика, реминисценция.

Искусство от эпохи к эпохе осваивает жизнь народов и всего человечества в ее исторической динамике. Но наиболее важна для искусства современность автора. «Жив только тот поэт,- утверждал В. Ходасевич,- который дышит воздухом своего века, слышит

музыку своего времени». Жизнь, поэзия и рассуждения М.Ю. Лермонтова не являются исключением. Его художественный мир был всегда яркой рефлексией на проблемы современного ему общества. Поэтому оставаться в стороне от особо острых вопросов поэт просто не мог.

Заметным явлением русской литературы 1830-х годов стала философская поэзия, породившая неимоверный интерес к внутренней жизни человека и спровоцировавшая вопросы как к самому себе, так и к обществу. Другим несомненным событием в общественной жизни культурного человека начала сороковых годов девятнадцатого века стало появление отдельного литературно-философского течения – славянофильства, основоположником и ведущим деятелем которого стал Алексей Степанович Хомяков. Вопрос об отношении Лермонтова к славянофильству в современном литературоведении все чаще становится предметом обсуждений, но до сих пор вызывает огромное количество споров и противоречий в мире литературоведения.

Еще Э. М. Герштейн отмечала, что «…спор в конце 30-х и главным образом в 40-х годах был единственной живой формой общественной мысли». Одним из самых обсуждаемых вопросов, по поводу которого возникали серьезные философско-эстетические споры, был вопрос о значении Востока и Запада для культурной жизни России, о роли российского государства для этих регионов в будущем. Эта тема волновала многих как в XIX- XX веках, так и в начале XXI, наряду с вопросом о снижении уровня национального самосознания русского человека в погоне за европейской свободой и вседоступными мнимыми ценностями. «Наиболее устойчивый интерес Лермонтова, - пишет А.И. Журавлева, - вызывали Шевырев и Хомяков… Скрытый диалог с А.С. Хомяковым прослеживается в поздних стихах Лермонтова» [1,13]. О чем могли дискутировать два поэта и каков итог их культурного спора - явление, исследование которого было намечено в работах Б.М. Эйхенбаума, А.И. Журавлевой, Г.В. Косякова, но так до конца не изученное, основывающееся на предположениях и кратком анализе поэтического наследия 1830-1840-х годов. Стоит уточнить, что речь идет именно о споре в контексте поэтики, а не философском мировоззрении авторов. Славянофильская доктрина А.С. Хомякова хотя и рассматривается как основа его художественных интенций, но поэзия имеет место быть более логичным доказательством живой мысли и переживаний поэта. Поэтому связь поэтик М.Ю. Лермонтова и основоположника славянофильского течения будет базироваться на идеях и образах поэтических.

При анализе художественных произведений М.Ю. Лермонтова и А.С. Хомякова четко прослеживаются три магистральных темы, ставших предметом художественного созерцания и идеологического спора в контексте их поэтического творчества. Это, во-первых, тема назначения поэта и поэзии, восходящая к традициям А.С. Пушкина; во-вторых, тема Родины и патриотизма; в – третьих, проблема молодого поколения и его жизненных ориентиров.

Тема поэта и его творчества прочно закрепилась в пространстве русской классической литературы. Она многогранна и представлена различными аспектами. Это и проблема предназначения творчества, и проблема взаимоотношений поэта и толпы, поэта и власти, проблема бессмертия и величия Слова. Продолжая пушкинскую традицию, М.Ю. Лермонтов пишет своего «Пророка», который, как известно, является уже не столько посланником Бога для людей, воспевающим все лучшее в человеке и открывающем глаза людские на свои пороки, сколько гением, гонимым и презираемым толпой, вернувшимся в ту же пустыню, где начал свой путь пророк Пушкина:

С тех пор как вечный судия
Мне дал всеведенье пророка,
В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока…
И вот в пустыне я живу...
Мне тварь покорна там земная;

И звезды слушают меня,

Лучами радостно играя [2, 104]

В чем видит А.С. Хомяков особое значение темы поэта и поэзии? Именно через поэзию открывается человеку мир в его космических и земных тайнах. Одно из первых стихотворений Хомякова на тему поэта и поэзии - «Поэт» (1827 г.). В нем уже намечена основная концепция темы. С точки зрения А.С.Хомякова, поэзия — это сокровенный голос мира. Земля, веками молчаливо совершавшая свой путь, только в поэте обрела наконец язык и, следовательно, подлинную жизнь. Только поэтическое слово дает жизнь мертвому творенью, поэзия и есть сама жизнь, с ее горестями и неправдами, но и божественным началом:

Он к небу взор возвел спокойный,

И Богу гимн в душе возник;

И дал земле он голос стройный,

Творенью мертвому язык [3, 73]

Многие мотивы этого стихотворения — общие для поэтики романтизма: например, «бессмертие» поэта и поэзии, «божественное» их происхождение и т. д. Впрочем, не только отдельными мотивами, но и по своим идеям стихотворение «Поэт» сугубо романтическое. И у Пушкина, и у Хомякова поэт — обыкновенный смертный, пока к нему не приходит вдохновение. Лишь творчество дает высокий смысл его существованию и поднимает его над прозой жизни. Лермонтовский пророк, оставаясь жгущим «сердца людей», все-таки уходит к природе, он вдали от людей, которые в него «бросали бешено каменья», но в единстве с природой. Он все так же выполняет свою миссию, но ему уже горько от того, что не с людьми. Там, в пустыне, ему «покорна тварь земная», а здесь, среди людей и высокомерного окружавшего его общества, не понявшего великого предназначения поэта, он стал изгоем. Пророк М.Ю. Лермонтова от этого не перестал любить людей, он просто стал их сторониться и избегать, но по - прежнему храня «завет предвечного». В. Г. Белинский писал по поводу “Пророка”: “Какая глубина мысли! Какая страшная энергия выражения! Таких стихов долго, долго не дождаться России”.

Славянофильские идеи того периода, выраженные в поэзии Хомякова и построенные по принципу рационалистической славянофильской доктрины, не давали возможности выйти писателю за рамки общественного. Ведь именно общество – было главным, для чего вся эта философия создавалась: «Народ есть та великая сила, та живая связь людей, без которой и вне которой отдельный человек был бы бесполезным эгоистом, а все человечество - бесплодной отвлеченностью»[5,42] ("Молва", № 9, 8 июня 1857 г.). Именно этого не принял Лермонтов. Личность для него не просто часть безликой маскарадной толпы, а действенная сила, ищущая свой путь, свою нравственную опору и стремящаяся к небу:

Выхожу один я на дорогу

Сквозь туман кремнистый путь блестит;

Ночь тиха. Пустыня внемлет богу,

И звезда с звездою говорит [4, 222]

Таким образом, мы видим, чем схожи и чем спорны авторские позиции славянофила А.С. Хомякова и рефлектирующего поэта М.Ю. Лермонтова. Но касалось это не только темы назначения поэта и поэзии. Другой не менее душетрепещущей для авторов была тема Родины и патриотизма. В стихотворении М.Ю.Лермонтова «Люблю Отчизну я, но странною любовью!» именно «рассудок» не победит любви к Родине, необъяснимую тягу лирического героя к родным полям и местам, к говору «пьяных мужичков». Для Лермонтова рассудок – не мерило любви к Родине. Чувства, бушующие в нем не просто немыслимы, но безграничны и не поддающиеся даже языковому воплощению. Поэт не может все это объяснить «…за что - не знаю сам..», он лишь передает момент, вспышку чувств, отразившиеся в его сознании. Поэзия, как замечает А.И. Журавлева, «…особенно у Лермонтова и Фета восходит не к литературным источникам (традиционным жанрам поэтических «мелочей»), а рождается из общего этим писателям понимания поэзии не как

длящегося и развиваемого напряжения, но как фиксации отдельных ярких вспышек поэтического переживания» [1,16]. О своей любви к Родине пишет и А.С.Хомяков. Однако именно наличие этого «переживания», а не рациональное восприятие действительности, не позволяет нам говорить о том, что поэзия А.С. Хомякова стала своеобразным «прототипом» для М.Ю. Лермонтова или наоборот. Несомненная схожесть образов, конечно, присутствует, но даже образы выполняют у поэтов различную функцию и имеют различное влияние на читателя. «С одной стороны, поэзия Хомякова рационалистична и прямолинейна, - пишет в своей монографии Г.В. Косяков, - с другой- проникнута экспрессией, упованием на чудо, благодать. Лирический герой Хомякова – человек пламенной веры, одержимый жаждой подвига, что сближает его с лирическим героем Лермонтова…» [6, 120]. Но только сближение это больше чувствуется в ранней поэзии М.Ю. Лермонтова: именно здесь и жаждущий подвига, и постоянно искушаемый, и ищущий себя лирический герой:

Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой...
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой![4, 143]

В стихотворении «Раскаявшейся России» А.С. Хомякова мы видим именно такого героя: горячего, действенного, рвущегося вперед к буре, к бою:

Не в пьянстве похвальбы безумной,
Не в пьянстве гордости слепой,
Не в буйстве смеха, песни шумной,
Не с звоном чаши круговой;
Но в силу трезвенной смиренья
И обновленной чистоты
На дело грозного служенья
В кровавый бой предстанешь ты [3, 137]

Однако к более позднему периоду литературной жизни М.Ю. Лермонтова это не имеет существенного отношения. Поэт словно пережил свои романтические настроения и обратился к земному, чего нельзя сказать о идеологических и программных стихотворениях А.С. Хомякова. Для М.Ю. Лермонтова все также идеалом остаются и небо, и звезды, и горний мир, но уже не как оппозиция людскому, а повернутая к ним лицом ипостась, пусть не в таких радужных красках, но истинная и непоколебимая:

Но пред судом толпы лукавой
Скажи, что судит нас иной
И что прощать святое право
Страданьем куплено тобой [4, 207]

Если для приверженцев славянофильства прощать может только Бог, то в лермонтовском восприятии и поэт покупает страданием святое право прощать, данное Богом.

Еще одним спорным вопросом является тема отношения к будущему поколению. Философские размышления и М.Ю. Лермонтова и А.С. Хомякова в этом вопросе совпадают в главном: молодое поколение на распутье, оно существует на грани выбора, исповедуя лжепатриотизм и живя в мире аморальных ценностей. Век золотой блестящей молодежи забыл такие понятия как честь, дружба, достоинство. Для М. Ю.Лермонтова еще в его ранней молодости это было очевидным:

Любить… но кого же?.. на время – не стоит труда,
А вечно любить невозможно.
В себя ли заглянешь? – там прошлого нет и следа:
И радость, и муки, и все там ничтожно…[4, 185]

Если для Лермонтова «прошлого нет и следа», то Хомяков прямо противоположен. Для него незыблем принцип связи как времени, так и никуда не исчезающего людского грехопадения (1844год):

Не говорите: «То былое,
То старина, то грех отцов;
А наше племя молодое
Не знает старых тех грехов».
Нет, этот грех — он вечно с вами,
Он в ваших жилах и крови́,
Он сросся с вашими сердцами —
Сердцами, мёртвыми к любви [3, 123]

«Сердца, мертвые к любви, бездушные кумиры, хлад сердец, пьянство страстей, сон умов и плен народа» - вот чем живет современная молодежь России 19 века. И Лермонтов, предваряя поэта на 6 лет, пишет о том же:

Печально я гляжу на наше поколенье!
Его *грядущее* - иль пусто, иль темно,
Меж тем, под бременем познанья и сомненья,
В *бездействии* состарится оно.
Богаты мы, едва из колыбели,
Ошибками отцов и поздним их умом,
И жизнь уж нас томит, как ровный *путь без цели,*
Как пир на празднике чужом.
К добру и злу постыдно равнодушны,
В начале поприща мы вянем без борьбы;
Перед опасностью позорно малодушны
И перед властию - презренные *рабы*[4, 168]

Несмотря на единодушное восприятие действительности молодого поколения, авторы находят разное решение проблемы: Хомяков, как истинный славянофил, опирающийся на христианство, видит путь спасения в Боге:

За всé беды́ роднаго края, —
Пред Богом благости и сил
Молитесь, плача и рыдая,
Чтоб Он простил, чтоб Он простил! [3, 124]

Лермонтов - всю горечь от увиденного лишь в конце 1840 годов оборачивает на тропу единения с небом. В 1838 году лермонтовский лирический герой ждет понимания своего бытия и указаний к нему свыше:

Гляжу на будущность с боязнью,
Гляжу на прошлое с тоской
И, как преступник перед казнью,
Ищу кругом души родной;
Придёт ли вестник избавленья
Открыть мне жизни назначенье,
Цель упований и страстей,
Поведать — что мне Бог готовил,
Зачем так горько прекословил
Надеждам юности моей [4, 166]

В конце жизненного пути автора этих строк мы увидим совсем иную картину: герой выходит на более высокий уровень своего самосознания, он хоть и один, но уже ни о чем не жалеет, лишь желает покоя и чистого сна:

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!
Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так заснуть,

Чтоб в груди дремали жизни силы,

Чтоб дыша, вздымалась тихо грудь…[4, 222]

Таким образом, анализируя межтекстовые художественные переплетения поэтик двух авторов, мы видим их скрытый поэтический диалог, касающийся одних и тех же проблем, но описанных с разных точек зрения и имевших свое особенное значение в контексте русской философской мысли 30-40 годов 19 века.

Список литературы

1 Журавлева А.И. Лермонтов в русской литературе. Проблемы поэтики. – М.: Прогресс-Традиция. 2002. – 288 с.

2 Пушкин А.С. Стихотворения. Поэмы. «Евгений Онегин». Драматические произведения. Проза/Вступ ст.Д.С. Лихачева. – М.: Эксмо, 2008.- 960 с.: ил.- (Библиотека Всемирной Литературы).

3 Хомяков А. С. Стихотворения и драмы.- Л.: Советский писатель, 1969.-596 с.

4 Лермонтов М.Ю. Сочинения в двух томах. - М.: Правда, 1988. Т.1.- 720 с.

5 Аксаков К.С .Эстетика и литературная критика / Составление, подготовка текста, вступительная статья, комментарии В.А. Кошелева. М.: Искусство, 1995.

6 Косяков Г.В. Художественная онтология бессмертия в русской романтической лирике: Монография.- Омск: Изд-во ОмГПУ,2007.-180 с.

Ұсынылған мақалада ақын М.Ю. Лермонтов пен А.С. Хомяковтың шығармашылық өзара әрекеттесужәне олардың 19-шы ғасырдың 30-40 жылдарындағы негізгі поэтикалық тақырыптар бойынша шығармашылық сұхбат мәселері қарастырылады.

In the presented article the questions of creative mutual influence of poets M. Lermontov and A.S. Khomyakov, their creative dialogue on key poetic themes of the 30-40s of the 19th century.

УДК 81'25

К.Н. Жаппаркулова
Казахского национального университета имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
karlygash.zhapparkul@gmail.com

РЕЛИГИОЗНЫЕ МОТИВЫ В ПОЭЗИИ А.С. ПУШКИНА

В статье исследуются особенности интерпретации некоторых мотивов и сюжетов Корана в поэзии А.С. Пушкина. На примере цикла стихотворений «Подражания Корану» анализируются коранические темы и мотивы этого произведения. Тема влияния восточного, в частности, исламского мировоззрения на творчество Пушкина стала разрабатываться ещё в начале XX века. Тем не менее, и по сей день существует много неясных вопросов, касающихся взаимодействия русской культуры первой половины XIX века и культуры Востока, повлиявшей не только на творчество великого русского поэта, но и на всю последующую русскую литературу. Статья посвящена анализу образа пророка Мухаммада в творчестве А.С. Пушкина. Рассматриваются своеобразие восприятия и специфика отражения этого образа, выявляется комплекс связанных с ним смыслов и типы его интерпретации. Особое внимание уделяется анализу данного образа не только в религиозном плане, но и в культурологическом и философском аспектах.

Ключевые слова: Коран, поэзия, мотив, Мухаммад, Магомет, пророк, сура, ислам.

Знакомство с Кораном – важнейшим памятником арабско-мусульманской и мировой культуры – в России началось с 18 века. Известные деятели русской культуры начали заниматься переводом Корана. Отмеченный незаурядными литературными достоинствами перевод М. Веревкина, появившийся на свет в 1790 году, оставил заметный след в истории русской литературы, послужив Пушкину источником вдохновения для создания незабываемых, знаменитых «Подражаний Корану». Гениальный поэт создал цикл стихотворений «Подражание Корану», вошедший в сборник «Стихотворения Александра Пушкина» в 1826 году.

Он подчеркнул, что в этом цикле стихов отражены идея ниспослания пророку Мухаммаду Корана, его основные темы, мирный характер Ислама, могущество Вечного Творца. В стихотворении «Клянусь четой и нечетой…» звучат клятвы Бога, приведенные в сурах «Заря», «Звезда», «Утро». Они заканчиваются словами:

Мужайся ж, презирай обман,
Стезею правды бодро следуй,
Люби сирот, и мой Коран
Дрожащей твари проповедуй.

В основу стихотворения «Смутясь, нахмурился Пророк…» положены суры «Хадж», «Падающие», «Раскалывание» и другие:

С небесной книги список дан
Тебе, Пророк, не для строптивых:
Спокойно возвещай Коран,
Не побуждая нечестивых!

Автор исследований, продолжая вникать в суть и смысл произведений поэта, отмечает, что стихотворение «Земля недвижна – неба своды…» посвящается Творцу-Создателю и является доказательством Его могущества. Оно связано с сурами «Преграды», «Покаяние», «Различение», «Поклон», «Каф», «Железо». Это стихотворение демонстрирует необычайно глубокое проникновение автора в суть Ислама:

Он милосерд: он Магомету
Открыл сияющий Коран,
Да притечем и мы ко свету,
И да спадет с очей туман.

Ведь имущество человека — это достояние Аллаха, как говорится в суре «Ан-Нур» из священного Корана: «И дайте им из достояния Аллаха то, что Он дал вам». Творить милостыню обязаны все верующие. Милостыня — это доброе слово, сочувствие в горе, любая помощь и услуга. Поэтому у бедняка не меньше возможностей подавать милостыню, чем у богача, в этом отношении они равны. В Коране священная книга мусульман названа ясной, благородной, славной, мудрой, в цикле стихов А. Пушкина «Подражание Корану» — небесной, сияющей, сладостной. Обращение А. Пушкина к Исламу как к мировой религии в цикле стихов оказалось гениальным предвидением, так как только глубоко изучив и прочувствовав Коран, поэт мог так точно передать всю сущность и чистоту Ислама.

Более двух столетий назад великий русский поэт А.С. Пушкин, вполне поддерживавший покорение Кавказа, вдруг своим поэтическим чутьём проникает в религию противостоящих тогда России народов – и создаёт «Подражания Корану». Русские поэты всегда вещали о Мире, искали истоки вечных духовных ценностей человека как в Библии, так и в Коране. Они нашли и отразили в русской литературе то ключевое слово – Человечность, которое должно объединить вокруг себя людей, противостоящих нынешнему разброду и дикости. Понять религию Ислам – значит понять себя, своё отношение к вечным духовным ценностям, к людям, к жизни, сформировать свой взгляд и внести свой вклад в духовное возрождение великой многонациональной России.

В творчестве Пушкина 1823–1830-х годов заметны признаки его обращения к мистицизму. Он ищет способ проникнуть в божественное предопределение. Именно в этот период обращается он к Корану. В 1824 году в Михайловском, в имении, окружённом

сосновыми лесами, занесённом ноябрьскими снегами, великий Пушкин создаёт цикл стихотворений, ставших одним из самых удивительных и совершенных его творений – «Подражания Корану». Это были именно подражания, вольные переложения, а не перевод. В этой работе ощутимо присутствие образов великой книги Ислама, воздействие и духа, и буквы Корана, в глубины которого проник великий русский поэт. Мощная экспрессия откровений, содержащихся в Коране, влияние всей книги в целом и отдельных сур присутствуют в каждой стихотворной строке:

Нет, не покинул я тебя.
Кого же в сень успокоенья
Я ввёл, главу его любя,
И скрыл от зоркого гоненья?
Не я ль в день жажды напоил
Тебя пустынными водами?
Не я ль язык твой одарил
Могучей властью над умами?

«Разве тут не мусульманин, разве это не самый дух Корана и меч его, простодушная величавость веры и грозная, кровавая сила её?» (Ф.М. Достоевский о «Подражаниях Корану»)

«Подражания Корану» – не просто поиски экзотики, как, скажем, у Гёте в его «Западно-восточном диване». Нет! Это мощнейший всплеск духовности, порыв к художественному синтезу или хотя бы пониманию восточных народов. В «Подражаниях» чувствуется особый интерес А.С. Пушкина к образу пророка Мухаммада (мир ему и благословение), к его моральному облику и пророческому предназначению на Земле:

А вы, о, гости Магомета!
Стекаясь к вечери его,
Берегитесь суетою света
Смутить Пророка Моего.
В пареньи дум благочестивых,
Не любит он велеречивых,
И слов нескромных и пустых.

В первой части «Подражаний Корану» – строки о ниспослании Пророку Мухаммаду, Сияющего Корана, о могуществе Творца, милости и любви Бога к Пророку, мир ему и благословение, и верующим в Судный день и Рай.

Клянусь четой и нечетой,
Клянусь мечом и правой битвой,
Клянусь Я утренней звездой,
Клянусь вечернею молитвой:
Нет, не покинул Я тебя,
Кого же в сень успокоенья
Я ввел, главу его любя,
И скрыл от зоркого гоненья? [1,220]

Слова «Люби сирот» навеяны сурой «Подаяние». Это память о заботе Пророка Мухаммада, о детях погибших мусульман – пример следования вере. Слова «Мой Коран» вновь подчеркивают ниспосланность свыше Священного Корана Пророку Мухаммада, Всевышним. Вторая часть «Подражаний» посвящена женам и жизни Пророка Мухаммада, мир ему и благословение.

О жены чистые Пророка,
От всех вы жен отличены:
Страшна для вас и тень порока.
Под сладкой сенью тишины
Живите скромно: вам пристало
Безбрачной девы покрывало.

Храните верные сердца
Для нег законных и стыдливых,
Да взор лукавый нечестивых
Не узрит вашего лица![2,95]

«Жены пророка! Вы не то, что все другие жены; если вы богобоязненны, то не будьте слишком ласковы в словах ваших, чтобы в том, у кого в сердце болезнь, не было желания на вас; говорите разговором хорошим», - сказано в Коране.

Первая жена Пророка Мухаммада, вдова Хадиджа, была старше его на пятнадцать лет. Она первой уверовала в его пророческую миссию, став первой мусульманкой. При ней Пророк Мухаммад, не брал себе других жен. После ее смерти его женами были дочь первого халифа Абу Бакра Айша, запомнившая более тысячи хадисов о том, как поступал Пророк, в том или ином случае, что он говорил по тому или иному поводу, вдовы погибших братьев, сестра одного из могущественных его противников, впоследствии принявшего Ислам.

В основу третьей части «Подражаний» положены суры «Нахмурился», «Хадж», «Падающие»… Она начинается с явления слепого человека:

Смутясь, нахмурился Пророк,
Слепца послышав приближенье:
Бежит, да не дерзнет порок
Ему являть недоуменье.
С небесной книги список дан
Тебе, Пророк, не для строптивых;
Спокойно возвещай Коран,
Не пробуждая нечестивых! Почто ж кичится человек?
За то ль, что наг на свет явился?
Что дышит он недолгий век,
Что слаб умрет, как слаб родился?
За то ль, что Бог и умертвит
И воскресит его – по воле
Что с неба дни его хранит
И в радостях и в горькой доле
За то ль, что дал ему плоды,
И хлеб, и финик, и оливу,
Благословив его труды,
И вертоград, и холм, и ниву?
Но дважды ангел вострубит; [3,72]

Последние два четверостишия навеяны многими аятами, например: «В тот день, как вы его увидите, каждая кормящая забудет того, кого кормила, а каждая обладательница ноши сложит свою ношу. И увидишь ты людей пьяными, но они не пьяны. Но наказание Аллаха – сильно».

Четвертая часть перелагает аят: «Разве ты не видел того, кто препирался с Ибрахимом о Господе его за то, что Аллах дал ему власть? Вот сказал Ибрахим: «Господь мой – Тот, Который оживляет и умерщвляет». Сказал Он: «Я оживляю и умерщвляю». Сказал Ибрахим: «Вот Аллах выводит солнце с востока, выведи же его с запада». И смущен был тот, который не верил: Аллах ведь не ведет прямо людей неправедных!».

С Тобою древле, о Всесильный,
Могучий, состязаться мнил,
Безумной гордостью обильный;
Но Ты, Господь, его смирил.
Ты рек: Я миру жизнь дарую,
Я смертью землю наказую,
На все подъята длань Моя.
Я также, рек он, жизнь дарую,

И также смертью наказую:
С Тобою, Боже, равен я.

Первые два четверостишия пятой части «Подражаний» посвящены Творцу и Его могуществу:

Земля недвижна; неба своды,
Творец, поддержаны Тобой,
Да не падут на сушь и воды
И не подавят нас собой.
Зажег Ты солнце во вселенной,
Да светит небу и Земле,
Как лен, елеем напоенный,
В лампадном светит хрустале. [4,106]

Пушкинский эпитет «Сияющий Коран» дополняет известные определения Последнего Писания: «Ясный, Благородный, Славный, Мудрый».

Слова «небесный Коран» содержат ответ противникам Ислама, отрицающим ниспослание Священного Корана Пророку Мухаммаду, мир ему и благословение. Слова «да притечем и мы ко свету» отражают идею мирной сущности Ислама. Слово «притечем» повторяет слово второго стиха «стекаясь». «Притечем!». Как реки впадают в моря, так и люди вливаются в умму мусульман из среды иудеев, христиан, атеистов и язычников. «Притечем», чтоб «пал с очей туман». А слово «Свет» является и именем Всевышнего Аллаха, и названием суры, содержащей следующие слова: «Аллах – Свет небес и земли… Свет на свете! Ведет Аллах к Своему свету, кого пожелает…». Вытекает эта песня из суры «Ибрахим»: «Я Аллах – Видящий. Книга, которую Мы ниспослали тебе, дабы мог ты вывести по соизволению их Господа из тьмы на свет, на путь Могущественного, Достохвального». Шестая часть поэмы посвящена погибшим на поле брани с язычниками и идолопоклонниками. В ней – о Рае, ожидающем погибших. В седьмой части Пушкин перелагает суру Корана «Семейство Имрана». Она начинается с обращения к Пророку, мир ему и благословение, - «Восстань!». Да, к Пророку Мухаммаду, мир ему и благословение, родившемуся в Мекке, где с незапамятных времен живут язычники, иудеи, христиане, проповедовать новую религию – значит восстать:

Восстань, боязливый:
В пещере твоей
Святая лампада
До утра горит.
Сердечной молитвой,
Пророк, удали
Печальные мысли,
Лукавые сны!
До утра молитву
Смиренно твори;
Небесную Книгу
До утра читай!

«В пещере твоей» - в пещере горы Хира, где долгое время молился Пророк Мухаммад, ночью 24 числа месяца рамадана 610 г. по воле Всевышнего Аллаха явился ему ангел Джибраил с «Небесной Книгой», о чем говорят слова суры «Ночь Свершения». Как и Пророк Мухаммад, м. е. и б., как и старцы-пустынники, говорившие, «когда один – я с Богом», Пушкин чтил «студенческую келью» Лицея, «маленький грот» в Гурзуфе, «большой серый грот» в Каменке, хранил «внутреннюю келью своего сердца», в пещере со «святой лампадой» в имении Михайловском явились Пушкину «Подражания Корану» и стихи:

В пещере тайной, в день гоненья,
Читал я сладостный Коран;
Внезапно ангел утешенья,

Взлетев, принес мне талисман.
Его таинственная сила…
Слова святыя начертила
На нем безвестная рука.

Восьмая часть поэмы – это молитва на слова «люби сирот», приведенные в первом стихе, о чем сообщают аяты многих сур, например «Подаяния»:

Торгуя совестью пред бледной нищетою
Не сыпь своих даров расчетливой рукою:
Щедрота полная угодна небесам
В День грозного Суда, подобно ниве тучной,
О сеятель благополучный!
Сторицею воздаст она твоим трудам.
Но если, пожалев трудов земных стяжанья,
Вручая нищему скупое подаяние,
Сжимаешь ты свою завистливую длань, -
Знай: все твои дары, подобно горсти пыльной,
Что с камня дождь обильный,
Исчезнет – Господом отверженная дань.

Сиротство коснулось пророков Моисея и Мухаммада, «В Откровении матери Моисея Мы сказали: вскорми его и, когда ты убоишься за него, кинь его в море. Не бойся, не печалься, Мы возвратим его к тебе и сделаем его посланником». Отец Пророка Мухаммада, мир ему и благословение, умер еще до его рождения. Шестимесячным ребенком он был взят на воспитание в племя кочевников. В 6 лет он потерял мать.

Закят или подаяние – не милостыня и не любезность для сирот и бедных, это налог братства. Закят связан с правами бедных и слабых на часть имущества богатых. Имущество человека – достояние Аллаха: «Если знаете в них доброе, наделите их чем-нибудь из своего имущества, каким наделил вас Господь». Милостыня – это доброе слово, сочувствие в горе, любая помощь или услуга. «Поэтому у бедняка не меньше возможности подавать милостыню, чем у богача. И в этом они равны».

Последняя девятая часть «Подражаний…» навеяна 2-ой сурой Корана. В ней о слабости путника, «роптавшем на Бога», о милости к нему «Владыки небес и земли»:

И чудо в пустыне тогда совершилось:
Минувшее в новой красе оживилось;
Вновь зыблется пальма тенистой главой;
Вновь кладезь наполнен прохладой и мглой;
И ветхие кости ослицы встают,
И телом оделись, и рев издают;
И чувствует путник и силу, и радость,
В крови заиграла воскресшая младость;
Святые восторги наполнили грудь:
И с Богом он далее пускается в путь.

Долгое время после пушкинского стихотворения «Талисман» в Крыму в ходу были аналогичные талисманы или лубочные картинки, изображающие «красивую татарскую девочку в нарядной национальной одежде, передающей в дар своей подруге кольцо – талисман»:

Там, где море вечно плещет,
На пустынные скалы,
Где луна теплее блещет
В сладкий час вечерней мглы,
Где в гаремах наслаждаясь,
Дни проводит мусульман,
Там волшебница, ласкаясь

Мне вручила талисман.
И, ласкаясь, говорила:
Сохрани мой талисман –
В нем таинственная сила!
Он тебе любовью дан.

Язычники Мекки утверждали, что Коран якобы представляет собой стихи, сочиненные Мухаммадом, К ним и их последователям обращены слова Аллаха: «Да, они говорят: он – путаница сновидений. Он выдумал его; он – поэт», и слова Пушкина:

Они твердили, пусть виденья
Толкует хитрый Магомет,
Они ума его (творения),
Его ль нам слушать – он поэт!

Тема Ислама не покидала Пушкина. Не раз в Коране и хадисах звучит, что словам и деяниям предшествуют намерения человека. Отсюда пушкинские слова («Борис Годунов»):

Твои слова, деяния судят люди,
Намеренья Единый видит Бог.

В рукописи «Евгения Онегина» также были слова:

В Коране много мыслей здравых,
Вот, например: «Пред каждым сном
Молись; беги путей лукавых,
Чти Бога и не спорь с глупцом.[5,47]

В конце стихотворения «Памятник» звучит «И не оспаривай глупца». Вспомним строки «Пророка»:

И он мне грудь рассек мечом,
И сердце трепетное вынул,
И угль, пылающий огнем,
Во грудь отверстную водвинул.

Эта идея явно навеяна Кораном: «Разве не расширили Мы тебе грудь и не избавили тебя от ноши твоей», хадисом о Пророке Мухаммаде, мир ему и благословение, кому ангелы раскрыли грудь и вынули и очистили сердце снегом и, вложив его в грудь, удалились.

Завершающие слова исповеди автора и призыва Бога: «Восстань, Пророк…» повторяют слова, обращенные к Мухаммаду, в начале седьмой части поэмы «Восстань боязливый». Как бы там ни было, назначение всех пророков одинаково – донести слово истины, добра, правды, справедливости до сердца каждого человека. И ничего нет удивительного в проведении параллелей между отдельными чертами пушкинского «Пророка» и Пророка Мухаммада. Их и не надо искать, ибо духовное богатство личности и заключается в правильном понимании своего предназначения на Земле. У великого поэта Пушкина оно заключается в идейном содержании его поэзии, предназначенной для всех людей, независимо от их веры и национальности. Ф.М. Достоевский говорил о Пушкине, что лишь он «один изо всех мировых поэтов обладает свойством перевоплощаться вполне в чужую национальность», а Н.В. Гоголь, говоря об «отклике» Пушкина на национальные культуры, о его способности к «перевоплощению» писал: **«И как верен его отклик, как чутко его ухо! Слышишь запах, цвет земли, времени народа. В Испании он испанец, с греком – грек, на Кавказе – вольный горец в полном смысле этого слова».[6,153]**

Таким образом Пушкин «глубоко проник» не только в слог и стиль восточной поэзии, но в самую сущность национальной культуры народа на определённой ступени его исторического развития. Всемирная «отзывчивость» и «перевоплощаемость» Пушкина – это глубокий, содержательный труд его души, становление его личности, в которой религиозное чувство и сознание играло первостепенную роль. Всё это помогло ему понять историю и культуру других народов, а другим народам открыло великого поэта – А.С. Пушкина. Это положило начало целой плеяде русских поэтов, пытающихся в своих поэтических

произведениях с пушкинской отзывчивостью передать индивидуальный облик и национальную специфику другого народа.

Список литературы

1 Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 10-ти томах. Т.9. История Петра. Заметки о Камчатке. – М. – Ленинград, 1949, - 350 с.

2 Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 6-ти томах. Т.5. Критика. История. Публицистика. – М., 1936, - 352 с.

3 Пушкин А.С. Собрание сочинений. Т.7. Драматические произведения. – М., 1935. – 250 с.

4 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений. Т.15. Переписка 1832-1834. – М., 1948. - 300 с.

5 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в 6-ти томах. Т 5.Евгений Онегин. Драматические произведения. – М.- Ленинград,1936. – 350 с.

6 Пушкин А.С. Избранное в 3-х томах. Т.3. Проза, заметки, письма. – Ставрополь, 1989. – 350 с.

Ұсынылып отырған мақалада А.С. Пушкин поэзиясындағы Құран сюжеттері мен мотивтердің талдау ерекшеліктері қарастырылған. Мысалы, «Подражания Корану» өлеңіндегі құран шарттарын талдау. Шығыстың, соның ішінде ислами көзқарастың Пушкин шығармашылығына тигізген ықпалы жайлы мәселе сонау XX басында ғалымдар назарына іліге бастады, алайда тек ұлы орыс ақынының поэзиясына ғана емес, сонымен бірге келешек орыс әдебиеті мен мәдениетіне зор ықпалын тигізген XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс әдебиеті мен шығыс мәдениеті арасындағы өзара байланыс жөніндегі кейбір мәселелер күні бүгінге дейін түбегейлі шешімін таба алмай келеді. Мақала А.С.Пушкин шығармасындағы Мұхаммед пайғамбардың образын талдауға арналады. Аталмыш образды қабылдау ерекшелігі мен оның көрініс табу ерекшелігі қарастырылады, оның талдау механизмдері мен онымен байланысты мағыналар жинағы анықталады. Талдамада негізгі образдар тек діни тұрғыдан емес, сонымен қатар мәдени жене философиялық тұрғыдан қарастырады.

In article features of interpretation of some motives and plots of the Koran in A.S. Pushkin's poetry on the example of a cycle of poems "Imitations Koran" are investigated Koranic codes of this work are analyzed. The subject of influence of east, in particular, Islamic outlook on Pushkin's creativity began to be developed at the beginning of the XX century, but also to this day there are many not clear questions concerning interaction of the Russian culture of the first half of the XIX century and the culture of the East which affected not only on works of the great Russian poet but also on all subsequent Russian culture and literature. Article is devoted to the analysis of an image of the Prophet Mahomed in A.S. Pushkin's creativity. The originality of perception and specifics of reflection of this image are considered, the complex of the related meanings and mechanisms of its interpretation comes to light. The special attention is paid to the analysis of this image not only in the religious plan, but also in culturological and philosophical aspects.

ӘОЖ 82.09:821.512.122

Б.Д. Керімбекова
Сүлейман Демирель атындағы университет
Алматы, Қазақстан
muza_bayan@mail.ru

Ф. ОҢҒАРСЫНОВА ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ СОҒЫС ТАҚЫРЫБЫ: ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Аталған мақаланың кіріспесінде қазақ әдебиетіндегі Екінші Дүниежүзілік Соғыс тақырыбына арналған поэмалардың тақырыптық-көркемдік ерекшеліктері мен олардың

зерттелу мәселесіне шолу жасалады. «Ф. Оңғарсынова поэмаларындағы соғыс тақырыбы: тарихи шындық пен көркемдік шешім» атты мақаланың негізгі бөлімінде Ф. Оңғарсынованың соғыс тақырыбына жазылған поэмалардың бірі –"Тыңдаңдар тірі адамдар!" атты поэмасына талдау жасалады.

Сонымен қатар, қазақтың батыр қыздары – Әлия мен Мәншүкке арналған аталған поэма өзге поэмалармен салыстырыла зерттеліп, ақын Ф. Оңғарсынованың ақындық ізденістері анықталады. Ақынның тарихи тұлғалардың бейнесін жасаудағы шеберлігі нақты мысалдар арқылы көрсетіледі. Ф. Оңғарсынованың поэма кейіпкерлерінің батыр ғана емес, бірінші кезекте адам екендігін, әйел заты екендігін көрсетуде қолданған көркемдік тәсілдері сөз болады.

Кілт сөздер: қазақ поэмалар, соғыс тақырыбы, тарихи тұлға, көркемдік ерекшелік

Қазақ поэмаларының сипатында елеулі өзгерістер болған кезең – бүгіндегі Ұлы Отан соғысы аталып жүрген Екінші Дүниежүзілік Соғыс жылдары еді. Аталған жылдары соғыс әкелген зардаптар мен оның салдары айрықша көрініс тапқан көптеген шығармалар дүниеге келді. Әдебиеттің өзге жанрлары сияқты поэмада да сол кезеңдегі халық басынан өткен азапты күндерге арналған көптеген поэмалар жазылды. Ұлы Отан соғысы тақырыбындағы поэмалар қатарында Н. Байғаниннің "Ер туралы жыр", С. Бегалиннің "Черкес кегі", "Ажар", "Он алты", Д. Әбілевтің "Майданбек", Қ. Сатыбалдиннің "Әлия", Қ. Аманжоловтың әйгілі "Ақын өлімі туралы аңызы", Ә. Сәрсенбаев "Намыс ұлы" мен "Шие ағашы", М. Хакімжанованың "Мәншүк", Т. Жароковтың "Зоя туралы жыр", т.б. поэмаларын атауға болады. Басқа әдебиет жанрлары сияқты қазақ поэмаларының да негізгі идеялық арқауы – соғыс жылдарындағы халық ерлігін мадақтау, дәріптеу болды.

Қазақ поэмасын зерттеуші белгілі ғалым Ә. Нарымбетов 1970-80-жылдардағы қазақ поэмасын екі топқа бөліп, жүйелеп береді: "Біріншісі, сол тарихи оқиғаларды негізге ала отырып, ойдан шығарылған сюжетке, кейіпкерге негізделген поэмалар. Оларда ақын реальды өмірдің шын болған фактілерін алғанмен, поэтикалық қиялға, пафосқа көбірек ерік берген. Екінші жағынан, ақындар тарихи адамның көркемдік образын жаңа тәсілдерін игеру барысында еленерлік іс тындырды. Бұл шығармалардың басты сипаты тарихи фактіге сүйенген деректілігінен, шынайы шыншылдығынан көрінеді [1, 16 б.]. Осы тақырыпқа қалам тартқан ақындардың қай-қайсысы болмасын, соғыс сипатын, оның халық өмірінде қалдырған ізін жаңаша көзқараспен жырлауға талпынды. Осы орайда тың көркемдік ізденістерге баруды мақсат етті. Сондай–ақ, елін жаудан қорғауда өшпес ерлік көрсеткен ерлер бейнесі де осы тұстағы бір топ қазақ поэмаларынан орын алды. Бұл ретте ғалым Ә. Нарымбетов былай деп жазады: "1945жылы Рейхстагқа алғашқылардың бірі болып ту тіккен Р. Қошқарбаев (М. Әлімбаев "Ту тіккен", Ә. Жәмішев "Батыр сөйлеп тұр"), Кеңес одағының батырлары Н. Әбдіров (С. Жиенбаев "Қайран шеше"), Б. Момышұлы (Ж. Нәжімеденов "Қыран-қия"), М. Ғабдуллин (М. Рәшев "Ерлік дастаны"), М. Мәметова (Т. Бердияров "Мәншүк туралы дастан", М. Неталиев "Мәнсия"), Ә. Молдағұлова (С. Жиенбаев "Әлия", Ф. Оңғарсынова "Тыңдаңдар, тірі адамдар!", Н. Исабаев "Аққу", Т. Молдағалиев "Әлия әпке"), Ұлы Отан соғысының партизандары Қ. Қайсенов (С. Жиенбаев "Сәби дауысы", Х. Талғаров ("Партизан сыры"), т.б. бұл жылдардағы қазақ поэмаларының бас кейіпкеріне айналды" [2, 16 б.].

Соғыс тақырыбына жазылған поэмалардың бірі – Ф. Оңғарсынованың "Тыңдаңдар тірі адамдар!" атты поэмасы қазақтың батыр қыздары – Әлия мен Мәншүкке арналады. Ұлы Отан соғысында қазақ халқының қос қызы – Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова асқан қаһармандық көрсетіп, ұрыс даласында ерлікпен қаза тапты. Олардың өрлікке толы әдеби бейнесін сомдауда қазақ ақын-жазушыларының қаламынан түрлі жанрдағы көптеген туындылар туды.

Атап айтсақ, соғыстың аяғына таман Мариям Хакімжанованың "Мәншүк", Қапан Сатыбалдиннің "Әлия" поэмалары жазылды. Бұл поэмалар бір мезгілде жазылып, бір

уақытта – 1945 жылы жарық көрді. Поэмалардың көтерген тақырып, көздеген мақсаты бір болғанымен, әр ақын өзіне тән шеберлікпен жырлады. Осы поэмалар туралы Ұлы отан соғысына арналған шығармаларды жете зерттеген Қ. Қамбаров "Ерлік эпосы" атты монографиясында былай деп пікір білдірген болатын: "Шынын айтуымыз керек, аталмыш дастандар Мәншүк пен Әлияның қаһармандық тұлғаларын, ерлігін толық та терең бейнелей алған жоқ, олар М. Алигердің Зоясы, Қ. Аманжоловтың Абдолласы сияқты халықтық сүйікті образ бола алмады. Егер, М. Хакімжанова поэмасында Мәншүктің ой-сезімі жеткілікті көрінбей жатса, Қ. Сатыбалдиннің Әлиясы әсерсіз ұшқары ой-сезім үстінде өзінің окопта, зұлым жаумен аңдысып отырғанын ұмытады" [3, 94 б.]. М. Хакімжанованың "Мәншүк" поэмасы кезінде қырағы көздерге түсіп, қара тізімге ілінген екен. Расында, ақынның батыр қыздың ерлігіне сүйсіне қарап:

"Қарағым", деп қарағандай Абылай,
Қара шашын сипағандай Исатай.
"Кегіңді алмай кейін қайтпа!" дегендей,

Кенесары, айбынды ер Наурызбай [4, 29 б.], – деп ол уақытта атын атауға қаймығатын хандарымыз бен батырларымыздың есімін еш тайсалмай жырлауы елеусіз қалдырмағаны анық. Сондай–ақ, бұл сипат поэма құндылығын арттыра түскен. "Мәншүк" поэмасының дүниеге келуіне екі себеп бар, – дейді жас ізденуші Т.Тайшина "Ерлік гимні" атты мақаласында. Бірінші себеп, Мәриям апай Мәншүктің шешесі Әминамен ертеден араласқан. Мәншүкті бүлдіршін кезінен білген. Осындай аяулы қыздың өлімі ақын жүрегіне қаяу салмай қоймайды" [5, 11б.]. Демек, "Мәншүк" поэмасы М. Хакімжанова шығармашылығындағы орны бөлек туынды. Кейінірек осы тақырыпқа арналған бірқатар поэмалар дүниеге келді. Атап айтсақ: Т. Молдағалиевтің "Хаттар, хаттар", "Жеңеше", "Өрік ағашы", С. Жиенбаевтің "Әлия", М. Әлімбаевтің Р. Қошқарбаевқа арнаған "Ту тіккен", Ж. Молдағалиевтың "Жыр туралы жыр", "Қыран дала", "Сел", т.б.поэмалар Ұлы Отан соғысы тарихының беттерінен сыр шертті.

Ф. Оңғарсынова поэмаларының ішінде ерекше ақындық қуат, поэтикалық күймен дүниеге келген туындысының бірі – "Тыңдаңдар, тірі адамдар!" поэмасында да қазақтың қос батыр қыздары Әлия мен Мәншүктің лирикалық бейнесі сомдалды. Ақын аталған поэмасында өзіне дейін талай шығармаға арқау болған соғыс тақырыбының дәстүрлі қалыбын бұзып, өзінше тыңнан сүрлеу салуға тырысады. Поэманың халық дастандарынан бөлініп, өмірді таныту мүмкіндігінің, тіл көркемдігі мен жасалу жолының да өскендігін ақын қаламгерлік қарымы арқылы аңғартты. Ұлы Отан соғысының батырлары Әлия мен Мәншүктің трагедиялық тағдырын арқау еткен "Тыңдаңдар, тірі адамдар" поэмасы – сюжетсіз поэма. Поэмада ақын еркін көркемдік форма, шарттылық тәсілімен қос боздақтың рухын сөйлету, қазіргі ұрпақпен тілдестіру арқылы жаңа эстетикалық игілік жасаған.

"Тыңдаңдар, тірі адамдар!" поэмасында Ф. Оңғарсынова қазақ әдебиетіндегі поэма жанрында ұзақ уақыт бойы қолданылып келген құр, жалаң баяндауды пайдаланбай, лирикалық кейіпкерінің ішкі монологы арқылы ақындық идеяны ұтымды бере білген.

Қанша жыл еді?,
Қанша жыл еді
Көп-көп жыл бұрынғыдай…
Ойлап па едік өтерін ғұмыр бұлай
Жеті қат жер түбінде.
Майдан. Атыс. Қантөгіс. Жалын. Азап.
Керзі етік пен сұр шинель мәлеңдеген
Көтерген әрең денең [6, 32 б.] –

деп бастаған ақын ішкі монологтың бір элементі болып табылатын еске алу, лирикалық шегініс пайдаланыла отырып, негізгі әңгімені лирикалық кейіпкерлердің жан толғаныстарымен байланыста өреді. "Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түкпірінде тығылып қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым-сенімнің, белгілі бір оқиға-бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде

бір-біріне тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Яғни, тұңғиық ойға берілудің алғашқы баспалдағы да" [7, 41 б.]. Ақын осылай деп өткен күнге ой жүгірткен лирикалық кейіпкерлері мен бүгінгі дәуір ұрпақтарын тілдестіру арқылы соғыс шындығын берудің өзгеше тәсіліне жүгінеді. Ақынның лирикалық кейіпкерлері:

...өмір мен адам жайды,
Сезім мен заман жайлы
Нәзік жыныс құштар ғой білуге әлі,
өр мінез боп кетпесе бүгін бәрі –
шақырамын сені ашық әңгімеге –
өлгенге үкім жүрмейді – ол заң біле ме?!
Қандайсың өзің сенің?
...мүмкін сен жауларға да –
Талайға салған жара
Немқұрайды қарарсың кешіріммен,
өзіндік ой, өзіндік шешіміңмен?, –

деп бейбіт күннің адамдарын ашық пікір алаңына шақырады. Ақынның өлілерге тірілерді сұхбатқа, өзара әңгімеге шақыртуын поэма мазмұнын ашып, эстетикалық қуатын арттыра түсірудегі ақындық қиялдан туындаған тәсіл деп түсінген жөн. Қиялдың шығарма ажарын арттырудағы өзгеше қызметі жөнінде орыс ғалымы Н.А. Гуляев: "...Важнейший признак художнической одаренности – наличие у человека воображения, творческой фантазии, одной из главных сил творческого процесса. Без нее невозможно создание образа, образной системы произведения" [8, 107 б.], – десе, ғалым З. Қабдолов: "Творчестволық фантазия. Бақылап білген, сезген шындықты кең өріске шығаратын қанатты творчестволық қиял – таланттың серігі" [9, 12 б.], – дейді. Расында да, қиялдың (фантазия) – ақынның қиналған сәтінде көмекке келетін поэтикалық тәсіл ғана емес, суреткерге керек негізгі қасиеттердің бірі екендігі анық.

Шүберекке түйіп ап жанымызды,
буыны да қатпаған тәнімізді,
Ажалмен тайталасып,
Оққа балғын денені айқара ашып,
Қара жердің құшағын аймаладық,
Қалай бүгін жүрсіңдер пайдаланып,
Қымбат түскен біз үшін бұл күндерді? [6, 34 б.], –

деп бүгінгі ұрпақ – оқырманына салмақты сауал тастаған лирикалық кейіпкер сөзін бастағаннан-ақ ірі саяси, тарихи мәселелерді қозғайды. Ф. Оңғарсынова кейіпкерлері әдеттегідей айбынды.

Ақынның "Тыңдаңдар, тірі адамдар!" поэмасы ешқандай тарау, тақырыпшаға бөлінбеген. Қос кейіпкер – Әлия мен Мәншүктің монологтарымен басталған поэма қым-қиғаш оқиғаларға құрылмайды. Поэманың бүкіл сюжеттік желісі, құрылымы Әлия мен Мәншүктің ой-толғаныстары, ішкі монологтарымен дамып, сол арқылы өрбиді. Мұндағы екі кейіпкер – Әлия мен Мәншүктің монологтары кезектесіп келмей, "қос ішектен шығатын бір үн болып" қатар тіл қатады. Өзінің ақындық тәжірибесінде, яғни өлең өрімінде монологты сәтті қолданып келген Ф. Оңғарсынова аталған поэмасында да осы әдісті орынды пайдалана білген. Қасіретті соғыс күндеріндегі қайғы мен қуаныштың, махаббат пен зұлымдықтың, өлім мен өмірдің адам жанына салған таңбасын кейіпкерлер өз аузымен былай деп баяндайды:

Сенбеу-ақ керек еді
Жылан – жауға бойлаған керегені –
Доссынып, төсін қағып,
Сендіріп, сосын барып
Бір басының қанқұйлы құлқыны үшін,
Сұлулықты, пәктікті құрту үшін

Тірі айырып сәбиді анасынан.
Жоқ, ондайға кешірім! Жазасы – қан! [6, 31 б.].

Бұл монологтардың поэманың идеясын ашу мен кейіпкер сомдауда шешуші әрі маңызды рөл атқарып тұрғаны анық.

Ф. Оңғарсынованың аталған поэмасы Әлия мен Мәншүк тұлғаларын сан қырынан келіп суреттеуімен ерекшеленеді. Мысалы, поэмадағы қос кейіпкер бейнесі кейде:

Ойланатын тірілер, кезің, міне!
Қарамайтын уақытқа, заманға да
Табиғатта менмен күш – Адам ғана.
Дүниені түрлендіріп,
Тұрардай күндер күліп,
Адам қайта жасайды барлығын да
Қайта бақыт сыйлайды сан ғұмырға, –

деп саналы ұрпаққа аталы сөз айтар кемеңгер, көсем ретінде көрінсе, енді бірде:

Сұлулықты, пәктікті құрту үшін,
тірі айырды сәбиді анасынан
Жоқ, ондайға кешірім! Жазасы – қан!, –

деген келелі сөз, кесек бітімімен дара шығады. Үшінші бір жағдайда Фариза кейіпкері мүлдем бөлек сипат алған.

… Біз де тірі қалуды армандадық,
шай құюды, жүруді шамдар жағып.

…Жар болудың бақыты бұйырмады,
денемізді көрді жер, көрді де түн.

…Біз өмірден рахат сезінбедік,
тым құрыса бір сәтке 229нна болып [6, 36 б.].

Өзі батыр, өзі дана лирикалық кейіпкер енді бір сәт жар сүйіп, 229нна атануды армандайтын қарапайым көп қыздың біріне айналады. Ұзақ уақыт бойы соғыс тақырыбына арналған шығармалардағы ең басты нәрсе – әрбір адамның жүрегінің Отан деп соғуы, оның ешнәрседен тайсалмайтын батырлығы болса, Ф. Оңғарсынова бұл тақырыпқа өзгеше ізденіспен келеді. Ол өзі сомдаған тарихи тұлғаларды Аңыз-Адамға айналдыруды ешқашан мақсат етпеген. Керісінше, олардың тек ақын, батыр ғана емес, бірініші кезекте адам екендігін, пенделік қасиеттердің оларға да жат еместігін басты назарда ұстайды.

…Енді бізге бәрібір қуанбаймыз,
тамырынан қырқылған шынардаймыз.

…Мейірім де, махаббат нұрлы күн де
керек екен тек қана тірлігіңде.

… Мезгілінде келмеген қуаныш та,
жаныңа жұбаныш та
әкелмейді, рахат-нұр көңілге

бәйгеден соң мәні жоқ жүлденің де [6, 34 б.], – дейтін ақын кейіпкерлерінен кейде өксік араласқан өкініш те, мұң да табылып жатады. Осы тұста Фаризаның бұл тақырыпты жалаң сөз, жалған ұранмен емес, адам жанының шын сырын көрсету арқылы игергендігін де ақындық ізденіс нәтижесі деп білеміз. Ф. Оңғарсынованың “Тыңдаңдар, тірі адамдар!” поэмасы – қазақтың қайсар қыздары Әлия мен Мәншүк тұлғаларын биіктетіп, сол арқылы өмірлік құндылықтарды бағалауға арналған поэма.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Нарымбетов Ә. Қазіргі қазақ поэмасы. – Алматы: Жазушы, 1982. –248 б.

2 Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы – көркемдік кепілі – Алматы:Жазушы, 1989. – 184 б.
3 Қамбаров Қ. Ерлік эпосы. – Алматы: Жазушы, 1979. – 216 б.
4 Хакімжанова М. М. Мәметова. – Алматы: Жазушы, 1945. – 86 б.
5 Тайшина Т. Ерлік гимні. // Жас өркен – Қостанай. 2003. 8 мамыр.– Б.10–11.
6 Оңғарсынова Ф. Өлеңдер / Екі томдық таңдамалы шығармалар. –Алматы: Жазушы, 1987. – Т 2. – 366 б.
7 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). – Алматы: Алаш, 2003.
8 Гуляев Н.А. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 1985. – 288 с.
9 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.

Во ведении данной статьи делается обзор тематико-художественных особенностей и проблем исследования литературе, посвященных теме второй мировой войны. В основной части статьи под названием «Тематика войны в поэмах Ф.Онгарсыновой: историческая истина и художественное решение» анализируется одна из поэм Ф. Онгарсыновой на тему войны – « Тыңдаңдар, тірі адамдар!».

Вместе с тем, данная поэма посвященная героям Алие и Маншуку исследуется в сравнении с другими поэмами, определяются поэтические поиски Ф.Онгарсыновой. На конкретных примерах показано мастерство поэта в описании образа исторических личностей. Так же говорится о художественных приемах примененных Ф.Онгарсыновой в описании персонажей не только как героя, но и как человека, как женщину.

Introduction of this article includes thematic and artistic features, reviews of research made on poems dedicated to World war II. In the main part of the article "Theme of war in F. Ongarsynova's poems: historical reality and artistic solution", F. Ungarsynova's poem "Hear alive people!" dedicated to war was analyzed.

Furthermore, the poem dedicated to the Kazakh warrior daughters Aliya and Manshuk was analyzed by comparison of other poems, the poet F. Ungarsynova's poetic interests were determined. The poet's skill of creating the image of historical figures is given with specific examples. Article describes that artistic methods were used in F. Ungarsynova poems, that her characters are not only heroes; first of all they are men and women.

УДК821.111

F.A.Kakzhanova, A.K.Mukazhan
Ka raganda State University KSU
Karaganda, Kazakhstan
fazira11@mail.ru, www.aikosha-94@mail.ru

SHERLOCK HOLMES AS A MODEL OF PROFESSIONALISM

This article is devoted to the study Sherlock Holmes' image as a professional and to his qualities and skills that made him the immortal standard of a professional detective-consultant. The article examines about his career and brilliant investigation of crimes and the methods of his work which are based on the deductive method. And it is impossible to write about him without his world of view, philosophy, moral values and how they affected to Mr.Holmes professional work. His image is given on the basis of comparison of his character with his enemies and opponents, friends and police from Scotland Yard.

Key words: image, professional, deduction, crime, murder, detective-consultant.

The image of the person is an art generalization of human properties, traits of character in individual shape of the hero. The profession shows an extent of socialization of the hero, determines his role in society. Regardless of belonging to a field of activity, any professional represents the full-fledged finished image consisting of more or less significant components; set and which structure constantly change under the influence of such external factors as social and economic development.

Detective literature is "a type of the literature including works of art which plot is devoted to disclosure of a mysterious crime, usually by means of the logical analysis of the facts. A conflict basis most often is the collision of justice with lawlessness which is coming to the end with victory of justice" [1, 21]. Such famous writers as E.A.Poe, G.K.Chesterton, A.C.Doyle, G.Leru, E.Wallace, S.S.Van Dine, D.Hammett, E.Quinn, were the first developers of this genre and its apologists.

V.Rudnev explains feature of the genre of the detective with the fact that "the main element of the genre consists available in it the main character – a detective-investigator, as a rule, private, who solves or detects a crime. The main contents of the detective story constitute, thus, search of the truth. Function of the detective (what there were its methods) does not come down to a secret solution at all. In addition, in it the radical difference E.A.Poe's character – Dupen, who was occupied only by a secret solution, but not exposure of the criminal. Detectives combine functions of an investigating officer, a prosecutor, a defender, and frequently an executioner. They personify the highest and impartial justice, recover the truth where the law is powerless [2, 76].

Therefore, the subject of the article is an immortal image of the great detective Sherlock Holmes created by Sir Arthur Conan Doyle. A writer on his celebration of the seventieth anniversary marked: "Do you know that I am not a creator of Sherlock Holmes' image? These are readers , who created him in their imagination" [3, 100].

The name "Sherlock Holmes" became nominal for designation of those who are a detective in a varying degree. For the first time readers meet a great detective in the story "A Study in Scarlet". John Watson's old colleague, Mr. Stamford, in general told about Holmes' professional skills and about his personality. He said that his acquaintance who worked in hospital's chemical laboratory looked for an accommodation. Stamford described his friend as the somewhat eccentric enthusiast, at the same time quite decent person.

In any profession, there are the code of the principles and standards of behavior. The profession of the detective did not become an exception. A detective's basic code principle of is the principle of trust. It means that detective's activity is entirely based on the trust put in him. As in any profession there is the code of the principles and standards of behavior, it should be taken into account to our main character from this point of view, to make sure, as far as he follows detective's code. Therefore, the principles and norms given below consist of nine points: principle of trust, principle of detective's independence, professional secrecy, moral bases, and relations with principals, collision of interests, corporate solidarity, honorarium policy and ban of advertising [4]. We will take into consideration each point, being guided by short stories about Sherlock Holmes.

The first principle and undoubtedly the most important is the principle of trust. Noblemen, sometimes even monarchs often addressed the detective, and told their secrets to Mr. Holmes. He gained the reputation of a competent person; otherwise, half of those who addressed him could not deal with their problems, but would got into bigger problem, trying to solve a small one. For example, it is possible to take the king of Bohemia who told to the detective story of the affair with Iren Adler. In addition, Sherlock's brother – Mycroft, used to address him for solving problems of a large scale, even the world. Sherlock always followed the first principle and never deceived trust of the clients and did not use their weakness in his own favor.

The second principle consists in detective's independence. Mr. Holmes didn't depend on anyone, he had no chief, he worked for himself and never submitted to police officers from Scotland Yard. Every time, coming to the crime scene, he appeared as the main figure, by force, advancing business, and the others submitted to him and implicitly followed each his word, as he never asked empty requests. It can be observed on behavior of such police officers as Lestrade,

Gregson, Hopkins and Jones. Even when noblemen addressed Sherlock, he did not fawn upon them and equally treated both the rich and the poor.

Sherlock also strictly adhered to the principle of professional secrecy. Often John Watson wrote and more than once mentioned that there is a set of cases, which could be interesting to the readers, but as Sherlock Holmes forbidden him to tell them because of political or other reasons, the writer could not disclose in a certain way details of most sensational crimes. Sometimes there passed years and decades before Dr.Watson wrote about tall tales from noblemen's life. Only when this or that story stopped being threat for the client, Sherlock permitted to publish the course of his investigations, though often complained to Watson that he neglected detective's method and drew readers' attention to insignificant sentimentality.

As for moral bases, Sherlock Holmes' image is ambiguous here. On the one hand, he was a very competent, pedantic and always finished business even if his client died or, apparently, a case was too obvious and a murderer was found. He used disguise and psychological tricks to obtain information, from time to time hid his participation or the personality, which was an integral part of detective's activity. At the same time, he had moral foundations, which sometimes contradicted the word of the law. Thus, relying on the experience and opinion, Mr. Holmes sometimes didn't reveal the identity of the criminal. Besides, weight a crime of these people was weak, and the detective distinguished that they are, in some sense, the victims. If to speak about the detective's relation with principals, then he always held a distance, subordination, addressed all with polite courtesy and with great attention while listening to their stories.

Next principle is a collision of interests. Usually the detective did not support two parties at once and dealt doubly, but during the investigation he reckoned with the clients' interests.

If we stop on the principle of corporate solidarity, then Mr. Holmes did not regard police officers from Scotland Yard as the colleagues. They only were those who asked him for help. He stated that they could not cope with the simplest cases; there was nothing to say about those which even he couldn't solve. Sherlock treated them with indulgence, but at the same time he didn't belittle and humiliated in the face of his clients. He declared that he was a detective-consultant, a unique one therefore his only aim was to solve a crime and catch the murderers.

We also should mention honorarium policy. Mr.Holmes often worked free. He did not demand money from the poor. He said to those who could give money that he would take from them only travel expenses. In the case with "The Adventure of the Six Napoleons" Sherlock was presented the black pearl of Borgias. He was flattered and grateful to such gift, but it was visible that he was not interested in the value of the pearl, but in that, his works were appreciated. He seldom demanded money from his clients, except for the most prosperous. However, it should be noted that in the short story "The adventure of the Priory School" where the Duke's son vanished, Holmes demanded the promised remuneration after solving the case. This fact said that our hero was an ordinary person from flesh and blood, who had the need as food and housing, and they cost money.

In addition, the last principle is advertising ban. It is also worth noting that before Dr.Watson's appearance in Sherlock's life, our detective was in demand, but with a publication of stories about their adventures, his popularity increased up to heaven. People began to send letters with interesting cases in a large number, haunted his threshold on Baker Street 221 B with a request to untangle complex cases. Our detective never treated such sort of popularity with delight, though in the beginnings he complained that all the credits had got by police officers from Scotland Yard. After publication John Watson's short stories and novels, people finally found out who actually discloses the majority of crime in the country. Thus, we can openly say that Sherlock Holmes adhered to the general code of the detective. There were exceptional cases when he had to violate a particular rule, but this was not harmful to his clients or other innocent people.

Let us focus on detective's special qualities and skills. One of his most significant features is an absorbing concrete thing. He paid much attention to those fields of the science, which could be useful for him in his further investigations. We mentioned Dr.Watson's acquaintance with Mr. Stamford. Therefore, as far as Stamford knew, Mr. Holmes succeeded in anatomy, also was first-

class chemist, but he did not go in for systematic medicine. Still Holmes saved up a large amount of collateral knowledge to which professors would envy. Sherlock either would sit in laboratory from morning to the night, or would not show up for weeks. According to him, Mr.Holmes did not remember anything that would not be useful for the solution of the problems. Watson was surprised with the fact that Holmes's knowledge and education were unsystematic. Holmes explains that he saw a human brain as an empty attic. Someone would drag there everything he got, someone the things which could really be necessary for him. So, a reasonable person arranged the intellectual attic with exclusively necessary tools which he would keep in an ideal order. As a result, John compiled a list called "Sherlock Holmes – his Limits".

There he enumerated Sherlock's knowledge in literature, philosophy and astronomy were equal to zero, and he understood politics poorly, in botany he was informed only in properties of poisonous plants. He studied geology well: by the form of splashes on trousers he defined in what part of London, they were received. He had extensive and profound knowledge in the field of chemistry and the British legislation. He understood anatomy, but not systematically, and his knowledge in the history of criminalistics was exhaustive. As for sport: he perfectly fenced, boxed, brilliantly owned cold weapon.

The fact that Sherlock Holmes was absorbed with his business mentioned above. When he listened to the clients' stories, he often closed his eyes and concentrated, adjusted on the special wave, asked the specifying questions. Even then, his powerful mind lined up the chain of events, but he never disclosed his speculation as long as no proof that his guesses were correct. He could be rough if the person distracted him, having broken his train of thought. The person who was nearby had to have great endurance and patience because Mr. Holmes would reveal a secret only when he counted it necessary. He could not explain the reason of the request, but urged something vital. His companion had to be prepared for putting on early in the morning and to get on the train, which went to other county to open another business. Sherlock signified that it was always easier for him to guess, than to explain how he did it, otherwise, he relied upon the professional intuition, but also took into account logic. Logic played a big role in the process of his investigation. In his opinion, a perfect detective had to have three main qualities: an ability to observe, then making conclusion according to this observations and the last one is – to have sufficient knowledge.

Observation was his second nature. All course of his thoughts rushed in the head less than a second, as a result, Sherlock defined a person's profession, the right-handed person he was or the lefthander, how many ordeals fell on his head and so forth. Thus, he often surprised the visitors and potential clients, straight off defining their profession and tendencies, sometimes even by defining the reason of their arrival in advance. Naturally, people were interested in the way he learned about this or that detail of their lives, and then a detective explained his train of thought, as a result, it seemed really simple.

It should be noted that Sherlock clearly understood human psychology. For example, in the story "A Scandal in Bohemia" he precisely knew that a woman would save first the things that were the most important for her. In this case, that was coveted photo, which the king of Bohemia tried to receive. In a few other stories Sherlock has to learn that, he interested in by using the following trick: he pretended to be silly and naive person, so gradually got necessary information to him from the interlocutor. In "The Sign of the Four" Holmes pretended to be the simple-minded man who was confused with the simple facts and thus found from a woman where her husband and son were the day earlier. He showed deductive method, surveying the room, having surprised Watson once again, and then traced the murderer by means of a tracker dog, Toby, whom Sherlock appreciated more than police officers from Scotland Yard. Besides the homeless children who were hanging around all London owing to be Sherlock's eyes and ears, i.e. his informants.

Passion for science. Mr. Holmes was obsessed with science, and sometimes his obsession bordered on callousness. He loved scientific experiments; he was quite capable to give a person pinch of a new type of poison so he could subsequently record its influence. He was extremely engrossed in his work that he could himself take poisonous medicine. Also Stamford added that from time to time Holmes was capable to cross the borders. For example, in order to check during

what time after death bruises could be formed on a body, he beat corpses with a stick in autopsy room. He tended to check everything by himself to be sure in the correctness of his suppositions. When he found the answer to the question tormented him for a long time he expressed rough delight. In some situations, he was sometimes so eccentric and excited; in other cases, he was reserved, closed and silent. Often he tortured his companions without revealing to them the details of the case. Only after solving the riddle in mind, he satisfied his companions' curiosity. After finding a way to carry out unmistakably exact analysis of blood traces, he came to the wild delight, and lamented that many cases could be uncovered if the analysis would not depend on the standing of the spots. Stamford's last remark was that he calls Mr. Holmes "the walking encyclopedia of crimes". So, this qualities show that he was professional.

Resilience. When Holmes engaged in business, his energy seemed inexhaustible; he fell into a rage work. Most often before the reader appeared the following scene: people who got into trouble, looking for the help come to Baker Street, 221B. Sherlock listened to them, sometimes he unraveled the tangle with which others failed even without leaving the room. In other cases, he had to go to the city or even to the countryside. It is worth to mention that a detective got a card file in his living room, the whole system of registration of the different facts, which concerned people and important events. Quite often, he asked for the help to encyclopedia. Besides, if in appearance Sherlock kept immaculate cleanliness and order, when it came to the papers which concerned this or that business in which he was engaged, a detective hated to throw them out, but at the same time he put them in order only once or twice a year. In addition, detective-consultant got a commemorative book, where he always made his records. During his practice, he published several works: brochures "Definition of grades of tobacco on ashes", works about prints of traces, about influence of professions on a shape of a hand, the monograph "Polyphonic Moteta of Lassus". "The Adventure of the Lion's Mane" was the detective's work about his own investigation told by himself.

Practicing deduction. Sherlock declared that he earned a living by means of deduction which besides had big practical benefits. His deductive method was as follows: he found and compared all facts and proofs, and on their basis solved a crime. In other words, he rewinded actions until when the crime had been committed. Thus, he found the criminal. His method was called "deductive"; however, it actually was inductive, because of the particular judgments made common. For example, at the crime scene a detective deferred traces, looked for stubs, and other hints left by a criminal, then he defined a murder tool and motive of a crime, afterwards he found the criminal.

He was a unique detective-consultant. He was offended when in "A Study in Scarlet" Watson compared Sherlock to Dupin. He admitted that Dupin was not deprived of analytical skills, but his conclusions were calculated on effect. After he contemptuously spoke of Gaboriau's detective–Lecoq, called him contemptible "shoemaker". His only plus, according to Sherlock, was vigorous energy. Nevertheless, for identification of the criminal took him half a year. Sherlock notified that he could make the same per day. In the beginning, John treated him as self-confident; however, some time later, having become a witness of his neighbor's improbable abilities, a retired doctor accepted that his self-confidence was to some extent justified. For example, John thought he was the boaster and the poseur before Sherlock defined a passerby's profession.

He differed from a great number of private detectives in the fact that these detectives addressed him when they reached a deadlock, and Sherlock directed them on a right trace. They brought all proofs or tried to keep the crime scene untouched until a detective made his investigation. Sherlock helped them to deal with the help of knowledge in the field of crime history and a deduction method. He stated that between crimes there was a strong patrimonial similarity. In addition, if the detective was informed in all details of the same crimes, without doubts it was easy to untangle them. Sherlock complained that the person with extensive knowledge and the allocated talent for investigation of crimes did not have the real crimes and true criminals in his days. He even for fun said that London was lucky that he did not have any intentions to become a criminal.

The beginning of the career and talent of deciphering. Watson quite a while tried to find out from Sherlock what was his first case that led him on to become a detective. One evening Mr. Holmes handed him a paper with these words: "The supply of game for London is going steadily

up. Head-keeper Hudson, we believe, had been now told to receive all orders for fly-paper and for preservation of your hen-pheasant's life" [5]. Then he asked Watson whether the name of his friend Victor Trevor was familiar to him. Sherlock recognized that in student's years he had little in common with his peers therefore he sat in his room, thinking and analyzing everything that was happening around him, creating his own method. Trevor was his complete opposite of his form-mate: cheerful and vigorous young man, but they had a lot in common. A friend suggested Sherlock to spend vacation in his manor where our key character met Trevor's father. The old man did not trust in Sherlock's method therefore he intended to test him out. After well aimed and extraordinary exact facts, such as that he made a fortune in the gold mines, had been in New Zealand and practiced boxing, he was amazed. In addition, Sherlock called initials of the person of whom an old man was afraid. He then fainted, later told Sherlock that he would become a great detective, the others were just children in comparison with him. At that moment, Mr. Holmes thought for the first time that he could make his hobby into a profession. Later he deciphered the letter, which caused old man to fell ill, and then led him to death. It stated: "The game is up. Hudson told all. Fly for your life" [5].

Sherlock likewise showed the ability of decoding in the story "The Adventure of the Dancing Man". Mr. Hilton Cubitt asked a detective for help. His wife, having received the strange message containing a number of the dancing little men began to behave strangely. Our detective laboriously worked on an encryption, and finally he could deceive the person who sent all messages. He at once guessed that, at first, writing would be address to an addressee by the name, thus, he guessed the first three letters, and therefore, a secret of the dancing little men gradually was revealed. We should draw attention to that Sherlock was also no stranger to mistakes. In this story, he was late with a visit to Mr. Cubitt's house that finally led his owner to death on accidental combination of circumstances. Having learned about his client's death, a detective swore that he would surely find the murderer and make so that he would be responsible for a crime. However, Mr. Holmes was not always adhered to this conviction. There were cases when he allowed a murderer or a criminal to escape from the eye of the law. For instance, in the story "The Boscombe Valley Mystery" Sherlock eventually opened case and gave to fatally sick old man, Mr. John Turner an opportunity not to blacken his name by the end of the mortal life. Attenuating circumstance for it was that the killed blackmailed Mr. Turner and tried to ruin his daughter's life.

Talent of transformation. Sherlock's unusual skills of impersonation were described in several stories. One of them is "The Man with the Twisted Lip". By then John Watson was married, and his wife's best friend asked him to find her husband, Isa Whitney. In search of the poor fellow, Watson met a tall old man, skinny and weak, crooked under the weight of the years. In him, John did not recognize his friend until Sherlock himself for a moment straightened up and gives him a hint. However hardly he approached Sherlock, he again entered an image and turned into a helpless old man with flabby lips, intoxicated with opium. The great detective disguised in order to collect information about Mr. Neville St. Clair's disappearance. In this case, masking helped him; however, there were also cases when his tricks were not successful. As an example, it is possible to take the story "A Scandal in Bohemia" where Sherlock Holmes met an opponent worthy to himself moreover in a woman's face. Up to this point, a detective very offensively spoke of female mind, but this woman got to his core and used his own weapon against him. Sherlock called Irene Adler "the Woman", and she attracted interest in him. Irene kept the incriminating photos of the German monarch. He asked a detective for help, and Mr. Holmes agreed to do so. To get into Ms. Adler's house, Holmes changed clothes in the simple priest. Watson made a point that he was changed not only externally, but also his manner, facial expressions and his soul were changed. Watson sincerely reckoned that if Holmes had not chosen investigation of crimes as a profession, then he could become a brilliant actor or a great thinker.

Finally, as the cruelest rival Holmes took into account professor Moriarty, about whom we learned from the story "The Final Problem". A detective acknowledged that if he saved society from this criminal; this business would become a wreath of his activity. Sherlock named him "Napoleon of crime" and "one of the best minds of Europe" [7]. At the same time, he was

incredibly cruel, and his incredible mind did not hold back stiffness, and even strengthened it. For a long time Sherlock interfered with the head of criminal society of London so that he had to visit a detective and warn that he should stop, otherwise professor himself would take care of elimination of a problem. As a result, professor Moriarty perished in the Reichenbach Falls, and Sherlock Holmes who was officially regarded as the dead disappeared and continued the activity that was to catch Moriarty's henchmen.

The main character – Sherlock Holmes appeared in every story, and the others round him all the time. Therefore, it turned out that all Scotland Yard remained helpless if there were not a great detective and his irreplaceable method. Such police officers as Inspector Lestrade, Gregson, Jones, Bradstreet and Hopkins appeared and replaced each other, having had little effect on the course of the investigation. At first, they tried to win over Mr.Holmes, but some time later, they had to acknowledge the superiority of a detective, so they reluctantly handed him the reins. Sherlock passed for none of them as equal to himself, though he would think that Hopkins showed quite good inclinations of a detective. Dr.Watson mentioned Sherlock Holmes' several unsolved cases in "The Problem of Thor Bridge": James Phillimore's disappearance, traces of the cutter "Alicia" and murder of Mr. Isadora Persano.

A detective coped with his cases, and almost in every story, he did not disappoint the readers, acting on a code of honor. After a careful analysis of Sherlock Holmes' image as a professional, one can safely say that the reader can learn the following: First, to be informed in the sphere of his activity, to develop, not to be behind the time and progress of this or that science. Secondly, to be focused on your profession, study only what can be needed in the process of the work. Thirdly, follow the code relative to their profession, but also do not forget about morality and humanity. To all of the above, you can add diligence, systematic study and finding a hobby, to be distracted from time to time and relax from the main work. He was a great professional in his business, a unique individual and extraordinary gifted personality. Sherlock Holmes was a benchmark of professionalism, which is probably why he still lives in the hearts of the readers.

References

1 Анцыферова О. Ю. Детективный жанр и романтическая художественная система // Национальная специфика произведений зарубежной литературы XIX–XX веков. Проблема жанра. – Иваново: Издательство ИвГУ, 1994. – С. 21–36.

2 Вольский Н. Н. Лёгкое чтение. Работы по теории и истории детективного жанра. – Новосибирск : НГПУ, 2006. – 278 с.

3 Еремин В.Н. 100 великих литературных героев.– Москва: Вече, 2014 г.– 432 с.

4 http://detectiv58.ru/

5 Дойл А. К. Полное собрание сочинений о Шерлоке Холмсе в одном томе. М., 2007.

6 Весь Шерлок Холмс. Вариации: Сборник. / Ред.-сост. А.В. Коротнян, СПб.: Лениздат, 1994. – 291 с.

Данная статья посвящена изучению образа великого детектива Шерлока Холмса. Образ профессионала состоит из определенных значимых компонентов, набор и структура которых меняются из-за различных внешних факторов. В этой статье Шерлок Холмс рассматривается как профессионал своего дела, анализируются его принципы работы, о методах работы, в том числе о его знаменитом дедуктивном методе, а также о других принципах , которых он придерживался при работе, то есть о кодексе детектива. А также представлены и другие отличительные черты данного образа, его характер, его развитие как личности.

Бұл мақала ұлы детектив Шерлок Холмстың бейнесін зерделеуге арналған. Маманның бейнесі маңызды компонеттерден, олардың жиынтығы мен құрылысы әр алуан сыртқы факторлардың өзгеруінен құралады. Бұл мақалада Шерлок Холмстың жұмыс барысында ұстайтын принциптері мен әдістері , соның ішіндегі әйгілі дедуктивтік

әдістемесі және басқада ұстаған принциптері туралы сараптама берілген. Сонымен қатар бейненің тұлға ретінде қалыптасудағы оның мінез-құлқының ерекшеліктері туралы жазылған.

УДК 81'255

Ж.К. Киынова, Ж.Х. Салханова
КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
zhkiynova@mail.ru, Salkhanova.zhanat@mail.ru

КАЗАХСТАНСКАЯ ПУШКИНИАНА КАК НАПРАВЛЕНИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

В статье представлены определенные выводы о развитии казахстанской Пушкинианы в русле современных научных парадигм. Последовательно прослеживается история казахстанской переводческой традиции на материале переводов произведений А.С. Пушкина на казахский язык. В статье представлен новый исследовательский материал, что вносит свежую струю в разработку одного из важных направлений отечественной филологической науки – казахстанской Пушкинианы. Анализ проводится с позиции художественного перевода, поскольку именно посредством традиций перевода произведений А.С. Пушкина на казахский язык происходило осмысление и популяризация творчества великого русского поэта на казахстанской земле. Авторы решают оригинальную задачу на контекстном анализе разновременных переводов А.С. Пушкина на казахский язык.

Ключевые слова: казахстанская Пушкиниана, художественный перевод, переводческая практика, казахская переводная литература

Формирование и развитие казахстанской Пушкинианы как отдельного направления в отечественной филологической науке связано с исследованиями казахстанских пушкинистов Н. Раевского, Г. Бельгера, С. Абдрахманова, О. Видовой, К. Гайворонского, К. Кешина, Н. Щербанова и др. Особая заслуга в разработке этого направления принадлежит С.В. Ананьевой, исследовательская деятельность которой тесно связана с изучением своеобразия современной литературы Казахстана. Так, в книге «Казахстанская Пушкиниана» приводятся ценные источниковедческие сведения, а также обобщение, описание и авторская интерпретация трудов казахстанских исследователей, посвященных жизни и творчеству А.С. Пушкина. Исследователь подчеркивает значимость Н. Раевского в становлении казахстанской Пушкинианы: «Среди многочисленных пушкинистов мира особое место принадлежит казахстанским. Последние, самые плодотворные годы яркой, насыщенной разнообразными событиями жизни провел в нашем городе Н. Раевский. Здесь увидели свет его книги “Когда заговорят портреты” и “Портреты заговорили”, в которые были включены новые материалы, результаты архивных изысканий, был учтен опыт и знания ленинградских и московских ученых, членов Пушкинской комиссии АН СССР Н.В. Измайлова и Т.Г. Цявловской, литературоведов Н.М. Каухчишвили (Милан), С. Островской (Прага) и А.М. Игумновой (Братислава)» [1, 12].

Казахстанская Пушкиниана имеет длительную традицию и восходит к переводческой практике. В казахской переводной литературе наибольшее число переводов составляют произведения А.С. Пушкина, которые переводились на протяжении почти целого столетия (XX в.) известными и талантливыми казахскими литераторами (А. Кунанбаев, И. Жансугуров, К. Шангитбаев, А. Тажибаев, Т. Жароков, К. Аманжолов, К. Бекхожин, Г. Орманов и др.). Такое количество переводов (существует несколько переводов одних и тех

же произведений, осуществленных разными авторами) позволяет закономерно ставить вопрос о научной проблеме их качества, сравнить существующие переводы классиков русской литературы на другие языки, описать переводческие трансформации, способствующие достижению жанрово-стилистической эквивалентности.

Перевод как вид духовной деятельности человека имеет большое значение в истории культуры отдельных народов и мировой культуры в целом. Переводческое дело в Казахстане восходит к толмачевским переводам – периоду присоединения Казахстана к России. Развитие переводоведения в Казахстане имеет длительную историю, связанную с переводами произведений различных народов на казахский язык. Так, Абай впервые перевел произведения русской классической литературы, среди которых «Письмо Татьяны к Онегину» – отрывок из романа в стихах «Евгений Онегин», отдельные стихотворения М.Ю. Лермонтова, а также басни И.А. Крылова. И. Алтынсарин издает «Киргизскую хрестоматию» и переводит басни И.А. Крылова. Именно посредством переводов казахский читатель познакомился с творчеством У. Шекспира, Д. Байрона, И. Гете, Ги де Мопассана, Э. Хемингуэя, Д. Лондона и М. Твена, несмотря на то, что это были вторичные воспроизведения, т.е. перевод, осуществленный посредством русского языка. Обобщение и анализ переводческого опыта проводился в исследованиях ученых, которые преимущественно имели аналитико-литературоведческий характер. Обзор трудов по вопросам перевода, опубликованных во второй половине XX в, приводится в библиографическом указателе, составленном А. Кусайновым и Ш. Сарыбаевым [2]. Современным ценным источником, в котором систематизированы все труды по исследованию наследия А.С. Пушкина в литературоведении Казахстана, является библиографический указатель, составленный А.Т. Калиаскаровой [3]. Достоинством этого издания является разделение всех существующих казахстанских исследований на тематические блоки: диссертации, книги и статьи. Однако в библиографическом описании диссертаций отсутствует большое количество исследований, защищенных во второй половине XX века – периода интенсивного изучения вопросов художественного перевода, в частности, перевода произведений А.С. Пушкина на казахский язык. Вместе с тем составитель проделала большую поисковую работу по систематизации статей в соответствии с годом издания на протяжении всего XX и начала XXI вв.

Художественный перевод – самый сложный вид переводческой деятельности, поскольку это не простое переключение кодов, но и воссоздание средствами родного языка культурно-национального своеобразия оригинала. Интенсивное развитие художественного перевода в советскую эпоху связано с так называемым «соцзаказом» на переводы произведений национальных поэтов на русский язык и, наоборот, произведений классиков русской литературы на национальные языки СССР, что было неотъемлемой частью литературного процесса и источником взаимообогащения и взаимосвязи культурных традиций народов СССР. После призыва М. Горького на I Всесоюзном съезде советских писателей (1934) начать тесные контакты с культурой братских республик, перед поэтами, писателями и переводчиками ставятся трудные задачи поисков новых путей, литераторам приходится выполнять решение съезда. Переводческое дело принимает широкий размах, и произведения казахской литературы, как и литература других народов СССР, переводятся на русский язык. В это время переводчики сталкиваются с тем, что при воссоздании образцов литературных произведений Казахстана и Средней Азии приходится принимать во внимание различие систем стихосложений; учитывать особенности читательского восприятия; изучать и осваивать другие языки; знать литературу, обычаи и быт, этнические и историко-культурные традиции; уметь сохранять национально-исторический колорит и своеобразие стиля оригинала и др.

Как справедливо отмечает А. Алимов [4], в первой половине XX века советская литература, а вместе с тем с ней и переводческие изыскания развивались в русле установок системы, которые определяли целенаправленный характер протекания литературно-художественного процесса, обусловленного идеологическими установками эпохи. Так, в

связи с юбилейными датами на казахский язык были переведены Шота Руставели, Алишер Навои, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Т.Г. Шевченко, Коста Хетагуров, Шолом Алейхем и др. Обзор филологической литературы показал, что в казахской переводной литературе наибольшее число переводов на казахский язык составляют произведения классика русской литературы А.С. Пушкина. Переводами поэтических произведений А.С. Пушкина на протяжении почти всего XX столетия занимались такие талантливые поэты и писатели, как А. Кунанбаев, И. Жансугуров, К. Шангитбаев, А. Тажибаев, К. Аманжолов, Т. Жароков, К. Бекхожин, Г. Орманов и др. Такое количество казахских переводов позволяет закономерно ставить вопрос о научной проблеме качества этих переводов, несмотря на то, что наблюдается совершенствование переводческого мастерства, основанного на большом опыте предшественников.

Теоретические вопросы перевода русской классики на казахский язык были разработаны в трудах А. Байтурсынова, М. Сералина, Ж. Аймауытова, М. Ауэзова, М. Каратаева, А. Сатыбалдиева, С. Талжанова, С. Сеитова, С. Кирабаева, К. Мухамеджанова, Г. Бельгера, К. Канафиевой-Кереевой, Г. Камбарбаевой и др. во второй половине XX в. Особо следует отметить научную школу профессора К.Ш. Канафиевой-Кереевой под руководством которой было защищено большое количество диссертаций по проблемам художественного перевода произведений русской классической литературы на казахский язык, что внесло свой значимый вклад в развитие казахстанского переводоведения.

Одним из знаменательных событий стало издание в 1937 г. переводов А.С. Пушкина на казахский язык в трех томах, приуроченного к столетию со дня гибели великого поэта. В первый том (1936 г.) вошли переводы романтических поэм А.С. Пушкин, передача которых на казахский язык создавала большие трудности, связанные не только с своеобразием и глубиной пушкинского языка и стиля, но и воссозданием реалий и культурно-исторического фона той эпохи. В тяжелые годы массовых репрессий и политических гонений перевод этих произведений осуществляли представители передовой казахской интеллигенции, известные поэты и писатели: «Руслан и Людмила» (перевод А. Тажибаева); «Кавказский пленник» (перевод Т. Жарокова); «Гаврилиада» (перевод И. Джансугурова); «Братья-разбойники» (перевод Т. Жарокова); «Бахчисарайский фонтан» (перевод К. Тогызакова); «Цыганы», «Граф Нулин», «Домик в Коломне» (переводы Т. Жарокова); «Медный всадник» (перевод М. Даулетбаева). Во втором томе (1937 г.) содержится перевод «Евгения Онегина» и 29 стихотворений, осуществленных И. Джансугуровым, а также собраны отрывки в переводе Абая. В третьем томе переводы прозы А.С. Пушкина: «Дубровский», «Капитанская дочка» (перевод К. Тайшанова); «Станционный смотритель», «История села Горюхина», «Пиковая дама» (перевод К. Сагындыкова).

Осуществленные переводы получили широкий общественный резонанс, а их описание и анализ были изложены в статьях М. Ауэзова, Е. Исмайылова, С. Кирабаева, М. Каратаева, С. Сеитова, З. Ахметова и др., опубликованных в центральных газетах и журналах Советского Казахстана

В 90-х г. XX в. и в начале XXI в. наблюдается тенденция к изучению переводов произведений А.С. Пушкина на казахский язык с точки зрения литературоведческого анализа. В связи с этим следует отметить диссертационные исследования Р.А. Шахановой, Е.З. Адильгазинова, Р.А. Досмахановой, К.О. Жекеевой, С. Абдрахманова и др.

Казахстан впервые «открыл» для себя А.С. Пушкина благодаря переводам Абая из «Евгения Онегина», и как справедливо отмечает Р.А. Шаханова, «казахстанская Пушкиниана берет свое родниковое начало с момента исторически закономерной встречи двух великих исполинов национальных культур А.С. Пушкина и А. Кунанбаева. Обращение Абая к переводу Пушкинских творений – это обращение гения к гению, энциклопедиста к энциклопедисту, провидца к пророку» [5, 34]. Современная казахстанская Пушкиниана связана с именами Г. Бельгера, Ш. Елеукенова, С.В. Ананьевой, С. Абдрахманова, К. Садыкова, Н. Щербанова и др. в исследованиях которых продолжается изучение переводческой традиции, а также обобщение и описание казахской переводной литературы.

Обзор современных работ позволяет выделить исследования научно-исследовательского характера (Н. Раевский, С. Абдрахманов), историко-краеведческого содержания (Н. Щербанов), эссеистику (Гусляров), сборник «эпистолярного наследия» (Кириллова) [6]. Большой вклад в развитие современной казахстанской Пушкинианы внесли исследования известного казахстанского пушкиниста С.В. Ананьевой. В книге «Казахстанская Пушкиниана» она обобщает и описывает вклад казахстанских пушкинистов Н. Раевского, Г. Бельгера, С. Абдрахманова, О. Видовой, К. Гайворонского, К. Кешина, Н. Щербанова, Е. Гуслярова и других в мировую Пушкиниану.

Особое внимание вопросам перевода художественной литературы, особенно передаче на казахский язык богатства пушкинского стиха уделял известный казахстанский писатель и тонкий знаток казахского языка и культуры Г. Бельгер. Он критически оценивал существующие переводы: «В переводе на казахский язык Пушкин должен звучать естественно, как на родном языке:

– нужно отказываться от перевода-пересказа, от вольного и произвольного изложения голого содержания, от излишней адаптации к национальным образцам, чем увлекались переводчики прежних времен (Абай, Шакарим, а также поэты алаш-ордынского толка);

– необходимо стараться, насколько это возможно, довести до казахского читателя форму, образность, поэтический речестрой, словесные узоры, ритм, мелодику оригинала, а не загонять, втискивать содержание в традиционную национальную колодку;

– вникнуть глубже в форму и содержание переводимого текста, понять, осмыслить его суть, а не увлекаться набором трескучих словес, наслаивая велеречивые шешенские (ораторские) досужие фразы» [7, 33].

Известно, что стиль и язык А.С. Пушкина отличаются высокой экспрессивностью, пафосностью и богатством художественных образов, что представляет большие трудности для перевода. Современная интерпретация переводов А.С. Пушкина на казахский язык содержится в трудах Г. Бельгера. Особую ценность представляет его книга «Этюды о переводах Ильяса Джансугурова» в которой отмечается «беспредельно богатая языковая палитра Ильяса Джансугурова. Он, как могучее древо в степи, вырос на благодатной почве казахской фольклорной сказовой стихии и впитал все соки, краски, оттенки, мотивы, грани неиссякаемого народного речестроя». Г. Бельгер сравнивает переводы поэм, при этом наиболее подробно анализирует перевод «Евгения Онегина», отмечая преимущества и недостатки перевода : «переводчик, как правило, прибегает к методу “idem per idem”, т.е. “то через то”. Иначе, не мудрствуя лукаво, пользуется русской лексикой в казахском тексте, зачатую в искаженном, переиначенном на казахский фонетический лад виде» [7, 50]. Вместе с тем перевод «Евгения Онегина» И. Жансугуровым «являет собой новую форму перевода, достигнутого в результате целенаправленных поисков, огромного труда, стремления по возможности точно воспроизводить размер, ритм, рифмовку строф оригинала, желания посильно приблизиться к тоническому стихосложению в качестве творческого эксперимента» [7, 76].

Среди современных казахстанских исследователей творчества А.С. Пушкина следует особо выделить труды С. Абдрахманова, в которых обосновываются основные пути изучения феномена А.С. Пушкина: «Первый путь – рассматривать Пушкина как неповторимое явление культуры. Великий поэт, обособленно стоявший от всех современных ему литературных стилей, сумел создать особое искусство, которое не вписывалось ни в какие традиционные рамки < …>. Второй путь – путь раскрытия эстетического мира творчества Пушкина путем исследования судьбы самого поэта. Понятие “судьба Пушкина” намного шире биографического понятия. Не говоря о предельно совершенных произведениях, основанных на гениальности и художественности, сама жизнь поэта возвысилась до уровня произведения искусства < …>. Третий путь – рассматривать Пушкина как мыслителя-культуролога, путь познания эстетического мировоззрения поэта через его взгляды, мнения на произведения литературы и искусства, на самые различные отрасли истории и философии» [8, 24].

Таким образом, казахстанская Пушкиниана имеет свою длительную историю, основанную не только на исследовательском материале по изучению творчества поэта, но и на обобщении и анализе переводов его произведений на казахский язык.

Список литературы

1 Ананьева С.В. Казахстанская Пушкиниана. Последняя четверть XX века – первое десятилетие века XXI. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2009. – С. 12

2 Вопросы перевода. Библиографический указатель. – Алматы: РИК им. И. Алтынсарина, 1999. – 80 с.

3 Исследование наследия Пушкина в литературоведении Казахстана: Библиографический указатель / Сост. А.Т. Калиаскаровой. – Алматы: «Тау-Самал», 2009. – 224 с.

4 Алимов А. Проблемы художественного процесса в Казахстане в 1920-30-е годы: Автореф. дис. канд. филол. н., 1993.

5 Проблемы перевода поэзии А.С. Пушкина на казахский язык (на материале поэм): дис. … канд. филол. наук. – Алматы, 1990. – 154 с.

6 Исина Н.У. Казахстанская пушкиниана: проблемы, поиски, перспективы // Пушкин и пушкинские традиции. Материалы международной научной конференции, посв. году А.С. Пушкина в Казахстане. 7-8 декабря 2006.– Алматы: КазНПУ им. Абая.

7 Бельгер Г. Этюды о переводах Ильяса Жансугурова. – Алматы: Галым, 2001. – 258 с.

8 Абдрахманов С. Коран и Пушкин / Исследования. – Астана: Елорда, 2006. – 288 с.

Мақалада заманауи ғылыми парадигмалар арнасындағы қазақстандық Пушкинианың дамуы туралы белгілі тұжырымдар беріледі. А.С. Пушкин шығармаларының қазақ тіліне аудармалар материалында қазақстандық тәржімашылық дәстүрдің тарихы дәйекті түрде қарастырылады. Мақаладағы жаңа зерттеу материалы отандық филология ғылымының маңызды бір бағыты – қазақстандық Пушкинианы зеделеуге өзінің үлесін қосады. Талдау көркем аударма тұрғысынан жүргізіледі, себебі қазақ жерінде ұлы орыс ақынының шығармашылығын түсіну мен дәріптеу А.С. Пушкин шығармаларының қазақ тіліне аудару дәстүрі арқылы іске асады. Авторлар қойылған міндеттерді А.С. Пушкиннің қазақ тіліне әртүрлі уақытта жасалған аудармаларын контекстілік талдау арқылы шешеді.

Certain conclusions about the Kazakhstan Pushkiniana's development in line with modern scientific paradigms are presented in article. The history of the Kazakhstan translation tradition on material of the translations of works of A.S. Pushkin into Kazakh is consistently traced. New research material is presented in article that injects a new life into development of one of the important directions of domestic philological science – the Kazakhstan Pushkiniana. The analysis is carried out from a position of the literary translation as by means of traditions of the translation of works of A.S. Pushkin into Kazakh there was a judgment and promoting of works of the great Russian poet on the Kazakhstan earth. Authors solve an original problem on the contextual analysis of the translations occurring at different times of A.S. Pushkin into Kazakh.

ӘӨЖ 821.512.122

Г.Қ. Қазыбек
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы қ., Қазақстан
Kazybek__68@mail.ru

К. ҚҰНЫПИЯҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ ОРЫС ТІЛІНДЕ

Мақалада ақын К. Құныпияұлы шығармаларының орыс тіліне аударылу тарихы, сапасы, аудармашылардың қолданылған әдіс-тәсілдері туралы айтылады. Түпнұсқа мен аударма нұсқалар нақты мысалдар арқылы талданылады. Аудармаларды саралау арқылы қорытындылар тұжырымдалады.

Кілт сөздер: көркем аударма, ақын, шығармалар, поэзия, түпнұсқа.

Қазіргі кезде аударманың атқаратын рөлі өте зор. Аударма арқылы халықтар басқа елдің мәдениетімен, әдебиетімен танысады. Қазақ ақындарының шығармалары да орыс тіліне және басқа да шетел тілдеріне аударылып жатыр. Әдебиет сыншысы В.Г. Белинский : «...аударма көбінесе түпнұсқаны оқырмандарға және оқуға мүмкіншілігі жоқтарға арнап жасалады, ең бастысы бір халықтың әдеби тіліндегі шығармаларды екінші халықтың тіліне аудару ісіне халықтардың өзара таныстығы, идеялардың өзіндік ауыс – түйістігі, содан келіп әдебиеттің көрнекті және ақыл – ой еңбегінің дамуы негізделеді»,- деп айтқандай аудармашылардың жасаған аударма нұсқалары әдебиетімізге қосылған туындыларда жеткілікті. Солардың бірі ретінде ақын К.Құныпияұлының шығармаларының орыс тіліне аударылу тарихын, сапасын, әдіс-тәсілдерін т.б. талдауды мақсат етіп отырмыз.

Қазақстан жазушылар одағының мүшесі, ақын, журналист, ҚР Журналистер одағының Б.Бұлқышев атындағы сыйлығының иегері К.Құныпияұлы 1962 жылы Алматы облысы, Райымбек ауданы, Тасбұлақ ауылында дүниеге келген, қазіргі Абай атындағы ұлттық педагогикалық университетінің түлегі. Әр жылдары «Коммунизм нұры», «Алматы ақшамы», «Өркен-Горизонть», « Қазақстан-Заман», «Жетісу», «Заң» газеттерінде қызмет атқарған. Қазіргі уақытты «Ан-арыс» баспасының директоры. Ақынның «Қарқара, қайда барасың?», «Сарыала қаз - сағыныш», «Шертер», «Таңдамалы өлеңдер» т.б. жыр жинақтары жарияланған. К.Құныпияұлы Алматы облысы, Райымбек ауданының құрметті азаматы.

Қ. Құныпияұлының ақындығы туралы көптеген әдебиет зерттеушілер, ақындар өз ойларын мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған. Ақын, М.Мақатаев атындағы сыйлықтың иегері Жүрсін Ерман К.Құныпиялының «Алтын семсер» атты өлеңдер жинағына жазған алғысөзінде былай деп жоғары баға берген болатын: « Әрбір шығармашылық адамы ізденіс үстінде болмақ керек. Егер шығармашылық иесі өзін жетілдіру, шеберлігін шыңдау,қолтаңбасын айқындау жолында шарқ ұра беретін болса, оның өсуі, түлеуі,толысуы жемісін бермей қоймайды. Өз басым ақын К.Құныпияұлының дәл осындай тынымсыз ізденістерінің айқын айғағын оның соңғы жылдардағы өлең өрісінен байқап жүремін. Өзіне де осы аңғарған жақсылықтарымды ауызба-ауыз айтудан,арқадан қағудан жалыққан емеспін. Бұл әрине, Кәдірбек қатарлас-әріптестерінен қара үзіп кетті, елдің бәрінің аузынан су ағызады деген сөз емес. Қазіргі әбден кемелденген қазақ поэзиясында жаңа түр тауып, жаңа сөз айтып, көзге түсуде оңай нәрсе емес. Тіпті, ұлттық өлеңнің көшіне ілесіп,ғайып өлеңнің олжасына ортақтасудың өзі ақынға абырой...».

Сонымен қатар К.Құныпияұлы елімізде болып жатқан әдеби іс-шараларға үзбей қатысады. Түрлі конкурстар мен жарыстарда әділқазылар мүшесі ретінде де танымал. Өзі басшылық жасайтын баспадан қазақ ақын-жазушыларының шығармаларын жариялап, насихаттауда белсене қызмет атқарып жүрген азаматтардың бірі. Мысалы, «Алтын қалам" сериясымен қазақтың ең үздік 20 автордың 20 кітабы басып шығарды.

Ақын көптеген өлеңдерін балаларға арнап шығарған. Мысалы, «Құлын» өлеңінің мағынасы терең, ал оқылуы жеңіл.

Мені көріп тебіренді,
«Құлыным!» – деп еміренді.
Ақ әжеммен еріп үйге,
Сар жайлаудың лебі келді.
Үміті бар өрден күткен,
Ертеңіме сенгендіктен,
«Құлыным!» – деп сүйген шығар
Жылқы жылы келгендіктен.
Отанымның тұғырымын,
Қазағымның бір ұлымын.
Жібек жалы желбіреген
Мен әжемнің құлынымын!
Немесе «Ақ тиін» өлеңін оқып көрейікші.
Ақ тиін-ау, ақ тиін!
Сауысқаннан сақ тиін,
Жылы ұяңда жат, тиін,
Жаңғағыңды шақ, тиін.
Ауа райын бақ, тиін,
Бұтақтарды қақ, тиін.
Қаңтарда қар борайды,
Мұздан сырға тақ, тиін.
Ақ тиін-ау, ақ тиін!

К.Құныпияұлының біраз шығармаларын қазақ тіліне аудармашы Т.Васильченко аударған. Т.Васильченко аударма саласына зор үлес қосқан ақын. Ол М.Жұмабайұлы, Ж.Әбдірәшев, Н.Оразалин, С.Қамшыгер, Ә.Шегебаев, Б.Үсенбаев т.б. ақындар шығармаларын орыс тіліне тәржімалаған.

Татьяна Васильченко 1947 жылы 20 маусымда Алматы қаласында дүниеге келген. Қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің физика факультетінің түлегі. Әр жылдары «Жазушы» баспасында корректор, «Арай-Заря» журналында бөлім меңгерушісі, «Доживем до понедельника» газетінде белгілі журналист, «Простор» журналында корректор, бөлім меңгерушісі қызметін атқарған. Ақынның «Солнце в окне», «Я мечтаю »,« Зеленный иероглиф » атты жыр жинақтары жарияланған. Ақын Т.Васильченконың жырлары өзінің құрылымы мен көркемдігімен ерекшеленеді. Өлеңдерінің тақырыптары да сан алуан. Мысалы, махаббат лирикасы тақырыбына байланысты жазылған «Без расставаний» өлеңіндегі сөз саптаулары өте ерекше.

Небесный свет, цвет ожиданий.
И только встречи. Без расставаний.
Разлуки нет. Печалей нет...
Прекрасный свет. Небесный цвет.

Тепло... И Солнца луч... Надежда...
Объятия весны всегда так нЕжны...
А каждый лепесток - твоя любовь...
С рожденьем к жизни. Снова. Вновь...

Разлуки нет... Печалей нет...
Прекрасный свет. Небесный цвет.. [1].

Т. Васильченко өзінің аудармашылық қызметі туралы : " Я всегда сажусь за перевод с легким настроем. Это нужно, чтобы проникнуться состоянием души автора стихотворения, которое я собираюсь переводить. Начинаю входить в образ другого человека – мужчины или женщины – с его судьбой, с его суждениями. Мысленно я как бы обращаюсь к автору,

которого перевожу: «Ты – это ты, от колыбели до седин. Я – это я… Но дух един! Сольем два голоса в тиши, Мы схожи оттиском души…". Бұдан Т.Васильченконың аудармаға зор жауапкершілікпен қарағандығын байқаймыз. Енді аудармаға назар аударайық.

Белгілі композитор Н.Тлендиевке арналған ақынның «Күй-құдірет» деп аталатын өлеңін аудармашы «Сила музыки» деп аударған. Н.Тлендиев қазақ халқының атақты композиторы, дирижері, Халық қаһарманы. Күйші туралы көптеген пікірлер айтылған. Жазушы Ә.Нұрпейісов *: «Нұрғисаның талантты екенін, тұла бойы толған ән, әуен, саз екенін білу үшін онымен бір рет дидарласып, кездессе де жетіп жатыр... Осы бір ақжарқын, аржайы, ашық жігіттің қарапайымы дыбысқа қалай жан бітіріп жібергеніне таңданасың. Еш нәрсеге көңілі селт етпейтін осы дүниедегі ең бір енжар, самарқау жүретін кісіні де жағасынан ұстап алып жұлқып – жұлқып қалғандай, құдіретті күшті қаптатып жіберетініне сенер – сенбесіңді білмейсің»*,- деп жоғары баға берген болатын. Осындай ұлы композиторға арналған өлеңді орыс тіліне аудару қиын да жауапкершілігі мол жұмыс екендігін айта кетуіміз керек. Түпнұсқа 16 жолдан ал аударма 17 жол. Аударманың еркін тәсілмен аударылғандығына қарамастан аудармашы ақынның ойын, стилін сақтаған. Мысалы,

Түпнұсқа

Ән әлемде жабылды да бір есік,
Күй-күмбезді мұң торлады сіресіп.
Көктем келді. Нұрғиса боп саз келді,
Қайтқан құстың қанатымен ілесіп[2,18].

Аударма

Он ушёл...
За ним закрылась дверь...
Музыка одна грустит теперь...
Но воспрянет каждый звук весной,
В этих звуках Нургиса — живой! [3,297].

Аударма біршама жеңіл оқылады. Еркін тәсілмен аударылған. Аударма бірліктерін қолданған. Ақынның ойын біршама түсініп, жақсы жеткізуге тырысқан. Түпнұсқадағы төрт жолды бес жол етіп берген. Композитордың бейнесін, даралығын, музыка өнерінің саңлағы екендігін орыстілді оқырмандарға жеткізе білген.

Ал «Ғұмырым-күрес» деген өлеңін «Моя жизнь-борьба» деп аударған.

Түпнұсқа

Мені талай қырларымнан танисың,
Тағдырыңа өкінесің,налисың!
Шарт кетесің,болмаса ауыр күрсініп,
Шыдамыңды жігеріңе жанисың[2,27].

Аударма

Со всех сторон узнала ты меня.
Порой грустишь, судьбу свою кляня,
Ведь я бываю резок и несдержан...
Твоё терпенье твёрже, чем броня[3,297].

Алғашқы жолдарды оқу барысында аударманың жақсы аударылғандығы сезіледі. Түпнұсқа мен аударманың жолдар саны бірдей. Аудармашы орын ауыстыру, қосу, алып тастау т.б. аударма бірліктерін қолданған. Бұдан байқайтынымыз аудармашы ақын шығармаларының мағынасын түсіне білген. Ең алдымен жолма-жол аударма жасап, кейіннен әдеби реңке түсірген. Атақты ақын Гете «Кім ақынды түсінгісі келсе, ақынның еліне барсын»,- деп айтқандай Т.Васильченко қазақ елінің тумасы, қазақтардың мәдениеті мен салт-дәстүрін жіті біледі. Сондықтан да осындай сәтті аудармалар жасаған деп ойлаймыз. Пікірімізді дәлелдей түсу үшін мына өлең жолдарын салыстырайық. «Күз реңі» өлеңін «Цвета осени» деп аударған.

Түпнұсқа

Күннен күнге қабаржып күз реңі,
Көк жүзіне тырналар тізіледі.
Ақ қайыңның тәнінен талмаусырап,
Сарғаймаған жапырақ үзіледі[2,29].

Аударма

Играет осень с цветом всё смелей,
С берёз срывает ветер жёлтый лист.
А в небе — вереницы журавлей,
И день протяжен, холоден и чист[3,298].

Аудармашы керемет,әдеби, көркем аударма жасады деуден де аулақпыз. Бірақ, көптеген аудармаларға қарағанда түпнұсқаға жақын келетін біршама туындылар жасаған. Бір айта кететіндігіміз аудармашы ақын өлеңдерінің тақырыптарын сәтті аударғандығы. Әрине, жүз пайыз көркем аударма жасау мүмкін емес. Соған қарамастан Т.Васильченко аудармаларының сапасын, аударылу тәсілдерін саралауға әбден болады. Осы жерде біз аударматанушы И.Левыйдың мына бір сөзін еске түсірейік: «Аудармашы еңбегінің мақсаты түп беинесі болмайтын тың туынды жасап шығу емес, түпнұсқаны түсіну, сақтау, жеткізу, аударманың мақсаты қайта туындату». Тамаша айтылған пікір.

«Әке суреті» өлеңін «Фотография отца» деп тәржімалаған. Мысалы**,**

Түпнұсқа

Тағдырымыз сияқты жүрдек кеме,
Өмір кешіп барады тізбектеле...
Ұрпағыма кейінгі керек қой деп,
Менің әкем түспепті суретке де[2,44].

Аударма

Жизнь — корабль, судьба встаёт волнами,
Оставляя в памяти свой след...
Мой отец давно уже не с нами,
Жаль теперь, что фотографий нет [3,298].

«Көзімді ілсем» өлеңін «Лишь закрою глаза» деп аударған.

Түпнұсқа

Маған деген тағдырдың ішкі есебі,
Жүрегімді үш тіліп,
Үш кеседі.
Қиналғанда жабығып,
жан анашым,
Көзімді ілсем көремін
түсте сені[2,70].

Аударма

Невзгоды, испытания судьбы
На части сердце рвут...
Но, засыпая,
В тревожных снах, уставший от борьбы,
Тебя я вижу, матушка родная! [3,299].

Аударма еркін тәсілмен жасалған. Аудармашы еркін тәсілді жақсы қолдана алған.

Аударма теоретигі А.В.Федоровтың: «Аударманың қайта жасаудан, мазмұндамадан және сол сияқты әр түрлі «бейімделулерден» (адаптациялардан) айырмашылығы дәлдікте және толықтықта»,- айтылған осы пікірі аудармашы Т.Васильченконың аудармаларының рөлін айқындай түседі.

Қазіргі қазақ поэзиясының орыс тіліне аударылу тарихы, соның ішінде Кәдірбек Құнпияұлы шығармаларының орыс тіліне аударылу ерекшеліктерін жан-жақты зерделеу болашақта атқарылатын игі істердің бірі деп есептейміз.

Ал болашақ аудармашыларға айтарымыз, ешуақытта аудару кезінде М.Әуезовтің мына бір пікірін ұмытпасаңыздар екен: «**Тек дәл аудару ғана үлкен жазушының тіл, стиль,** сөйлем ерекшеліктерін бере алатын болады, бұл жөніндегі дәл аудару дегенді мен сөйлеміне сөйлем орай етіп аудару деп түсінемін. Сондықтан да, сөйлемдер бөлшектенбеуі керек**».**

Әдебиеттер тізімі

1 Т.Васильченко// Стихи. ру.

2 К.Құнпияұлы. Өлеңдер жинағы. Алматы, 2012 жыл. – 189 бет.

3 Дорог небесных вехи. Независимый Казахстан: Антология современной литературы в трёх томах. Поэзия. Том III. — М.: Художественная литература, 2013. – 464 с

В статье рассматриваются различные методы и принципы поэтического перевода поэзии К. Кунпияулы на русский язык. Рассматиравется особенности и недостатки перевода.

The article considers various methods and principles of poetic translation of the poetry of K. Kunypiaula into Russian. The peculiarities and drawbacks of the translation are discussed.

ӘОЖ 821.512.122

Б.Ш. Қожекеева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
Bekzada61@mail.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНДЕ КӨТЕРІЛГЕН СЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби сынға байланысты жарияланған материалдар туралы қамтылады. Сонымен бірге әр түрлі бағыттардағы қазақ газеттеріндегі әдеби сын тұрғысындағы мақалаларға талдау жасалынады. Әдебиетке қысқаша шолу, шағын пікірсайыс, библиографиялық анықтама сипатындағы сын белгісі бар материалдардың әдеби сынның жеке жанр ретінде қазақ топырағында қалыптасып өркендеуіне жол ашқандығы турасында сөз болады. Жаңа бой түзеп келе жатқан сын жанрларының өркендеуіне күш қосып жүрген сыншылар еңбегі толымды пікірлер арқылы ашылып отырады.

Түйінді сөздер: баспасөз, сын, библиографиялық анықтама, сын жанры, газет, журнал,ұлт зиялылары, әдеби сын.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі жарияланған материалдарға зер салсақ, өз ұлтының бітім болмысын жетік білетін қазақ зиялылары заман құбылыстарын қалам ұшына іліктіріп, шығармаларына арқау еткенде қоғамның беталысын шынайы бейнелеуге тырысқандығы білінеді. Яғни, саяси қоғамдық дамудың шарықтау шегіне жетіп тұрған кезеңде өмір сүріп отырғандықтан, Алаш ардақтыларының шығармашылық еңбегін туған халқының азаттық жолындағы ұлттық мүдделерімен ұштастыра білгені маңызды болғаны даусыз еді. XIX ғасырдың II жартысында "Түркістан уалаяты", "Дала уалаяты" газеттерінің бетінде әдебиетке қатысты материалдар жиі көріне бастады. Әдебиет сыны тарихындағы жаңа кезеңнің басы болды. Кез келген әдебиет бір күннің төңірегінде өрбитін немесе белгілі бір тарихи кезеңнің оқиғасын баяндайтын тар ұғымды дүние емес. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров, М.Жұмабаев,

М.Сералин сынды қазақ зиялылары ұлт азаттығы туын көтерді. Сол ту төңірегінде елдің күллі әлеуметтік күштерін топтастырды. Мерзімдік баспасөз жүйесін құрды. Оған ояна бастаған ұлттық сананың ұйтқысы болу міндеті жүктелді. Бұл абыройлы міндетті жүзеге асыру ісі әртүрлі бағыттағы қазақ газеттерінің әсіресе қазақ баспасөзінің мақтанышы мен жарқын жұлдызына айналған «Айқап» пен «Қазақ» газетінің үлесіне тиді. Бұл газеттердің шығуына үкімет тарапынан көмек болған жоқ. Олардың жарық көруіне жеке адамдар тобының серіктесуі ықпал етті. Алайда, патша цензурасының қатаң бақылауына ұшыраған бұл газеттер үздіксіз шыға алмай, көбінесе айып төлеуге мәжбүр болды. Тарихтың талай дүрбелеңін басынан кешірген қазақ баспасөзі соның ішінде көптеген қоғамдық саяси газеттер мен журналдардың алдында баршамызға ыстық болып тұратын «Айқап» журналы екендігі дау тудырмайды. Қазақ баспасөз тарихында «Айқап» журналының алатын орны ерекше.Троицк қаласында 1911-1915 арасында шығып тұрған қазақ халқының саяси әлеуметтік, мәдени шаруашылық өмірінің көптеген түйінді, көкейтесті мәселелерін көтергендігіне куә боламыз. Кемел біліммен толысып, шұрайлы тілге нәр берген, қазақтың ертеңі қалай боларына сол арқылы ой жүгірткен үлкен әдеби толқын осы тұста қалыптасты.

Ал, «Қазақ» газетінің негізгі авторлары, әдеби сынның ұлттық әдебиеттің жетекші бір жанрына айналуына қалам қайратымен зор үлес қосқан Алаш басшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов және басқа да көрнекті ұлт зиялылары «өздерінің әдеби шығармаларының беттерінде демократиялық мәндегі мәселелерді көтергендігімен құнды. Қазақ баспасөз тарихын, оның ішінде Қазан төңкерісіне дейін ұлттық журналистиканың мектебі болған «Қазақ» газетін зерттеушілер турасында сөз қозғағанда есімін айрықша атауға тиісті тұлға – белгілі әдебиеттанушы ғалым Бейсембай Кенжебаев. Б.Кенжебаев – қазақ баспасөзі тарихы тақырыбында тұңғыш рет арнайы еңбек жазып, тыңға түрен тартқан, әр түрлі бағыттағы тыйым-тартыстардың ыстығына да күйген, суығына да тоңған, алайда алған бағытынан қайтпаған қайсар ғалым, айтулы азамат.

Ғалымның «Қазақ баспасөзінің тарихынан» атты тарихи очеркі – осы сала бойынша баспа бетін көрген алғашқы кітап, тұңғыш оқулық. Бір қарағанда, еңбек Кеңес заманы үнімен сарындас, таптық идеология тұрғысынан, марксизм-ленинизм классиктерінің шығармалары негізінде жазылғандай көрінуі ғажап емес. Сөйтсек, оның астарлы мән-мағынасы да жоқ емес екен. Зерттеушінің онсыз да айтыла-айтыла әбден жауыр болған саяси айыптауларды қайталай отырып, бір кездері қалың қазақтың қамқоршысы болған газет - журналдардың, тым құрығанда, аты ұмыт болмай, жаңа ұрпақтың құлағына сіңе берсін дегенді мақсат тұтқанына төменде көзіміз жетеді.

Мұны партияның «шаш ал десе, бас алатын» шолақ белсенділері де байқамай қалмапты. Алдымен, «Әдебиет және искусство» журналының 1951 жылғы 7-нөмірінде Ж.Сәрсеков деген сыншының «Тарихи шындық бұрмаланбасын» деген мақаласы атойлап аттан салады: «Бейсенбай Кенжебаев жолдастың «Қазақ баспасөзінің тарихынан» деген кітапшасы да қате-кемшіліктен сау емес» деп, ә дегеннен, ғалымды сын қамшысы астына алады. Сөйтсек, қазан төңкерісіне дейінгі біраз басылымның атын атап, түсін түстеп қойғаны «қате-кемшілік» болып шығыпты. Соның бірі – біздің ғылыми зерттеу жұмысымызға арқау болған «Қазақ» газеті. Сол үшін зерттеушіге «қазақ ұлтшылдарының органы «Қазақ» газеті туралы жалпыға белгілі оның буржуазияшыл-ұлтшыл газет болғандығынан басқа түк те айта алмайды (78-бет)» деген «кінә» тағып, айыптайды. Міне, сол заман сынының бір көрінісі. Аталмыш еңбекті қаралап жазылған сынның екіншісі Қазақстан коммунистерінің орталық органы – «Социалистік Қазақстан» газетінен орын тебеді. «Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеудегі өрескел қателер» деген, атының өзі айыптап тұрған, мақаланың авторлары: Б. Қорқытов, Ә. Досбаев деген компартия белсенділері. Мұнда алдыңғы мақалаға қарағанда тағылған «айыптың» салмағы едәуір зілді, сөзі өктем әрі өтімдірек. «Б. Кенжебаев буржуазияшыл-ұлтшыл бағыттағы газеттер («Қазақ», «Серке» т.б) жөнінде құлшына баяндайды: алашордашылардың 13 газетінің атын тізеді. Бұл – бұл ма, автор алашордашылардың орталық органы «Сарыарқа» газетінің совет үкіметіне, оның ұлт саясатына қарсы жазған контрреволюциялық, жалақорлық мақаласынан бір құлаш цитата

келтіреді. Сөйтіп, контрреволюциялық идеяға трибуна береді», - деген айыптауда қаншама зіл жатыр десеңізші.

«Қазақ» газетінің негізгі авторлары, әдеби сынның ұлттық әдебиеттің жетекші бір жанрына айналуына қалам қайратымен зор үлес қосқан Алаш басшылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов және басқа да көрнекті ұлт зиялылары «өздерінің әдеби шығармаларының беттерінде демократиялық мәндегі мәселелерді көтерді. XIX ғасырда шыққан алғашқы қазақ газеттерінде әдеби сын тұрғысындағы мақалалар жарияланғанымен, әдебиетке қысқаша шолу, шағын пікірсайыс, библиографиялық анықтама сипатындағы сын белгісі бар материалдар ғана бой көрсетті. Соның өзінде бұл мақалалар XX ғасыр басында әдеби сынның жеке жанр ретінде қазақ топырағында қалыптасып өркендеуіне жол ашты. Жаңа бой түзеп келе жатқан сын жанрларының өркендеуіне күш қосып жүрген Ә.Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде басылған сын мақалаларында мол әдеби, тарихи – этнографиялық мәліметтер бар болды. Әдебиеттегі маңызды еңбектерінің бірі - Шәкәрім Құдайбердиевтің 1912 жылы жарық көрген кітабы «Қалқаман-Мамыр»[1] туралы, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» [2] атты кітабына сын мақала арнайды. Бұл мақалада қазақ елінің тарихы, шыққан тегі туралы құнды деректер молшылық. 1914 жылы Орынборда «Үміт» баспасынан жарық көрген «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» [3] кітабына да сын мақаласын жариялайды. Осы мақалада Ә.Бөкейханов Абай өлеңдеріне, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Шежіресіне» Шоқан Уалихановтың ғылыми еңбектеріне сілтеме жасай отырып, жырдың көркемдігі туралы, тарихы туралы көптеген құнды мәліметтер келтіреді.

Зерттеушілердің пайымдауынша Ә.Бөкейхановтың әртүрлі жанрда, әр түрлі салада мыңға жуық ғылыми мақалалары бар екен. Ғалымның мақалалары 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін 30-ға жуық қазақ – орыс басылымдарында және одан кейінгі 1927 жылға дейін 50-ден астам қазақ және орыс газет – журналдарында жарияланып тұрған. Мақалалары үнемі өз есімімен берілмей «Қыр ұғлы», «Қыр баласы», «Ғали хан», «Әлихан», «Ғ.Б», «Ә.Б», «Арыс ұлы», «Түрік баласы», «Қалмақбай» [4] т.б. деген бүркеншік есімдермен беріліп отырған. Аталған газеттердің ішінде Әлихан Бөкейханов халқымыздың рухани байлығы халық ауыз әдебиет үлгілерін зерттеуге үлес қосқан материалдары да жарық көреді. Ол қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерін жақсы білген, әсіресе, қазақ әдебиетінің тарихында өшпес із қалдырған ақын-ағартушы Абай Құнанбаевты аса жоғары бағалап, алғашқы зерттеуші ретінде баспасөзде құнды пікір білдірді. Ә.Бөкейхановты абайтанудың негізін салушы деп айтуға болады. Өйткені, ең алғаш Абайдың әдеби шығармашылығына зерттеу жүргізіп, оның поэтикалық шеберлігіне көңіл аударды. «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» деп аталатын некролог-мақаласында ең алғаш Еуропа ақындарымен Абай поэзиясы салыстырылып, баға берілді: «Абай... поэтикасы асқан күшті және қырғыз халқының мақтанышы. Әлі Абай сияқты, халықтың шығармашылығын көтерген ақын болған жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне (қыс, жаз, күз, көктем) арналған ғажайып өлеңдері Еуропаның атақты ақындарына қызмет көрсеткен болар еді»[5,172 б].

Әдебиеттің халқымыздың санасы мен мәдениетін көтерудегі құндылығын түсіне отырып, сол кездегі әдебиет және қазақ интеллигенциясының өкілдері А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабаев, Ж.Ақбаев, С.Торайғыров, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Ғ.Қарашев, Жиханша және Халел Досмұхамедовтерді біріктіру үшін белсенді әрекеттер жасайды. Сол кезеңнің фольклористері мен әдебиет зерттеушілері бірауыздан қазақ халық поэтикалық өнерінің бейнелілігі мен лиризмін, мазмұндылығы мен жоғары сапалылығын атап көрсеткен. Сондықтан, Әлихан Бөкейханов А.Байтұрсынов, Ә.Диваев, М.Көпеевтермен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жариялауға көп еңбек сіңірді. Оның алғысөздері мен пікірлері жазылған бірнеше кітаптар сақталып қалған. Сыншының бұл пікірлері әдеби сынның дәйектеме-сын жанрын жандандыруға үлес қосқандығын айту орынды. Ә.Бөкейхановтың «Қара Қыпшақ Қобыланды» сын-мақаласы іштей жеті бөлімнен тұрады. Мақаланың эпиграфы Абайдың «Өлең- сөздің патшасы, сөз сарасы» атты өлеңімен басталады. Оқиға баяндау тәсілімен беріліп, жырдағы Көклан кемпір,

Қобыланды, Қараман, Көбікті бейнелері т.б. қысқаша талдауға түседі. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың туғанына 145 жыл толуына арналған ғылыми-тәжірибелік халықаралық конференцияда Әлихантанушы Дихан Қамзабекұлы өз баяндамасында [6] Ә.Бөкейхановтың әдебиет туралы әзірше табылған алғашқы еңбегінің бірі – "Қазақ жыры "Қобыландыдағы" әйелдер" атты зерттеу мақаласы екенін ерекше атап айтады. Ә.Бөкейханов Қара Қыпшақ Қобыланды батыр бейнесінің «Едіге» жыры ішінде де кездесетінін еске сала отырып, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар» шежіресі мен Ш.Уәлиханов еңбегі негізінде аталған батырдың XIV ғасырда өмір сүргенін дәлелдеуге тырысады: «...Бұл Қобыландының ісі XIV ғасыр ортасы болуға лайық. Тоқтамысқа болысқан Литва князь Витовты Воркесла өзені бойында (бұл Полтава губерниясында Днепр саласы) Ақсақ Темірдің қолбасшысы Едіге алған. Бұл соғыс 1399-шы жылы болған. Бұған қарағанда Едіге Тоқтамыстан кеткен соң Ақсақ Темірге қолбасы болған болса керек. Мұнан көрінеді: Қобыландының Тоқтамыс, Едігелермен замандас болғаны» [3],-делінген. Міне, бұдан біз ғалым Ә.Бөкейхановтың фольклорға тарихи дерек көзі ретінде қарағанын байқаймыз.

Сондай-ақ сыншы еңбектерінде «Роман деген не?» [7] деген тақырыпта проблемалық мәселе көтеріп, қазақ романының тұңғышы аталған М.Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романына [8,75 б], Ж.Аймауытұлының «Қартқожа» романдарына сын мақала жазады. Роман көпке арналған кітап екенін; Һәрқайсымызға тиісті, міндетті романды тесе қарап, телміре оқып, мінез-құлқымызды түзеп, романнан халіміз жеткенше тәрбие алу керек екенін ескертеді.

Жүсіпбектің үш бөлімді романы «Қартқожа» кітабына жазылған сын мақаласында тұрмыстың көп пернелері басылып, көп құбылыстары суреттелетінін айтады. Романда шынында да сол кезеңдегі қазақтың езгіге түскен тағдыры, «қазақ басына қара күн туып, қазақ шаруасы қырылған 1916 жыл, қиянгешілік соғысы, февраль өзгерісі қазақтың Ұлт Үкіметі (Алаш Орда) «осы тұста құрылған «кеңес үкіметі, Кеңестік Қазақстан» барлығы да осы кітапта, қарапайым қазақ өмірімен, тағдырымен шендестіріліп ашық жазылғанын баян етеді. Яғни, көшпенді мал шаруашылығын кәсіп еткен жұртты отырықшылыққа бейімдеу, дала қазағын саясат құрбаны ету сынды – нәтижесі ұлттық қасіретке алып келген реформалардың шынайы бет-бейнесін ашық суреттейді. Бұл кітаптың жалпы мазмұнына арналған алғысөзі еді. Шығарма тілімен шебер суреттелген елдегі саяси жағдайды сыншы былай толғайды: «Бүгінге дейін біздің ең өзгерісшіл тап жігін айырам деуші жолдастарымыздай, білімінің кемдігінен я ұлтшылдық бойына сіңіп қалғандықтан қазақ елінің тап жігін айқындап алып, суреттей алған жоқ еді. Жүсіпбек дөп сермеді, пернелі, әдемі сөз: тап жігін әдемі суреттеді. Бұл ретте де «Қартқожа» бірінші роман» деп тұжырым айтады. Бұдан кейін сыншы «Қартқожа» романының құрылымдық ерекшелігі мен жазушы шеберлігіне тоқталады. «Кітаптағы әрбір буындарға қойылған «ат» жұмбақ ретінде, яғни, романдағы бөлімдердің тақырыбын жазушы Жүсіпбек жақсы таңдап қоя білген. Бұл ерекшелікті Әлихан Бөкейханов орыстың данышпан жазушысы Достоевскийден байқағанын айтады. «Мәселен, Достоевский: тағы бір жорғалаған адамшылық «мұжықтай шулап келе берді» – деп шығармасына ат қоятын» деп келтіреді. Ал, Аймауытұлы романдағы бөлімдерге оқырман назарын аударатын, толық түйіні бар «Уайым күшейді», «Хабар берді», «Бұлт қоюланды», «Қош, аман бол!», «Мәңгі аңсау» деген сияқты әңгімелеріне жұмбақ ат қойып отырады» [9] - деп, автордың қаламгерлік әдіс-айласының өз кезегінде оқушыға өтімді екенін жазады Ә.Бөкейханов.

Әдебиет сыны көркем шығармашылыққа дер кезінде үн қосып, сыр-сипатын айқындайды, баға беріп, пікір білдіреді. Әдебиет сынының тарихы ертеден басталады. Қазақ ауыз әдебиетінің көркемдік, идеялық сапалары аса жоғары классикалық үлгілерін парықтауда әдебиет сынының рөлі зор болды. Ол жазба әдебиетінің, ғылымның дамуымен бірге өрбіп отырады. Отырарлық ғұлама Әбу Наср әл-Фарабидің, Махмұт Қашқаридың, Жүсіп Баласағұнның сөз өнері жайлы жазған пікірлері, Ш. Уәлихановтың, Ы. Алтынсариннің, А. Құнанбаевтың әдебиетке қатысты айтқан ойлары қазіргі қазақ әдеби сынының бастау алар қайнар көзі деуге болады. "Айқап" журналы мен "Қазақ" газеті

беттерінде жаңа кітаптардың шығуы туралы хабарлардан бастап, жекелеген жазушыларға арналған ғұмырнамалық мақалалар, әдеби шолулар, түрлі тақырыптағы мақалалар көптеп көріне бастады. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Торайғыров т.б. қазақ әдебиеті жайлы құнарлы пікірлер айтты. XX ғасырдың 20-жылдары қазақ әдебиеті жаңа дәуірде қандай бағытта дамуы керектігі, көрнекті әдебиет қайраткерлері жайлы қызу пікір алысулар болды. Әсіресе Абай, Мағжан шығармашылықтары жайлы айтыстар 20 жылдардағы әдеби сынның орталық мәселелеріне айналды. Байтұрсыновтың "Әдебиет танытқышы" (1927), Х. Досмұхаметовтің "Қазақ халық әдебиеті" (1928), Ғ. Тоғжановтың "Мағжанның ақындығы мен Жүсіпбектің сыны" (1926), "Әдебиет және сын мәселелері" (1929) сияқты еңбектер қазақ Әдебиет сынының жаңа биіктерге бет алғанын байқатты. Ұлттық әдебиетіміздің түрлі мәселелері жайлы С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Қ. Жансүгіров, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Тоғжанов, Н. Төреқұлұлы, С. Қожанов, Ы. Мұстанбаев, Досмұхамедов, С. Сәдуақасов, Қ. Кемеңгеров, Ә. Бәйділдин, Х. Жүсіпбеков, Е. Бекенов, Ш. Тоқжігітов, Б. Кенжебаев т.б. өз ойларын ортаға салып, әдеби өмірде белсенділік танытты. Әдебиет сынының аннотация, рецензия, мақала, айтыс мақала, шолу, шығармашылық портрет сияқты түрлері баспасөз бетінде жиі көрініп, жанр ретінде қалыптасты. Алайда бұл кезеңде көркем шығармаларды бағалауда партиялық принцип негізгі өлшем ретінде танылып, әлеуметтік тұрпайы сындар өріс алды. Мұндай сындар әсіресе ҚазАПП-тың (Қазақстан пролетариат жазушыларының ассоциациясы) тұсында барынша ушыға түсті. Әдебиет сыны партияның идеологиялық қаруына айналды. Оның негізгі міндеті қаламгерлердің қай тапқа, яғни байшыл, кедейшіл, жолбике сияқты топтардың қайсысына жататындығын анықтауға сайды. Әдеби күштерді ұйымдастырып, бағыт-бағдар беріп отыруға тиіс ҚазАПП (1925 — 1932) ұйымына он шақты ғана жазушы мүше болып, қалғандары идеялық тұрғыдан сыналып, саяси қуғынға ұшырады. Соңы 1929 жылы қазақ қаламгерлері көпшілігінің жазықсыз жазалануларына ұласты. Шығарманың көркемдік қасиеттерінен гөрі идеялық жағына маңыз берген солақай сындар бүкіл соғысқа дейінгі дәуір бойы үстемдік құрып, ақыры 1937 жылы жазушыларды екінші дүркін жаппай жазалауға ұрындырды.

Әдебиеттер тізімі

1 «Қазақ», №121, 1915 жыл

2 «Қазақ», №12, 1913 жыл

3 «Қазақ», №126-129, 1915 жыл

4 Қамзабекұлы Д. Руханият [Мәтін] : Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы мақалалар мен зерттеулер / Қамзабекұлы Д. - Алматы : Білім, 1997. - 272 б.

5 Бөкейханов Ә. Таңдамалы - Алматы, 1995, 310-бет

6 Қамзабекұлы Д. Әлихан Бөкейхан және ұлт руханияты. Abai.kz

7 Бөкейхан Ә. Шығармаларының толық жинағы [Мәтін] VI том. - Астана : Сарыарка, 2013. - 520 б.

8 Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі / Б.Әбілқасымов. – Алматы: Мектеп,1971.–241бет.

9 Бөкейханов Ә. Кітап сыны (Қартқожа). //«Еңбекші қазақ» газеті. 4 қараша 1926 ж.

В статье рассматривается о материалах опубликованные в конце XIX и в начале XX века в казахской прессе относящиеся литературной критике. Кроме того, делается анализ статей в казахских газетах касающиеся литературной критики разного направления. Рассказывается о материалах имеющие признаки критики, такие как библиографическое определение, небольшая дикуссия и краткий обзор литературы которые открыли путь к развитию литературной критики на казахской земле как отдельный вид жанра. В статье раскрываются труды критиков которые вносят свой вклад в процветание новых жанров критики

The article describes the materials published in the late 19th and early 20th centuries in the Kazakh press relating to literary criticism. In addition, the article analyzes articles in Kazakh newspapers concerning literary criticism of different directions. It tells about materials with signs of criticism, such as a bibliographic definition, a small discussion and a brief review of literature that opened the way to the development of literary criticism on Kazakh land as a separate kind of genre. The article reveals the works of critics who contribute to the prosperity of new genres of criticism.

ӘОЖ 821.512.122

Б.Ш. Қожекеева, Ж.А. Алиева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
Bekzada61@mail.ru, Janat_25.01mail.ru

НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ САНА ЖӘНЕ ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮР

Мақалада қазақ әдебиетінің тарихындағы ежелден қалыптасқан мол кезең, ноғайлы дәуірі әдебиетін дәуірлеу мәселесі туралы айтылған. Түркі халықтарының, соның ішінде Ноғайлы дәуіріндегі туған батырлар жырының қазақ әдебиетінің тарихына әсері. Ноғайлы дәуір әдебиеті туралы Ш.Уәлиханов, С.Сейфулиннің және т.б. көптеген ғалымдардың пікірлері салыстырыла беріледі. Ел тарихы, әдебиет тарихы туралы жазылған зерттеулер негізге алынады.

Түйін сөздер: ноғайлы дәуір әдебиеті, эпикалық дәстүр, әдебиеттанудың өзекті мәселелері, әдебиет тарихын дәуірлеу

Қазақ әдебиетінің шығу тарихын қарастырғанда ежелден қалыптасқан көркемдік ойдағы дәстүр жалғастығын негізге алған абзал. Көненің асыл мұрасын талдап, тану белгілі бір халықтың ғана емес, «Ежелгі дәуір әдебиеті мұраларына арналған зерттеулер ұлттық сөз өнері туындыларын және әлем өркениеті мұраларын өзара сабақтастық, үндестік арасында қарастыра отырып, жалпы адамзатқа ортақ көркемдік ойлау әлемін жүйелейді [1, 132 б].

Ұлы даланың өн бойында мыңдаған жылдар өмір сүрген тайпалық одақтар, хандық мемлекеттердің барлығы түркілерге тән еді. Өз мекені – сары даланы жердің кіндігі санаған сақтар мен ғұндар да, көк түріктер де дүниенің төрт бұрышын түгел шолған, дүниетанымы табиғат ананың заңдылықтарымен ерекше үйлесім тапқан ұлы өркениет иелері болатын. Санамызға адамзат өркениетінің негізін салған деп сіңіп қалған элладалықтарды даналығымен таң қалдырған Анақарыстың «Менің киімім – скиф шекпені, аяқ киімім – екі аяғымның өз терісі, төсек-орным – қара жер, түскі асым да, ертеңгі асым да – сүт, ірімшік, қуырылған ет, ал сусыным – қара су ғана» [2, 101 б] – деген сөзінде дарқан даланың данышпандығы мен даралығы жатыр.

Түркілер құрған мемлекеттің ең ірісі де, ең қуаттысы да – түрік қағанаты. Сақтар мен ғұндардан бізге жеткен әдеби жәдігерлерімен салыстырғанда көк түріктердің мұрасы анағұрлым мол, әрі көркемдік деңгейі де жоғары. Көне түркі әдебиетіне тән шығармашылық континуумның белгілері шығарма авторының «мені», жоғары қаһармандық патетика, көпшілік алдындағы шешен сөйлеу пафосы сипаттарында келеді. Автор шығармашыл тұлға ретінде құлдықта жапа шеккен немесе опат болған халқын құтқару, азаттыққа жеткізу жолындағы тарихи миссиясын түсіне отырып, қансыраған халықтың басын біріктіретін, осы жолда жанын қиюға даяр тұрған идеал-тұлғаны ұсынады. Көне түркі ескерткіштері мен ежелгі әдебиетте бұл – бабалар өсиетін ту еткен еркіндік идеалы.

Нақты уақытын жылдармен бедерлеп тап басып айтпағанмен Ноғайлы дәуірінің әдебиеті деп Алтын Орданың ыдырау кезеңі мен Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі уақыт аралығындағы әдебиетті айтып жүрміз. Бұл шамамен XIV-XV ғасырлар арасын қамтиды. Тарихи-этнографиялық деректерге сүйенсек сол уақыттағы ноғайлар сары ноғай, қара ноғай, маңғыт және Кавказ ноғайлары болып төртке бөлінген екен. Бұлардың әрқайсысының өзі мекен еткен территориясы болған, әрі олар түрлі хандықтар құрамында тіршілік еткен. Төрт тарапқа бөлініп, әр түрлі хандықтар мен тайпалық бірлестіктер құрамында өмір сүрген ноғайлар бір замандарда «Ноғай ұлысы», «Ноғайлы жұрты», «Ноғай Ордасы» деген сияқты тарихта белгілі атауларға ие болған ордалы елдің өкілдері еді. Ноғайлы атауының пайда болуы мен осы атауға ие болған мемлекеттің тарихы туралы да түрлі деректер мен топшылаулар бар. XIII ғасырдың екінші жартысында маңғыттар Алтын Орданың уақытша билеушісі түмен басы Ноғай иелігінің құрамына кіреді. Осыдан барып «Ноғай Ордасы» ұғымы шыққан [3, 188-189 б].

Бұрындары ноғайлы әдебиеті аталып келген туындылардың негізгі дені бүгінде қазақ әдебиетінің қорына еніп, оның төл туындыларына айналып кеткен. Мысалы, қазақтың ұлттық құндылықтары саналатын «Ер Төстік», «Жиренше шешен», «Алдар Көсе» т.б. ертегі, аңыздар мен «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Сайын», «Едіге», «Ер Жабай», «Ер Шора», «Орақ-Мамай» сияқты эпостық жырлар – сол ноғайлы заманының әдеби мұралары.

Ноғайлы дәуірі әдебиеті туралы алғашқылардың бірі болып Шоқан Уәлиханов XIX ғасырда сөз еткен еді. Ол қазақтың батырлық эпосы Ноғай ордасы заманында туған деп тұжырым жасайды [4, 138 б]. Ғалым «Ер Көкше», «Едіге», «Орақ» сияқты жырларды ең бірінші болып хатқа түсіреді.

Қазақтың ескілік әдебиетін зерттеуге көп көңіл бөлген Сәкен Сейфуллин де өзінен ілгері зерттеушілер мен тарихи-этнографиялық деректерге сүйене отырып, эпикалық аңыздауларға «Ноғайлы дәуірінің туындылары» деп сипаттама берген [5, 138 б].

Ол қазақтағы батырлар жырының дені «Ноғайлы дәуірінде туды» деген пікірін дәлелдеу үшін сол дәуір жайында тарихи деректер келтіреді. Аталған жырлардың Ноғайлы дәуірінде туғандығын көрсету үшін бірнеше жырдан («Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қамбар батыр», «Ер Сайын», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Жабай батыр» т.б.) сөзіне дәлел ретінде үзінділер алып, мәтіндердегі айғақтарға жүгінеді. Тағы бір ескеретін мәселе Сәкен Сейфуллин өз еңбегінде қазақтың эпостық жырлары тек «Ноғайлы дәуірінде» туған деген пікірін баса айтады [5, 161 б]. С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» кітабының екінші бөлімі – «Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары» деп аталады. Бұған батырлар жыры мен лиро-эпостық жырлар кірген де, олардың тарихи тектерін нақты деректермен дәлелдеп, көркемдік қасиетін айқындап, басқа ел әдебиетінің нұсқаларымен салыстырып отырған. Батырлар жырының шығу жағдаяттарына тарихи деректерді мол келтіреді де, ноғайлы заманында шыққан батырлардың бәрін түгелдей қазақтікі деп иемденудің дұрыс болмайтындығын айрықша ескертеді. Сонымен қатар «ертедегі батырлар туралы айтылған әңгіме, жырларды жақсылап оқып тексеріңіз, онан соң қазақ аталған елдің тарихын тексеріңіз және қазақтың өзге ауыз әдебиетін тексеріңіз, әлгі кейбір тарихшылардың, кейбір әдебиетшілердің: «қазақтың өздерінің батырлар туралы әңгіме, жырлары жоқ, өзіміздікі деп жүргендері ноғай халқынікі» дегені тек жалған сөз екенін көресіз» [6, 169 б], – деп тауып, теріс көзқарастарға қарсы шығады.

Ол ауыз әдебиеті нұсқаларын, әсіресе батырлар жырын, лиро-эпостарды зерттеген уақытта оған әр түрлі таптың қоспасы қосылып, әр кезеңнің таңбасы басылып отыратындығын үнемі ескертіп отыруды өзіне міндет санаған. Сонымен қатар жырдың ерте-кеш жырлануын, яғни шығуын айқындаудың мәні зор екенін айтып, батырлар жырын зерттеп отырғанда: «қазақтың ескі ел әдебиетіндегі батырлар әңгімелерінің неғұрлым ескілерін алып қарасаң, соғұрлым оның «қиял» қоспасының, жапсырма сырлардың, «ертек» түрлерінің молдығын көресің. Заманның неғұрлым ертедегісіне қарай бара берсең, соғұрлым

елдің шикі, надан кезіне таяна бересің. Батырлар әңгімелерінің неғұрлым бергі заманда шыққанын алып қарасаң, соғұрлым ол әңгіменің «кереметтері» де аз бола береді. Шындыққа жақын бола береді және соғұрлым бертінгі заман батырларының жаратылыстары да «кереметсіз» бола береді» [6, 180-181б], – деген байқауларын ортаға салады. Қазақтың ескі әдеби нұсқаларын алғашқылардың бірі болып ғылыми жүйелеген С.Сейфуллин сияқты зерттеушілердің сол кезеңдердегі тұжырымдары мен қорытындылары кейінгі зерттеулердің іргелі арна табуына мүмкіндік бергені сөзсіз.

Бұл кезеңді кейбір зерттеушілер Дешті Қыпшақ немесе Алтын Орда дәуірінің әдебиеті деп атауды ұсынады. Алайда мұндай дәуірлеудің әлі де анықтай түсетін тұстары бар деп ойлаймыз. Өйткені, XI-XYI ғасырларды қамтитын «Дешті Қыпшақ» өте кең ұғым. Сондықтан ол этнологиялық негіздегі мемлекеттік бірлестіктен гөрі тарихи-географиялық ұғымға жақын. «Дешті Қыпшақ даласы», «Дешті Қыпшақ елі» т.б. деген сияқты атаулар да осыны меңзейді. Сондай-ақ, Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген Құтыб, Хорезми, Сайф Сараи, Мұхаммед Салих сияқты шайырлар «Хұсрау-Шырын», «Мұхаббатнама», «Гүлистан бит-түрки», «Шайбанинаме» сынды көркем жазба мұралар қалдырғанымен, олар ноғайлы дәуірінің этнологиялық санасы мен эпикалық дәстүрінен дараланып тұрғаны сөзсіз. Түркі халықтарының әдеби дәстүріне зор ықпал жасаған бұл жазба ескерткіштердің кейінгі ноғай әдебиетінде сақталмауы да көп нәрседен хабар береді, әрі оның тарихи, әлеуметтік және әдеби дәстүрлік себеп, салдарларын анықтау мақсаты тұр.

Зерттеушілер Ноғайлы дәуірінің әдебиеті фольклор және ауыз әдебиеті сияқты екі арнада дамыды дейді. Фольклор саласында «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Тотынама» тағы да басқа сияқты көптеген ертегілер, ғұрып өлеңдері мен шығыс сюжеттеріне құрылған жауһарлар туып, кең тарады. Бұл туындылар кейіннен қазақтың авторлық ауыз әдебиетінде жаңаша түрленіп, нәзира үлгісімен әр түрлі нұсқада қайта жырланды. «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Сайын» т.б. жеке батырлықты дәріптеген қаһармандық мазмұндағы классикалық эпостың түрлері де қайтадан әдеби жаңғыруға ұшырады. Аталған батырлық жыр үлгілері ноғайлы дәуірінде этнологиялық сананың, әрі патриоттық көңіл-күйдің қозғаушы күші ретінде қызмет етті. Көркемдік және мазмұндық-құрылымдық жағынан жаңғырып, толықтырылып, қайтадан эпикалық айналымға түскен бұл көркем құндылықтар өзінен кейін сол заманның (ноғайлы дәуірінің) өмірлік шындығын, тарихи оқиғаларын аса мол қамтыған эпостық жырлардың тууына ықпал етті. Бұл эпостық жырлар ұлан-ғайыр Еуразия құрлығында болған тарихи оқиғаларға, онда да ұлы жорықтар мен жортуылдарға, ел мен жерді азат ету соғыстарына тікелей қатысты. Ноғайлы жырларында негізінен XIV-XVIII ғасырлардағы оқиғалар суреттеледі. Кей жырларда аталған кезеңнен бұрынғы уақыт батырларының да аты аталады. Сондықтан аталған жырлардың туу кезеңін сөз еткенде нақты тарихи кезеңді дөп басу қиындық туғызары сөзсіз. Зерттеушілер «Қырымның қырық батырын» қазақтың халық болып қалыптасу дәуірімен байланыстыра қарастырған (Н,Сауранбаев). «XVIII ғасырда жоңғар соғысы басталғанда қазақ жыраулары бұрын-соңды оқиғаларды жалғап, ескі сюжеттерді жаңаша жырлай бастайды. Бәлки ноғайлы эпосының өзі де осы кезеңде жырланса керек» [7, 72 б] дейді Ә.Қоңыратбаев.

Ноғайлы жырларын шартты түрде екіге бөлуге болады. Біріншісі, «Ер Тарғын», «Ер Көкше», «Ер Қосай» сияқты жырлар. Бұл жырлардың оқиғасы аталған жекелеген батырлардың ерлік іс-әрекеттеріне негізделген. Сонымен бірге, мұнда батырлардың жеке басын, олардың ерлік істерін шыңға көтере дәріптеу кең етек алған. Екіншісі, бірнеше жырлардың топтамасынан тұратын және жеке-жеке батырлардың есімімен аталғанымен, жүйелі генеологиялық тізбекке құрылған жырлар. «Едіге», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Аңшыбай батыр», «Парпария», «Құттықия», «Нұрадин», «Мұсахан» т.б. жырлар тұтас алғанда «Қырымның қырық батыры» деп аталады. «Қырымның қырық батыры» туралы жырлар негізінен Қазақстанның батысында сақталып қалды. «...Жырдың көлемі «Илиада» мен «Одиссеядан» 2,5-3 есе үлкен. ...Мұрын жырау Сеңгірбайұлынан жазылып алынған» [8, 347 б]. «Қырымның қырық батыры» жырларында заманында бір елдің құрамында болған қазақ, ноғай батырларының қызылбас, қалмақ сияқты сыртқы жаулардан, басқыншылардан

ел мен жерді қорғау, ел тәуелсіздігі үшін жүргізген жанкешті ерліктері суреттеледі. «Қырық батыр» жырларында әсіресе, батыр өмірінің туғаннан өлгенге дейінгі әр кезеңін нақты суреттейтін өмірбаяндық және тұқым қуалап, үрім-бұтағының бәрі батыр болатын генеологиялық сипат басым» [9, 105-106 б]. Биліктің атадан балаға мұраға қалатын иерархиялық түрі көне түркілік қағанаттарда да қалыптасып, сақталған. Бұл салттың бұлжымас қағидаға айналуы үшін билеушілер қара халыққа бұны жоғары күштердің талабы ретінде түсіндірген. Мысалы:

...Көкте Түрік Тәңірісі,
Түріктің киелі Жері, Суы
Былай депті:
«Түрік халқы жойылмасын» – дейді,
«Ел болсын» – дейді.
Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбілге қатынды
Тәңірі төбесіне ұстап

Жоғары көтерген екен... [9, 70 б] деген жолдардан тақ мұрагерінің династиясын көк тәңірінің өзі қолдап, қағанның билігі мен теңдессіз қасиеті көктегі құдіретті күштің алқауында екенін білдіреді.

Ен даланы еркін жайлап, көшпелі өмір салтын ұстанған, күн көрістің басты құралы мал шаруашылығын кәсіп еткен «далалықтардың» дүниетанымы ғасырлар бойы өзгеріссіз қалып, адамзат өркениеті қанша дамып кетсе де өткеннің үлгісінің ізі өшпей сақталған. Көнеден жеткен мұралардың барлығы дерлік ел қорғауға, халықтың басын біріктіруге, ерлікке үндейді. Сондықтан да түркі халықтарындағы жауынгерлік-қаһармандық жорықтарды жырлаудың дәстүрі көркемдік ойлау процесінің ең бір озық тәсілі ретінде бүгінгі күнге дейін еш өзгеріссіз жеткен деуге болады.

Тарихи жағдайлардың ешбір болжауға көнбейтін траекториямен шұғыл өзгеріп отыруы сол кезең қоғамының әлеуметтік, экономикалық танымын ғана емес, бүкіл рухани жан дүниесі мен эстетикалық әлеміне де орасан зор ықпал етті. Көркемдік ойлау машығы жан-жақты дамып, мыңдаған жылдарға созылған түркілік әдеби дәстүрі халқымыздың төл әдебиетінде де жалғасын тапты.

Әдебиеттер тізімі

1 Есіркепова Г.Е. Әдебиет тарихындағы көркемдік дәстүр жалғастығы. Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, №1 (51), 2015. – 257 б.

2 Қазақ қолжазбалары:Ежелгі грек, көне қытай жазбаларындағы түркілік әдеби үлгілер. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. – 448 б.

3 Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін: 5 томдық / Жауапты ред. М. Қойгелдиев. – Алматы: Ғылым, 1983. – 1 т. – 225 б.

4 Қазақ фольклористикасы / Жалпы ред. басқ. проф. М. Ғабдуллин. – Алматы: Ғылым, 1972. – 297 б.

5 Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті /Шығармалар: 6 томдық. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас., 1964. – 6 т. – 455 б.

6 Сейфуллин С. «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары». Алматы, 2009. 10-том. – 400 б.

7 Қазақ эпосы және түркология. – Алматы, 1987. – 374 б.

8 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы. «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005, – 576 б.

9 Қазақ қолжазбалары: Көне түркі жазба әдеби үлгілері. Орхон мұралары. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2011. Т2. – 448 б.

В статье рассказывается о долгом периоде, о вопросах процветания литературы ногайской эпохи, укоренившаяся в казахской литературе с давних времен. О влиянии повестей о героях на казахскую литературу рожденных в эпоху Тюркских народов, а именно в

Ногайской эпохе. О литературе Ногайской эпохи даются сравнения мнении многих ученных, таких как Ш.Валиханов, С.Сейфуллин. Статья основана на исследованиях написанных о истории народа, истории литературы.

.

The article describes the long period, the issues of the prosperity of Nogay literature, which has been ingrained in Kazakh literature since ancient times. About the big influence of stories about heroes on Kazakh literature born in the era of Turkic peoples, especially in the Nogay era. About literature of Nogay era there are a lot of comparisons ща the opinionы of many scientists, such as Sh.Valihanov, S.Seifullin. The article is based on research written about the history of the people, the history of literature.

ӘОЖ 821.512.122.0

Э.С. Сейсенбиева, Ж.А. Алиева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
elka1975@inbox.ru, janat_25.01@mail.ru

ҚАЗАҚ-АРАБ ӘДЕБИЕТІ МЕН «МЫҢ БІР ТҮН» ЕРТЕГІСІНІҢ А.ҮЛІМЖІҰЛЫ ШЫҒАРМАСЫНА ЫҚПАЛЫ

Мақалада қазақ-араб әдебиетінің байланысы мен араб әдебиетінің XIX ғасырдағы қазақ кітаби ақындар шығармашылығына ықпалы айтылады. «Мың бір түн» ертегісінің Ақыт Үлімжіұлының шығармашылығына анықтама беріліп және ақынның «Мың бір түн» ертегісінің желісі бойынша жазылған «Қисами жиһаншаһ тамұзшаһұғылы» дастанына тереңірек тоқталып, талдау жасалады. Ондағы араб сөздерінің аудармасы беріліп, олардың мағынасына автор тарапынан талдау жасалды.

Тірек сөздер: араб және қазақ әдебиеті, діни аңыздар, ертегі, қисса-дастан, кітаби ақындар, нәзира дәстүрі.

Бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің өзге халықтар көркем сөз өнерімен сан ғасырлық байланысын, тарихи тамырластығын білудің мәні ерекше зор екені баршамызға мәлім. Қазақ әдебиетінің Шығыс классикалық поэзиясымен арасындағы бұндай тығыз рухани байланыс бірден-бір нәзира дәстүрі арқылы жүзеге асып келеді. Біз магистрлік диссертациямызда нәзирагөйлік дәстүрін зерттеу жұмысына тарихи жалғастық тұрғысынан келіп талдауды жөн көрдік. Себебі, тарихи жалғастық дегеніміздің өзі қоғам дамуының объективті заңдылығы болып табылады. Араб және қазақ әдебиетіндегі нәзира дәстүрі мен әдебиеттің қалыптасуы және даму жолдары, қайнар бастаулары мәселелерін күні бүгінге дейін арнайы бірнеше ғалымдар зерттеген болатын. Атап айтар болсақ, араб әдебиетін зерттеген ғалымдары: Ханна әл-Фахури, Хасан әл-Сами, Әлжаз Ахмад, Жәмил Хасан. Араб әдебиетін зерттеген орыс және қазақ ғалымдары: И. Фильштинский, Н. Конрад, Г. фон Грюнебаум, Б. Шидфар, Г. Бертельс, Ә. Дербісәлі, Г. Надирова, Ш.Қалиева. Сонымен қатар, қазақ әдебиетіндегі нәзира дәстүрі мен қазақ-шығыс әдебиетіндегі байланысты зерттеген татар және қазақ ғалымдары: Н. Катанов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Б. Кенжебаев, М. Қаратаев, Ы. Дүйсенбаев, Б. Шалабаев, З. Ахметов, Н.Келімбетов, Ө. Күмісбаев, М. Мырзахметұлы, Х. Досмұхамедұлы, А. Қыраубаева, М. Тәжімұратов, И. Жеменей, З. Сейітжанұлы, У. Қалижанов, Ө. Әбдіманов, А. Ахметбекова, Д.Есенжан, Ф. Жұмажанова, М. Салқынбаев, Б. Таирова, Э. Қансейітова, Т. Қыдыр, З. Жантасова, А. Сейтқұлова және т.б.

Қазақ ауыз әдебиетінің араб ауыз әдебиетімен байланысы ерте заманнан басталған. Оған дәлел, арабтың «Мың бір түн» ертегісі. Қазақ ауыз әдебиетімен араб ауыз әдебиетінің

байланысын зерттеу бүгінгі заманның өзекті мәселелерінің бірі екені баршамызға мәлім. Сонымен қатар Құран Кәрім сияқты Ислам дінін насихаттайтын, уағыздайтын қасиетті кітаптағы фольклоризм мәселелері де әлі күнге дейін терең зерттелмеген. Осындай өзекті зерттелмеген мәселелердің бірі ол Қасиетті Құран Кәрім мен діни кітаптардағы фольклоризм мәселелерінің шығуы, қалыптасуы мен дамуы болып табылады.

Орыстың демократ сыншы ғалымы Н.Г. Чернышевский «Мың бір түн» ертегісі туралы мынандай пікір айтқан: «Жас кезімде «Мың бір түн» ертегісін өте қызығып оқып жүрдім, бұл да «балалар үшін жазылған ертек» емес еді. Кейін есейген кезімде де, ол қызықты кітапта әр уақыт жаңа құмарлықпен оқушы едім. Мен көркем поэзия шығармасының талайын көрсем де, бірақ мынадан артық көркемдікті білмеймін».

Ертегі бір елдің фольклоры көлемінде зерттелуі үшін, оның тек қана осы елдің өз ішінде туған төл ертегісі болуы шарт емес. Қай жақта туып, қай шеттен келсе де, белгілі ертегіні бір халық өз тілінде ауызша әңгіме етіп, айтып жүрсе, сол жеткілікті. Бұл халықта ол ертегіні өз ертегісі қатарында зерттеп, тексеріп, өзінің төл ертегісіндей білетін болады. Белгілі ертегіні қазақ ертегісі қатарында тексерумен қатар, оның түбі қай тілден шыққанын айта отыру да міндет. Көп халықтарға тараған ертегі болса, қай халықтың молырақ, көркемдірек етіп айтатынын да атап өтуге болады. Мысалы, «Мың бір түн» ертегісі, "Тотының қырық тарауын" ауызша айтып келген.

«Мың бір түн» ертегісінің желісі осы аталған мың жылға жуық уақыт аралығында бірнеше рет толықтырылып, көптеген әңгімелер қосылған ғаламат шығарма. Ертегі желісінің әсіресе шығыс елдерінде кеңінен тараған түрі ол ғашықтық оқиғалары. Ғашықтық оқиғалардың желісі көбінесе бұрын естімеген, алыс елдің патшасының қызына, ханзада немесе ханшайымның бірін-бірі көрмей сырттай ғашық болудан құрылады. Сондай ғашықтық оқиға желісіне құрылған қисса-дастанның бірі «Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы». Ақыт Үлімжіұлы бұл дастанды қара өлең түрінде жазған.

Ғалым М. Әуезовтің қисса-дастандар туралы айтқан мынандай құнды пікірін мысалға келтірсек: «...Дін өлеңдерін, қыссаларды алсақ, көбінің сарыны шеттікі болудан басқа, мазмұндары да түгелімен мұсылман ғаламынан келген көшпелі, қыдырма әңгімелер. Сондықтан оларды тексеріп, ұғынып түсіну үшін, жалғыз ғана қазақ топырағындағы көлеңкесіне қарап тон пішу керек емес, әрқайсысын тудырған жағдай мен себепті әуелі шыққан ұясынан бастап ұғыну керек» [1, 10].

Бұл жерде академик М. Әуезовтің айтпақ ойы діни, ғашықтық қисса-дастандардың түпнұсқасы араб әдебиеті мен мәдениетінен, ислам дінінен келгенін айтып отыр. Ислам мәдениетінің дамуы мен өркендеуі оянушылықты туғызды. Қисса-дастандардың Кеңестік үкімет тұсында да мән-мағынасын жоғалтпауы оның халықтық жанрға айналғанын, құндылығын көрсетеді. Сонымен қатар, араб әдебиетінің классикалық мұрасы атанған «Мың бір түн» ертегілері негізінде айтылған ертегі, дастан, қиссаларды оқиға желісі бойынша салыстыра зерттеу мәселесін көтерген болатын.

Қазақ әдебиетінде «Мың бір түн» ертегісіне ұқсас ертегілер өте көп. «Мың бір түн» ертегісі оқиғаларының желісі, бірінші жеке әңгіме түрінде танымал болды. Сол уақыттан бері аталған ертегі қазақ жерінде тамырын тереңге жайып, қазақ әдебиетіндегі шығыстық үлгінің құнды шығармаларына айналды. Таңнан таңға тоқтамай ертегі мен жыр айтатын қазақ жыршылары тек «Мың бір түн» емес, «Ләйлі-Мәжнүн» мен «Калила мен Димна» секілді әлемдік әдебиеттің биігінен көрінетін шығыстық әдеби мұралардың да кең таралуына зор үлес қосқаны тарихтан мәлім. Сондай-ақ, бұл жәдігерлер қазақ ақындары мен жазушыларының шығармашылығына да үлкен әсерін тигізді. Абайдан бастап көптеген қазақ қаламгерлерінің шығармаларында шығыстық желіге құрылған туындылар көптеп кездеседі.

«Мың бір түн» ертегісіндегі ғашықтық әңгімелерінің желісінің көбісі бір-бірін түсінісе алмаған қос ғашық немесе ата-анасы қарсы болып қоспаған оқиғалар баяндалады. Сонымен қатар, «Мың бір түн» ертегісінің әңгімелерінде басты кейіпкерлері арман-мақсатына жету үшін оған қиялдан қосымша сиқырлы күштер көмектеседі.

Академик М. Әуезов ертегілер туралы мынандай құнды пікір айтқан: «Дүние жүзі халықтарының бәрінің де айтып жүрген ертегілері, жалғыз сол халықтың өзі ғана тудырған тума ертегілер емес, қайта өзге де көптеген халықтарға ортақ мүлік болып шығатын жайы бар. Ол келген ертегілерге айқын мысал Дүние жүзі білетін «Мың бір түн», «Ескендір Зұлқарнайын» жайындағы ертегілер!» [2, 10].

Әлемдік мәдениеттің жауһарларының бірегейі саналатын «Мың бір түн» ертегісі әлемнің бар тіліне аударылған. Соның ішінде қазақ тіліне де аударылған бірнеше нұсқалары бар. XX ғасырға дейін «Мың бір түн» ертегісін қазақ халқының тек арабша оқи алатындары ғана оқыды. Енді жалпы халық ұлттық тілінде оқи алатын деңгейге жетті деген пікірлер бар. Дегенмен, XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» сияқты басылымдарда «Мың бір түн» ертегісінің қазақша аудармалары жарық көрген.

«Мың бір түн» ертегісінің Қалмахан Әбдіқадыров пен Қалтай Мұхамеджанов жасаған аудармалары қазақ әдебиетінде кеңінен танымал. Қ.Әбдіқадыров аударған «Мың бір түннің» бірінші кітабы 1949 жылы, екінші кітабы 1950 жылы, үшінші кітабы 1954 жылы, төртінші кітабы 1955 жылы жарық көреді. Автор өз аудармасын бұрыннан қазақтар арасында ауызша тараған «Мың бір түн» жайындағы аңыз-әңгімелерге сүйене отырып, шығыс тілдерінен аударған болатын.

Қазақтың атақты кітаби ақындарының арасында «Мың бір түн» ертегісіне қызықпағаны өте аз тіптен жоқтың қасы деп айтсақ та қателеспейміз. Мәселен: «Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы», «Сейфүл-Мәлік», «Мәлік-Хасан», «Шәкір-Шәкірат», «Орқа-Күлше», «Қасым-Жомарт», «Шахмаран», «Иранғайып-шаһ Ғаббас» сияқты және т.б. қисса-дастандар тікелей мың бір түн ертегісінің желісі бойынша жазылған. Аталған туындылардың бәрі қазақ ақындарының өңдеп, жырлауы арқылы қазақ ауыз әдебиетімен ұштаса келе, қазақтың төл туындылары сияқты болып, біржола сіңісті болып кеткендігін естен шығармағанымыз жөн.

Осы секілді мың бір түн сюжеттеріне негізделіп, жырланған дастанның бірі кітаби ақын Ақыт Үлімжіұлы жырлаған «Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы» дастаны.

Кітаби ақындардың арасында Қазақстаннан шет жатса да, осы бағытта қарымды еңбек еткен үлкен шығармашылық тұлғалардың бірі – Ақыт Үлімжіұлы. Ақыт Үлімжіұлы Алтай аймағының Көктоғай ауданында 1869 жылы дүниеге келген. Ауыл молдасынан сауат ашып, зеректігінің арқасында араб, парсы тілдерін жетік меңгерген. Қазан, Стамбул баспаларынан шығатын әдеби кітаптармен танысып, қазақ әдеби мұраларын зерттеуге, дамытуға күш салады.

Алаш әдебиетін зерттеуші ғалым, профессор Айгүл Ісімақова Ақыт ақынды Алаш арыстарымен салыстырды. Кезінде Ахмет Байтұрсынұлы Міржақыпқа жазған хатында: «Біздің қолымызда қалам мен сия ғана қалды», деп өкінішпен айтса, көз жасын қалам-сия арқылы ақ қағазға өкси сорғалатқан Ақыттың мұң-шері де солармен үндес, сабақтас еді. Шыңжаң қазақ әдебиетінің негізін салушы Ақыт Үлімжіұлы хакім Абайдың мұратын ұстанды, қазақ қайғы-қасіретінің түп тамыры қайда жатқанын көре білді. Надан елдің басындағы қиын жағдайға қатты қиналып, күйзеліп, одан шығатын бірден-бір жол ретінде халқын білім мен ғылымға, имандылыққа, Алланың хақ жолына насихаттады. Мұсылмандылықта дін ислам адамзаттан қандай ізгілік сұраса, Ақыт та туған халқынан сондай ізгіліктерді, имандылықты көруді қалап, сол биік мұратқа жетер жолды өлең жолдарымен өрнектеді. Сол себепті де, А.Үлімжіұлының еңбегі, жауһар туындылары оны қатардағы қарапайым ақын емес, Алаш арыстарымен қатар аталатын ұлы тұлғаларымыздың қатарына қояды.

Ақыттың қилы өмір кезеңдеріне үңілер болсақ, әуелі ауыл молдаларынан сауатын ашқан ол, кейінірек, Бұхара-шәріптен келген Махбубұлла деген кісіден сабақ алады. Осы ұстазы арқылы шығыс әдебиеті мен мәдениетімен жақынырақ танысып, алғаш шығыс әдебиетіне деген қызығушылығы оянады. Араб-парсы, түрік тілдерін үйренеді. Қобда аймағында пошта байланыс бөлімшесінде жұмыс істей жүріп, моңғол тіл жазуы мен орыс тілін меңгереді. 1907 жылы қажылыққа аттанып, Мекке-Мединеге аудармашы болып

барғанында, Ыстамбұлға да соғады. Одан соң еліне билік айтқан қазы, білікті ұстаз болып халқына көп еңбек етеді.

Ақыттың алғашқы кітабы "Жиһанша Тамұз Шаһ Ұғылы" деген атпен 1891 жылы Қазанда жарық көрген. Осыдан соң 1914 жылға дейін оның Қазан, Орынбор, Семей баспаларында 9 кітабы 17 рет басылған. Бұдан біз оның қазіргі Қазақстан аумағындағы ел-жұртымен байланысы да айтарлықтай болғанын аңғарамыз.

Ақыт шығармашылығының ауқымды саласы – өзі көзі тірісінде Қазанда басылып шыққан қисса-дастандары еді. Ақыт Үлімжіұлы кітаби ақын. Оған дәлел ақынның 1891-1914 жылдар аралығында Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан жарық көрген діни қиссалары. Ақыт Үлімжіұлы жиырма жасында тұңғыш назиралық «Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы» дастанын одан кейін, «Сейфүл-Мәлік», «Бәдғұл-Жамал», «Сейітбаттал қазы», «Ахуал қиямет», «Қисами Ғабдүлмүлік», «Мұхаммед пайғамбардың туылуы мен есеюі», «Қиса-и-ғазап (жыр-әңгіме), «Хазірет Расулдың некелену баяны», «Мұхаммед Құнапия» сияқты қиса-дастандарымен араб әдебиетін жетік меңгергендігі мен насихаттаушы екендігін де көрсетеді. Ақыт «Қисами жиһаншаһ тамұзшаһұғылы» дастанын арабтың әлемге әйгілі «Мың бір түн» ертегісінің желісі бойынша қара өлеңмен дастан жазған. Ақын дастанды Аллаға мадақтан бастайды:

Атыңнан айналайын, Әуел Алла,
Асан қыл тұғыры жолны барша жанға.
Хикаядан тысқары сөз сөйлетіп,
Дозаққа шерменде қып бізні салма.

Құдай-а, тұғыры сөйлет тілімізні,
Өткізбе күнәменен күнімізні.
Илләһи, рақым қылым фазылың бірлән,
Сақтай көр жаман жолда дінімізні [10, 9].

Жиырма жастағы Ақыттың бұл дастанынан араб тілі мен ислам дінін жетік меңгергенін көреміз. Ақын араб ертегісін қара өлеңмен жазған. Ақыттай ағыл-тегіл таланттың қолына түскен ол ертегі – ақынның көркемдік сарай пешінде балқып, теңдессіз романтикалық поэма болып өмірге қайта келді.

Ақын Ақыттың дастандары шығысқа белгілі «Мың бір түн» ертегісінен алынған. Шығыс әдебиетінен үйрене отырып, сол аңыздарының тақырыбына дастан жазу шығыс медресесін оқып, білім алған Ақыт шығармашылығына етене сіңіп кеткен ерекшелік.

«Қисса Жиһаншаһ Тамұзшаһұғылы» дастанының негізгі идеясы Тамұзшаһ патшаның қартайғанда көрген жалғыз ұлы Жиһаншаһтың перінің қызы Шәмсібануға ғашық болып, адал махаббатын Ақыт ақын қара өлең жолымен береді. Ақын дастанда бір өзіне үш жүз шаһар қараған Тамұзшаһ патшаның баласыздыққа қатты қайғырғанын, жиған-терген байлығының, тағының өле кетсем кімге қалар деп құдайдан күн-түн жылап бала сұрағанын дастанда былай келтіреді:

Хат жазайын қолыма қалам алып,
Сөз тыңла ағаларым, құлақ салып.
Кабил атты шаһарда Тамуз патша,
Қараған бір өзіне қанша халық...

Көңіліне бала дерті болды түйін,
Баласыз қайғы деген қандай қиын.
«Көрмедім, бір баланы сүйе алмадым,
Не керек сансыз түмен мал мен бұйым».

Патшаға қайғы берді Жаппар Ғалам,
Баласыз дәурен сүрді талай заман.
«Бір күні ажал жетіп өле кетсем,
Артымда таққа мінер жоқ, - деп, - балам» [10, 10-11].

Дастанда кейіпкердің туу тарихы бұдан Тамұзшаһ патшаның баласыздықтан қайғырып, уәзірі Хажажға бал аштырады.

- Қарасам, сипатыңыз қайғы басқан,
Патша жоқ осы күнде сізден асқан.
Жүдепсіз не қылса да мехнат шегіп,
Сөйлеңіз қайғыңызды әуел бастан.

Патша айтты: - Көңілімде бір қайғы бар,
Түскенде қайғым еске жылаймын зар.
Артымда өзім өлсем перзентім жоқ,
Ісіне Құдіреттің не шара бар [10, 12].

Патша уәзірдің айтуымен Хорасан патшаның қызына ұлан-асыр той жасап алып, патша Жиһаншаһ атты ұлды болады.

Патшаға Тәңірі берген артық бақты,
Мінгізген Тәңірі қалап алтын тақты.
Қатынның мүддет хамлі тамам олып,
Жетті де ай, күніне, бір ұл тапты

Билеген Тамуз патша талай елді,
Неше хан, би мен төре қанша жерді.
Баласы он бес жасқа жеткеннен соң,
Әкесі баласына тағын берді [10,14 б.].

Ақын дастанда бас кейіпкер Жиһаншаһ бір күні аңға шығады. Осы сапарында дүние кезе жүріп бастан кешірген сан алуан, таңғажайып оқиғалар мен оның арман қуалауы сынды шегінбес ерлігін әр дүниенің қыры мен сырын біліп, адамзат пен перизат, әр алуан хайуанаттың тілі мен ділін білудегі тапқыр талантын суреттейді. Неше түрлі хайуанат, жарты адам, Хақ Тағаланың қаһарына ұшырап маймылға айналған адамдар, үлкендігі тазы иттей құмырысқаларға кезігіп, қашып құтылғанда барлық серіктерінен айырылып, перілер еліне тап болады. Перінің патшасы Шаһластың біресе қыз, біресе көгершін кейпіндегі Шәмсібану қызына ғашық болады. Ғашықтықтан естен танып, жеті күн ессіз жатады.

Айналайын, Құдайым,
Бір өзіңе жылайын.
Ғашығымды көре алмай,
Қайғыменен өле алмай,
Жыламай қайтіп шыдайын...

Мен жылаймын наланып,
Бір Аллаға жалынып.
Бір Аллаға жылайын,
Әз мінәжат қылайын,
Ғашығым, сені сағынып [10, 36-37 б.].

Жиһаншаһ қатты Алла Тағалаға жалбарынады, Шәмсібануға деген махаббатын отқа, дертке теңейді. Ғашықтықтан туған жерін, елін, ата-анасын, тағын ұмытып, ақылынан айырылады, бірақ ол оған өкінбейді. Шәмсібану үшін жанын құрбан етуге, ғашығына қосылмаса, дүниеден безуге дайын болады. Ақын Ақыт араб ертегісінің желісімен сүйіспеншілік пен махаббатты шебер суреттеген.

Иә, Алла, жәрдем әйла ғаріп құлың,
Һешбір қисса жазғам жоқ мұнан бұрын.
Жиһаншаһ, Шәмсібану – екі ғашық,
Өткізді осылайша пәни ғұмырын.

Жаранлар, осылайша ғашық өтті,
Жиһаншаһ мұрадына ақыр жетті.
Ойлама өлмеймін деп, әй, жаранлар,
Ақыры оларға да зауал жетті [10, 82-83].

Қиссаның тақырыбын тұжырымдап айтқанда, арман аңсаған адамзаттың керемет кедергіні жеңіп, небір сырлы тылсым дүние мен ғажайып мақұлықтарды, өзінің тіліне келтіріп, керегіне асыруы, жылдық, айлық жолдарды күніне, сағатына басып, құсқа мініп қыдырып, дию мен періге серік болып дүние кезген ерлік істері сөз етіледі. Бұл қиялдағы арман асқақ романтика бүгінгі шынайы өмірмен ұштасып жатыр. Ғылым мұның көбін шындыққа айналдырып отыр. Бұл туралы М. Горький абылай деген: «Ертегі алдымен болжаушылыққа үйретеді; фактілерді күні бұрын сәуегейшілікпен айту біздің ойымыздың мейлінше шеберлігі. Аэроплан жасалудан ондаған ғасыр бұрын кілеммен аспанға ұшу туралы, газ, электорлы машиналар, паровоздар жасалғанға дейін айлықты алты-ақ аттайтын жел жетпес тұлпарлар туралы ертегілер қиялмен біліп алыпты».

Ертегі халықтың асыл мұрасы. Ертегілер әр замандағы белгілі бір әлеуметтік санаға байланысты пайда болған. Сонымен қатар, ертегіде халықтың ескі наным-сенімдері, ғайыптан пайда болатын оқиғаларға сенімдік бар. Ондағы айтылатын шындық пен қиял қазіргі оқырман қауым сын көзбен қарап оқиды.

Ақын ертегісінің қиялы мен ойының өрісі кең. Ол ақынның шынайы санасынан туған. Ақын сол заманының қаталдығын, әдет-ғұрпын батыл суреттеген. Сонымен бірге, ақын шығармасында халық данышпандығының тамаша бейнелері мен мәңгі өлмес типтерін жырлаған.

Ақыт Үлімжіұлы да басқа ақындар сияқты шығармасындағы кейіпкерлерді қазақ халқының нанымына жақынырақ етіп жазған. Ақыт ақын жоғары да атап өтіп кеткеніміздей, өз замандастары секілді, өлеңдерінде араб сөздерін жиі-жиі қолданған. Ол кезде діндар қаламгерлер санаулы болмаған. Сонымен қатар сол уақыттағы ақындарды діннен хабарсыз болуы да мүмкін емес. Онымен қоса олар өз шығармаларын бір тақырыпта жазулары да ғажап емес.

Сонымен қорыта айтқанда, Ақыт Үлімжіұлы кезінде түрлі діни мектеп-медреселерде оқып, араб, парсы, шағатай тілдерін жетік меңгерген, сол арқылы араб поэзиясынан еркін сусындаған, Ислам тарихы мен араб әдебиетін терең білетін қазақтың ғұлама шайыры қазақ көркем сөз өнерін мазмұн мен норма жағынан байыта түсуге өзіндік үлес қосты. Ол шығыс классикалық поэзиясына тән нәзирә дәстүрін жан-жақты меңгеріп, қазақ оқырманының талап-тілектеріне сәйкс келетін шығармалар жазды.

Кеңес үкіметі кезінде ұмытылған қисса-дастандарды бүгінгі таңда қайта дамытсақ, рухани дүниеміз байып, әдебиетіміз бен мәдениетіміз де дами түсері анық.

Қазақ әдебиетіндегі қисса-дастандары әдебиетіміздің алдыңғы, кейінгі тарихымен, дәстүрлік байланысы, шығыс халықтары әдебиетімен тамырластығы, әдебиетімізден алатын орны, түбегейлі зерттей түсуді керек етеді. Сол арқылы көп уақыт назардан тыс қалып келген елеулі жанрды сын елегінен өткізе отырып, уақыт талабына жарайтынын саралап, пайдаға жарату – игілікті, бір іс болмақ.

Мұсылманша сауатты кітаби ақындар өздері оқыған шығыс әдебиетінің құнды мұраларын қазақ оқырмандарына таныстыруды мақсат етті. Оның көпшілігі бұрынғы жыр үлгісінде, дастан түрінде таныстыруды көздеді. Осылайша кітаби ақындардың қисса-дастандары қазақтың фольклор жанрының аясын кеңейте түсті. Шындығында «кітаби ақындар» шығыстың классикалық әдебиеті, аңызы мен қазақтың ауызша және жазбаша әдебиеті арасындағы дәнекерлік жалғастырушы, әрі көпір секілді қызмет атқарды. Олар кітаби ақындық дәрежеде қалып қоймай, қазақ әдебиетіне біршама назар аударатындай тың, өзгеше жаңалықтар әкелді.

Әдебиеттер тізімі

1 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – А.: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. 1959. – 555б.

2 Әуезов М. Абай Құнанбаев. –А.:1967. – 375б.

3 Әуезов М. Әдебиет тарихы. –А.: Ана тілі, 1991. –240б.

4 Долинина А.А. Очерки истории арабской литературы нового времени Египет и Сирия. –М.: Наука. 1973. – 270 стр.

5 Кирпиченки В.В., Сафронов В.В. История Египетской литературы XIX-XX веков. – М.: Восточная литература. 2002. – 408 стр.

6 Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. –М.: Наука, 1965. –311стр.

7 Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. –А.: Рауан. 1997. – 140 б.

8 Ақыт Үлімжіұлы шығармаларының толық жинағы. I том. Ғылыми қосымшаларын даярлаған, құрастырушы және жауапты редактор Омарова Г.С. –Кония.: 2011. –652б.

9 Ақыт Үлімжіұлы шығармаларының толық жинағы. II том. Ғылыми қосымшаларын даярлаған, құрастырушы және жауапты редактор Омарова Г.С. –Кония.: 2011. –594б.

10 Үлімжіұлы Ақыт. Жиһаншаһ. Өлеңдер, дастандар. –А.: 2007. –246 б.

11 Үлімжіұлы Ақыт. Ғахылия (жыр, толғау, қисса, дастандар). –Баян- Өлгий. 1994. – 428 б.

В статье рассматриваются связь казахско-арабской литературы и влияние сказки "Тысяча и одна ночь" на казахскую литературу. Также рассматриваются мнения казахских, русских, татарских и арабских ученных которые исследовали истоки и пути развития литературы и традиции казахской и арабской литературы. Делается анализ поэмы Акыта Улимжиулы "Қисами Жиһаншаһ Тамұзшаһұлы" которая была произведена на основании сюжетов арабской сказки тысяча и одна ночь. Кроме того, в статье рассказывается о жизни и творчестве поэта Акыт Улимжиулы

The article deals with the connection between Kazakh and Arabic literature and the influence of the fairy tale "A Thousand and One Nights" on Kazakh literature. Also there are considered the opinions of Kazakh, Russian, Tatar and Arab scholars who explored the origins and ways of developing literature and traditions of Kazakh and Arabic literature. Moreover in the article was made the analyzes of the poem of Akyt Ulimzhiuly "Kisami Zhihanshah Tamuzshaly", which was produced on the basis of the subjects of the Arabian tale a thousand and one nights. In addition, the article tells about the life and work of the poet Akyt Ulimzhiuly.

ӘОЖ 371

Р.Ж. Абнасырова
Сулейман Демирель атындағы университет
Қаскелең, Қазақстан
abnasyrova@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ БІЛІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазіргі кезде ақпараттық-коммуникациялық технологияны дамыту білім беру саясатының ажырамас бөлігі болып табылады. Ақпараттық – коммуникациялық технологиялар саласындағы алдыңғы қатарлы жетістіктерді пайдаланып, білімнің жаңа деңгейі мен сапасына қол жеткізуге ұмтылу алға қойған мақсаттардың бірден-бірі.

Заман ағымына қарай күнделікті сабаққа видео, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Кез келген сабақта электрондық оқулықтарды пайдалану білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Кәсіби қазақ тілі сабағында жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, студенттердің сөздік қорын молайту, сөйлеу тілінің грамматикасын қалыптастыру, дыбыстарды дұрыс айту, диалогтік сөйлеудің қалыптасуы, түсінгенін айта білу, сауатты жазуға дағдыландыру, дүниетанымын, ой-өрісін кеңейту, өмірге деген көзқарасын дамытып, шығармашылық қабілетіне жол ашуға болады.

Кілт сөздер: ақпараттық технология, оқытудың жаңа технологиясы, проблемалық дәріс, семинар-диспут, дидактикалық ойын, кәсіби қазақ тілі.

Қазіргі заман талабы – оқытудың жаңа технологияларын меңгеру. Көптеген әдіскерлер видеофильм, электрондық пошта (e-mail), мультимедиялық презентация, анимациялық суреттер және т.б. көмегімен өзге тілде монолог және диалог түрінде сөйлеу қабілетін қалыптастыратын жаттығуларды құрастырумен айналысып жатыр. Қазақ тілін үйретуші оқытушылар жақсы жетістікке жету үшін қазақ тілі сабағында жаңа технологиялардың түрлі амалдарын қолдана отырып, сөйлеудің шын ситуацияларын құрулары қажет. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану, ғаламтор арқылы жұмыс жасату, пәнге қатысты түрлі тапсырмаларды компьютерден орындату студенттердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылық еңбек етуіне жағдай жасайды.

Білім беруде жаңа оқыту технологияларын қолдану, инновациялық бағытта жұмыс жасау заман талабына сай талап етілуде. Оқу процесінде ғаламторды тиімді пайдалану және қолдану қазіргі талапқа сай болып тұр. Атап айтсақ, білім алушылардың өз бетімен ізденісі, пәндерге деген қызығушылықты арттырады және оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға, дербес жұмыстарын ұйымдастыруға ерекше қолайлы жағдай туғызады. Инновациялық білім беру – білім сапасын жаксартудың негізгі тетігі. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялар үстемдік құрған дәуірде таптырмас көмекші құрал міндетін атқара алатын ақпараттың жаңа түрі ол – ғаламтор. Қазіргі кезде әрбір Қазақстандық ғаламтор желісін тиімді пайдалануда. Ғаламторды пайдаланып Онлайн сабақ жүргізу де жүзеге асырылуда.

«Ғаламтор» деген термин ағылшынның «internationalliet» деген сөзінен шыққан, «халықаралық байланыс» деген мағынаны береді. Ғаламтор жүйесі арқылы тіл үйренуші тіл өкілімен тура, тікелей байланысқа түсе алады, қазақ тілі сабағында ғаламторға қосылу арқылы шынайы қарым-қатынас үлгісін жасауға болады. Заман ағымына сай күнделікті сабаққа бейне, аудио қондырғылары мен теледидарды, компьютерді қолдану айтарлықтай нәтижелер беретіні анық. Бұндай әдістер тіл үйренушілердің, студенттердің қызығушылығын арттырып, зейін қойып тыңдауымен қатар, түсінбей қалған сәттерін қайталап көруге, тыңдауға және алған мағлұматты нақтылауға мүмкіндік береді. Оқытушылардың өздері де алынған ақпаратты көшіріп алып, онымен өз ыңғайына қарай жұмыс істей алады.

Жалпы қазақ тілін оқытуда ғаламтордың беретін мүмкіндіктері мен қызметтеріне тоқталатын болсақ, мәселен, студенттер ғаламтор тораптарында берілетін тапсырмалар мен жаттығуларды орындай алады, үйреніп жүрген тілінде электронды пошта арқылы хат алысып, виртуалды қатынас клубтарына – телеконференцияларға қатыса алады және нақты уақыт тәртібінде мәтіндік хабарламалармен алмасуға, радиобағдарламалар тыңдауға, бейнероликтер көруге, яғни ақпараттың қандай да түрлерін қолдануға мүмкіндіктері бар.

Ғаламтор тіл үйренушілерге жазба мәтіндерді қолдануға, тіл тасушыларын тыңдап, олармен қарым-қатынас жасауға қайталанбас мүмкіндіктер береді, яғни ол табиғи тілдік ортаны қалыптастырады.

Тілді үйретуде оқытушылар ғаламторды пайдалануарқылы тілді үйренушілердің ойлану дәрежесіне, материалды қабылдау ерекшелігіне байланысты әрбір студент үшін жеке-жеке компьютерде бағдарлама құрып, оқушылармен дербес жұмыс жасауына болады.

Сондай-ақ сабақ барысында компьютерлік ойындардың да тигізер пайдасы зор. Компьютерлік ойындар жаттықтыру, оқыту және дамыту сипаттарын ескере отырып жасалынса, олардың әрбір оқушының білім сапасын арттыруға тигізер пайдасы зор. Сабақ барысында ойын элементтерін тиімді пайдалану олардың сабаққа деген қызығушылығын арттыра түседі, әрі баланың бойындағы қабілеттерді, ойлау мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Мақалада С.Демирель атындағы университеттің инженер факультетінің «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету» мен «Ақпараттық жүйелер» бөлімінің 3-курс студенттері «Кәсіби қазақ тілі» сабағында қолданылған кейбір ойын түрлерінен үзінділер келтірілген және берілген ойындарда сабақ барысында ғаламторды пайдаланудың тәсілдері айтылған.

Жарнама құрастыру ойыны. Бұл ойынды *«Дербес компьютер»* немесе *«Дербес компьютердің негізгі құрылғылары»* туралы тақырыпты өткеннен кейін қорытынды сабақ ретінде ойнатқан тиімді. Ойынға оқытушы алдын ала тауар атауларын жазып қойған парақшаларды дайындап келуі керек. Студенттер шағын топқа бөлінеді, топ басшылары заттың аты жазылып қойған қағазды таңдап алады. Ойында студенттер шағын топтарға бөлініп, тауар жарнамалау ісімен айналысады. Топ мүшелері осы аталған затқа жарнама (мәтін, ұран, плакат, т.б., егер үйге берілетін болса видео да жасағандары дұрыс) құрастырып, оны қалайша қолдануға болатындығын, артықшылығын жарнамалауы қажет (5-6 минут). Студенттер сабақ барысында жарнамаға қатысты бар материалдарды ғаламтордан алады.

Жарнамалау кезінде студенттердің ойды жеткізу шеберлігіне, тіл тазалығына, сөйлеу мәнеріне баса назар аударғанымыз жөн. Жарнаманы төмендегідей тәртіппен келтірген дұрыс:

1. Тауардың сипаттары;
2. Тауардың артықшылығы;
3. Тауарды тұтынудың пайдасы.

Осы ойынды керісінше, өзін-өзі жарнамалау деп те қолдануға болады. Бұл ойын рөлдік ойынға жатады. Бірнеше студент белгілі бір компанияның, мысалы, «Microsoft», «Google»,«Facebook» қызметкерлері рөліне бөлінеді. Компания басшыларына жақсы, тәжірибелі қызметкер алуы, олармен тікелей сұхбат құрулары керек. Жаңа маман жұмысқа

қабылдануы үшін барлық күшін салып, сұрақтарға толық әрі ұтымды жауап беруге тырысады. Басшылардың бір бөлігі маманды жұмысқа алуға ниет білдірсе, қалғандары оның кандидатурасына қарсы. Болашақ қызметкер осы қарсы пікірді қайткенде де жоюға және жұмысқа қабылдануға бар мүмкіндігін жасайды. Бұл – студенттердің өзін танытуға, елдің алдында өз ойын ашық, нақты жеткізуге және топ алдында қысылмай сөйлеуге мүмкіндік ашатын ойынның бірі. Оқытушы студентті еркін, нақты, тіл тазалығын сақтауын, өз салаларына қатысты термин сөздерді көбірек қолдануын қадағалауы керек.

Осындай топ арқылы жұмыс жасайтын қызықты ойынның тағы бірі – **келісімшарт жасау.** Студенттер сабақ үстінде үш-төрттен бөлінеді. Оқытушы топ басшыларына алдын ала дайындап әкелген компания аттары және тірек сөздер жазылған қағазды таңдатуы керек. Мысалы, таңдау бойынша бір студент «Facebook» компьютерлік фирмасының басшысы болады. Енді осы топ болашақта шетелдік бір фирмамен бірігіп жұмыс жасауды жоспарлайды (Мәселен, «Apple»). Келісімшарт жасасатын компанияның сауда өкілеттігіне қоңырау шалып немесе кездесу ұйымдастырып ұсынысын хабарлайды. Келесі компания осы ұсынысты қабылдауы және сол компанияға ұсынысы қызықты болуы керек. Тірек сөздер: а) басшы, қызмет, ақпараттық жүйелер, бағыт, ұсыныс; ә) хабарлау, соғу, айналысу, талдау, қабылдау. Бұл ойында студенттердің берілген тірек сөздерді орынды қолдануына және өздерінің ұсынысын ұтымды жеткізуіне баса назар аударамыз. Тірек сөздерді ойынның түріне, ұсынысқа қарай өзгертулер енгізе беруге болады.

Инженер факультеті студенттеріне «Кәсіби қазақ тілін» оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолданудың тиімділігі жоғары. Компьютер студентке ақпаратты игеру тұрғысында өз басының жеке біліктері мен дағдыларын дамыту мүмкіншілігін береді. Сонымен бірге, студенттердің үнемі өздері қолданатын әлеуметтік желілерін сабақ барысында қолдандыру студенттердің сабаққа, пәнге деген қызығушылығын арттырады. Ғаламторды практикалық сабақта қолданғанда студенттерге келесі тапсырмалар берген орынды: қарастырылатын мәселе бойынша ғаламтордан қосымша материалдар іздеу және оларды таңдап, бір жүйеге келтіру (классификациялау): ол үшін студент ақпаратты бөлімдер немесе тақырыптар бойынша жіктеуі керек. Осы ғаламтормен байланысты ойынның бір түрі – <u>топтық зерттеу.</u>

Топтық зерттеу (Бірлескен жұмыс) – практикалық сабақта студенттердің бірлесе отырып белгілі бір проблеманы графикалы түрде шешу тәсілі.

Оқытушы тақырып бойынша шешуді талап ететін проблеманы студенттерге ұсынады. Мәселен, *«Ғаламтордың пайдасы мен зияны», «Вирус және антивирус бағдарламасы», «Компьютерге немесе ғаламторға тәуелділік», «Қазақстандағы ғаламтордың жағдайы»* тақырыптарын ұсынуға болады. Студенттер шағын топтарға бөлініп, аталмыш проблеманы шешу жолдарын талқылап, өздерінің шешімін маркерлермен плакатқа түсіреді (15-30 минут ішінде). Студенттер өздігімен сол жерде отырып ақпарат жинастырады, оларды талдап бағалайды. Тапсырманы плакатқа қалай жасау керектігін әр топ өздері таңдайды. Жұмысқа берілген уақыт аяқталғаннан кейін әр топтың спикері шығып, өз жұмыстарын қорғайды. Қорғау соңында топ мүшелері басқа топтың сұрақтарына жауап береді. Жұмыс барысында төмендегідей ережелерді ұстану керек:

- Спикердің қорғауына алдын ала нақты уақыт белгіленуі қажет;
- Спикер сөйлегенде сөзін бөлмеуі керек;
- Студенттер тек сұрақтар ғана қоюлары шарт.

Ғаламторда дұрыс жұмыс жасауды үйрету мақсатымен бір елге немесе бір компанияға саяхат жасату да өте ыңғайлы. Мысалы, инженер факультетіне тақырыпты *«Google компаниясына саяхат»* деп алайық. Сабақ үстінде ғаламтордан осы тақырыпқа қатысты материал жинауға белгілі уақыт беріледі. Әр студент 4-5-тен бірігіп осы тақырыпта материал жинастыруы оны оқып, мағлұмат алуы керек. Google компаниясының тарихы, жұмысы, қызметкерлері, қазіргі жағдайы және т.б. Уақыт аяқталған соң әр студент төмендегідей кестені толтырады.

Кілт сөз немесе іздеу жүйесі	Мақсат	Нәтижесі

Осы кесте арқылы ғаламтордан берілген тақырыпқа қатысты қандай кілт сөздер жазды, не мақсатпен және оның нәтижесінде қандай мағлұмат алды. Осы кесте бойынша дәптерлеріне өз жұмысын қысқаша жазып өтеді.

Жұмыс нәтижесі

Ақпарат көзі (сайт)	Не туралы	Мағлұматтың пайдалылығы

Жоғарыдағы кестені толтыру арқылы студент кейінгі диплом жұмысына да мағлұмат жинауды оны қалай жинақтауды үйренеді. Берілген кестеде біріншіге нақты мағлұмат алған сайтты, екіншіге ол жерде компания туралы қандай ақпараттар бар және үшіншіге ол мағлұматтың берілген тақырыпқа қатысты пайдалы жағы қаншалықты, не алуға болады деген сұраққа толық жауап жазады.

Жұмыс соңында әр топ берілген тақырып бойынша *«топтастыру әдісін»*жасайды.

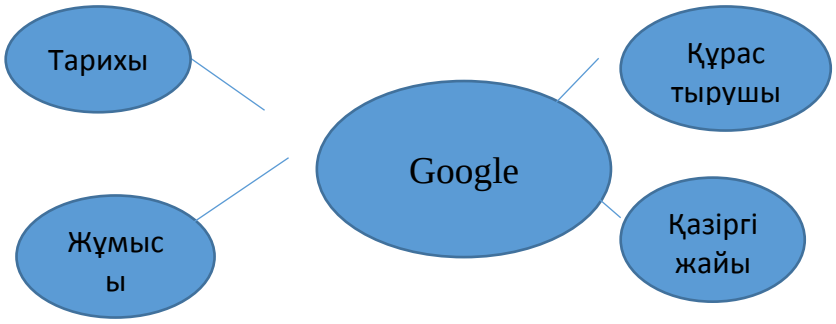

Жұмыс аяқталған соң әр топтың студенттері жеке-жеке шығып, өз жасаған жұмыстарын қорғайды.

Осы тақырып бойынша үйге слайд жасап келуге тапсырма берген де дұрыс, ол әр оқытушының өз қалауына байланысты.

Келесі сабақта осы өткен тақырыппен байланыстырып, *Google* мен *Mail-ru* компанияларына салыстырмалы жұмыс жасатуға да болады. Бұл жолы да алдыңғы сабақтағыдай ғаламторды толық қолданады, осы ғаламтордан алған мәлімет бойынша екі компанияның ұқсастығын, ерекшелігін, негізгі жұмысын толық кестеге толтырып шығады.

Google	Mail-ru	Ұқсастығы	Айырмашылығы	Қазіргі жағдайы

Осы тапсырмалар негізінде студенттер сабақ үстінде ғаламтор арқылы бір-бір ойындар ұйымдастыруына да болады немесе оқытушының өзі де алдын-ала өтетін тақырыбы бойынша «Кахут» әдісі бойынша тесттер дайындап келіп, сол жерде орындатса мұның өзі білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Бағдарлама тілі туралы өткен кезде студенттерді топқа бөліп, «Бағдарламашы мен журналист арасындағы сұқбат» немесе «Бағдарлама тілінің авторы мен журналист арасындағы сұқбат» деген тақырып беріп, сол бойынша жұмыс жасату да студенттерге өте тиімді әдістің бірі. Студенттер, әрине, барлық материалды ғаламтор арқылы қарайды және өздерін белгілі бір маман иесі ретінде сезінеді. Мұндай әдістің студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыруға әсері көбірек.

Осы ойынға ұқсас кейбір кездері студенттерді тікелей эфирге шақыру ойынын жасауға да болады. Бұл ойында ғаламтор қолданылмағанымен, студенттер белсене атсалысады. Ойынның шарты: Оқытушы өзі жүргізуші рөліне еніп «Сәлеметсіздер ме! Бұл «Сырласу» айдары. Бүгінгі тікелей эфирге келіп отырған қонағымыз – Қазақстанның белгілі бағдарламашысы Абнасырова Райхан (студенттің аты-жөнін толық өзіңіз атайсыз)». Студент ортаға шығады. Жеке амандасып алып, ол туралы қысқаша мәлімет бересіз. «Ал енді бағдарламалау тіліне немесе есептеу техникасына қатысты мазалап жүрген сұрақтарыңыз болса белгілі маман иесіне қоңырау шалып, сұрақтарыңызды қоюларыңызға болады» деп, әр ортаға шыққан студентке үш сұрақтан қойдыртасыз. Талап: қоңырау шалған адам да, қоңырауға жауап берген студент те өздерін тікелей эфирде отырған сияқты ұстаулары қажет және әр сөйлеу мәнеріне, варваризм сөздерді қолданбауына және компьютерге қатысты терминдердің аудармасын дұрыс айтуға баса назар аударғаныңыз жөн. Сұрақтардың ретіне келер болсақ, мысал ретінде: «Егер Сіз жасөспірім балаларды еңбекқорлыққа үйретететін, ой-өрісін дамытатын ойын жасар болсаңыз, қандай ойын жасар едіңіз?», «Мен бағдарламалау тіліне қатты қызығамын, болашақта сіз сияқты мықты маман болу үшін не істеуім керек?», «Менің қызым бағдарламашы болсам деп үнемі айтып отырады, қалай ойлайсыз, қыз балаға бағдарламашы болу қиын ба?». Сұрақтарға қалай жауап беру тікелей эфирде отырған студенттің өзіне байланысты. Қалай болғанда да өзін еркін ұстауына баса назар аударыңыз. Мысал ретінде, бір-екі сұрақты өзіңіз қойып, ары қарай студенттерге ретімен қойдыра беруге болады. Бұл ойын сұрақ қоюшыға да, сұраққа жауап беретін студентке де қызық.

Сабақ барысында сабақты қызықты қылу үшін рөлдік ойындарды түрліше өзгерте беруге де болады. Сұрақты да және мамандардың да рөлін түрліше ауыстыра беруге болады. Мысалы, екі-үш студентпсихолог маман рөлін алды және олар тікелей эфирде отыр. Бір адам психолог маманға қоңырау шалып, төмендегідей сұрақ қойды: «Сәлеметсіз бе?! Менің психолог-дәрігерге қоятын сұрағым: Жасөспірім балалар – компьютер алдында қанша уақыт отыру қажет, адамға компьютердің қандай зиянды әсері бар?» Берілген сұраққа отырған мамандар нақты, дәлелді және толық жауап берулері керек.

«Кәсіби қазақ тілін» ойын арқылы өту барысында норма мәселесіне басты назар аударылады, өйткені қазіргі тіл бұрмалаушылықтың барлығы осы тілдік норманы сақтамағандықтан орын алып отырғаны айдан анық. Кез келген тіл сияқты қазақ тілінің де орфоэпиялық, орфографиялық нормалары бар, олардың сақталмауы тек жазылған нәрсені ғана дұрыс түсінуге әкелері хақ. Бұл ретте біз проф. А.Салқынбайдың «Байыптап бағамдағанға қазіргі қоғамдағы дерт – ауызекі сөйлеу тілінде дұрыс сөйлей алмау, сөйлеу интонациясын бұзу, баламасы бола тұрып, қасақана өзге тілдің бірліктерін жамау, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін бұзу» [6] деген пікірін толық қостай отырып, осы індеттің алдын алу жолын жасағанымыз жөн.

Ғаламтор қорларын пайдалана отырып оқытуды жаңа педагогикалық технологияларға жатқызуға болады. Ғаламтордың ең басты ерекшелігі жаңа ақпараттар алуда(мысалы жаңа оқиғалар, атақты адамдар, компаниялар туралы қызықты деректер және әр тақырып бойынша оқу-бағдарламалық бейнероликтер, аубиожазбалар) материалдың көптігі.

Тілді меңгеруде де ғаламторды пайдалану оқытушы мен тіл үйренушілердің ізденушілік және шығармашылық қабілеттерінің дамуына, білім алушылардың тілдік біліктілігінің, тыңдау дағдыларының, сөйлеудің қалыптасуы мен дамуына, жазу әрекетін жетілдіруге, тұлғаның шығармашылық тұрғыдан шыңдалуына зор әсерін тигізеді.

Оқытушы – ақпараттанушы емес, білім алушының жеке тұлғалық және интеллектуальды дамуын жобалаушы. Ал бұл оқытушыдан ақпараттық құзырлықты, ұйымдастырушылық қабілеттілікті, студенттерді қазіргі қоғамның түбегейлі өзгерістеріне лайық бейімдеу, олардың зерттеушілік дағдыларын дамыту бағыттарын талап етеді.

Әдебиеттер:

1 Асмус Н.Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства. – Челябинск: Челябинский ГУ, 2005. – 265 с.

2 Аврамова А.Г. Лингвистические особенности электронного общения: на мат.французского, английского и русского языков. – Москва, 2005.
3 Ерменбаева Л. Қазақ тілін технологиялары арқылы оқыту өзектілігі. ҚМЭБИ.
4 Смирнов С.А. Технология как средство обучения второго поколения. – М. 2001.
5 Фёдорова Г.И. Компьютеры и Интернет в обучении иностранным языкам. // Учитель. – 2003.-№ 1.
6 Салқынбай А. Сөйлеу тіліміздің тазалығы қандай? Ана тілі. – 2010. – №19.

Главной задачей процесса обучения является организация обучаемыми активных действий. Благодаря активным действиям обучаемые сами осваивают изучаемый материал. Используя интерактивные методы, обучаемые учатся правильно высказывать свои мысли, доказывать свою точку зрения, вести диалог, слушать других, уважать и прислушиваться к мнению других.

Интерактивные методы реализуются благодаря различным видам методов и упражнений. В данной работе мы остановились на различных играх, которые мы активно используем в процессе обучения. Благодаря этим играм, обучающиеся учатся чувствовать себя свободно в аудитории, выражать мнение, каждый готов стать частью единой группы для выполнения сложной коллективной работы. Особенности современного времени требуют активное применение интерактивных методов обучения.

The main goal of studying process is organization of active actions of students. Students can get educational material themselves by active actions. Using interactive methods students learn to say their thoughts out in a right way, prove their point of view, make dialogues, listen, respect and pay attention to others opinions.

Interactive methods can be realized by different kinds of methods and exercise. In this article we paid our attention to as a kind of interactive technic, which is actively used in studying process. Students learn to feel themselves freely in studying rooms, to express their opinion by these training;everyone is ready to be a part of a whole group, that deals with difficult teamwork. Modern time makes us use interactive methods in studying process.

УДК 81-13

Т.П. Адскова [1], С.А. Турбекова [2]
Казахский национальный университет имени аль-Фараби[1]
Satbayev University[2]
Алматы, Казахстан
adskova.tp@mail.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ КОММУНИКАТИВНО-КОГНИТИВНОЙ ПАРАДИГМЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ БАКАЛАВРОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

О.Д. Митрофанова определяет сегодняшнее развитие научной методической мысли как коммуникативно-когнитивную парадигму методики как науки. Коммуникативно-когнитивная парадигма лингвистического знания характеризуется следующими особенностями:1) интегративным характером; 2) опорой на теорию речевой деятельности; 3) выдвижением текста и языковой личности на первый план; 4) ростом интереса к экстралингвистическим факторам общения (сфере, ситуации, фактору адресата и т.д.);5) экспланаторностью, стремлением объяснить языковые явления связью со смежными областями [1, 158].

Ключевые слова: коммуникативно-когнитивная парадигма, языковая личность, интегративный характер, речевая деятельность.

Современная методическая наука характеризуется разнообразием моделей, она развивается в русле безусловной преемственности, освоения идей и компонентов предшествующих научно-методических систем, обогащается новым материалом совершенствует методы и приёмы обучения и усвоения. Новая ситуация требует новых подходов и в обучении языкам, в частности в преподавании русского языка как второго студентам, изучающим технические дисциплины. В современной методической науке выделяют коммуникативный и когнитивный подходы. Коммуникативный подход связывают с речевой деятельностью, а когнитивный – с процессом познания. Коммуникативный подход предполагает формирование умений организовать речевое и неречевое поведение обучающихся адекватно задачам общения. Когнитивный подход предполагает развитие интеллектуальных умений (умений слушать, устно и письменно излагать мысли, анализировать, синтезировать, высказывать суждения, давать адекватную оценку, самооценку и др.). Коммуникативный подход обогатил методику преподавания разработкой структуры и содержания различного рода компетенций (языковой, речевой, коммуникативной, социокультурной и др.); включил в сферу лингводидактики исследования лингвистики текста, прагматики языка, лингвострановедческого, а затем и культурологического аспектов языковых единиц и многое другое, ценное с точки зрения аутентичной коммуникации. Безусловно, что для решения методических проблем необходим синтез двух подходов.

Концептуальная основа коммуникативно-когнитивного обучения формулируется следующим образом: понятие «субъект» первично по отношению к понятию «деятельность», которая обусловлена и связана с «ментальными феноменами». Новая лингводидактическая концепция основывается на теоретическом сопровождении, которое может быть представлено тезисно: структура языка и системная семантика его единиц находится в неразрывной связи со структурой мышления и способом познания внешнего мира; миропонимание окружающей действительности конкретной личности находит своё отражение в языке, процессы мышления и речи неразрывно взаимосвязаны: в актуальном для бакалавров технического профиля тексте по специальности получает отражение принцип познавательной деятельности; смысловая структура научного текста обусловливается комплексом факторов, связанных со спецификой научного мышления, познавательной деятельности; несмотря на различие в моделях мышления различных групп учащихся, принцип построения научного текста, принцип презентации новых знаний не является индивидуальным, или спонтанным, он обусловлен спецификой научного стиля речи; в умственном развитии индивида обучение осуществляется прежде всего через содержание усваиваемых знаний; содержательно коммуникативная компетенция бакалавров-нефилологов базируется на овладении процедурами и навыками извлечения и структурирования знаний в процессе приобретения той или иной специальности, и русский язык при этом является своего рода «инструментом» достижения этой цели. Практика преподавания русского языка бакалаврам-нефилологам показывает, что успех овладения вторым языком зависит от умения преподавателя использовать все модели обучения на разных этапах. Для бакалавров технического направления изучение русского языка как второго — это не только совершенствование навыков и умений, полученных в школе, но и средство овладения языком специальности. В связи с этим актуальным является поиск новых технологий и путей повышения эффективности обучения русскому языку, и в частности, разработка таких педагогических технологий, которые бы являлись средством обучения иноязычному профессионально-ориентированному общению. Обучение специальности через язык и обучение языку через специальность - одна из важных проблем профессиональной подготовки специалиста в условиях неязыкового вуза. Образовательный процесс должен быть ориентирован на развитие профессионально-языковых компетенций будущих

специалистов, включающих когнитивные компетенции, компетенции критического и аналитического мышления. [2]. Переход на кредитную систему обучения существенным образом меняет работу преподавателей, большую значимость приобретает самостоятельная работа студентов. Организация и управление познавательной деятельностью студентов, особенно на аудиторных занятиях и при выполнении самостоятельной работы предполагает специальный комплекс методических и дидактических разработок. Учебные программы нового поколения строятся с использованием кредитно- модульных технологий в их основе лежит принцип коммуникативно-когнитивной значимости в отборе языкового и текстового материала. Особое внимание уделяется формированию навыков функционального чтения и письма. Студент не должен быть пассивным читателем, просто понимать содержание текста. Когнитивное академическое владение языком – это уровень, на котором студент может читать между строк, вступать в диалог с текстом, соглашаться или не соглашаться с тем, что написал автор, задавать вопросы и др. Этот диалог всё более усложняется в учебном процессе. Функциональное чтение и развитие критического мышления взаимосвязаны, это часть одного процесса. Обучение функциональному чтению студентов, изучающих русский язык как неродной, имеет ряд специфических особенностей, что порождает сложности в преподавании. Для преодоления сложностей было разработано руководство по трём уровням чтения, помогающее студентам усваивать информацию текста за пределами первого, поверхностного уровня, который даёт ответ "понятно". Второй уровень – логическое чтение: "подумать и найти". Третий уровень – оценивающий или творческий уровень "сам". В тексте нет ответа, читатель опирается на фоновые и логические знания. Данная классификация представлена Х. Гербером в 1978 году в работе "Обучение чтению в контентных областях"[3]. В основе данного руководства лежит таксономия Блума, предложенная группой учёных под руководством Бенджамина Блума в 1956 году. Блум попытался интегрировать разрозненные цели и задачи, построить иерархию образовательных целей, охватывающих когнитивную область, которая шаг за шагом описывала бы уровни человеческого мышления и вытекающие отсюда задачи обучения. Таксономия Блума представляет собой набор из трех иерархических моделей, используемых для классификации образовательных целей обучения по уровню сложности и специфики в когнитивной, эмоциональной и сенсорной областях. Когнитивный список доменов был основным центром большинства целей традиционного образования и часто используется для структурирования учебных целей обучения, оценок и деятельности. Модели были названы в честь Бенджамина Блума. Он является редактором первого тома «Таксономия образовательных целей: классификация образовательных целей» [4]. Использование таксономии Блума в образовательных целях было предложено в 2001 году [5]. В исходной версии таксономии когнитивная область разбивается на шесть уровней. С точки зрения Блума, цели обучения напрямую зависят от иерархии мыслительных процессов, таких как запоминание (remembering), понимание (understanding), применение (applying), анализ (analizing), синтез (evalueting) и оценка(creating). Если Блум предлагает жестко иерархическую структуру, то в пересмотренной версии рассматривается двухмерная структура соединения знаний с когнитивными процессами. Выделяют четыре уровня знаний: фактографические, концептуальные, прикладные, метакогнитивные и устанавливают их связь с иерархией мыслительных процессов, в данной концепции не являющуюся жёсткой. Авторы показывают эволюцию когнитивного процесса, которая может быть очень полезна при определении целей обучения, визуализации курса, планировании занятий, для дифференциации уровня заданий. Исходя из этого, стратегии и цели, приводящие к функциональному чтению, можно определить и использовать в обучении. Специальный текст является основной дидактической единицей. Обучаясь функциональному чтению специальных текстов студенты должны иметь системное представление не только о специфических особенностях организации научного текста (свойствах, способе изложения материала заголовке, особенностях композиции), научиться составлять логическую схему текста, уметь анализировать логику текста, но и уметь выделять метаинформативные фрагменты (маркеры,

коннекторы, индикаторы). Различать виды информации в научном тексте: по содержанию (фактографическая, концептуальная, библиографическая), по функциональному назначению (основная, дополнительная), по форме представления (текстуальная, табличная, графическая), рема-тематическую информацию. Эти навыки отрабатываются при выполнении заданий репродуктивного (знание, понимание, применение) и продуктивного (анализ, синтез, оценка) уровней. Перед чтением необходимо сформулировать конкретные цели, например, определение темы, коммуникативной задачи, поиск аргументов; выбрать стратегии для снятия трудностей. Активизировать фоновые знания. Это могут быть знания, полученные из предыдущих текстов, специальных дисциплин, информация, переданная до чтения текста. При чтении искать контекстуальные подсказки, которые находятся в метаинформативных фрагментах. Студенты должны иметь навыки нахождения текстовых дефиниций, которые отличаются от словарных и формулируются с учётом содержания понятия, различаются по способу раскрытия понятия, по объёму. Знать языковые (лексические, грамматические, синтаксические) особенности научных текстов. При формулировке заданий к тексту и их дифференциации преподаватель может ориентироваться на три уровня чтения: ответ "понятно", "подумать и найти", творческий уровень "сам". Воспринимая информацию, студент должен не только принимать новые идеи и аргументы, но и подвергать сомнению обоснованность аргументов, предложенных автором текста. Понимать, как разрабатываются и поддерживаются аргументы. Выражать своё мнение о тексте и уважительно относится к чужим толкованиям и выводам. Использовать стратегии "атаки на слова", чтобы раскрыть смысл, произношение и понимание незнакомых слов. При формировании интеллектуальных умений акцент также делается на работу с информацией, с текстом. Студентам предлагаются вопросы и задания, при составлении которых учитываются уровни понимания текста. На уровне узнавания, понимания студенты должны: воспроизводить термины, уметь выявлять смысло-речевую ситуацию (модель предложения, типы научной информации), определять тему и коммуникативную задачу, устанавливать связь заголовка текста с темой и коммуникативной задачей, сравнивать содержание двух и более текстов. На уровне выявления информации, применении: выделять микротемы, основную и дополнительную информацию, быстро просматривать текст, составлять логическую схему, строить структурно-смысловую модель текста, находить ответы на перефразированные вопросы. На уровне анализа и синтеза: соотносить информацию из текста с информацией из других источников, делать выводы, находить аргументы, оценивать значимость данных и др. На уровне синтеза и оценки: различать объективную и субъективную информацию, связывать её с фактами, точкой зрения, мнением из других источников, аргументировать свою точку зрения. Так, бакалаврам специальностей 5В060200 – Информатика, 5В070300 – Информационные системы, 5В070400 – Вычислительная техника и программное обеспечение, 5В100200 – Системы информационной безопасности при анализе текста предлагаются вопросы и задания, составленные с учётом уровней понимания текста. Интернет вещей «Интернет вещей» (Internet of Things, IoT) – технология, которая давно перешла из разряда фантастики в реальную повседневную жизнь. Теперь узлами сети Интернет являются не только компьютеры и серверы, но и промышленное оборудование, бытовая техника, отдельные датчики. Интернет вещей – это новый этап развития Интернета, значительно расширяющий возможности сбора, анализа и распространения данных. «Умные» изделия создают, извлекают и обрабатывают информацию о своем использовании, что приводит к революционным изменениям. Вообще, историю интернета можно разделить на 4-5 этапов, сейчас мы находимся в эпоху Интернета вещей (Internet of things, IoT). Кратко его можно описать так: увеличение количества устройств, взаимодействующих не только с пользователями, но и друг с другом. То есть, каждая кофеварка имеет доступ в сеть — но вот для чего ей этот доступ нужен, только предстоит решить. К 2020 году планируется подключить 50 миллиардов устройств, а финансовый потенциал Internet of Things составит $8,9 трлн. С технологической точки зрения ИВ - это концепция, объединяющая сенсорные

сети, M2M решения, идентификационные технологии, приложения для обработки данных от сенсоров, носимая электроника. «Интернет Вещей» (ИВ) может звучать в футуристическом плане как наплыв говорящих холодильников и самоуправляемых автомобилей, но устройства, которые присоединены к интернету и могут общаться с другими устройствами, повлияют на наши жизни и вне «умного дома». Для работников, ИВ изменит способ выполнения работы, сохранит время и ресурсы, а также откроет новые возможности для роста и инноваций. Интернет Вещей будет огромным источником актуальных данных. Это означает, что компаниям предстоит переосмыслить способ получения и анализа информации – не только лица, принимающим решения, будут изучать и адаптироваться к новым формам работы, но и классическую работу аналитиков, стратегов, и даже в службы поддержки клиентов придется пересмотреть. Сегодня, «подключенные машины» - это только начало внедрения ИВ. «AT&T вместе с автомобильными производителями, такими как GM и BMW, добавляют соединение по LTE к машинам и создают новые услуги. Например, текущая информация, о ситуации на дороге и анализ в реальном времени для переднего сидения и развлечения для заднего», говорит Макарио Намье, вице-президент по маркетингу в Jasper Wireless, которые предоставляют сервис machine-to-machine (M2M). В будущем ИВ интегрируется во всё от улиц до стоп-сигналов. «Представьте мир, в котором в инфраструктуру города интегрированы сенсоры на дорогах, данные с которых могут использоваться для аналитики дорожной ситуации города и регулировки дорожных светофоров, что минимизирует пробки либо позволит их избежать вовсе», говорит Намье. «Это может сохранить несколько минут, а то и часов нашего времени в течение дня». Кроме управления других ИВ устройств, Ваш смартфон будет в целом похож на пульт управления Вашей жизнью, говорит Брендан Ричардсон, со-основатель и генеральный директор PsiKick, стартапа, который находится в Шерлотсвилле и занимается разработкой беспроводных датчиков для ИВ. Одним из наибольших удобств ИВ будет то, что Ваши устройства «знают» Вас и помогут сберечь ваше время, помогая добраться и выйти из нужных мест и проводить операции быстрее с помощью мобильных устройств. На сегодня реальная активность, касающаяся IoT, сосредоточена в трех областях, у каждой из которых свой путь развития. Это межмашинные коммуникации (M2M); умные системы (данная концепция получит широкое признание, и первым шагом к этому станут периферийные устройства, связывающиеся по Bluetooth; ситуативный (ad hoc) Интернет вещей). Развитие соответствующих технологий уже идет полным ходом. (Источник: Новое в информатике // Режим доступа: https://pedsovet.org/dnevniki/pedsovet/novoe-v-informatike---internet-veschey, свободный (дата обращения: 22.08.2017) Уровень Навыки Задания Знание Повторение или распознавание информации Объясните значение терминов: интернет• вещей (Internet of Things, IoT), межмашинные коммуникации (M2M), На ско• Что такое интернет вещей? •ситуативный (ad hoc) Интернет вещей. лько этапов можно разделить Какие понятия включает концепция•развитие интернета? Какие компании занимаются развитием•«интернет вещей»? Что говорят об интернете вещей интернета вещей? Брендан Ричардсон и Макарио Намье? Понимание Схватывание (понимание) смысла информационных материалов Закончите фразу: «Интернет вещей» -• технология, которая … Что входит в понятие «Интернет• Преобразуйте выражение «Интернет•вещей»? Вещей будет огромным источником Объясните взаимосвязь между•актуальных данных». развитием межмашинной коммуникации (M2M) и пересмотром работы аналитиков. Использовани е Применение в сходной ситуации Какое значение имеет развитие интернет• Объясните цель применения носимой•вещей? Для передачи каких типов данных будет•электроники. использоваться интернет вещей? Анализ Определить части и структуру Перечислите отрасли, в которые• Что является следствием увеличения•возможна интеграция интернета вещей. массива данных, поступающих от устройств, подключённых к интернету Чем отличаются механизмы•вещей? использования интернета вещей городом и отдельным домохозяйством? Синтез Соединить части по- новому Попытайтесь описать

типичный день• обывателя, вся техногенная среда вокруг которого пронизана интернетом Опишите минимальные системные•вещей. требования, предъявляемые к управляющим компонентам приборов , выпускаемых в эпоху интернета вещей. Оценка Оценить значимость на основе критериев Опишите негативные факторы, которые• может принести с собой развитие Спрогнозируйте свойства этапа•интернета вещей. развития интернета, который последует после Интернета вещей. В процессе обучения необходимо стимулировать речемыслительную активность. Отмечается, что мышление имеет две основные функции: познавательную и коммуникативную. В процессе познавательной деятельности студентами решаются умственные задачи и открываются новые знания. В коммуникативной деятельности решаются речевые задачи, например, что-то опровергнуть, доказать, выяснить, согласиться и др., для чего необходимо осуществить речевое действие. Одновременно, следует обдумать, что сказать, как оформить фразу, какие подобрать лексические единицы и грамматические конструкции. Такая задача становится уже речемыслительной. Стимулирование речемыслительной активности осуществляется с помощью создания на занятиях проблемных ситуаций, то есть таких, в которых возникают интеллектуальные задачи. Проблемная задача характеризуется препятствием, определённой трудностью решения, необходимостью выбора одного из нескольких решений, столкновением нескольких точек зрения и информационным "неравновесием". Решение проблемы является когнитивным процессом, в котором заданная ситуация превращается в целевую, когда в наличии не имеется ни очевидного способа решения, ни соответствующих знаний. Умственная деятельность, направленная на решение проблемы, рассматривается как эвристическая, то есть предполагающая непредсказуемость вариантов решения [6, с. 434]. Условиями успешной психолого-педагогической и профессионально-языковой (лингводидактической) адаптации студентов и преподавателей при использовании стратегий коммуникативно-когнитивной модели является а) оптимальный подбор актуальных аутентичных материалов профессиональной направленности и реализация их в ситуациях, максимально-приближенных к реальному профессиональному общению; б) изменения организационной, структурной и содержательной стороны учебного процесса в контексте структурирования учебного материала на модульной основе, оптимального подбора актуальных научных материалов, применения медиа-технологий, рейтинговой оценки образовательных достижений, диагностики и самодиагностики компетенций. Структурирование материала на модульной основе используется при создании учебно-методического комплекса дисциплины. Модули представляют собой целостные автономные структуры. Структура модулей предусматривает синтез теоретического, предметно-тематического и практического компонентов. Теоретический компонент предусматривает изложение общих вопросов теории. Предметно-тематический компонент имеет целью на материале современных аутентичных текстов научно-технической направленности сообщить студентам необходимый минимум терминологической лексики в пределах учебной программы. Цель практического компонента - развитие умений и навыков на базе активного владения специальной и научно-технической терминологией. Модули отражают элементы содержания и системы обучения русскому техническому языку и служат научно-методической базой организации познавательной деятельности студентов в рамках предметной области. Текстовый материал отличается информативностью и проблемностью, что позволит совершенствовать коммуникативно-речевые умения при воспроизведении его содержания, а также организовать дискуссию, в которой совершенствуются умения самостоятельного высказывания как в монологической, так и в диалогической речи. Студентам предлагаются задания по изучающему чтению, чтению методом ИНСЕРТ, составлению ментальной карты и др. Например, при работе над текстом «Перспективы и тенденции развития IT-технологий» выполняются следующие задания. Нельзя не согласиться с тем, что информация является одним из ценнейших•Ознакомьтесь со следующими вопросами. Постарайтесь высказать по ним своё мнение. Это поможет вам включиться в работу над темой. ресурсов общества наряду с традиционными

материальными ресурсами: нефтью, газом, полезными ископаемыми. Как вы думаете, почему? Приведите Без сомнения, с появлением Интернета, инновационных программ и других•примеры. современных технологий перед нами открылись множества различных путей. Современная наука и техника, похоже, осуществила самую сокровенную мечту•Перечислите сферы применения IT-технологий. человека - создала робота. Следует полагать, что в относительно недалеком будущем большая часть обслуживающего персонала будет заменена роботами. Как вы считаете, смогут ли роботы заменить человека во всех сферах деятельности? Сформулируйте вопросы к следующим высказываниям. 1. И, наконец, последняя разновидность режима «навигация», на мой взгляд, самая полезная из всех. Она называется «агент». Этот режим будет, если можно так выразиться, фильтровать ваши мысли. Исходя из опыта вашей жизни и накопленных знаний, он будет обращать внимание на то, что, по его мнению, полезно для вас. 2. Мы также переходим к безналичному обществу (наличные деньги будут изъяты из оборота). Сначала будет использована кредитная карточка, а позже – подкожная имплантация номера. 3. Опасные тенденции информатизации: возрастающее влияние на общество средств массовой информации; все большее нарушение (или даже разрушение) частной жизни людей или организаций посредством информационных технологий; усложняющаяся проблема отбора качественной и достоверной информации; увеличение разрыва между разработчиками и потребителями информационных технологий до стратегически опасной величины; усиление проблемы адаптации части людей к среде информационного общества. Вы прочитали три части текста «Перспективы и тенденции развития IT-технологий». 1. Определите его тему, коммуникативную задачу. 2. Придумайте и запишите три новых заголовка для прочитанной статьи: 1) название общего характера 2) конкретное название 3) название, отображающее авторскую точку зрения 3. На основе изученного текста выскажите аргументированное мнение по теме «Перспективы и тенденции развития IT-технологий». 4. Вы знаете, что в статье представлены прогнозы Билла Гейтса, которые он сделал в начале 90-х годов XX века. Как вы думаете, какие из прогнозов сегодня стали реальностью? 5. Какие виды информации представлены в тексте? 6. Было ли вам интересно читать эту статью? Почему? Ознакомьтесь с шаблоном для анализа логики статьи. Проанализируйте логику статьи «Тенденции и перспективы развития IT-технологий».

Шаблон для анализа логики статьи ЛОГИКА «(название статьи)»

1. Главная цель данной статьи – это_____ (укажите максимально точно цель автора статьи)

2. Ключевой вопрос, который рассматривает автор – это_____ (продумайте ключевой вопрос по замыслу автора) _____

3. Самой важной информацией в данной статье является_____ (перечислите факты, данные, используемые автором для подкрепления своих выводов)

4. Основные выводы/заключения данной статьи – это (определите ключевые заключения, к которым приходит автор и представляет их в данной статье)

5. Ключевые концепции, которые необходимо понять в данной статье, таковы (продумайте самые важные идеи, которые вам надо понять для того, чтобы согласиться/или нет с заключением автора

6. Основные предположения, служащие основой мышления автора, таковы_____ (продумайте, что автор берёт как устоявшееся понятие, что можно поставить под вопрос)

7. А) Если мы принимаем данные заключения серьёзно, подразумевается, что_____

Б) Если мы не сможем принять данные заключения, подразумевается, что 8.

8. Основная точка зрения, представленная в статье – это (на что смотрит автор, как он это видит)_____
_____

Прочитайте текст. Скажите, с какой целью проводят «круглый стол». Существует легенда, согласно которой мудрый король Артур впервые усадил своих соратников за круглый стол. Этим король хотел подчеркнуть, что все участники стола имеют одинаковое право высказаться. В наши дни круглый стол используется как форма дискуссии, в которой имеющие равные права участники высказываются в определенном порядке. Такой вид публичного обсуждения вопросов позволяет услышать различные точки зрения и сформировать коллективные решения. Проведение круглого стола необходимо в тех случаях, когда целью мероприятия является выявление всех мнений по обсуждаемому вопросу, обобщение взглядов на конкретную проблему или явление, а также принятие решений по обсуждаемым вопросам. Подготовьтесь к беседе за «круглым столом» по теме «IT-технологии: прошлое, настоящее, будущее"(при подготовке используйте стереотипы речевого поведения участников "круглого стола"). Вопросы для обсуждения за «круглым столом»:

1. Какова история появления IT-технологий?
2. Насколько глубоко IT-технологии вошли в нашу жизнь?
3. Каковы характерные черты информационного общества??
4. Каковы опасные тенденции информатизации?
5. Каким вы видите информационное общества в будущем?

Какие ещё вопросы вы хотели бы обсудить, дополните список.

В заключение можно сделать следующие выводы: коммуникативно-когнитивную парадигму методики как науки; учебные программы нового поколения строятся с использованием кредитно- модульных технологий: в их основе лежит принцип коммуникативно-когнитивной значимости в отборе языкового и текстового материала, особое внимание чтение учебно-научных текстов представляет собой сложный процесс,уделяется формированию навыков функционального чтения и письма. подразумевающий решение важнейших познавательных и коммуникативных переход от модели чтения текста как источника информации, смысл которой задач. раскрывается при участии преподавателя, к функциональному чтению способствует активизации читателя в интерпретации, обсуждении смысла текста через диалог с текстом, формирует критическое мышление, лингвопрофессиональную компетентность, интегрирующую общекультурные, интеллектуальные, социальные и профессиональные качества будущего новые подходы к обучению второму языку позволяют поддержать специалиста: индивидуальность, научить пользоваться вторым языком как средством познания мира. Ключевые слова: коммуникативно-когнитивная парадигма, кредитно-модульные технологии, функциональное чтение, критическое мышление, таксономия Блума.

Список литературы

1 Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010. – С.158.

2 Мирошникова О.Х. Формирование профессионально-языковых компетенций студентов-физиков. Учебно-методический комплекс. - Ростов-на-Дону: Изд-во «Эверест», 2008. - 176 с.

3 Herber H. L.Teaching reading in content areas. - Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall, 1978. – 528 p.

4 B. S. Bloom, M. D. etc. Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. - New York: David McKay Company, 1956.

5 L. W. Anderson (Ed.) etc. A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives (Complete edition). - New York: Longman, 2001.- 352 p.

6 Психологический словарь / В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова и др..; Под общей ред. Ю. Л. Неймера. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – С. 434.

Зерттеушілер заманауи ғылыми әдіснаманы қарым-қатынас, когнитивтік парадигмамен сипаттайды. Аталған парадигманың мынадай ерекшеліктерін көрсетуге болады: 1) шоғырланған сипаты; 2) сөйлеу әрекетінің теориясына негізделуі; 3) бірінші қатарға мәтін мен тілдік тұлғаны шығару; 4) қарым-қатынастың экстралингвистикалық факторларына көңіл бөлу; 5) тілдік құбылыстарды шектес нәрселермен байланыстырып түсіндіру.

O.D. Mitrofanova defines today's development of scientific methodical thought as a communicative-cognitive paradigm of methodology as a science. Communicatively-cognitive paradigm of linguistic knowledge is characterized by the following features: 1) integrative character; 2) reliance on the theory of speech activity, 3) the advancement of the text and the language personality to the fore; 4) an increase in interest in extralinguistic factors of communication (sphere, situation, addressee factor, etc.), 5) explantness, the desire to explain linguistic phenomena by connection with adjacent areas [1, p.158].

УДК 316:314.3

А. Акбаров
Университет Сулеймана Демиреля
Алматы, Казахстан
azamatakbar@yahoo.com

МЕТОДЫ КОГНИТИВНОГО АНАЛИЗА СЕМАНТИКИ СЛОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИДИОМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: СЛУЧАЙ ИЗУЧАЮЩИХ ВТОРОЙ ЯЗЫК В КАЗАХСТАНЕ

Мы, коммуникаторы, должны быть осведомлены о трудностях, с которыми мы сталкиваемся в межкультурной коммуникации на трех различных уровнях; (1) на социально-культурном уровне, (2) на социально-прагматическом уровне (3) прагматико-лингвистическом уровне [1, 254]. Целью настоящей работы является исследование возможного применения когнитивной семантики в процессе преподавания и изучения идиом делового английского языка. Теоретические предположения настоящего исследования основаны на когнитивистской точке зрения о том, что идиомы в некоторой степени семантически мотивированы когнитивными механизмами, и наиболее доминирующей является концептуальная метафора. Настоящее исследование представляет собой попытку проверить гипотезу, согласно которой метафорическая концептуализация способствует более успешному освоению идиом, особенно в сравнении с простым запоминанием тех же лингвистических выражений. Мелкомасштабный эксперимент был проведен с участием 20 студентов, изучающих бизнес и экономику, которые были разделены на экспериментальную и контрольную группу. Студентам экспериментальной группы объясняли семантическую мотивацию значений идиом, а студентам контрольной группы преподавали те же идиомы традиционным способом. После представления тщательно отобранных идиом двумя разными способами, студентам обеих групп было необходимо сделать четыре разнотипных упражнения с целью проверки гипотезы семантической мотивации. Полученные выводы и результаты экспериментального исследования показали, что знание когнитивного механизма и семантической мотивации, лежащей в основе значений идиом, может существенно помочь студентам в процессе частично семантического и последовательного освоения идиом делового английского языка.

Ключевые слова: идиоматическое выражение, деловой английский, когнитивные механизмы, концептуальная метафора, семантическая мотивация, освоение языка

1. Введение: традиционный и когнитивистский взгляд на идиомы

В отличие от традиционного подхода, согласно которому идиомы изучаются как «мертвые» метафоры, когнитивистский подход предполагает, что значения идиом (или большинства и них) являются семантически мотивированными и не случайными [2, 40]; [3, 327]; [4, 65]. Семантическая мотивация возникает из когнитивных механизмов, таких как концептуальная метафора, концептуальная метонимия и традиционное знание [5, 66], которые соединяют различные области со значением идиом. «Мотивация для возникновения определенных слов в огромном количестве идиом может рассматриваться как когнитивный механизм, объединяющий области знаний с идиоматическими значениями» [3, 328].Согласно когнитивистскому подходу к толкованию идиом, эти лингвистические единицы воспринимаются как часть нашего концептуального мира, имеющего отношение как к языку, так и к разуму. Как следствие, идиомы представляют собой семантически мотивированный концептуальный перенос, который формируется в мире концепций и отражается в языке [6, 207]. Такое восприятие идиом подчеркивает частичную композиционность идиом, что значительно упрощает семантическую интерпретацию [2, 42]. Этот взгляд на идиомы послужил отправной точкой для нашего экспериментального исследования на примере идиом делового английского языка.

2. Цели и методы исследования

Учитывая концептуальную природу и семантическую мотивацию идиом, мы стремились изучить педагогический аспект когнитивистского взгляда на идиомы. Мы решили провести мелкомасштабный эксперимент, чтобы удостовериться в том, что когнитивистские теоретические основы могут облегчить преподавание и изучение идиом. Для этих целей мы решили сосредоточить наше исследование на идиомах делового английского языка. Основой для эксперимента стало подробное когнитивистское исследование идиом, проведенное Акбаровым [7, 40]. В своем научном труде Акбаров [7, 41] изучил семантическую мотивацию идиом в рамках теории Когнитивной семантики, выделив четыре когнитивных механизма (концептуальная метафора, концептуальная метонимия, традиционные знания и концептуальное смешение), лежащих в основе семантики идиом, и 18 исходных областей, мотивирующих значение изучаемых идиом.

Что касается методологии эксперимента, мы исходили из основных идей аналогичных экспериментальных исследований, проведенных Боерс и др. [8, 45] и Кёвешес и Жабо [3, 329]. Основная гипотезазаключалась в том, что знание семантической мотивации идиом делового английского языка обеспечивает лучшие результаты по сравнению с простым запоминанием в процессе преподавания/изучения идиом делового английского языка. Хотя при анализе результатов не был использован строгий статистический метод, выводы исследования подтвердили гипотезу о том, обучение более эффективно, когда студенты знают семантическую мотивацию идиом делового английского языка.

3. Методология исследования

Субъектами исследования выступили 20 студентов второго курса, изучающих бизнес и экономику в Университете имени Сулеймана Демиреля в Алматы. Студенты были отобраны с учетом того, что они уже изучали деловой английский в школе и были знакомы с основами деловой терминологии. Более того, уровень владения английским языком у них оценивался как выше среднего, что было достаточно для целей эксперимента. Студенты были разделены на две группы: контрольная группа А и экспериментальная группа Б, каждая состояла из 10 студентов. Для того, чтобы обеспечить одинаковый уровень знаний английского языка в обеих группах, испытуемые прошли общий тест на знание английского языка (*Быстрый квалификационный тест, разработанный Oxford University Press и University of Cambridge Local Examinations Syndicate*). После проведения анализа результатов тестирования, мы разделили студентов на две группы: контрольную группу с общим баллом 78,25%, и эксперимеатальную группу с общим баллом 78,75%.

Эксперимент состоял из двух частей. Первая часть включала лекцию по идиомам делового английского языка, вторая часть - тестирование идиом делового английского. Важно отметить, что испытуемые не были знакомы с идиомами, которые они изучали (и по которым в последствиитестировались) до начала экспериментального исследования. Эксперимент начался с 20-минутной лекции для обеих групп. Обе группы были ознакомлены с двенадцатью идиомами делового английского языка: *бизнес-ангел (a business angel), тонущий корабль (a sinking ship), экологичный продукт (a green product), война на повышение (a bidding war), свежая кровь (fresh blood), показать красную карточку (given a red card), белый воротничок (white-collar worker), экономический холод (economic chill), надежная ставка (a safe bet), фонд саранчи (locust funds), сдвинуться с мертвой точки (to get off the ground) и экономические встречные ветры(economicheadwinds).* Выбранные идиомы отражают 12 различных исходных областей, которые благодаря различным концептуальным метафорам. Поскольку это было мелкомасштабное исследование, основное внимание уделялось концептуальной метафоре как первичному когнитивному механизму, ответственному за семантическую мотивацию идиом делового английского.

В случае Группы А процедура была следующей. На белой доске были написаны все двенадцать идиом делового английского, и были объяснены значения всех двенадцати идиом. Идиомы были также проиллюстрированы одним предложением, содержащим данную идиому, вместе с переводом на казахский. После лекции у студентов было 15 минут, чтобы запомнить данные идиомы. Затем студентам было предложено пройти четырехстадийный тест, который длился 40 минут.

В экспериментальной Группе В преподавание идиом было построено несколько иначе по сравнению с контрольной Группой А. В частности, идиомы также были написаны на белой доске, и смысл каждой идиомы был объяснен и проиллюстрирован с одним существеннымотличием. В отличие от ГруппыА, при пояснении выбранных идиом студентам Группы В, мы озвучили тот факт, что эти идиомы могут быть семантически мотивированы концептуальными метафорами, установленными между различными исходными областями (ВОЙНА-WAR, МОРЕПЛАВАНИЕ-SAILING и т.д.) и целевой областью БИЗНЕСА-BUSINESS. Например, при объяснении смысла идиомы *война на повышение*, студентам были представлены концептуальные метафоры: ДЕЛАТЬ БИЗНЕС – ВЕСТИ ВОЙНУ (DOINGBUSINESSISWAGINGWARS), а КОМПАНИИ/ БИЗНЕСМЕНЫ – ВОИНЫ (COMPANIES/BUSINESSMENAREWARRIORS). Аналогичным образом, идиома *надежная ставка* представляет следующую метафору: БИЗНЕС – ИГРА (GAMBLE), а ИНВЕСТОРЫ – ИГРОКИ (GAMBLERS). Аналогичный процесс был повторен со всеми 12 идиомами. Цель этой методики преподавания/обучения состояла в том, чтобы у студентов экспериментальной группы возникло понимание семантической мотивации идиом делового английского языка, путем обращения их внимания на то, что различные концептуальные метафоры мотивируют семантику изучаемых идиом делового английского, формируя концептуальный перенос между установленными исходнымиобластями и областью БИЗНЕСА. У студентов также было пятнадцать минут, чтобы изучить представленные идиомы, но, в отличие от студентов Группы А, ожидалось, что студенты Группы Всоздадут связи между этими идиомами и представленными концептуальными метафорами. Затем студентам Группы В было дано 40 минут на выполнение четырехуровневого теста.

Как упоминалось ранее, тест, который студентов обеих групп попросили выполнить, состоял из четырех различных упражнений. Общее количество идиом во всех четырех упражнениях составляло 48. Первым упражнением было упражнение по заполнению пробелов с 12 предложениями, в которых отсутствовали 12 идиом делового английского, с которыми студенты были ознакомлены во время лекции. Второе упражнение состояло из 10 предложений и 10 новых идиом делового английского с заданием заполнения пробелов. Одинаковый характер первых двух упражнений не был случайным. Второе упражнение было разработано с целью проверки способности учащихся применять знание семантической мотивации идиом делового английского к ранее неизвестным идиомам. Третье упражнение с

более креативным заданием было составлено из шести предложений, содержащих идиомы с одним отсутствующим словом, которые должны были быть заполнены шестью из 12 приведенных слов. Отсутствующие слова были словами, которые явным образом указывали на исходные области, из которых они происходили (например, *скользить* - ФИЗИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ, *синий* - ЦВЕТ и т. д.). Наконец, четвертое упражнение включало в себя двадцать идиом делового английского, разделенных на два столбца по 10 идиом каждый и, таким образом, это упражнение было наиболее трудоемким. 10 идиом в обоих столбцах относились к одним и тем же исходным областям. Учащимся было предложено сопоставить идиомы, исходя из потенциального сходства междуними. Первая цель этого упражнения состояла в том, чтобы проверить, могут ли учащиеся контрольной группы воспринимать какое-либо сходство между идиомами, а вторая цель заключалась в том, чтобы проверить, в какой степени студенты экспериментальнойгруппы вспомнят семантическую мотивацию идиом и смогут применять эти знания соответствующим образом. Две гипотезы, которые мы хотели проверить:

a) Если семантическая мотивация более эффективна, чем простое запоминание в процессе преподавания/изучения идиом, группа В покажетбольше правильных ответов в упражнении 1.

b) Если семантическая мотивация играет положительную роль в освоении идиом, группа Вполучит больше баллов в упражнениях 2, 3 и 4, которые включают в себя более творческие задания в трех различных типах упражнений.

Теперь мы исследуем результаты по двум гипотезам. Анализ данных представлен в следующем разделе.

4. Анализ данных и результаты

Теперь давайте взглянем на результаты экспериментального исследования. Таблица 1 представляет максимально возможное количество баллов за каждое из четырех упражнений, и количество баллов, набранных Группой А и В, соответственно.

Таблица 1:

	Количество баллов за Максимальное количество баллов	ГруппаА	ГруппаВ
Упражнение 1	120 (100%)	102 (85%)	117 (97,5%)
Упражнение2	100 (100%)	58 (58%)	70 (70%)
Упражнение3	60 (100%)	31 (51, 66%)	35 (58, 33%)
Упражнение4	100 (100%)	42 (42%)	63 (63%)

Как показывают результаты, приведенные в таблице 1, студенты экспериментальнойГруппы В показали лучшие результаты во всех четырех упражнениях. Принимая во внимание указанные результаты, рассмотрим две гипотезы. В упражнении 1 обе группы получили высокие баллы. Группа Адала 102 правильных ответа, что составляет 85% возможных 120 ответов. Группа В набрала 117 баллов, что составляет 97,5 процента. Высокие баллы обеих групп в упражнении 1 - 97,5 процента для Группы В и 85 процентов для Группы А - можно объяснить тем фактом, что в упражнении содержались те же идиомы, которые студенты изучали на лекции за 15 минут до начала тестирования. Тем не менее, Группа В превзошла Группу А на 12%. В упражнении 2 показатели были ниже, а именно 70 и 58 процентов для групп В и Асоответственно, поскольку идиомы были новыми для

участников, и им пришлось выполнить более творческую задачу. Тем не менее, Группа Вполучила баллов больше на 12-процентов. Разница в третьем упражнении была несколько меньше: Группа В набрала 58,33 процента, а Группа А - 51,66 процента, и это произошло по двум причинам: это был более сложный вид упражнений, который требовал применения семантической композиционности идиом и общее количество баллов было значительно ниже (60 баллов), чем количество баллов в упражнении 1 (120 баллов) и упражнении 2 (100 баллов). Наконец, самая большая разница была зафиксировано в четвертом упражнении, в котором Группа В набрала на 21 процент больше, чем Группа А. Это расхождение, вероятно, связано с тем фактом, что учащиеся из Группы В были осведомлены о существовании различных исходных областей, которые мотивировали значения идиом. Более высокие баллы, полученные Группой Вв упражнениях 2, 3 и 4, как представляется, подтверждают вторую гипотезу. Подводя итог, Группа Впоказала лучшие результаты во всех четырех упражнениях, с разницей между 6,67 и 21%.

С другой стороны, интересно отметить, что обе группы получили значительно меньше баллов в упражнениях 2, 3 и 4 по сравнению с упражнением 1. Для этого могут быть по меньшей мере две причины. Первой, более очевидной причиной может служить тот факт, что в упражнении 1 студенты были протестированы на все идиомы, которые они изучали на лекции за 15 минут до начала тестирования. Второй, менее очевидной причиной может быть тот факт, что в упражнениях 2, 3 и 4 содержались новые идиомы, и испытуемым приходилось предполагать их значения. Поскольку мы уже знаем, что предположение следует отличать от мотивации [5, 89], более низкие баллы не удивляют. Тем не менее, более высокие баллы, полученные Группой В, указывают на то, что понимание семантической мотивации и когнитивных механизмов может помочь учащимся в процессе освоения идиом.

Основываясь на анализе результатов, возникает соблазн утверждать, что более высокие баллы, полученные Группой В во всех четырех упражнениях, являются результатом знания студентами Группы В концептуальных метафор и существования различных исходных областей, элементы которых отображаются в области БИЗНЕСА. Эти знания помогли им сопоставить идиоматические выражения с большим успехом по сравнению с Группой А. По проанализированным данным очевидно, что существует явная тенденция к более эффективному освоению идиом делового английского при осознании их смысловой мотивации. Очевидно, что полученные результаты ясно показывают, что знание когнитивных механизмов, которые мотивируют семантику идиом, способствует более успешному изучению идиом по сравнению с традиционным обучением посредством процесса «слепого» запоминания.

Заключительные замечания

Несмотря на то, что настоящее исследование было мелкомасштабным и не включало какой-либо углубленный статистический анализ, его результаты все же достаточны для подтверждения вывода о том, что осознание концептуальной структуры идиом делового английского и существования когнитивных механизмов в основе их значений - особенно концептуальных метафор - значительно облегчает освоение идиом делового английского. Принимая во внимание результаты исследования и последующие интервью с субъектами эксперимента, мы можем утверждать, что знание семантической мотивации идиом помогает учащимся успешно изучать эти лингвистические единицы. Это утверждение может быть подтверждено количеством набранных баллов во всех четырех упражнениях, что наглядно демонстрирует, что студенты экспериментальной группы систематически получали более высокиебаллы, чем студенты контрольной группы. С другой стороны, важно подчеркнуть тот факт, что смысловая мотивация идиом делового английского не означает, что значения наблюдаемых идиом полностью предсказуемы [3, 330]. Тем не менее, семантическая мотивация идиом делового английского открывает бесконечные возможности для более полного описания идиоматических значений, что влечет за собой значительные педагогические последствия. В целом, мы надеемся, что этот эксперимент может проложить путь к более систематическому освоению идиом, путем ознакомления студентов с

когнитивными механизмами, которые мотивируют семантику этих лингвистических выражений.

Список литературы

1 Акбаров А. От прагматических знаний к межкультурному пониманию: изучение социально-прагматических вопросов делового мира**.** // Материалы Международного научного симпозиума “Актуальные проблемы перевода в контексте межкультурной коммуникации”. – Алматы, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2017.

2 Gibbs R. W. The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding. – Cambridge University Press, 1994.

3 Kovecses Z., Szabco P. Idioms: A view from cognitive semantics //Applied linguistics. – 1996. – Т. 17. – №. 3. – С. 326-355.

4 Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – University of Chicago press, 2008.

5 Lakoff G. Women, fire, and dangerous things. – University of Chicago press, 2008.

6 Safarov S., Akbarov A. Cognitive Mechanisms of Word-formation Process: Interrelation of Conceptual and Verbal Structures //Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics. – 2016. – Т. 3. – №. 1.

7 Akbarov A. A cross-linguistic application on idioms rendering a conceptual schema //The Journal of Linguistic and Intercultural Education. – 2010. – Т. 3.

8 Boers F., Eyckmans J., Stengers H. Presenting figurative idioms with a touch of etymology: more than meremnemonics? //Language Teaching Research. – 2007. – Т. 11. – №. 1.

Біз, коммуниканттар мәдениетаралық қатынаста үш, яғни әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-прагматикалық және прагматикалық-лингвистикалық деңгейде кездестіретін қиындықтарды жеңе білуіміз керек. Бұл жұмыстың мақсаты іскери ағылшын тілінің идиомаларын оқытуда когнитивті семантиканы қолдану ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Аталмыш жұмыстың теориялық болжамы идиомалар білгілі бір деңгейде когнитивті механизмдермен семантикалық тұрғыдан уәжделген және концептуалды метафора басым болып келеді деген когнитивті пікірге неігзделген. Аталмыш жұмыста метафоралық концептуалдау лингвистикалық сөз тіркестерін қарапайым жаттауға қарағанда, идиомаларды анағұрылым жетік меңгеруге көмектеседі деген гипотезаны тексеру көзделген.

We, communicators, must be aware of difficulties we face in intercultural communication at three different levels; (1) at the socio-cultural level, (2) at the socio-pragmatic level, (3) pragmatic-linguistic level. The purpose of this paper is exploring the possible application of cognitive semantics in the process of teaching and learning the idioms of Business English language. The theoretical assumptions of the present study are based on the cognitive view that idioms, to some extent, semantically-motivated by cognitive mechanisms and more dominant mechanism is the conceptual metaphor. The present research represents an attempt to test the hypothesis according to which the metaphorical conceptualization promotes a more successful mastering of idioms, especially when compared with the simple memorization of the same linguistic expressions.

УДК 378.1.147

E.P. Belyayeva, N.M. Borgul
Shokan Ualikhanov Kokshetau State University
Kokshetau, Kazakhstan
elmira_4284@mail.ru, n-borgul@mail.ru

ALTERNATIVE METHODS FOR ASSESSMENT: THEIR EFFECTS ON ESL STUDENTS' TASK PERFORMANCE

The system of assessment in Kazakhstan is facing a change from traditional testing practices to more authentic assessment of students' learning. Thus the given article is dedicated to the study of methods for alternative assessment (rubrics and portfolio) and their effects on students' task performance. By using alternative assessments, teachers can target students' specific problem areas, adapt instruction and focus on individual students' progress. If applied correctly, alternative assessment can increase achievement by measuring the full range of student abilities.

Key words: alternative assessment, authentic assessment, task performance, rubrics, portfolio.

Assessment is an important issue that is the focus of considerable attention in present-day education. Some teachers claim that traditional tests do not usually reflect students' true content knowledge or abilities, some say that most students are not satisfied with the score or grade they receive for an assignment. Thus the present article attempted to address this problem by studying the effects of alternative assessment methods that are particularly useful in teaching English.

Alternative assessment or authentic assessment has gained popularity in the field of second language teaching during the past few years. Many educators have come to recognize that alternative methods for assessment are an important means of gaining a dynamic picture of students' academic and linguistic development. The main aims of alternative assessment include assessing students beyond the traditional testing and encouraging students to participate in open discussions about standards and criteria of successful task performance [1, 379]. Alternative assessment can also be defined as "any classroom assessment practice that focuses on continuous individual student progress" [1, 173].

Alternative assessment includes a variety of methods that can be used in teaching English. The present article contains the results of the study that was carried out with the involvement of the English department students at Sh. Ualikhanov Kokshetau State University. Two effective methods of alternative assessment were applied in the course of the research: portfolio assessment method and rubrics. A survey was conducted to collect data on students' perceptions of preparing portfolio and providing of rubrics prior to assessment. The students' performance at pre-test (without knowledge of rubrics) was compared to that of the post-test (with prior knowledge of rubrics). The task performance of students was also compared according to the level of exposure to rubrics.

The term "rubrics", has been in use in the field of assessment for more than two decades now. Andrade defines a rubric as "a scoring tool that lists the criteria for a piece of work" and one that "articulates gradations of quality for each criterion, from excellent to poor" [3, 15]. According to Andrade, rubrics are useful for teachers and learners for five reasons:

1. They are useful as tools of teaching and assessment.
2. They help students become more thoughtful judges of the quality of their work and those of their peers.
3. They save teachers' time spent on evaluating student work.
4. They accommodate heterogeneous classes.
5. They are easy to use.

In authentic assessment, the test-takers are required to demonstrate that they are able to complete a particular task that resembles something that they are likely to have to perform in the

target situation [4, 129]. As rubrics are often used to assess students' performance in such authentic tasks, Jonsson and Svingby stress that "effective design, understanding and competent use of rubrics is crucial, no matter they are used for high-stake or classroom assessments" [5, 131].

The importance of rubrics in enhancing students' ability to communicate their ideas effectively, especially in writing, is stressed by Jaidev and according to Jaidev, "knowledge of writing rubrics also helps students become more accountable for their own writing, and it allows them to gain a greater sense of ownership of what they have written" [6]. The significance of instructional rubrics in teaching, learning and assessment is stressed by Andrade, who shows that if carefully designed, rubrics help students to understand the goal of an assignment and support teachers in unbiased grading, giving feedback and assigning more challenging work to students [7].

The objectives of the study were to determine the effects of rubrics on ESL students' performance in authentic writing and speaking tasks and to explore the effects of collecting portfolios on students' self-assessment.

Two groups (group A and group B) of the English department students were involved in the study. There was conducted a pretest which tested students' speaking and writing performance prior to their exposure to rubrics. Rubrics for both oral presentation and writing tasks were designed according to the competencies related to the educational program for the speciality "Translation Studies" and were used to assess the pre-test:

Oral presentation rubrics				
Category	**90-100**	**75-89**	**65-7**	**50-65**
Content	Shows a complete understanding of the topic	Shows a good understanding of the topic	Shows a good understanding of parts of the topic	Doesn't seem to understand the topic very well
Vocabulary	Uses vocabulary appropriate for the purpose	Uses vocabulary which is quite appropriate for the purpose	Uses vocabulary which is not very appropriate for the purpose	Uses vocabulary which is not appropriate for the purpose
Uses complete sentences	Always speaks in complete sentences	Mostly speaks in complete sentences	Sometimes speaks in complete sentences	Rarely speaks in complete sentences
Comprehension	Student is able to accurately answer almost all the questions asked by the teacher and groupmates about the information concerning the presentation/ project	Student is able to accurately answer most questions asked by the teacher and groupmates about the information concerning the presentation/ project	Student is able to accurately answer a few questions asked by the teacher and groupmates about the information concerning the presentation/ project	Student is unable to answer questions asked by the teacher and groupmates about the information concerning the presentation/ project

It is important to point out that the students of both groups were also asked to self-assess their work. Group A was then given the rubrics used to assess the tasks and the rubrics were carefully explained to students. Students were encouraged to ask questions to clarify their doubts about the rubrics. They were often asked to recall and write down the assessment criteria before they did speaking and writing tasks. During the experimental period (six weeks) the students of group A

assessed themselves and the peers by means of assessment criteria (rubrics). Then the tasks of the final test were done in class and were evaluated by the teacher and self-assessed by the students.

Class B was also given the set of rubrics prior to their writing and speaking tasks but the rubrics were not explained to them. By the end of the experimental period they were assigned the same tasks that were given to Class A and were scored using the rubrics and the students self-assessed their work.

As shown in diagram 1, the results of the pre-test of both groups are almost on the same level. The average grade of writing tasks in Group A is 75, in Group B is 73; speaking task in Group A makes 80, in Group B - 82.

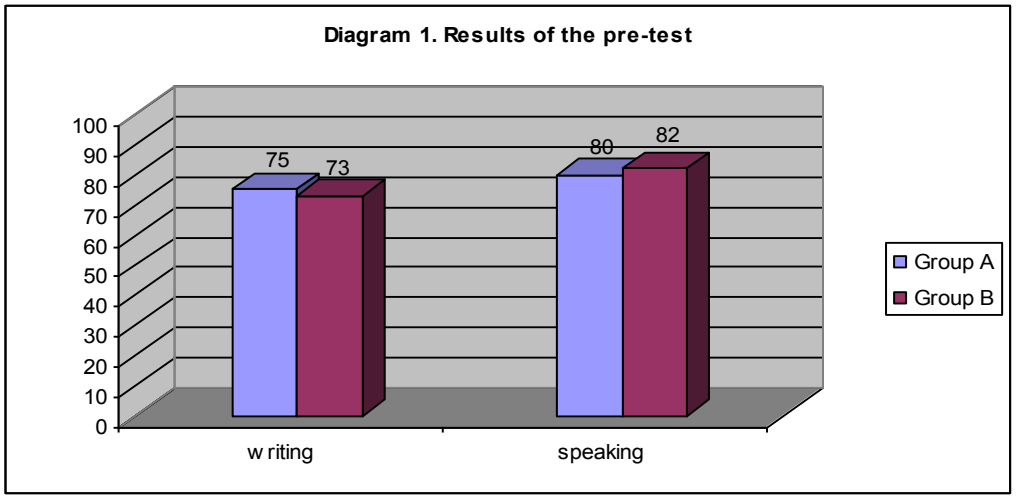

As shown in diagram 2, Group A (rubrics and explanation on the assessment criteria) which received more scaffolding on rubrics than Group B (rubrics with no explanation) performed better in both writing and speaking tasks at the post test. The average grade for writing tasks in Group A increased by about 10 points, in speaking by 14 points.

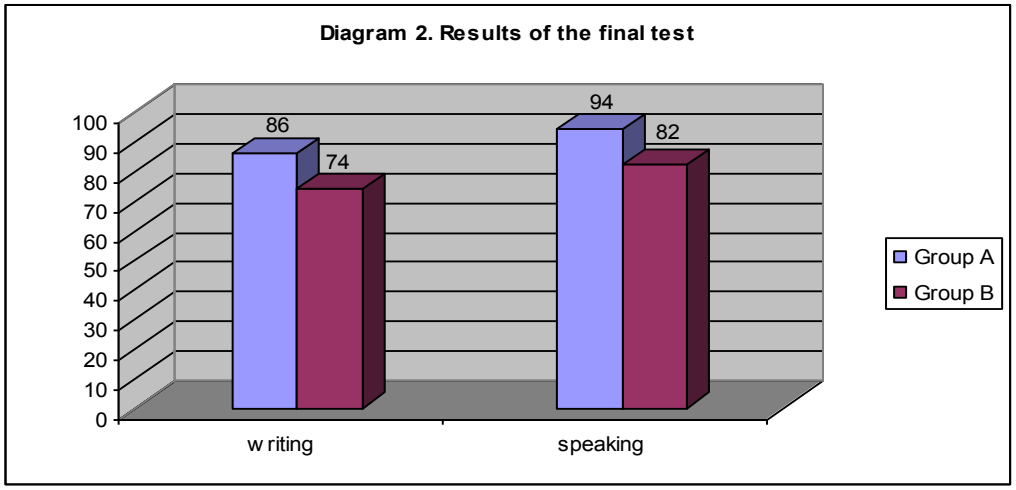

The data analysis given above shows that Group A, which had received rubrics plus explanation of what is meant by each criterion, performed significantly better than Group B, which received the rubric without any explanation. Group A showed a high positive effect of the knowledge of rubrics on students' speaking and writing performance at the post-test. As Andrade points out, "rubrics are not self-explanatory. Students need help in understanding rubrics and their use" [7]. The findings of the present study support this view.

It is necessary to mention that students did not show any interest in any unfamiliar practice like using rubrics for self-assessment unless they are specifically trained to use assessment criteria.

But after rubrics (assessment criteria) were explained and clarified to Group A, the students showed high interest in using the rubrics in self- and peer-assessment, they seemed to be aiming for the highest level in the rubric. This shows that rubrics help students in setting goals and planning that support students' learning. Another finding of the study was that the students' self-assessment which was far different from the teacher's assessment of oral presentation at the first stage of the study, changed considerably in Group A at the final stage. The self-assessment results of this group that had received detailed explanation of the rubrics showed a high correlation with the grades of the teacher at the post-test. Written and oral speech products of Group A show that they made attempts to use the given rubrics and the group became more motivated and more focused than the members of Group B were in their activities. This finding proves that students' self-assessment using a rubric leads to improvement in writing and speaking. Hence, the study shows that careful designing of rubrics and thorough explanation and guidance given to the users of rubrics are necessary if they are supposed to bring positive outcomes in learning and assessment.

One more effective method of alternative assessment (especially self-assessment) is portfolio. Portfolios are practical ways of assessing students' work throughout the entire term/year. Portfolios are defined as a purposeful collection of students' work that exhibits their efforts, progress and achievenments [8]. Portfolio is an excellent opportunity to provide documentation of students' learning activities, ideas and reflections.

Students of group A had been preparing their portfolios during the experimental period and their portfolios were supposed to be used as replacements for midterm testing. The criteria for selecting and assessing portfolios were designed in cooperation with the students of group A. Portfolios included the following: samples of written assignments, student-created presentations, exercise sheets, essays, reports, evaluations that serve as indicators for students' performance. Students of group A had been systematically collecting descriptive records of their work over the experimental time that reflected growth toward the achievement of the curricular objectives.

A survey was conducted to collect data on students' perceptions of preparing portfolio. The survey included 5 questions for students to answer to find out their ideas on preparing a portfolio as a means of assessment. Answers to the question 'What do you think is better as a means of midterm testing: portfolios or traditional system?' students' opinions split into 3 categories: 47% admitted that preparing portfolios is more effective in assessing students' progress though it takes more time and effort to collect portfolio items rather than taking a traditional testing; 28% of students were positive on preparing portfolios, they mentioned that portfolios helped them to reflect on their academic goals, progress and achievement; 25% preferred to be tested by means of traditional system. Another question in the survey asked them to point out some advantages of collecting portfolios. Given below are some excerpts from the students' answers:

Rather than counting the number of right and wrong responses, portfolio gives a picture of our abilities and shows where further improvement is needed.

Collecting portfolio gives a chance to demonstrate the depth and scope of learning without being limited to narrow questions or traditional tests.

Collecting our own portfolio makes us more responsible for our own learning.

The analysis of students' responses makes it possible to point out the following advantages of using a portfolio as a means of assessment:

- ✓ Portfolio assessment develops independent and active learners;
- ✓ Portfolio allows to evaluate the students' strong and weak sides;
- ✓ It allows students to express themselves and to assess their own learning and growth as learners;
- ✓ It encourages students to think of creative ways to share what they are learning;
- ✓ It encourages teachers to change their instructional practice and it is a powerful way to link curriculum and instruction with assessment;
- ✓ It can also encourage students to take responsibility for their own learning.

Portfolios may be used to teach and learn a range of outcomes. They may provide a continuous feedback to students and demonstrate competencies related to the curriculum of the

speciality. Besides, it also encourages students to participate in the assessment process actively and to make an effective communication with the teacher and peers. As portfolio assessment places student at the center of the teaching process, it enables students to direct teaching. Some disadvantages, which have also been mentioned, make it difficult to use portfolios as a means of assessment, but if completed appropriately they provide detailed information about students' development in the learning process to the teacher, parents and students themselves.

According to the results of the study such alternative assessment methods as portfolios and rubrics make it possible for teachers to create fair and reliable assessment measures of the content knowledge and skills of the ESL students at all stages of the English language acquisition. Knowledge of rubrics and using rubrics for self-assessment have the potential to improve learning and achievement, New assessment approaches and strategies such as portfolios and grading rubrics are intended to become adaptable, useful, and realistic for teachers who are aimed at creating meaningful and effective assessment experiences for ESL students.

References:

1 Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Pearson Education Limited, fourth edition, 2007.

2 Gower R., Phillips D., Walters S. Teaching Practice. A Handbook for Teachers in Training. Macmillan Education, 2005.

3 Andrade H.G. Using Rubrics to Promote Thinking And Learning. Educational Leadership, 2000.

4 O'Malley J.M., Valdez P.L. Authentic Assessment for English Teachers: Practical approaches for teachers. London: Addison-Wesley, 1996.

5 Jonsson A., Svingby G. The Use of Rubrics: Reliability, Validity and Educational Consequences. Educational Research Review 2: 130-144, 2007.

6 Jaidev R. Rubrics-Based Writing: Liberating rather than Restricting in Many Contexts. ELTWO Online. Available from http://blog.nus.edu.sg/eltwo/files/2014/06/Rubrics-based-Writing_editforpdf-1a0neat.pdf

7 Andrade, H.G. Teaching with rubrics. College Teaching, 53(1). Available from https://www.researchgate.net/publication/238684324_Teaching_With_Rubrics_The_Good_the_Bad_and_the_Ugly

8 Herman J.L., Aschbacher P.R., Winters L. A Practical Guide to Alternative Assessment. Available from http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED352389.pdf

В системе оценивания достижений учащихся в Казахстане происходит переход от традиционных форм оценивания к альтернативным. В данной статье рассматриваются альтернативные методы оценивания (портфолио и критериальное оценивание) и их влияние на достижения учащихся. Обращаясь к альтернативным методам оценивания, преподаватель может выявить проблемные области в знаниях, пересмотреть свой подход к подаче материала и сфокусировать внимание на достижениях каждого студента. При правильном использовании альтернативные методы позволяют оценить весь спектр умений и навыков студента и достичь значительных результатов в процессе обучения.

Қазақстанда оқушылардың жетістіктерін бағалау жүйесі дәстүрлі бағалау түрінен бағалаудың баламалы қалыбына көшуде. Бұл мақалада бағалаудың баламалы (портфолио және критериалды бағалау) түрінің оқушы жетістігіне әсері қарастырылады. Бағалаудың баламалы түрі арқылы оқытушы білім алушының проблемасын анықтайды әрі әр студенттің жетістікке жетуіне назар аудара отырып, материалды берудің әдіс-тәсілдерін қайта қарастырады. Аталған баламалы бағалау түрін дұрыс қолдану арқылы оқу үдерісінде белгілі нәтижеге қол жеткізуге болады, студенттің барлық алған білімін, білігін бағалай алады.

ӘОЖ: 802.0:001.4:001

Г.Р. Нұрекешова
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемелекеттік университеті
Қызылорда, Қазахстан

ЕРЕСЕКТЕРГЕ АРНАЛҒАН ОҚУ КУРСТАРЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫН ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Ересектерге арналаған оқу курстарының кең таралуы қазіргі таңдағы қоғамдағы қажеттіліктер мен сұраныстардың артуынан болып отыр. Заман сұранысына ие әртүрлі бағытта ашылған оқу курстары қазіргі таңның сұранысын барынша қанағаттандырып жатырғаны сөзсіз. Бәсекеге қабілетті маман иесінің жан-жақты білікті азаматтар қатарынан көрінуіне ықпал етерлік ересектерге арналған курстардың алар орны қазіргі таңда өте зор. Саналы елдің азаматы болашақтың бағдарынан орын алу үшін бар мүмкіндіктерді пайдаланып, тиісінше білімді, интеллектуалы жоғары, сұраныс аймағындағы мамандықтарды игеріп кете алатындай жағдайы бар, сындарлы саясаттың мәні мен құндылығын айқындай алатын тұлға ретінде қалыптасуына құқылы. Бұлда болса адамзаттың жеке тұлға ретінде әлеуметтік ортада қалыптасуына ықпалын тигізері мәлім.

Кілт сөздер: халықаралық нарық, құзыреттіліктер, халықаралық стандарттар, білік дағдылары, тілдік бірліктер, заттық жағдаяттар, грамматикалық құрылым.

Қазіргі кезде адам өмірінде болып жатқан жаһандану процестері, экономиканың дамуы, қоғамның жаңаруы, тіл мен қоғамның және тіл мен мәдениеттің екі жақты байланыстарына жаңаша көзбен қарауды талап етеді. Жаңа әлеуметтің мәдени кеністіктің пайда болуы білім беру жүйесінің алдына халықаралық қарым-қатынастарды нығайтуды жүзеге асыра алатын мамандар дайындауды мақсат етіп қоюда. Ағылшын тілін басқа мәдениетті таңдаудың негізгі құралы ретінде пайдалану, сол тілде сөйлейтін елдегі құбылыстардың мәнін түсінуді қажет етеді.

Тіл - үнемі өзгеріп, дамып отыратын құбылыс. Қоғам, ғылым, өнер және адам әрекетінің басқа өрістерінің дамуымен қатар тілде де үлкен өзгерістер болып отырады. Ересектерге арналған оқу курстарындағы оқытушының міндеті - үйренушіге тілдің тек белгілі, тұрақты бірліктеріне сүйеніп қана қоймай, жаңадан пайда болған, өзгерген жағдайларда өз бетінше әрекет етуге қалыптастыру болып табылады. Тілдегі болып жатқан өзгерістерге сәйкес тілдік материалды оқыту да өзгерді.

Нарықтық экономикаға көшу, кәсіпорынның сыртқы нарыққа шығуына мүмкіндік берді, сондықтан да ұйымдар экономика, сыртқы экономика және қаржы саласы бойынша басшылар мен қызметкерлер санын кеңейтті. Ал осының бәрі халықаралық қарым-қатынас тілі болып табылатын ағылшын тілінсіз мүмкін емес.

Шетел тілдерін, оның ішінде ағылшын тілін білу қазіргі уақытта маңызды кәсіби талап болып отыр. Шет мемлекеттерде немесе шетел серіктестерімен жұмыс жасау ағылшын тілін жоғары деңгейде білу арқылы ғана мүмкін. Ал жихангездік базалық білімді талап етеді. Қызықты, әрі жоғары төленетін жұмысқа тұру үшін ағылшын тілін білудің де маңызы өте зор. Міне осындай талап-тілектерге барынша жауап беруге тырысатын білім орталықтары сұранысқа ие. Ересектерге арналған оқу курстарында ағылшын тілін үйрету бағдарламалары әртүрлі деңгейдегі құзыреттіліктерді топтастырады:

- халықаралық нарыққа шығатын қарқынды дамып келе жатқан компаниялардың қызметкерлеріне арналған корпоративті ағылшын тілі курстары ұйымның салалық қажеттілігіне байланысты қалыптастырылады;

- жеке сабақтар – ересектерге арналған жекелей оқу нысаны түрлі тапсырмаларды шешу тиімділігін арттырады: шетел тілін меңгеру деңгейін арттыру, жеке мәселелерді шешу,

кәсіби тілді үйрену, шетелде жұмыс жасауға немесе іссапарға қажетті деңгейдегі тілді меңгеру және білік дағдыларын жүзеге асырады;

- 6 және 12 адамы бар топтардағы сабақтар білімді арттыруға, ағылшын тілін қолдануды кеңейтуге бағытталады;

- балаларға арналған ағылшын тілі (Funny English for Kids) – бұл балаларда тіл кедергілерін алып тастаудың бірегей әдісі. Сабақтар ойын ретінде орындалады және үй жұмысын орындауды талап етпейді. Сабақ барысында балалар шетел тілін үйреніп, шетел мәдениетімен танысады.

Ересектерге арналаған оқу курстарындағы сабақтар білім алушылардың теориялық материалдарды, оқылып отырған курстың негізгі ұғымдарын меңгеру деңгейін, іскерлік, дағдылардың, оқу-танымдық іс-әрекет тәжірибесінің қалыптасқандығын анықтап, оқыту технологиясына қандайда бір өзгеріс, оқу процесіне түзету енгізу мақсатында өткізіледі.

Оқу курстарындағы жүргізілетін оқу сабақтарының түрлері:

- ауызша сұрау (мазмұндама, шығарма жазу, мысалдар келтіру, ситуацияларға негіздеу, т.б.)

- сынақ, тәжірибелік (зертханалық): сынақ, практикумдар, өзіндік бақылау жұмыстары, т.б.

Оқу курстарында оқу сабақтарының түрлері тұтас бөлімдерден кейін, жаңа тақырыптарды өткен соң өткізіледі. Сабақ барысында білім алушылардың өз білімін, іскерлік, білік дағдыларын танымдық-тәжірибелік іс-әрекетте, әр түрлі оқу жағдаяттарында қолдануға дайындығы айқынырақ көрінеді. Бақылау сабақтарын өткізгеннен кейін білім алушылардың білім, іскерлік, білік дағдыларындағы, оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруындағы кемшіліктер анықталып, оларды талдап, жоятын арнайы сабақ өтеді, білім алушылардың және мұғалімдердің іс-әрекеттеріне керек болса түзетулер енгізіледі.

Білім беру орталықтарында шетел тілдерін меңгерудің European Common Frame Work жалпы Еуропалық біліктіліктерге сәйкес 6 деңгейлі халықаралық стандарттар жүзеге асырылады:

- қарапайым деңгей (A1 және A2);

- тіл игеру деңгейі (B1 және B2);

- еркін игеру деңгейі (C1 және C2).

Тіл үйренушілерді қабылдауда алдымен олардың білім деңгейлері анықталып, сатыланады, мысалы: Beginner (I do not understand or speak English), Elementary (I can understand a little and can speak a few words), Pre-Intermediate (I understand quite well. I can speak in familiar situations. I can read simple English, but I find writing difficult), Intermediate (I can speak well, but not fluently. I understand most spoken English. I can read fairly well. I can write simple sentences, but make mistakes), Upper Intermediate (I understand almost all spoken and written everyday English. I can speak confidently, even in unfamiliar situations and my writing is quite good), Advanced (There are occasional errors or misunderstandings. Generally I communicate clearly and effectively in both spoken and written English).

Оқу курстарында деңгейлерге бөлінген Beginner-ден бастап Advanced-ке дейінгі барлық деңгейлерге бағытталған сабақ түрлері, Conversational English, Business English, балаларға арналған ағылшын - Funny English for Kids, TOEFL, IELTS емтихандары мен Ұлттық Бірыңғай Тестілеу емтихандарына дайындық ретіндегі сабақтар түрінде жүйеленіп, өткізіледі.

Оқу курстарында ағылшын тілін оқытудың дәстүрлі түрлері аясында оны шетел тілі ретінде қарастыруда «контексті тәсілді» атауға болады. Мұнда барлық грамматикалық ережелер нақты контекстерден алынған – ауызша және жазбаша әртүрлі қызметтік түрлерде мысалдармен безендіріледі.

Болашақта аз дегенде мектеп, институт, шетелдің ірі компаниясында жұмыс күтіп тұрғандарға ұсынылатын оқу курстарында іскерлік қарым-қатынас лексикасына, арнайы терминдерге және грамматикаға аса назар аударылып, арнайы сабақтар топтастырылады. Сонымен қатар CD-ға жазылған жаңа сөздер мен жаттығулар сөздерді дұрыс айтуға үлкен

септігін тигізеді. Мысалдардан берілген тілдік құбылыс әртүрлі контексте, тіл иелерінің сәйкес коммуникативті жағдайларда тіл бірліктерін қалай қолдануына байланысты алынғанын көруге болады. Бұл контекстер тіл үйренуші берілген форма қашан және қайда қолдануы туралы өзі қорытынды жасай алатындай таңдалуы тиіс. Бұрын мысалдар көркем әдебиеттерден алынып, құрастырылады. Оқу курстарында ағылшын тілін үйренуші сөйлеуде немесе жазуда ағылшын классиктерінің шығармаларынан үнемі үзінді келтіріп жүргендей жиірек сөйлеп, жазудың амалдарын үйренеді. Бір сөзбен екінші сөздің басын қосу үшін грамматиканың қажеттілігі өте зор. Грамматиканың құрылымдарын үйрете отырып, тілдік қарым-қатынаста қолданудың ерекшеліктерін ыждағаттылықпен сауатты үйрету сабақ берушінің тікелей міндетіне кіреді. Грамматика (грек тіліндегі grammatike (techne) - әуел баста әріптерді оқи алу және жаза білу өнері, латын тіліндегі «gramma» – әріп деген мағынаны білдіреді):

1. тілдің ішкі (граммат.) құрылысы, яғни сөз тудыру, сөзжасам тәсілдерінің морфологиялық, сөз таптары мен түрлену формаларының, категорияларының, сөздің бір-бірімен байланысуы, сөз тіркесінің, сөйлем құрлысының жүйесі;

2. тілдің грамматикалық құрылысын, оның заңдылықтарын зерттейтін, яғни тілдегі сөз таптарын, олардың түрлену жүйесін, грамматикалық тұлғалары мен категорияларының, сөздің бір-бірімен тіркесу тәсілдері мен түрлерін, сөз тіркестері құрлысын, сөздердің сөйлемдегі қызметін, сөйлем жүйесін зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Ересектерге арналаған оқу курстарында ағылшын тілін оқытудың дәстүрлі түрінде тілдің құрамдас бөліміне, дәлірек айтсақ, грамматикалық, лексикалық және фонетикалық құрамына көбірек тоқталған жөн. Коммуникативті емес жаттығуларға - яғни өзгерту, ауыстыру, тілдік бірліктерді орнына қою сияқты шарттардағы жаттығуларға көбірек көңіл бөлінеді. Контекстерде грамматикалық құрылым, ондағы жаңа сөзбен басқа сөздердің барлығы оқушыларға бұрыннан таныс болуы қажет. Сонда оқушының назары жаңа сөздерге аударылады. Яғни грамматикалық материалды түсіндіруде қазақша мысал келтіріп, берілген мысалды ағылшынға аударып, екі тілдегі ұқсастық пен айырмашылықтарға тоқталған жөн. Содан кейін ағылшын тілінде жасалу жолын (ерекшелігін түсіндіріп өтетін грамматикалық материалды бекіту үшін, практикалық жаттығулар көп жасалу керек, мүмкін болса, көбіне білім алушылардың өз өміріне байланысты мысалдар келтірген жөн. Білім алушыларды міндетті түрде сұрақ қоюға, сұраққа жауап беруге үйрету керек, мысалы: Who is your best friend? What do you do? How are you? Where are you from? When are you going to fly by plane? Оқу курстарына тілін жаттықтыруға келген әрбір білім алушыға осындай сұрақтар төңірегінде ауызекі сөйлей алатындай және сұрақтарды өрбітерліктей мүмкіндіктер берілуі тиіс.

Мысалы: *The children are playing in the yard now.* – деген сөйлемді алатын болсақ, сөйлемдегі әр сөзге қойылатын арнаулы сұрақтарын анықтап алған жөн. Сонда білім алушылар сөйлемдегі артикльдің, жалғаудың көмекші етістіктің орнын ауыстырып алмайды. Қысқасы, грамматикалық материалды өткенде, негізінен, ана тілімен салыстыра түсіндірген тиімді, оның ана тіліндегі біліміне сүйенген жөн. Білім алушы бұл тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жете білгенде ғана, ол тілді дұрыс та, тез игере алады. Демек шетел тілін оқыту барысында білім алушыларды тілдік материалмен таныстырып қана қою жеткіліксіз, оларға оның қалай қолданылатынын көрсетіп, дұрыс айтуға, жазуға, оқуға дағдыландырып төселдіру керек. Сабақ барысында тіл үйренушілерге ағылшын тілі грамматикасын көбіне видео материалдармен, көрнекілік құралдармен, кесте, тізбелер топтамасымен жүйелі түрде түсіндіру жұмыстары әрқайсысына жеке-жеке жүргізілсе нәтиженің айқын болары сөзсіз.

Ауызша сөйлеуді дұрыс жолға қою үшін ең әуелі білім алушылардың шетел тілінен сөз қорын дұрыс жинақтауына көңіл бөлу керек. Білім алушылар әр сабақта өтілетін жаңа сөздерді жазып алып, жаттауы міндетті. Тіл үйренуші сабақта тілді қалай үйренудің, қалай сөйлеудің жолдарын үйренсе, үйде, сабақтан тыс кезде көп оқыса білімі сөйлеу дағдысы бай болары сөзсіз. Ауызша сөйлеуге білім алушыны дұрыс жаттықтырудың тағы бір түрі

үйренген материалды жаңа материалға ауыстырғызып дағдыландыру. Өтілген материалды, сөздерді түрлі ситуацияға байланысты өзгерте отырып қолдануға дағдыланса сөйлеу қабілеті мығымдала түседі. Ауызша сөйлеуге үйрету үшін қажетті жағдаяттарды мынадай жолдармен жасауға болады:

а) «Imagine please that you are in …» және «Try to dream as …» деген сияқты т.б. тапсырмалар арқылы ситуациялар құру.

ә) Белгілі бір ситуацияны жасайтын сурет немесе ситуацияны дамыта, күшейте түсетін суреттер тізімін қарап, соның көмегімен сөйлеу;

б) Білім алушыны қоршаған ортадағы, күнделікті өмірдегі болып жатқан жағдайына ұқсас, сәйкес келетін жағдаяттарды сипаттау.

Жағдаяттардың екі түрі бар: заттық және қарым-қатынастық жағдаяттар.

Заттық жағдаяттар - білім алушылар жанұясын, үй-жайын, дос-жарандарын және т.б. өзіне жақындарды суреттегенде пайда болса, қарым-қатынастық жағдаяттарда - тіл үйренуші өзінің жеке көзқарасын, ой пікірін және шешемін келесі бір адамға еш риясыз бөлісу арқылы қарым-қатынасқа түседі.

Түрлі дидактикалық материалдар қолдану сабақ процесін қалыпты жағдайда өткізуге көмегі зор, атап айтқанда төмендегідей оқу материалдары ағылшын тілі грамматикасын ересек топ өкілдеріне грамматикалық қателерді жасамауға, көріп тану арқылы білім, білік дағдыларын жетілдіруге, танымның қалыптасуына мүмкіндік береді.

Ересектерге арналған оқу курстарында тіл үйренушілерге дәстүрлі оқытудан кейін ілесе пайда болған «Коммуникативті оқыту» тәсілі ағылшын тілін шетел тілі ретінде оқытуда маңызды орын алады. Үйренушілерге тиімділігі жөнінен бұл тәсіл барлық сөйлеу әрекеті түрлерінде қатынас дағдыларын игеру туралы мақсатты көздейді. Білімді, ептілік пен дағдыны анықтауды, қалыптастыру әдістерін, бақылау мен бағалауды қамтиды. Шетел тілдерін оқытудағы бұл жетілген жүйе бұрын да педагогикалық қоғамдастықпен қабылданған болатын және қазір де оның бір бөлігі болып саналады.

Оқу курстарында ағылшын тілін үйретуде коммуникативті-бағдарлы оқыту тәсілін тәжірибеге енгізу қарқынды хабарламалармен алмасуға, ғылым мен техника саласындағы жаңа ойлар мен пікірлерді қарастыруға, мәдениет саласындағы үлкен жетістіктермен алмасуға әкелді. Әртүрлі іс-әрекет өрісіндегі мамандармен алмасу қарқыны өсті. Осы жолдардың бірі бойынша, тіл үйренушілер қарым-қатынас жүргізуде белгілі коммуникативті міндеттерді орындау арқылы аталған тәсіл аясында оқытылады. Бұған қоса оқытушының түсіндіруі немесе әдеттегі практикалық жаттығулар барынша ықшамдалған. Бұл тәсілді “Strong Communicative Approach” деп атайды.

Екінші ұсыным бойынша, тұл үйренушілер оқытушы түсіндірмесімен жүргізілетін әдеттегі жаттығулар мен тапсырмаларды орындайды. Оқыту процесінде қажетті тәсілді таңдау көбіне тіл үйренушілердің өз қажеттіліктеріне байланысты оқу сатысы және үйрену деңгейі арқылы анықталатыны мәлім. Сөйтіп бастауыш топтар үшін (Elementary) тікелей тәсілді қолдану мүмкіндігі өз ана тілін оқып үйренгенде қолданылатын тәсілдер мен қалыптасқан тілмен қоса қолданылады.

Басқа пікірлерге байланысты, мұндай деңгейдегі тіл үйренушілер сабақта оқытушының сілтемелерін мұқият тыңдап, көрнекіліктер немесе оқытушының қимылы арқылы түсініп, нұсқауларды орындаулары керек. Мұндай сабақтар жеткілікті түрде көп уақыт алуы мүмкін, бірақ бірте-бірте оқытушы сілтемелері күрделенеді де оған бірнеше сөйлемдер немесе грамматикалық күрделі құрылымдар қосылады. Мұндай әдісте тіл үйренушіден ауызша сөйлеу оның өзі қаламайынша немесе ол өзі дайын болғанша талап етілмейді (“Total Physical Response”).

Ағылшын тілін қарым-қатынас тілі ретінде барынша ерте қолдану “Community Language Learning” нұсқасында ұсынылады. Бұл тәсіл ағылшын тілін үйренуші ересек адамға тән барынша аз қобалжу мен тынышсыздықты туғызбай, кез келген тақырыпта қызығушылық тудыратын әңгіме жүргізуде қолданылады. Тіл үйренушілер бір-біріне қарама-қарсы отырады да оқытушы олардың артында тұрады. Егер тіл үйренушінің бірі

бірнәрсе айтқысы келсе ол оқытушыға белгі беріп шақырады да оған өз ойы туралы ана тілінде жәй айтады. Оқытушы ол фразаны ағылшын тіліне аударып, сыбырлап айтады. Үйренуші фразаны бірнеше рет қайталайды да, оны дұрыс айтуға машықтанады. Аз уақыттан кейін, яғни сөйлем жеткілікті дұрыс айтылғанда, үйренуші оны дауыстап айтады. Бұл сөйлем бір уақытта, мысалы, таспаға жазылып отырады. Егер әңгімені жалғастыру керек болса осы үлгі қайталанады. Осылайша барлық талқылау жәй және біртіндеп құрастырылады да жазылып отырады. Араға аз уақыт салып талқылауға үзіліс жасалады да, осы диалогта кездесетін тілдік құбылыстарды түсіндіру басталады, оның ішінде грамматикалық ереже және құрылымдар, лексикалық бірліктер талданып, қарастырылады.

Коммуникативті-бағдарлы білімі жоғарырақ деңгейдегі ересек тіл үйренушілер үшін "Task-Based Learning" тәсілі қолданылады, яғни, күнделікті өмірге керек және қажетті ептілікті қамтитын жұмыс түрінің негізінде оқыту тәсілі алынуы мүмкін. Коммуникативті міндеттер осындай тапсырмаларға дайындық кезінде, оларды орындауда және оны жан-жақты талдауда шешіледі. Сырттай қарағанда бұл тәсіл жобалы әдістемені еске түсіреді, бірақ мұнда шешілетін міндеттер барынша қарапайым – мысалы, шет мемлекетке саяхат ұйымдастыру, шетелге жолдамамен жұмыс жасауға даярлық жұмыстарын жүргізу барысы, іскерлік саяхат жасау, отбасылық саяхат және т.б. Жоғарыда келтірілген әдістемелерге шолу ағылшын тілін оқытудың тәсілдері толық және жеткілікті емес екендігін көрсетеді. Қазіргі уақытта ағылшын тілін оқытудың жобалы және әлеуметті-мәдениетті әдістері, құзырлылық әдістері қолданылып жүр. Дегенмен ағылшын тілін оқыту әдістемесінде білім мен қазіргі заманғы тенденцияларды қолдану оқытушы жұмысын қызықтырақ етіп, түрлендіре түседі.

Ағылшын тілінің грамматикасын үйретуде жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан-жақты қолдану, оқытушының көптеген қызметтерін жеңілдетіп, уақытты ұтымды пайдалануларына мүмкіндік береді. Оқыту жүйесіндегі түрлі бағдарламалар арқылы тіл сабақтарының грамматикалық бөлімін меңгертуде ақпараттық технологиялардың алатын орны зор. Интернет желісінің көмегі арқылы білім алушылар грамматикалық, лексикалық, фонетикалық жаттығулар, оқуға және грамматикаға арналған тесттермен жұмыс жасай алады. Ересектерге арналаған оқу курстарында грамматиканы үйретудің сабақ барысына арналған түрлі әдіс-тәсілдері жүйелі қолданылған жағдайда тіл үйренушілерге жеңіл қабылдауына мүмкіндік береді. Түрлі көрнекіліктердің, аудио-видео материалдардың дұрыс сұрыпталған нұсқаларымен жұмыс жасаған курстың тіл үйренушілерінің таным қабылдаулары жан-жақтылықты талап етеді.

Ересектерге арналған оқу курстарынан ағылшын тілін үйреніп шығу үшін әрине алдымен адамға өз-өзіне сенімділік қажет және сенімділік бар жерде өз мақсат-мүддесіне жетудің жолдары айқын болатыны әдістемелік тұрғыдан жасалған қорытындыға негіз болып отыр.

Сұранысқа ие әртүрлі бағытта ашылған оқу курстары қазіргі таңның сұранысын барынша қанағаттандырып жатыр, себебі әрбір азамат бәсекеге қабілетті маман болып, болашақтың бағдарынан орын алу үшін бар мүмкіндіктерді пайдаланып, тиісінше білімді, интеллектуалы жоғары, сұраныс аймағындағы мамандықтарды игеріп кете алатындай жағдайы бар, сындарлы саясаттың мәні мен құндылығын айқындай алатын тұлға ретінде қалыптасуына құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 Шетел тілін оқыту әдістемесі. – 2007ж. – №5. – 6-8 б.

2 Шетел тілін оқыту әдістемесі. – 2008ж. – № 4. – 27 б.

3 Мектептегі шет тілі. – 2006 ж., – №3. – 44 б.

4 Иностранные языки в школе. – Москва, 2000. – С. 79.

5 Китайгорская Т.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языком. – М., 1986. – С. 78.

6 «Ізденіс» журналы. – 2005ж. – № 1. – 125 б.

7 Амандықова Г., Мұхтарова Ш., Баймұқанова Б., Бисенғалиева А. Шет тілін оқыту

әдістемесі: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2007. – 168 б.

8 Программно-методические материалы для общеобразавательных учебных заведений. Инностранные языки. Начальная школа.-3-е изд, стереотип. – М.: Дрофа, 2000. – 160 с.

9 Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речего высказывания. – М: Наука, 1969. – 308 с.

Широкое распростронение учебных курсов для взрослых проявлено увеличением общественных спросов и потребностей. Учебные курсы, открытые в разном направлении и отвечающие современным требованиям несомненно удовлетворяют нынешний спрос общества. Велика значимость учебных курсов для взрослых, способствующих повышению конкурентноспособности квалифицированных специалистов. Гражданин разумной страны вправе формироваться как умная и интеллектуально развитая личность, способная определить значения и ценности конструктивной политики, овладеть специальностями в востребованных областях. Это свидетельствует о том, что данные курсы влияют на формирование человечества как личности в социальной среде.

The wide distribution of training courses for adults is manifested by the increase in public demand. Training courses open in different directions and it meets modern requirements undoubtedly satisfy the current demand of the society. The importance of training courses for adults contributing to the increase of competitiveness of qualified specialists is great. A citizen of a reasonable country has the right to be formed as a clever and intellectually developed personality, capable of determining the values and values of constructive policies, mastering specialties in demanded areas. This indic

УДК: 37.09

З.К. Омарова
КГУ им. А.Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казахстан
izaura2302@mail.ru

ВОЗМОЖНОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ И ФОРМ ОБУЧЕНИЯ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИЯЗЫЧИЯ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Идея формирования поликультурной компетентности у студентов вуза лежит в основе современного иноязычного образования в Республике Казахстан, что обусловлено тенденциями дальнейшего развития поликультурного казахстанского общества и тенденциями интеграции в мировой образовательный процесс. Новые требования к уровню подготовки кадров и потребность рынка сформировали социальный заказ на подготовку высококвалифицированных конкурентоспособных специалистов, обладающих умением гибко и нестандартно мыслить; применять новое в своей деятельности, профессионально мыслить, обладающих способностью к самообразованию и мотивацией обучаться в течение всей жизни, что актуализировало поиск и внедрение инновационных методов и форм обучения в условиях реализации полиязычия в вузе. Указанные задачи получения принципиально новых образовательных результатов могут быть решены путем обновления содержания образования, внедрения инновационных технологий в образовательный процесс.

Поликультурная компетентность; инновации; принципы реализации инновационных технологий

В основе современного иноязычного образования в системе высшего учебного заведения в Республике Казахстан лежит идея формирования поликультурной компетентности у студентов, что обусловлено инновационными тенденциями развития современного мобильного полиязычного общества в Республике Казахстан. Инновационные процессы сопровождают весь процесс образования в условиях высшего учебного заведения, инновационные технологии внедряются в обучения видам речевой деятельности иностранного языка.

В Республике Казахстан решены задачи перехода к новым социально-экономическим условиям, что повлекло за собой серьёзные изменения в обществе и образовании. Мировые тенденции развития общества оказывают влияние на социальные процессы, происходящие в нашей стране, тенденции глобализации, интеграции, информатизации оказывающие влияние на педагогическую теорию и практику, способствуют смене подхода в системе образования Республики Казахстан и к организации образовательного процесса в организация высшего образования, в частности. Этот процесс сопровождается внедрением новых образовательных стандартов, направленных на реализацию модели подготовки специалистов на основе компетентностного подхода. Новые требования к уровню подготовки кадров и потребность рынка сформировали социальный заказ на подготовку высококвалифицированных конкурентоспособных специалистов, обладающих умением гибко и нестандартно мыслить; применять новое в своей деятельности, профессионально мыслить, обладающих способностью к самообразованию и мотивацией обучаться в течение всей жизни. Профессиональная компетенция в сфере иноязычного образования сформулирована в рамках формирования полиязычной компетенции на основе готовности к коммуникативному активно-деятельностному взаимодействию с окружающим миром.

Таким образом, критериями эффективности современного полиязычного образования в условиях ВУЗ, помимо формирования общечеловеческих ценностей и готовности к адаптации выпускников к современным условиям труда, и такие профессиональные компетенции, как способность и готовность корректно вступить и грамотно поддержать межкультурный диалог с позиций собственной национально-культурной идентичности.

Мы полагаем, что указанные задачи получения принципиально новых образовательных результатов могут быть решены путем обновления содержания образования, внедрения инновационных технологий в образовательный процесс.

Педагогическая инновация определяется как нововведение в педагогическую деятельность, направленное на повышение эффективности образовательного процесса, способствующее изменению содержания и технологии обучения и воспитания [1].

Исходя из требований общества к компетентности современного специалиста, внедряемые инновационные технологии должны быть ориентированы, прежде всего, на развитие личности, повышение ее коммуникативной активности и творческих способностей, расширение использования методов самостоятельной работы студентов, самоконтроля, использование активных форм и методов обучения.

Сформулированные цели и задачи успешно решаются в рамках внедрения информационно-коммуникационных технологий обучения и личностно-ориентированных технологий в условиях дистанционного обучения.

Как показали результаты исследования, на решение вопросов формирования поликультурной компетентности у студентов влияет содержание предметных дисциплин [2, с. 112], что позволило поставить задачу обогащения предметных дисциплин поликультурным содержанием. Решение задачи формирования готовности к коммуникативному активно-деятельностному взаимодействию с окружающим миром в рамках иноязычного образования видится в усилении коммуникативной направленности обучения. (В работах Екибаевой Н.А., Кунанбаевой С.С., Ниязовой А.Е., H. Boyer, S.Savignon; Н.В. Елухиной, П.В. Сысоева, и др.). Решение задачи развития способности к самообразованию и формированию мотивации обучаться в течение всей жизни видится в реализации дистанционного обучения. В соответствие со стратегиями высшего образования

Закон «Об образовании» в Республике Казахстан, определяет дистанционные технологии обучения, как «обучение, осуществляемое с применением информационных и телекоммуникационных средств при опосредствованном (на расстоянии) или не полностью опосредствованном взаимодействии обучающегося и педагогического работника» [3].

Таким образом, дистанционное обучение, как форма организации самостоятельной учебно-познавательной деятельности студентов, решает вопросы предоставления неограниченных возможностей электронных способов обучения для студентов, задачи обучения в течение всей жизни, а также задачи самоорганизации и управления самостоятельной учебно-познавательной деятельностью обучающихся[4].

Организация педагогического взаимодействия на основе личностно-ориентированного обучения строится с субъектной, личностной позиций и направлено на развитие личности, способной к свободомыслию, творчеству, самостоятельному поиску и выбору. В организации образовательного процесса на основе личностно-ориентированного подхода (работах Е.В. Бондаревской, А.Ю.Белогурова, В.И. Слободчикова, И.С.Якиманской), педагог переориентируется на выполнение функции диагностики и организации помощи в развитии личности студента. Мы, также считаем, что в основе инновационных технологий в сфере языкового поликультурного образования должен лежать деятельностный подход (разработан в трудах Л.С. Выготского, А.Н. Леонтьева, А.В. Петровского, С.Л. Рубинштейн), в основе которого лежит идея, что становление и развитие личности происходит в деятельности. В условиях дистанционного обучения личностно-деятельностный подход может быть реализован на основе метода проектов.

Кроме того, мы считаем необходимым условием реализации инновационных технологий в условиях поликультурной направленности иноязычного образования ориентированность на принципы:

1) принцип поликультурной направленности, в основе которого лежит идея обогащения учебного материала культурологической составляющей;

2) активизации, в основе которого лежит развитие профессионально-познавательной активности студента;

3) принцип профессиональной направленности, в основе которого лежит организация учебного процесса, на специально отобранном материале, максимально приближенном к успешной профессиональной деятельности;

4) принцип интеракции в основе которого лежит организация учебного процесса с опорой на эмоциональную, аффективную сферу сознания.

Использование в проектировании инновационных педагогических технологий, ориентации выявленных принципов и подходов способствует максимальной эффективности учебного процесса, т.к. учитывает профессиональные интересы студентов, усиливает мотивацию обучения, раскрывает потенциальные способности, активизирует саморазвитие, в целом положительного отношения всех участников образовательного процесса к учебной деятельности.

Основная форма реализации интерактивного метода - коммуникативно-диалоговая деятельность, направленная на развитие диалектичности как системообразующего компонента творческого мышления. Интерактивная технология стимулирует активность студентов с помощью особых приемов и способов работы с информацией, которая в результате становится присвоенным и личностно значимым знанием студента.

Интерактивное обучение требует принципиального изменения позиции преподавателя, который теперь выполняет роль источника информации, помощника и координатора процесса, выступая как преподаватель-фасилитатор (т.е ., с лат. «создающий благоприятные условия»). задачей преподавателя, становится стимулировать познавательный интерес к иностранному языку [5].

Это возможно путем изменения содержания учебного материала а также путем внесения изменений в процесс обучения. Для решения этих задач на практике успешно используется современный коммуникативно-когнитивный метод обучения иностранным

языкам, который реализуется через организацию диалогического взаимодействия в образовательном процессе [6].

Реализация принципа интеракции в педагогическом взаимодействии, характеризуется глубиной взаимодействия, когда затрагивается помимо интеллектуальной, сознающей стороны личности, также эмоциональная, аффективная сферы сознания и вызывают положительное отношение всех участников деятельности. усиливает мотивацию обучения, раскрывает потенциальные способности, активизирует саморазвитие.

Анализ психолого-педагогических исследований позволяет утверждать, что реализация диалогического характера организации образовательного процесса на основе рефлексивно-ценностного взаимодействия возможна в интерактивном обучении.

Подводя итоги статье, считаем необходимым остановиться на вопросах готовности к внедрению инноваций в образовательный процесс.

Как показала практика, важными социально-психологическими факторами успешного внедрения инноваций в образовательный процесс высшего учебного заведения являются объективные факторы готовности образовательной среды к инновациям и субъективные личностные факторы готовности к инновациям.

Наиболее значимыми факторами для проведения инновационной политики в образовательном учреждении являются:

Состояние образовательного уровня педагогических кадров

Качество работы специальной системы подготовки и переподготовки кадров;

Информационная осведомленность педагогических кадров о нововведении;

Наличие мотивации к нововведению у коллектива (во многом зависит от руководителя, организующего введение новшеств) [7].

Следовательно, преградами успешного внедрения инноваций в образовательный процесс среднего профессионального учебного заведения являются качество и компетентность педагогического состава, уровень профессионализма.

Введение новых образовательных технологий обучения требуют от педагога (помимо профессиональной компетентности в своей предметной области) педагогического мастерства и владение следующими педагогическими знаниями и умениями, как:

диагностика целей обучения и воспитания;

углубленное, системное знание учебного предмета и его научных основ;

переработка и структурирование учебного материала в логике проблемного изложения;

моделирование учебного процесса;

организация самостоятельной работы студентов в условиях дистанционного обучения;

свободное владение активными методами обучения;

создание благоприятного психологического климата, сотрудничество со студентами.

Таким образом, инновационные процессы, сопровождающие систему высшего образования в Республике Казахстан являются отражением мировых тенденций социального развития общества, ответом на вызовы мировых тенденций развития общества актуализировали проблему введения инновационных форм и методов обучения в образовательный процесс вуза, а тенденция полиязычного развития казахстанского общества оказывает влияние на гелеобразование высшего учебного заведения. Инновационные процессы сопровождают весь процесс образования, а инновационные технологии внедряются в процесс обучения.

Поскольку спецификой иноязычного образования является его направленность на формирование способности и готовность корректно вступить и грамотно поддержать межкультурный диалог с позиций собственной национально-культурной идентичности, инновационные методики и формы организации образовательного процесса направлены на решение поставленной цели.

Практика показывает, что задачи получения принципиально новых образовательных результатов могут быть решены путем обновления содержания образования, внедрения инновационных технологий в образовательный процесс. Одной из инновационных форм

иноязычного образования является переход на дистанционное обучение в системе высшего образования Республики Казахстан.

Существуют объективные и субъективные (личностные) факторы, влияющие на эффективность внедрение инновационных форм и методов обучения. Важнейшими факторами, на наш взгляд, являются создание образовательной инновационной поликультурной среды и готовность кадрового состава к разработке и внедрению инновационных образовательных технологий в образовательный процесс высшего учебного заведения.

Список литературы:

1 Зеер Э. Ф., Новоселов С. А., Сыманюк Э. Э. Институциональный подход к инновациям в образовании // Инновации в образовании. 2010. № 1. - С. 52-65.

2 Школа диалога культур: Идеи. Опыт. Перспективы /под общ. ред. В.С. Библера. - Кемерово : АЛЕФ, 1993 – 204 с.

3 Республика Казахстан. Законы. Об образовании [Электронный ресурс] : [принят Парламентом Республики Казахстан 27 июля 2007 г. : по состоянию на 11 июля 2017 г.]. – Астана. – Режим доступа : http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_/links#to.

4 Омарова З.К. Эффективность дистанционного обучения иностранным языкам

5 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования: Монография. -Алматы, 2010. – 264 с.

6 Омарова З.К. Интерактивные методы обучения видам речевой деятельности иностранного языка у старших школьников

7 Инновационные педагогические технологии. Модульное пособие для преподавателей профессиональной школы / Под ред. Е. В. Иванова, Л. И. Косовой, Т. Ю. Аветовой. - СПб. : Изд-во ООО Полиграф-С, 2004.

Мировые тенденции развития общества оказывают влияние на социальные процессы, происходящие в нашей стране, тенденции глобализации, интеграции, информатизации оказывающие влияние на педагогическую теорию и практику, способствуют смене подхода в системе образования Республики Казахстан.

Инновационные процессы сопровождают весь процесс образования в условиях высшего учебного заведения, инновационные технологии внедряются в обучения видам речевой деятельности иностранного языка.

Новые требования к уровню подготовки кадров и потребность рынка сформировали социальный заказ на подготовку высококвалифицированных конкурентоспособных специалистов, компетентность которых определяется отвечающим требованиям критериев эффективности современного полиязычного образования в условиях высшего учебного заведения. Спецификой иноязычного образования является его направленность, помимо формирования общечеловеческих ценностей и готовности к адаптации выпускников к современным условиям труда, но и овладение такими профессиональными компетенциями, как способность и готовность корректно вступить и грамотно поддержать межкультурный диалог с позиций собственной национально-культурной идентичности.

Задачи получения принципиально новых образовательных результатов могут быть решены путем обновления содержания образования, внедрения инновационных технологий в образовательный процесс.

World tendencies in the development of society affect the social processes taking place in our country, the tendencies of globalization, integration, informatization influencing pedagogical theory and practice, contribute to the change of approach in the educational system of the Republic of Kazakhstan.

Innovative processes accompany the whole process of education in the conditions of a higher educational institution, innovative technologies are introduced into teaching the types of speech activity of a foreign language.

New requirements to the level of training and the need for a market have formed a social order for the training of highly qualified and competitive specialists whose competence is determined by the criteria of the effectiveness of modern multilingual education in conditions of a higher educational institution. Specificity of foreign language education is its orientation, in addition to the formation of universal values and readiness to adapt graduates to modern working conditions, but also mastering such professional competencies as ability and readiness to enter correctly and competently support intercultural dialogue from the standpoint of one's own national and cultural identity.

The tasks of obtaining fundamentally new educational results can be solved by updating the content of education, introducing innovative technologies in the educational process.

УДК 801.5: 943.42 (5к)

Б.С. Шукуманова
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан

КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ӘДІС АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Мақалада қазақ тілін проблемалық әдіс арқылы оқытудың кейбір ерекшелігі қарастырылады. Автор проблемалық әдісті қолдану арқылы оқытушы мен студенттің креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтуге жағдай жасайтындығы айтылады.

Оқытушы білімді даяр күйінде баяндай бермей,студенттердің алдына белгілі бір проблемалық міндет қойып, оны өздеріне шештіруге бағыттауы бұл әдістің шығармашылық ерекшелігі болып табылады. Ал шығармашылық жұмыстар студенттің ойлау қабілетін дамытып, интелектуалдық танымын арттырады.

Кілттік сөздер: проблемалық әдіс, креативті ойлау, әдіс, оқытушы,оқыту, жаңа технология, кәсіби, өңдеу, талдау, студент.

Оқытудың жаңа технологиясы – оқытуды ізгілендіру, өзін-өзі дамытып, тәрбиелей білетін, заман ағымына ілесе алатын кәсіби, білікті, жан-жақты жеке тұлға қалыптастыруды мақсат етеді. Кәсіби білім сапасын арттырумен бірге өз қабілетіне қарап, өзін-өзі дамыта отырып, өзіне сын көзбен қарауға мүмкіндік береді. Болашақ маман иелерінің бойында білімділік, біліктілік, саналылық, жауапкершілік қасиеттерін сіңіруде, яғни кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруда жаңа технологияны қолданудың ролі ерекше. Сондай-ақ жаңа технологияны тиімді пайдалана білу оқытушы мен студенттің көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір оқытушының алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа технологияны меңгеру. Жаңа технологияны меңгеру барысында оқыту міндеттері де жаңаша сипат алатындығын атап өту қажет.

Оқытудың жаңа технологиясы дегеніміз – оқу процесін жандандыру мақсатын ұйымдастыру, белгілі бір мақсатқа жұмылуда алдын ала ойластырудың ықпалы мен әсері және оқу процесін ойдағыдай жүзеге асырудың мазмұнды техникасы [2, 15].

Оқытудың жаңа технологиясының түрлері қазіргі кезде заман ағымына қарай көбейіп, іске асуда. Сол әдіс-тәсілдердің бірі – проблемалық оқыту әдісі.

Проблемалық оқыту-шығармашылық жұмыс көзі. Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан өзгерістерге байланысты қоғам шығармашылық әрекет пен шығармашыл тұлғаны қажет етеді.

Проблемалық әдіс академиялық теорияны нақты оқиғаларға көзқарас тұрғысынан көрсетіп беруге мүмкіндік береді. Ол оқып жатқан пәнге студенттің қызығуына, әртүрлі жағдайды сипаттайтын ақпараттарды жинау, өңдеу және талдау дағдылары мен білімдерді белсенді игеруге мүмкіндік береді.

Проблемалық әдіс әртүрлі практикалық дағдының дамуына ықпал етеді. Олар бір ғана сөйлеммен проблеманы шығармашылық тұрғыдан шешеді және жағдайға талдау жасап, шешім қабылдай алуды қалыптастырады [3, 175].

Проблемалық әдіс арқылы студенттер нақты жағдай тұрғысынан практикалық жағдайды зерттейді, болған жағдайды баяндайды, проблемамен танысып, оны шешудің жолдарын іздейді.

Проблемалық әдіс шын және ойдан шығарылған жағдайларға негізделген қысқа мерзімді оқытуға арналған интерактивтік технология.

Проблемалық әдістің негізгі мақсаты:

- студенттердің бойында жаңа қасиет пен іскерлік қалыптастыру;
- әртүрлі проблеманы талдау және оларды шеше білу қабілетін дамыту;
- студенттің өз бетінше шешім қабылдауы үшін ақпарат іздеу;
- ақпаратпен жұмыс жасауды (сұхбат беру, жүйелеу, талдау) үйрету;
- студент белгілі бір мекеме немесе елде болған инцидент туралы ақпарат алауы;
- студенттер ақпараттың аздығына қарамастан проблема және оны шешу үшін нені білу керектігін анықтайды.

Проблема – субьектінің өзінде бар іздену құралдарымен шешуге болатын проблемалы жағдай. Сондықтан да кез-келген проблемада проблемалы жағдай болады да, кез-келген проблемалы жағдайда (субьект шешу құралын игермеген болса) проблема бола бермейді.

Проблемалық оқытуда көздейтін мақсат студенттерге білімді даяр күйінде оқытушы өзі баяндай бермей, олардың алдына белгілі проблемалық міндет қойып, соны өздеріне шештіруге бағыттау. Проблемалы міндет – проблемалы жағдайдағы іздену, зерттеу барысында шешілетін мәселе.

Проблемалық оқыту: проблема, проблемалық сұрақтар, проблемалы тапсырма, проблемалы жағдай деген ұғымды қамтиды. Бұл ұғымдардың мазмұнын дұрыс түсінудің маңызы зор.

Проблемалық оқыту шығармашылық жұмыстарды жүргізудің ең өнімді жолы болып табылады. Проблемалық ситуацияны шешу арқылы студенттің шығармашылық ойлауы дамиды, интеллектуалдық таным үрдісі жетіледі.

Енді проблемалық оқыту әдісін пайдалану үшін басқа қандай тәсілдерді қолданамыз, қысқаша талқылап өтсек. Алдымен жағдайды талдау әдісін қарастырамыз. Оларға: мәліметтерді ақпараттардан ажырата алу, шынайы және жалған ақпараттарды ашып көрсету, жіктеу, оларды талдау, ұсыну және табу, қалыс қалған ақпараттарды табу және оны қалпына келтіре алу жатады. Анық және нақты ойлау. Бұл, әсіресе, ақпарат жоғары сапалы болмаған жағдайда маңызды.

Практикалық дағдылар. Бұл жағдайда берілген нақты жағдаятпен салыстырғанда күрделілік деңгейі төменірек мәселелер, экономикалық теорияларды, әдістер мен ұстанымдарды практикада қолдану дағдыларының қалыптасуына ықпал етеді.

Рольдік ойындар әдісі немесе шығармашылық дағдылар. Бір ғана логикамен проблеманы шешу мүмкін емес. Логикалық жолмен табу мүмкін болмағандықтан, шығармашылық дағдылар мен баламалы шешімдер өте маңызды.

Коммуникативтік дағдылар. Олардың ішінен пікірталас жүргізе алу, айналадағыларды сендіре алу сияқтыларды бөліп көрсетуге болады. Көрнекі құралдар мен басқа медиа-құралдарды қолдану, топ болып ұйымдасу, өзінің көзқарасын қорғау, қарсыластарды сендіру, қысқа әрі сенімді есеп жасау.

Дискуссия әдісі – белгілі ережелерге сәйкес қандай да бір сұраққа байланысты пікір

алмасу академиялық теорияларды көрсету. Белгілі жағдайды талдау, нақты немесе ойдан шығарылған жағдайды терең және бөлшектеп талдау.

Әлеуметтік дағдылар. Проблеманы талдау барысында белгілі-бір әлеуметтік дағдылар қалыптасады: адамдардың мінез-құлқын бағалай алу, басқаны тыңдай білу, пікірталасты жалғастыра білу немесе қарсы пікірін дәлелдей алу, өзін-өзі бақылай алу.

Өзін бағалай білу. Пікірталаста келіспеу басқалардың да, өзінің де пікірін түсінуге және талдай алуға мүмкіндік береді. Бұдан пайда болатын моральдық және этикалық проблемалар әлеуметтік дағдылардың қалыптасуын және олардың шешілуін талап етеді [4,45].

Жалпы тыңдаушыларға қазақ тілін оқытуда тәрбиелік мағынасы жоғары ұлттық педагогика элементтері бар шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестерін әр сөйлеу стилінде қолдануы үйретіледі.

Бұл оқытудың дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы мұнда студент - өздігінен ізденетін, алдарында тұрған проблеманы шешетін субъект. Оқытушы сабақта тек бағыт-бағдар беруші қызметін атқарады.

Студенттер топ санына қарай бірнеше шағын топтарға бөлінеді. Әрбір топ проблеманы шешуде өзінің пікірін дәлелдейді. Ол үшін топтың ішінен сарапшы, бағыт беруші, баяндаушы, қарсы сұрақ қоюшыларды таңдап аламыз.

Сарапшы – әрбір топта болады. Сарапшының міндеті шағын топтарға қатысып отырған студенттер жауаптарын қорытындылау.Керек болса, шағын сабақтар өткізуге де құқықтары бар. Студенттер жауаптарының дұрыстығын не бұрыстығын сарапшыға тексертеді.

Жол сілтеуші – бұл тапсырманы басқалардан бұрын орындайтын, топтың көшбасшысы. Ол жауап таба алмай жатқанда, дұрыс жолды айтады.

Баяндаушы – бұл тапсырмада берілген мәтін не басқа жағдаяттарға еніп, басқа тыңдаушыларға түсіндіреді.

Қарсы сұрақ қоюшы – бір студент келесі студент айтқан пікірлеріне келіспей әдейі сұрақ қояды. Бұл сұрақтарға басқа студенттер жауап берулері қажет. Бұл оларды өз пікірлерін басқа біреуге дәлелдеуге үйретеді. Проблемалық оқыту сабақтарында берілетін тапсырмалар студенттерді қызықтыруға, олардың диалогтік және монологтік сөйлеу дағдыларын жетілдіруге, ауызша сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға бағыттайды.

Презентация – оқытушы студенттердің барлығына бірдей сабақ мақсатына қарай белгілі бір проблеманы қояды. Осы проблеманы түсіндіреді. Презентация – оқытушы студенттердің барлығына бірдей сабақ мақсатына қарай белгілі бір проблеманы қояды. Осы проблеманы түсіндіреді.

Ұстанымы – студенттер оқытушымен түсіндірген проблема бойынша өз пікрлерін дәптерлеріне жазады. Әрбір студент өз идеяларын жеке бөліп жазады.Студенттердің жазған ұстанымдары кейінірек проблеманы топ болып талқылағанда қажет болады.

Проблеманы талқылау – студенттер проблеманы топ ішінде талқылап, дұрыс шешім шығарады. Топ ішінде студенттер бір-біріне өз ойларын айтып, бір-біріне дұрыс бағыт көрсетеді, түсінбеген сұрақтарын бірлесе отырып шешуге тырысады, үйретеді, үйренеді.

Шешім шығару – топ ішінде қабылданған шешімді басқа топтарға айтып, өзінің пікірін дәлелдеу. Басқа топтарда айтылған пікірге өз көзқарастарын білдіреді. Шешім шығару – топ ішінде қабылданған шешімді басқа топтарға айтып, өзінің пікірін дәлелдеу. Басқа топтарда айтылған пікірге өз көзқарастарын білдіреді.

Мысалы, оқытушы студенттерге слайд бетіне жазылған тақырыпты ұсынады.

Тақырып: «Қазақстанның экологиялық проблемасы».Ал мәтіннің мазмұны қағазға жазылып, студенттердің алдына таратылады.

Мәтін. *Адамның шаруашылық әрекеті табиғаттың өзгеруіне әсер ететін ерекше фактор. Адам еңбек пен ақыл ойдың арқасында қоршаған ортаға бейімделумен қатар, оны өзгертеді. Сондықтан табиғатты өзгерту барысында адамзат оның кейінгі зардаптарын да ескеруі қажет. Табиғат кешендеріне кері әсер ететін озық ғылыми-техниканың тікелей қатысы жоқ. Ол өзгерістерге кінәлы прогресс емес, техникалық жобаларда адамның*

шаруашылық әрекетінің әсері есепке алынбаған. Жауын-шашын мөлшерін, топырақ ылғалдығын ескерместен топыраққа минералды тыңайтқыштар енгізу, ол заттардың шайылып, өзендер мен бөгендердің ластануын туғызды. Мұның бәрі қаншама еңбек пен шикізатты зая кетірумен бірге, қоршаған ортаның жағдайын нашарлатады.Қазіргі кезде антропогендік ландшафтар басым. Ландшафтарды жақсарту үшін оларды өзгертетін елиорация жердің жағдайын жақсарту мен оны тиімділігін арттыруға бағытталған шаралардың жиынтығы болып табылады. Табиғатты тиімді пайдалану, көркейту және қорғау кешенді түрде қарастырылуы қажет. Қазақстанның экологиялық қауіпсіздігі проблемалары және қоршаған ортасының жағдайына ғаламдық, ұлттық және жергілікті деңгейде қаралуын қарастырады...[5,75б.].

Оқытушы немесе топтағы бір студент мәтінді оқып, топтағы басқа студенттерге мынадай проблеманы шешуді ұсынды:

Мемлекетімізде экология мәселесімен күресіп келеміз. Алайда экология мәселесі әлі шешімін түбегейлі тапқан жоқ. Неліктен?

Студенттр проблеманы шешуге топ болып кіріседі. Әрбір топ өздерінің көзқарастырын ортаға салды. Проблемадан шығу жолдарын өздерінің мәтіндерінен аңғартады.

Бірінші топтың тыңдаушылары мынадай мазмұнда мәтін құрастырды: *Бір кездері ядролық полигон нақ Семей жерінде неге құрылды деген сұрақтың жауабын іздегенде сол кезде бұл өңір Кеңес Одағының адам ең аз қоныстанған, сонымен бірге негізгі коммуникация жерлерінен оншалықты қашық емес деген сөздер шыққан. Тек осы себептерден ғана құрбандыққа шалу үшін адам саны қандай болуы керек деген сұрақ туындайды. Темір жолдың екі жүз километрін үнемдеуден гөрі, жалғыз да болса, адамның өмірі арзан бағаланғаны ма? 1989 жылдың ақпанында Семейдегі атом полигонын жабу үшін күресті бастауға ұйғарған «Невада - Семей» қозғалысының алғашқы өткізілді. Оны басқарған – белгілі қоғам қайраткері, ақын Олжас Сүлейменов. Сол жылдың 6 тамызында Семей облысының Қарауыл ауылында ядролық қаруды сынауға мораторий жариялау жөніндегі ұсынысты және АҚШ Президенттеріне үндеу қабылданды...- деп мәтіндерін құрастырып, проблемадан шығу жолдарын талқыға салады.*

Екінші топтың студенттері*:«Бұл проблеманың тууына себепші болған – адам әрекеті. Ұзақ жылдар бойы Аралға құятын ірі өзендер Амудария мен Сырдарияның суын теңізге жеткізбей түгелдей дерлік егістіктерді (мақта,күріш) суландыруға пайдаланылып келді»*- деп Арал проблемасы туралы ойларын жалғастыра келе, енді оны шешу үшін не істеу керек?-деген сұраққа жауап іздейді. *«Осы жылдар аралығында атқарылған жұмыстар аз емес. Аралды қалпына келтіру үшін көптеген іс-шаралар қаралып, жобалар жасалды. Кіші аралдың оңтүстігіне ұзындығы 12 км болатын Көкарал салынды. Соның салдарынан Кіші Аралдың (Солтүстік) деңгейі 42 метрге, аумағы 800 шаршы километрге ұлғайды. Суы тартылып қалған тұзды көлдің табанын жауып, көлге тіршіліктің нышаны енді.*

Бүгінгі күні Солтүстік Арал маңына халықтар қайта қоныстанып, үй салып, балық шаруашылығымен қайта айналыса бастады.» -деп, әр топ осы проблеманы шешу үшін не істейтіндерін, қандай ортақ көзқарастары бар екенін айтады.

Проблеманы шешу келесі жұмыс түрінен де көрініс табады. Мысалы, қазір жастар айналадағы болып жатқан өзгерістер мен ақпараттарды интернет не теледидардан естіп, көбіне газет материалдарын алып оқымайды, оны көпшілік алдына талқыға салмайды немесе сөйлемейді.

Яғни, публицистикалық стильде сауатты, мәдениетті сөйлей алмаудың өзіндік себептері жоқ емес: біріншіден, қазақ тілінде, көпшілік ортасында және ресми ортада сөйлеудің қажетті болмауынан, екіншіден тілімізді қадірлемеуден, қадір-қасиетін бағаламаудан, үшіншіден, орфоэпиялық нормаларды сақтамаудан, ойдың логикалық желісін сақтамаудан, төртіншіден, ұлттың ойлау желісін жоғалту үстінде екенінде жасыруға болмайды, бесіншіден, сөздерді бір-бірімен үндестіріп айтысу, сөйлемдерді дұрыс құрамау сияқты толып жатқан кемшіліктердің ашып айту қажеттілігі туындап отыр. Публицистикалық стильде адамның жете танымдық қабілетіне де байланысты, әрі сөйлеу

үстінде тілдік-құрылымдық қазақ тілінің заңдылықтарын дұрыс игермеуге байланыстылығын баса айтуға тура келеді. Бұл тек қана публицистикалық стильдің өзіне де тікелей қатысты салаға тән кемшілік екені белгілі. Міне, осындай келеңсіздіктердің алдын алу мақсатында магистранттармен бірге жүргізілетін жұмыстың келесі түрі газет материалдарын сараптай, талқылап, өзіндік көзқарастарын білдіру. Сондықтан, келесі жұмыс түрінің негізгі мақсаты – газет-журнал материалдарын оқып, сол материалдардан проблемаларды тауып, одан шығу жолдарын қарастыру. Мысалы, бұл жаттығу төмендегі кестені толтыру арқылы орындалады: (кесте 1) сол материалдардан проблемаларды тауып, одан шығу жолдарын қарастыру. Мысалы, бұл жаттығу төмендегі кестені толтыру арқылы орындалады: (кесте 1)

кесте1

№	Проблемалық тақырып	Орындалуы
1	Тақырыптың аты	
2	Не себепті таңдадыңыз? Өзектілігін айтыңыз	
3	Тақырыпта қозғалатын (айтылатын) мәселеленің жетістігі	
4	Тақырыпта қозғалатын (айтылатын) мәселеленің проблемасы	
5	Проблемадан шығу жолдары	
6	Өзіңіздің көзқарасыңыз, пікіріңіз (бағалау)	

Газет материалдарымен жүргізілетін осындай жұмыс түрлері студенттердің өзіндік ойын дамытып, білім дәрежесін, тіл мәдениетін айқын көрсететін мақала жазу жұмысының бірден-бір көрсеткіші екенін де атап өту қажет. Мақала жазғанда студент алған тақырыбына қатысты құрғақ фактілердің басын құрап қоймай, белгілі сюжет құрап жазуға, оған тілдік құралдарды тырысады.

Мақала жазу үшін айналасында болып жатқан сан түрлі оқиғаның, құбылыстың, өзгерістің проблемаларын тақырып етіп алуларына болады. Мұндай тақырыпта мақалалар жаздыру студенттің сөз қолдану, сөйлем құрау шеберлігін шыңдай түсіп, тіл стильдерін ажыратып, орынды қолдана білуге үйретеді.

Проблемалық оқыту әдісі көмегімен оқыту студенттің әртүрлі дағдыларды кеңінен меңгеруіне көмектеседі. Тапсырманың осы шешімге әкелетін бір ғана жолы және бір ғана шешімі болады. Аталған әдістің негізгі қызметі – аналитикалық жолмен шешу мүмкін емес және құрылымды емес күрделі мәселелерді шешуге үйрету. Проблемалық сипатта берілген тапсырма шешілді. Топта қанша топ болса да, барлығына бірдей тапсырма беріліп, әрбір топ проблеманы өздерінің білімдері мен ерекшеліктеріне қарай жан-жақты, әр қырынан немесе барлығы бір ғана қырынан зерттейді. Әрбір топтың өзінің сарапшысы болады. Ол сарапшы шағын топтың жауаптарына талдау жасайды, бағалайды. Бағыт-бағдар беруші сонымен қатар талап қорытынды сөз сөйлеуші қызметін атқарады. Әрбір топ өзінің шығарған шешімдерін басқа топтардың алдында дәлелдейді. Дәлелдеуге барлық студенттің қатысуына рұқсат беріледі.

Осыдан туындайтын проблемалық оқыту әдісінің ұтымдылығы, нәтижелілігі төмендегідей:

- студенттер өзара пікір таластыруға, өзінің пікірін дәлелді құруға дағдыланды;
- топ ішінде белсенді тілдік қатынас орнайды;
- проблеманы өздігінен шешуге ұмтылады, шығармашылық жұмыстарды орындауға үйренеді;
- тапсырмада берілген сұрақтарға жауап іздеп, өзіндік пікір айтуға дағдыланды;
- ауызша сөйлеу дағдылары жетіліп, мәтін құрастыру біліктері, ойларын логикалық түрде жүйелей алу ұстанымдары дамыды.

Сабақтың келесі кезеңінде жоғарыда айтып өткен, топ ішінен таңдап алынған баяндаушы, қарсы сұрақ қоюшы, дәлелдеуші,сарапшылармен жұмыс түрін жүргізу.

Қорыта келе, проблемалық әдіс интерактивті әдістің бір түрі ретінде студенттер үшін өте тиімді әдіс болып саналады. Бұл әдістің көмегімен студенттер өз беттерінше теорияны меңгере отырып, практикалық дағдыларға да үйренеді, сонымен қатар өз ойын жүзеге асыру мүмкіндігіне де ие болады. Студент ситуацияға талдау жасау арқылы болашақ маман ретінде қалыптасып, сабақты қызығып оқуға тырысады.

Проблемалық әдіс – оқытушы мен студенттің креативті ойлауын дамытып, сабақтың мазмұнын ерекше құруға шығармашылық мүмкіндіктерін кеңейтуге жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі N 319 Заңы. «Егемен Қазақстан», – 2007 жылғы 15 тамыз № 254-256.

2 Жұмажанова Т. Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі, – Алматы, 2009. – 15 б.

3 Конышева А.В. Современные методы обучения иностранному языку. – Минск: Тетра Системс, 2003. – 175 б.

4 Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008. – 45 б.

5 Гильманов М., Соловьева А., Әбшенова Л. Биология: Жалпы білім беретін мектептің, 9-сыныбына арналған оқулық, 2-басылымы, өңделген/. – Алматы: Атамұра, 2009. – 75 б. 1.

В статье рассматриваются некоторые особенности обучения казахскому языку по методу проблемного обучения. Автор статьи показывает развитие креативного мышления, совершенствование творческих возможностей при применении данного метода у слушателя и преподавателя. В статье охвачена актуальная тема: изучение казахского языка путем проблемных методов и внедрения новых технологий. Новая технология изучения казахского языка охватывает такие методы, как создание персонального типа, саморазвития, квалификации, и главное - самокритика человека, изучающего казахский язык. Новая технология обучения – это новые подходы в изучении языка. Среди них большая роль отводится изучению проблемными методами.

Проблемное обучение требует творческого подхода. Особенно нужно охватить события, происходящие в нашем обществе. Например, только одним словом можно решить проблему творческим подходом, также анализировать, принимать решение.

The article considers some features of the Kazakh language teaching through Problem-based learning method. The author shows the development of creative thinking, improvement of creativity by the application of this method for the listener and teacher. The article deals with such an actual subject as studying the Kazakh language through problem based learning methods and introducing new technologies. The new technology in the Kazakh language studying covers such methods as creation of personal type, self-development, advanced training, as well as self-criticism of the person studying the Kazakh language.

New technologies of the training are new approaches in language studying.

Among them we assign a part to the problem – based learning method. Problem – based training demands creative approach. Moreover, it is important to include the events occurring in our society. For example, it is possible to solve the problem by creative approach, to analyze it and make the decision.

Ж.О. Сагындыкова
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

МЕХАНИЗМЫ И РЫЧАГИ ИНТЕНСИФИКАЦИИ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

За годы независимости Казахстан начал успешно интегрироваться в мировой образовательный процесс для которого характерна интернационализация. Еще в 2008 году, профессор Университета Торонто, международный эксперт в сфере высшего образования Джоанна Найт заявила, что «интернационализация меняет мир высшего образования, а глобализация меняет мир интернационализации». В 2016 году, мы уже должны говорить о новых акторах, основаниях, программах, нормах и результатах процессов глобализации. Сегодня интернационализация стала важной движущей силой изменений в области высшего образования. Новые международные сети и объединения, студенты, преподаватели и исследователи, принимающие участие в программах академической мобильности; развитие международных / межкультурных и глобальных компетенций; трансграничные образовательные программы; интерес к международным и региональным ранжированиям университетов, внутриуниверситетские мероприятия с международной и мультикультурной составляющей; привлечение иностранных студентов; совместные образовательные программы и программы двойных дипломов; коммерческие организации, занимающиеся трансграничным образованием, партнерство, договоры на предоставление лицензий и отделений университетов - все это уже не считается новым.

Соответственно, уже сейчас можно выделить три поколения мировой интернационализации: первое поколение, когда количество иностранных студентов достигало 260, 000 студентов, и это был 1960 год, второе поколение определяет цифра мобильных студентов в 4 100, 000 и уже к 2025 году количество студентов, обучающихся вне страны будет достигать 7 250,000 человек [ОЭСР, 2014].

Понятно, что те, механизмы и рычаги интернационализации высшего образования, которые были использованы ранее должны быть пересмотрены и по-новому представлены. Таким новым механизмом интернационализация высшего обрзования может послужить образовательный хаб.

Формирование образовательных хабов становится главным механизмом интенсификации интернационализации. Что такое образовательный хаб? Найт [3] , Ли [4] и Ченг [5] определяют образовательный хаб как "критическая масса международной образовательной деятельности, интернациональная мобильность студентов, инновация талантов и знаний, и связанные инфраструктуры и культуры". В связи с этим, образовательные хабы - это центры, которые аккумулируют мобильность студентов, программы, провайдеров, исследовательские центры, индустрию знаний и таланта.

Идеальная картина образовательного хаба:

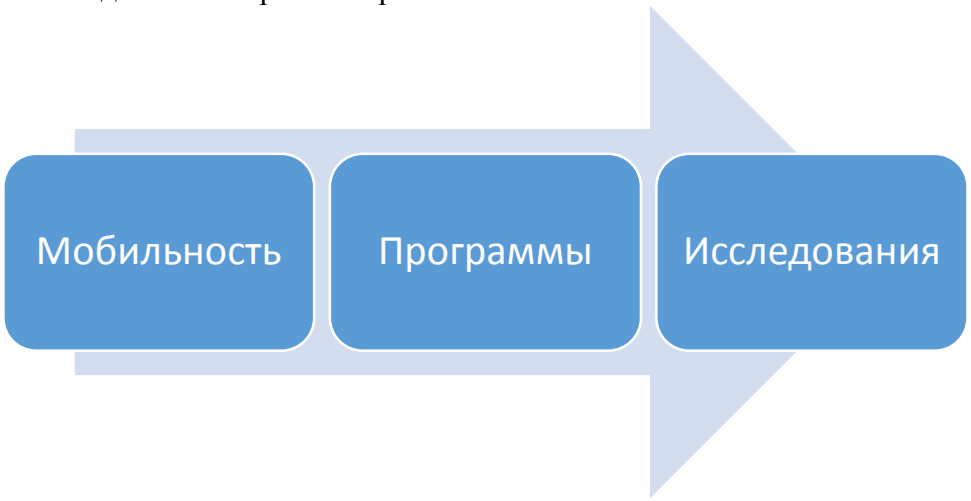

Как он работает? Образовательные хабы могут быть транснациональными, национальными и региональными, студенческими, хабы талантов и хабы знаний.

Чтобы показать как работает образовательный хаб сегодня, необходимо обратиться к успешному примеру реализации подобного проекта в Гонк Конге.

Как международный и финансовый центр, Гонконг имеет долгую традицию следовать глобальным тенденциям развития, который начал серию реформ в школьном и высшем образовании за последние несколько десятилетий. В 1996 UGC (Ассоциация восьми вузов Гонк Конга, которые спонсируется правительством Гонк Конга) опубликовал документ "Высшее образование в Гонконге", который поощряет интернационализацию 8 финансируемых учреждений для привлечения международных ученых, увеличения количества иностранных студентов и укрепления сотрудничества с другими образовательными учреждения Китая и зарубежных стран. (UGC, 1996). В 1997 году, Тун Чива, глава администрации далее продвигает интернационализацию, удваивая количество иностранных студентов до 4%. В 2004 году, Тун Чива провозгласил о развитии Гонконга как регионального образовательного хаба (Тун, 2004). В 2009, Цан Ям-куэн преемник Туна продолжал политику усиления статуса Гонконга как регионального образовательного центра, повышая конкурентоспособность (Lo & Ng, 2013; Цанг, 2009) [6].

Первое что было сделано, это государственное финансирование, что резко увеличило количество иностранных студентов, профессоров, обмен учеными и программами. Во-вторых, благодаря государственной поддержке, многие университеты стали разрабатывать международные программы диверсифицированного бакалавриата и магистратуры в соответствии с возросшими локальными потребностями, улучшили программы повышения квалификации профессиональных работников. Все это привело к тому, что университеты смогли самостоятельно предлагать свои программы и в течение 10 лет смогли индустриализовать высшее образование, удовлетворяя потребности местного рынка. В-третьих, некоторые вузы стали предлагать самостоятельно всемирно известные программы МБА для Китая и Азиатско - Тихоокенского региона. В целом, развитие высшего образования в Гонконге направлено на удовлетворение местных потребностей соответствуя глобальным тенденциям, и при государственном финансировании, расширяют самофинансирование. Таков положительный опыт Гонконга.

В современном мире независимый Казахстан зарекомендовал себя как авторитетный партнер во многих начинаниях: политических, экономических и социальных. Также, наше государство стало открытой площадкой для обмена опытом в образовательной сфере. Уже в 2008 году в Ашхабаде на уровне Министерства иностранных дел было предложено создать региональный образовательный хаб для улучшения управления ресурсами Стратегии нового партнерства между Евросоюзом и странами Центральной Азии. В 2010 году был открыт

Назарбаев Университет как университет, созданный с "чистого листа" для развития стратегического партнерства с университетами мирового класса [Даирова, 2012]. А совсем недавно в июне 2016 года прошло заседание Совета ректоров ведущих аргарных вузов СНГ, основной целью заседания стало развитие образования, науки и принятие эффективных и конструктивных управленческих решений для повышения качества аграрного образования и науки [kaznau.kz]. Это является ярким примером, что образовательный хаб как механизм в Республике Казахстан уже запущен.

На современном этапе, необходимо, интенсифицировать рычаги образовательного хаба на локальном уровне. Одним из главных рычагов интенсификации является мощное вливание государственных инвестиций в развитие интернационализации высшего образования, которое вскоре сможет перейти и на самофинансирование.

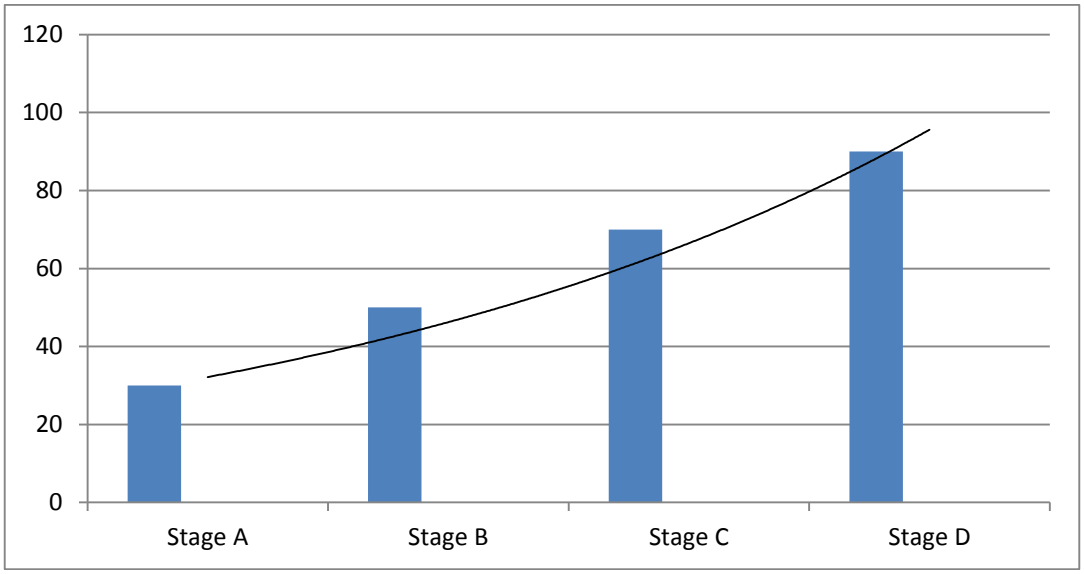

На рисунке 1 линия тренда - развитие образовательного хаба, где вертикальная ось - индустриализация образования, горизонтальная ось - это формирование способностей и знаний.

Возможные модели развития хаба, двигаемые формированием знаний могут развивать образовательный центр динамично. Отношения между образовательной индустриализацией и формированием знаний может быть интерактивной. Рисунок 1 показывает воображаемую кривую, чтобы показать возможные способы развитие образовательного центра с точки зрения образовательной индустриализации и формирования знаний. Когда сформированы знания, мы в состоянии продвинуть образовательную индустриализацию. На Стадии А идет развитие образовательного хаба, как результат формирования человеческих ресурсов, необходимо продвигать образовательную индустриализацию и создавать образовательные рынки как на стадии Б, далее при наличии дохода от образовательной индустриализации, можно инвестировать заработанные дивиденды на развитие знаний для привлечения талантливой молодежи, ученых и профессионалов, тем самым развивая человеческий капитал до более высокого уровня как на стадии С. Подготовленный человеческий капитал далее может продвигать экспорт образования всего региона, как на стадии D.

Для успешного осуществления и развития образовательного хаба, необходимо три составляющие - 1) формирование компетентных профессионалов на местном уровне, 2) организация брендовых программ, которые окажутся зарекомендованными и аккредитованными на мировом рынке образовательных услуг, к примеру необходимо выбрать наиболее развитую программу обучения или разработать новую программу на примере Гонконгской бизнесы школы, программа MBA которой входит в международный рейтинг; 3) коллаборация и сотрудничество с ведущими вузами, научными центрами, профессорами, как к примеру в Сингапуре.

Таким образом, видится возможным интенсифицировать интернационализацию высшего образования через образовательный хаб, представляющий собой сложный механизм, движимый вышеназванными рычагами.

Список литературы

1 Knight 2008, 1 Knight, Jane (2008). Higher Education in Turmoil. The Changing World of Internationalization. Rotterdam: Sense Publishers.

2 http://monitor.icef.com/2015/11/new-oecd-report-summarises-global-mobility-trends/

3 Knight, J. (Ed.). (2014). International education hub: student, talent, knowledge-innovation models (pp. 81–99). Dordrecht, The Netherlands: Springer

4 Lee, M. (2008). University restructuring in Singapore: Amazing or a maze? Policy Futures in Education, 6 (5), 569–588/

5 Cheng, Y. C., Ng, S. W., Cheung, A., Choi, P. L., Tang, Y. F., Yuen, W. Y., et al. (2009). A technical research report on the development of Hong Kong as a regional education hub . Hong Kong: Hong Kong Institute of Education

6 Yin Cheong Cheng, Alan Chi Keung Cheung, Shun Wing Ng. Internationalization of Higher Education. The case of Hong Kong. Singapore, 2016. Springer, 213p.

7 Даирова К.Н., Кишкентаева М., Билялов Д. Современные тенденции развития транснационального образования в мире и их актуальность для развития высшего образования в Казахстане. Вестник Национальной Академии РК. - № 4. - 2012. - С. 63-69.

8 kaznau.kz

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Абдрахманова Кызжибек Мендыбаевна –** магистр образования, старший преподаватель кафедры иностранных языков Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

2. **Абдукамалова Эльмира Серикбаевна** – филология ғылымдарының кандидаты, ҚР Ұлттық музейі қызметкері (Астана, Қазақстан)

3. **Абнасырова Райхан Жалгасбаевна** – филология ғылымдарының кандидаты, С. Демирель атындағы университетінің ассоц.профессоры (Қаскелең, Қазақстан)

4. **Агманова Атиркуль Егембердиевна –** доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

5. **Аймұхамбет Ж.Ә. –** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

6. **Айсұлтанова Қарлығаш Әбдіқалыққызы –** филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті (Алматы, Қазақстан)

7. **Айтбаева Нұрсәуле Қонарбайқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, филология факультеті (Түркістан, Қазақстан)

8. **Айтуғанова Саулеш Шамшақызы –** филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Астана, Қазақстан)

9. **Акбаров Азамат Анварович –** профессор университета им. Сулеймана Демиреля (Алматы, Казахстан)

10. **Албек Токтар Кесимович –** кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

11. **Алиева Жанат Абильмаживна –** магистр гуманитарных наук, преподаватель Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

12. **Амренов Адильбек Даутбекович –** кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

13. **Амренова Раушан Сактияровна –** кандидат филологических наук, декан факультета филологии и педагогики Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

14. **Андрющенко О.К. –** кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой русского языка и литературы ПГПИ (Павлодар, Казахстан)

15. **Артыкбаева Фазила Ильмаровна** – заведующий кафедрой иностранной филологии, кандидат филологических наук Южно-Казахстанского педагогического университета (Шымкент, Казахстан)

16. **Аширова Д.А.** – студентка 4-курса факультета иностранных языков и подготовительного курса Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Шымкент, Казахстан)

17. **Ашкенова Айым Кайратовна –** гуманитарлық ғылым магистрі, аға оқытушы Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті (Кокшетау, Казахстан)

18. **Ахметалиева Гүлшат –** филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті (Алматы, Қазақстан)

19. **Әбдіқалық К.С.** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

20. **Әлтай Аманжол Дүйсенбайұлы –** филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Астана, Қазақстан)

21. **Бердалиева Рамиля Шаншархановна –** кандидат филологических наук, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Х. А. Яссави (Туркестан, Казахстан)

22. **Беляева Эльмира Петровна –** магистр образования**,** старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

23. **Бөкен Гүлназ Сайлаубайқызы –** докторант PhD 3 курса специальности «Филология», КГУ им.Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

24. **Боргуль Наталья Михайловна –** магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры английского языка и методики преподавания Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

25. **Бучина Анна Викторовна** – магистрант 2 курса специальности «Русский язык и литература» СКГУ им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

26. **Васильева Ольга Викторовна** – кандидат филологических наук, доцент университета СКГУ им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

27. **Вафеев Равиль Айсович –** доктор филологических наук, профессор кафедры иностранных языков Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

28. **Дмитрюк Наталья Васильевна –** доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и мировой литературы Южно-Казахстанского государственного пединститута (Шымкент, Казахстан)

29. **Енкебай Айгерим –** магистрант 1 года обучения КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан)

30. **Ерсултанова Г.Т. –** Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетіінің «Лингвистика» мамандығының 2 курс PhD докторанты (Алматы, Қазақстан)

31. **Ешимова Айганым Файзуллаевна –** учитель русского языка и литературы ООШ № 93 г. Алматы (Алматы, Казахстан)

32. **Жаппаркулова Карлыгаш Нургаликызы** – магистр гуманитарных наук Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

33. **Жуманова Гульнур Жанатовна –** магистр образования, преподаватель иностранных языков КГУ им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

34. **Зайсанбаев Т.Қ. –** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

35. **Ильясова Н.Ә.** – доктор PhD, доцент КазНПУ им Абая (Алматы, Казахстан)

36. **Исина Аягоз Оразбековна –** филология ғылымдарының магистрі, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің аға оқытушы (Кокшетау, Қазақстан)

37. **Қабылова Оңласын Құрманбайқызы –** Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 2 курс магистранты (Түркістан, Қазақстан)

38. **Кадеева Майра Исаковна –** филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті (Астана, Казахстан)

39. **Кажигалиева Г.А. –** кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

40. **Казкенова Аимгуль Каирбековна –** кандидат филологических наук, доцент Казахского национального педагогического университета им. Абая (Алматы, Казахстан)

41. **Қазыбек Г.Қ.** – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а. (Алматы, Қазақстан)

42. **Какжанова Фазира Айдархановна –** кандидат филологических наук, ассоциированный профессор КарГУ им. Е. А. Букетова (Караганда, Казахстан)

43. **Какпанова Айсауле Уразбаевна –** магистрант 2 курса специальности «Русский язык и литература» СКГУ имени М.Козыбаева, (Петропавловск, Казахстан)

44. **Қапалбек Бижомарт Сейсенбекұлы** – филология ғылымдарының кандидаты, «Мемлекеттік тілді дамыту институтының» атқарушы директоры (Алматы, Қазақстан)

45. **Капарова А.А.** – магистрант 1 курса СКГУ имени М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

46. **Керімова С.М.** – Казахский национальный университет им.аль-Фараби (Алматы, Казахстан

47. **Керимбекова Баян Даулеткановна –** кандидат филологических наук, ассистент профессор Университет имени С. Демирелья (Алматы, Казахстан)

48. **Киынова Жанар Кабдыляшиымовна –** доктор филологических наук, доцент языкознания, и.о. профессора кафедры русской филологии и мировой литературы КазНУ им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

49. **Қожекеева Бекзада Шакизадаевна** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а. (Алматы, Қазақстан)

50. **Крамаренко Борис Васильевич –** кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной и возрастной педагогики Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

51. **Крылова Л.А.** – доктор педагогических наук, профессор кафедры русского языка и литературы СКГУ имени М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

52. **Мейрбеков А.К. –** PhD доктор, декан факультета иностранных языков и подготовительного курса Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Шымкент, Казахстан)

53. **Мукажан Айгерим Курметовна – м**агистр КарГУ им.Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан)

54. **Наурызбекова Айнур Жаскайратовна –** магистр образования, преподаватель иностранных языков КГУ им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

55. **Нурекешова Гульсим Рахметбековна –** кандидат филологических наук, и.о.ассоциированный профессор, к.ф.н. кафедры Иностранных языков и перевода Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

56. **Нұртазақызы Ұлдана –** Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты (Шымкент, Қазақстан)

57. **Омаров Нурлан Рамазанов –** кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

58. **Омарова Зауреш Калихановна –** магистр, старший преподаватель КГУ имени А.Байтурсынова (Костанай, Казахстан)

59. **Өмірбаев Е.Ж. –** Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты (Түркістан, Қазақстан)

60. **Оналбаева Айгуль Тыныбековна –** доктор филологических наук, доцент кафедры русской филологии для иностранцев КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан)

61. **Приемышева Марина Николаевна –** доктор филологических наук, профессор Института лингвистических исследований Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

62. **Рубас Алена Андреевна** – магистр образования, старший эксперт РГКП «Национального центра тестирования» МОН РК (Астана, Казахстан)

63. **Сабиева Елена Викторовна** – кандидат филологических наук, доцент университета СКГУ им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

64. **Сағидолда Г. –** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы (Астана, Қазақстан)

65. **Сағынадин Г.С. –** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

66. **Сагындыкова Жайлагуль Ораловна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Казахстан)

67. **Салханова Ж.Х. –** КазНУ имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

68. **Саурбаев Ришат Журкенович –** кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

69. **Сейсенбиева Элеонора Сарсеналиена –** магистр гуманистарных наук, старший преподаватель Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

70. **Сопиева Б.А.** – докторант PhD Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Алматы, Казахстан)

71. **Суюнова Гульнар Сейельбековна –** доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

72. **Сыздықова Гүлбаршын Олжабайқызы –** филология ғылымдарының докторы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Астана, Казахстан)

73. **Тайжанов Улан Орынбаевич –** докторант PhD КазНПУ им Абая (Алматы, Казахстан)

74. **Текжанов Кайрат Мухамедхафизович –** кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

75. **Тлеубаев С.Б. –** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

76. **Токатова Людмила Ербулатовна –** кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института (Павлодар, Казахстан)

77. **Шапауов Әліби Қабыкенұлы –** кандидат филологических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

78. **Шукуманова Б.С. –** старший преподаватель кафедры казахской филологии Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)